İBRAHİM SARIÇAM
SEYFETTİN ERŞAHİN

İSLÂM MEDENİYETİ TARİHİ

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları : 524
İslâm Medeniyeti Tarihi

Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Grafik, Tasarım . TAVOOS

ISBN: 978-975-389-702-0

Yayıncı Sertifika No: 15402

10. Baskı Mayıs 2017 Ankara 3.000 Adet

© Bütün yayın hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir. İLKSAY Kurulu'nun 15.03.2011 tarih ve 11/2 Kararıyla uygun görülmüş ve Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti'nin 22.03.2011 tarih ve 1379/8 sayılı kararıyla basılmıştır.

Baskı: TDV İLİ YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETMESİ

Serhat Mahallesi 1256 Sk. No: 11
Yenimahalle / Ankara
Tel.: 0312. 354 91 31 (pbx)
Faks: 0312. 354 91 32
e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

İSLÂM MEDENİYETİ TARİHİ

Prof. Dr. İBRAHİM SARIÇAM
Prof. Dr. SEYFETTİN ERŞAHİN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 9

MEDENİYET ÜZERİNE 11
Medeniyetlerin Doğuşunda Etkili Olan Faktörler 14
Medeniyetlerin Yıkılışında Etkili Faktörler 18

İSLAM MEDENİYETİNİN DOĞDUĞU ORTAM 21
A) İran 21
B) Hindistan 26
C) Çin 30
D) Orta Asya 34
E) Roma-Bizans İmparatorluğu ve Erken Orta Çağ'da Avrupa 34
F) Arabistan 43
G) İslam Öncesi Uygarlıklarda Bazı Kurumlar/Kavramlar 45
H) İslam Medeniyetinin Doğduğu Sıralarda
Bazı Eski Önemli İlim Merkezleri 47

İSLAM MEDENİYETİNİN KAYNAKLARI 51
A) Kur'an ve Sünnet 51
B) Diğer Yazılı Kaynaklar 52
C) Sanat Eserleri 54
D) Tercümeler 54

İSLAM MEDENİYETİNİN GELİŞİM AŞAMALARI YE TEMEL
ÖZELLİKLERİ 65
A) İslam Medeniyetinin Gelişim Aşamaları 65
B) İslam Medeniyetinin Temel Özellikleri 69

İSLAM MEDENİYETİNİN MANEVİ DİNAMİKLERİ 77
A) Medeniyet İçin Değerlerin Önemi 78

B) İslam Medeniyetinde Değerler 80
C) Örnek Bir Değer: Güven 81

SOSYAL HAYAT 91
A) Toplumu Oluşturan Unsurlar 91
B) Toplumun Temeli Aile 103
C) Giyim-Kuşam 105
D) Bayram ve Şenlikler 108
E) Sosyal Dayanışma 111

İDARİ YAPI 119
A) Hz. Peygamber ve İdare 119
B) Hilafet 121
C) Vezirlik 127
D) Kâtiplik 128
E) Elçilik 130
F) Haciblik 132
G) Vilayetlerin İdaresi 133
H) Adli Teşkilat 137
İ) Askerî Teşkilat 142

EKONOMİK YAPI 147
A) Hz. Peygamber Dönemi 147
B) Mali Yapı 151
C) Para 162
D) Ticaret 163

EĞİTİM VE ÖĞRETİM 167
A) Tarihi Süreç 167
B) Kadın Eğitimi 178
C) Ulema ve Etkinliği 180

İLMÎ HAYAT (I) 183
DİNÎ/SOSYAL İLİMLER 183
A) Kur'an İlimleri 184
B) Hadis 187
C) Fıkıh 189
D) Kelam 192
E) Tarih 193
F) Coğrafya 197
G) Felsefe 200
H) Edebiyat ve Dil 206

İLMÎ HAYAT (II) 211
FEN VE SAĞLIK BİLİMLERİ 211
A) Matematik 211

B) Astronomi 215
C) Rasathaneler 220
D) Fizik ve Optik 222
E) Kimya 224
F) Biyoloji 226
G) Botanik 227
H) Zooloji 229
İ) Tıp ve Eczacılık 230
K) Sağlık Kurumları 235

KİTAP VE KÜTÜPHANELER 241

SANAT VE MİMARİ 249
A) İslam Kültüründe Sanat Anlayışı 249
B) Tezhib 254
C) Hat Sanatı 255
D) Minyatür 258
E) Ebru 260
F) Mimari 261

ŞEHİRCİLİK 277
A) Şehir ve Medeniyet 277
B) İslam Medeniyeti ve Şehir 278

VAKIFLAR 287
A) Vakıf Düşüncesini Doğuran Temel Dinamikler 288
B) Vakıfların Hizmet Alanları 292
C) Bazı Vakıf Kurumlarından Hizmet Örnekleri 293
D) Vakıfların Yönetimi 295

İSLAM MEDENİYETİ VE TÜRKLER 297
A) Türklerin İslam Medeniyetindeki Yeri 297
B) Türk İslam Medeniyetinden Örnek Kurumlar 300

İSLAM MEDENİYETİNİN ETKİLERİ 309
A) Batı'ya Etkiler 309
B) Diğer Medeniyetlere Etkiler 335

SON SÖZ 345

KAYNAKLAR 351

KRONOLOJİ 359

DİZİN 361

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın hazırlanmasında başlıca amaç; İslam medeniyetinin tarihsel gelişimini, birikimini ve güncel önemini ortaya koymak; İslam medeniyetinin hak ettiği şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktır.

Bu çerçevede, İslam medeniyetinin kaynakları, ana özellikleri, değerleri, ilimler, sanat, kurumlar ve başka alanlardaki gelişmeleri; diğer medeniyetlere etkileri ve dünya medeniyetleri arasındaki konumu hakkında genel bir bakış açısı verilmeye çalışılmıştır.

İlim, sanat, birlikte yaşama tecrübesi ve hoşgörü başta olmak üzere çeşitli sahalarda insanlığa önemli katkılarda bulunmuş olan İslam medeniyetinin, bir taraftan medeniyetler arası ilişkilerin son derece önem kazandığı, diğer taraftan medeniyetler çatışması tartışmalarının yaşandığı günümüzde, esasında hemen her yönünün bir dizi çalışmaya konu yapılması elzemdir.

Geniş bir coğrafyada yüzyıllar boyunca hâkim olan İslam medeniyetinde münferiden veya bazı mevzii olumsuz gelişmeler yaşanmışsa da bu çalışmada esas olarak söz konusu medeniyetin insanlığa önemli katkılar sağlamış yönleri, tecrübeleri tanıtılmıştır. Konular ele alınırken ayrıntıya girilmemiş, temel fikirler verilmekle yetinilmiş; özellikle klasik dönem ve İslam coğrafyasının geneli göz önünde bulundurulmuş; ancak bazı konularda Türk tecrübesi biraz daha vurgulanmıştır. Her konu müstakil addedildiğinden, bazı İslami değerler ve İslam tarihindeki kimi olgu ve olaylar zaman zaman uygun düşen yerlerde kaçınılmaz olarak tekrar-

lanmıştır. Dipnot kullanılmamış, başlıca kaynaklar bibliyografyada kaydedilmiştir.

Esasen bu çalışma, İslam Medeniyeti Tarihi dersinde konuları derli toplu bir şekilde sunmak amacıyla yardımcı kitap olarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte genel okuyucunun da faydalanması düşünülmüştür. Şüphesiz eserde İslam medeniyetiyle ilgili her şey ortaya konmuş değildir. Bu alanda mevcut çalışmalara mütevazı bir katkıda bulunabilirsek kendimizi bahtiyar sayacağız.

Ankara, Şubat 2006
Prof. Dr. İbrahim Sarıçam
Prof. Dr. Seyfettin Erşahin

MEDENİYET ÜZERİNE

Medeniyet kelimesi, bir yerde yerleşme, ikamet etme anlamındaki Arapça *me-de-ne* kökünden gelmektedir. Kentleşme ile sıkı sıkıya bağlı olan medeniyet, aynı kökten gelen "medîne" (şehir) kelimesi ile yakından alakalıdır. *Medeni*; şehirli, şehre ait, şehre özgü; *medeniyet* ise şehirlilik, yerleşik hayat, iyi ve müreffeh yaşama anlamlarına gelir. İslam medeniyetinin filizlendiği zeminin, muhitin, merkezin adı da şehir anlamındaki Medine'dir.

Medeniyet kelimesi Batı düşüncesindeki *civilisation* teriminin ifade ettiği anlamı karşılamak üzere Osmanlı'nın son dönemlerinde (20. yüzyıl) kullanılmıştır. Türkçede, ilk yerleşik hayata geçen Türk boyu Uygurlara atfen türetilen *uygarlık* kavramı da aynı anlamda kullanılmaktadır. Bir başka görüşe göre de günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullanılan *uygarlık* kelimesi, belli kurallara uyarak kentte yaşayan halk anlamına gelen *uygur*dan türemiştir.

Arapçada medeniyet kavramını ifade etmek üzere *umrân* ve *hadâre/hadâret* kelimeleri kullanılmaktadır. İlerleme, refah ve mutluluk, bayındırlık, bayındırlaşma anlamına gelen *umrân* sosyopolitik durumu ve yapıyı ifade etmek üzere kullanılmıştır. *İmar,* (bir yeri mamur kılmak, şenlendirmek, mamur bulmak, bayındır hâle getirmek), *imâret* (bayındırlık), *ma'mûre* (bayındır, şenlikli yer, şehir, kasaba) kelimeleri de aynı kökten türemiştir. Modern Arapçada yaygın olarak kullanılan *hadâre* terimi de şehirde ikamet etmek, şehirli olmak, medeni olmak, medeniyet gibi anlamlara gelir, *bedâvet* teriminin karşıtıdır. Şehirde yaşayanı, şehirliyi belirt-

mek üzere *bedevi*nin zıddı olarak *hadari* kullanılır. Dolayısıyla *hadari* ve *medeni* kavramları eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

Medeniyet, en genel anlamda, insanların bir nesilden diğerine aktardıklarının toplamıdır. Bunlar, siyasal, sosyal, ekonomik faaliyetler ve kurumlar; yazının, matbaanın icadı gibi buluşlar olabileceği gibi; hoşgörü, güven gibi değerler ve kavramlar da olabilir. *Medeniyet* kelimesi zamanla bu hayatın ortaya çıkardığı anlayış, düşünce, maddi ve manevi kültürü ifade eden bir kavram olarak da kullanılmaya başlamıştır.

Medeniyetle doğrudan alakalı kavram, kültürdür. Kültür, insanı diğer canlılardan ayıran yaşam tarzı, insana özgü bilgi, inanç ve davranışlar bütünü ile bu bütünün parçası olan maddi nesnelerdir. Başka bir ifade ile toplumsal hayatın dil, düşünce, gelenek, semboller, işaret sistemleri, kurumlar, kanunlar, aletler, teknikler, sanat eserleri gibi her türlü maddi ve manevi ürünleridir.

Bununla beraber medeniyet ve kültürü aynı telakki eden düşünürler de vardır. Söz gelimi Kant, medeniyet ve kültürü birbirinden ayırmanın imkânsız olduğunu söyler. Genelde, bazı bakımlardan daha gelişmiş kültürleri diğerlerinden ayırmak için medeniyet kavramı kullanılmaktadır. Medeniyetleri, bu düzeye gelememiş diğer kültürlerden ayıran bazı temel özellikler şunlardır: 1. *Yazının kullanılması*, 2. *Kentleşme*, 3. *Siyasal ve toplumsal teşkilatlanma*, 4. *Ekonomik alanda iş bölümü*, 5. *Uzmanlaşmanın artması*. Bu hususlar aslında birbirine bağlı, birbirini içeren ve gerektiren özelliklerdir. Yazı, kazanılan deneyimlerin, birikimlerin, değerlerin ve bilgilerin sonraki kuşaklara aktarılması ve toplumsal teşkilatlanmanın yaygın ve etkin bir biçimde gerçekleşmesi için önemlidir. Şu hâlde, medeniyetleri bir ifadeyle, *yaygın olarak yazının kullanıldığı, kentlerin ortaya çıktığı, siyasi teşkilatlanmanın bulunduğu, ekonominin geliştiği* kültürler olarak tanımlayabiliriz.

Batı literatüründe medeniyet kavramının karşılığı 18. yüzyılın ortalarından itibaren (ilk defa Fransızca'da 1757 yılında M. Mirebau tarafından ve daha sonra da İngilizce'de) kullanılan kelime *civilisation*dur. Almanya'da ise aynı anlamı ifade etmek üzere daha çok *kultur* terimi kullanılmıştır. *Civilisation* terimi, kent demek olan *civitas* ve kentli anlamındaki *civilis* kelimeleri ile bağlantılıdır

ve hatta bu ikincisinden türetilmiştir. Latincede düzenli, eğitilmiş, ya da kibar gibi anlamlar taşıyan *civil* kökünden gelmektedir.

Batı'da kültür ve medeniyet kavramlarının gelişimi kısaca şöyledir: Esasen tahıl ve hayvan yetiştiriciliği anlamına gelen *kültür* zamanla insan yeteneklerinin geliştirilmesi, inceltilmesi, iyileştirilmesi anlamında kullanılmaya başlamıştır. Kültürün karşısına 18. yüzyılda *civilization* kavramı rakip olarak çıkmıştır. 18. yüzyılda Aydınlanma felsefesi *civilisation* sözcüğüne *kaçınılmaz bir tarihsel ilerleme* anlamını kazandırmıştır. Bu dönemde kültür ve medeniyet henüz birbirinin yerine kullanılan kavramlardır. Ama kültür kavramı *inançları* ve *dini* içerirken, medeniyet Aydınlanma düşüncesi doğrultusunda yalnızca *din dışı* ilerlemeyi ifade ediyordu.

Kültür ve medeniyet kavramları arasında 18. yüzyılın sonuna doğru bir farklılık, giderek bir karşıtlık ortaya çıktı. Kültür, insanın içsel olgunlaşmasını, medeniyet ise dışsal gelişmesini, doğa üzerindeki egemenliğini belirtmek için kullanılmaya başlandı. Bu iç ve dış ayırımı Yunan ve Latin filozoflarında da görülür. Ama bu süreçte uygarlığa karşı kültür, dış yerine iç zenginliği savunanların sloganı hâline geldi. *Mekanik* uygarlığa karşı *doğal* kültür, *bedensel* hazlara karşı *ruhsal* olgunlaşma, Avrupa saraylarının savurgan ve gösterişli hayatına karşı kırsal hayatın sadeliği, aristokrasinin çokulusluluğuna ve kozmopolitliğine karşı halkın ulusallığı öne çıktı.

Aslında kültür ve medeniyet birbirlerinin karşıtı ve rakibi değil, tamamlayıcısıdır. Medeniyet, kültürü kuşatır ve çerçevesini belirler. Hayatın gereklerine göre kültürün bazı öğeleri korunur, bazıları da değişir. Değişmelere rağmen kültür unsurlarının ahenkli bir bütün oluşturması çok önemlidir. Bir milletin hayatındaki istikrar, huzur ve rahatlık bu ahenkle gerçekleşir. Bu ahenkli bütünlüğün devamı, medeniyetin kuşatıcı, yapılandırıcı, seçici ve özümleyici çerçevesine bağlıdır. Değişen şartlar karşısında kültürde eksik olan veya değişme zorunda olan öğeler medeniyet çerçevesi içinde tamamlanır ve değiştirilebilir. Bu yapılmayıp medeniyet çerçevesinin köhne olduğuna karar verilirse, kültürü yapılandırmış olan medeniyet çerçevesi ile bağdaşıp bağdaşmadığına bakılmaksızın başka kültürlerde göze çarpan unsurlar alınırsa me-

deniyet bilinci sarsılır. Milletin hayatındaki istikrar, huzur ve rahatlık bozulur.

Bu bakımdan medeniyetin kuşatıcı, yapılandırıcı, seçici ve özümleyici çerçevesi önem arz eder. Söz gelişi medeniyet çerçevesi yok sayılırsa kültür, yabancı kültürlerin, mesela İslam medeniyetine mensup toplumlarda, İslami değerlere aykırı öğelerin istilasına uğrar. Medeniyet çerçevesi sarsılan kültür, değerlendirme ve seçme gücünü kaybeder. Manevi dinamikler/değerler sistemi gevşer. Kültür, diğer medeniyetlerin damgasını taşıyan her kültür öğesine açık hâle gelir. Medeniyet bilinci ve unsurları sarsıldığı için yüksek düşünce ürünleri alınamaz; ama olumsuz öğeler kolayca girer. Çünkü olumsuz öğeleri benimsemek için düşünce yüksekliğine ve irade gücüne ihtiyaç yoktur.

Medeniyetlerin Doğuşunda Etkili Olan Faktörler

1. Coğrafya: Coğrafyanın sunduğu avantajlar ve insan eliyle değiştirilmiş coğrafi çevre medeniyetlerin doğuşuna olumlu katkılar sağlar. Medeniyetin kurulabileceği coğrafya, başta insan olmak üzere canlıların hayatiyetlerini kolaylıkla sürdürebilecekleri iklimde, ticaret yolları üzerinde, işlenebilir ve hâkimiyet altına alınabilir olmalıdır. Nitekim kadim medeniyetlerin Mezopotamya ve Mısır gibi uygun coğrafyalarda çıktığı bilinmektedir. Kolay veya çok zor coğrafyalar medeniyetin doğuşuna, uyanışına müsait değildir.

2. İnsan unsuru: Bilinçli, üretici, girişimci bir grup elit/aydın var olmalıdır. Burada, sıçrama yapmada önemli olan, elitin halkla/toplumla ters düşmemesidir.

3. Toplum: İnsan unsurunun, yani elitlerin ürettiklerini kabul eden ve gönüllü olarak destekleyen bir toplum bulunmalıdır. Elitini gönüllü desteklemeyen/eliti kendisine ters düşen bir halkın politika, ekonomi, bilim ve sanat alanlarında başarılı olması beklenemez.

4. Ekonomik şartlar: Temel biyolojik ihtiyaçlardan su ve yiyecek kaynaklarının temin edilip kontrol altına alınması, üretimde kullanılacak aletlerin yapımını ve düzenli kurumların oluşturulmasını intaç eder. Bunlar sağlanmadan barbarlıktan uygarlığa ge-

çilemez. Bunun yanı sıra, üretim, tüketim ve ticaret de medeniyetlerin gelişmesinde önemli faktörlerdir.

5. Yer değiştirme/göç/hicret: Tarih boyunca hicret, yeni medeniyeti, ilerlemeyi meydana getiren en büyük faktörlerden biri olmuştur. Tanıdığımız hemen tüm medeniyetler, göçlerden sonra kurulmuştur. İslam medeniyeti açısından da bu böyledir. Yeni sistem, hicretten sonra uygulama, yayılma ve gelişme alanı bulmuştur. Mekke'nin fethi, putların temizlenmesi açısından; bi'set, İslam'ın doğuşu açısından önemli olduğu hâlde, hicret, takvim başlangıcı kabul edilmiştir. Anadolu'daki Türk İslam medeniyeti ve Amerika medeniyeti de göç faktörünün örnekleridir.

6. Şehirleşme: Medeniyet şehir hayatında ortaya çıkmaktadır; ancak medeni olma, şehirli olma, yalnızca şehirde yaşama şeklinde olmasa da medeni olmak, şehir yerleşimi aşamasına ulaşmış olmayı gerektirmektedir. Kan bağını aşan birlik ve dayanışma ruhu/bilinci ancak şehir toplumunda oluşur. Şehir hayatında kamu bilinci güçlüdür. Toplumun kendi medeniyetine inancı ve bu inanç çerçevesinde kendi hayat biçimlerini oluşturan kültürün evrensel üstünlüğüne güvenmeleri ancak şehir hayatında gerçekleşir. Bu güven olmaksızın bireylerin bütün ruh enerjilerini seferber ederek yüksek kültür eserleri yaratması düşünülemez. Ayrıca bilim, felsefe, sanat, icatlar, sanayi, ticaret, fikir alışverişi gibi hususlar daha ziyade şehirlerde canlanıp gelişir. Kırsal kesimlerin zenginlik ve buluşlarının biriktiği mekânlar olan şehirler hamleci güçlere zemin hazırlar.

7. Bu gerekli şartlara ek olarak diğer faktörler: Yüceltilen, yaşamın parçası hâline getirilen değerler sistemi; siyasal sistem, din, hukuk sistemi, eğitim, ihtiyaçlar, medeniyetin ürünlerinin/mirasının bir sonraki nesle aktarılması, savunma ve saldırı, medeniyetlerin karşılıklı etkileşimleri vs. son derece önemli ve etkili faktörlerdir.

Tarihî süreçte İslam medeniyetinin ortaya çıkması, gelişmesi ve yayılması, tam anlamıyla ne kendinden önceki ve ne de kendinden sonraki medeniyetlere benzemektedir. Bunda belki yukarıda sayılan şartların hepsinin az veya çok etkisi bulunmuş olabilir. Şu kadar var ki inancın ve buna bağlı değerler sisteminin yerini iyice

belirlemeksizin ve bu noktaya hak ettiği vurguyu yapmaksızın İslam medeniyetinin doğuşunun, gelişmesinin ve yayılmasının anlaşılması kolay değildir.

Medeniyetin toplamı,
a) Geçmişin mirası,
b) Diğer kültürlerden alınanlar,
c) Bir toplumun kendi çağında kendi ürettiklerinden ibarettir.

Medeniyetin sürekliliğinde *geçmişin mirası* önemlidir. Her şeyden önce, geleneğe dair birikim elde edilmeksizin, bir toplumun, geçmişin mirasını, geleneğini, yani kendine ait ve mensup olduğu şeyi bilmeden, onu iyice okumadan/yorumlamadan, çağını, diğer deyişle içinde yaşadığı dönemi, bu dönemin ürünlerini yorumlaması, onlardan faydalanması anlamlı olmaz.

Bir medeniyet için *diğer kültürler*den *alınan unsurlar* en az kendi kültürel mirası kadar önem arz eder. Medeniyetlerin dışa açık olması, bir medeniyetin diğer medeniyetlerden de faydalanması gerekir. Sınırlar kapatılarak gerçekleştirilecek gelişme, enerji ve zaman kaybına yol açar. Ayrıca elde edilecek ürünler diğer medeniyetler ile rekabet edemeyebilir. Başta tercümeler olmak üzere, ticari, siyasal, bilimsel, kültürel, teknolojik ilişkiler, bir medeniyetin gelişmesine ciddi katkılarda bulunur. İslam medeniyetinin doğuş yıllarında olduğu gibi, bir toplum, kendi görüş ve değerlerini esas alarak diğer medeniyetlerin zengin mirasına açılır, onu gerekli değişikliklere tabi tutarak verimli hâle getirdikten sonra bünyesine sokarsa, bu kültürleri de canlandırmış, yenilemiş ve böylece evrensel kültüre de katkıda bulunmuş olur.

Ama sonunda her şeyden önemli olan da şudur: Geçmişin mirası ve diğer medeniyetlerden elde edilenler, bir toplum tarafından özümsenir, yeni bir sentezle değerlendirilir ve *toplum da her alanda kendisini ortaya koyarsa,* o zaman özgün bir medeniyet ortaya çıkar; gelişir, yükselir, sürekliliği ve yaşama şansı artar. Medeniyet, toplumu meydana getiren bireylerin yeteneklerinin özgür bir şekilde uygun ve elverişli bir ortamda filizlenme imkânı bulmasıyla gelişir ve özgün ürünler (eserler, kurumlar) elde edilir.

İslam medeniyetinin doğuşu ve gelişmesi yukarıdaki üç temel esas çerçevesinde şöyle özetlenebilir: Müslümanlar, inanç, güven, doğruluk, çalışma, işini iyi yapma, ilim gibi değerlerin öncülüğünde ve bu değerlerin şekillendirdiği ruhla, tarihsel süreçte diğer medeniyetlerden aldıklarını özümsemişler; ahlaki, ekonomik, siyasal, sosyal, felsefe, bilim ve sanat gibi alanlarda kendi ürünlerini meydana getirmişler, yeni bir medeniyet ortaya çıkarmışlardır.

Medeniyet, maddi ve manevi olmak üzere iki yönlüdür. İnsan, maddi (makine imali gibi) ve manevi (şiir gibi) olmak üzere iki türlü eylemde bulunmaktadır. Ayrıca insanın, bir yönden maddi, bir yönden de manevi niteliğe sahip eserler veren (mimarlık gibi) yönü de vardır. Söz gelişi Selimiye camii ve Eyfel kulesi hem manevi bir dinamiğin, hem de maddi imkânın ürünüdür. Bununla birlikte, hem maddi hem de manevi kalkınmanın bir arada bulunması, yeğlenen bir durumdur.

Bu noktada, teknolojiyi geliştirmek ve maddi kalkınmayı sağlamak için bir toplumun teknolojiyi yaratan, geliştiren ruha sahip olması son derece önemlidir. Bu ruha sahip olunmadığı zaman, yapılan iş, yani teknolojik ürün, bir ithalden, transferden, bir taklitten (belki de kötü bir taklitten) ileri geçemez. Teknolojiyi geliştiren ruhun da bir millet tarafından inancın, öz değerlerin, öz dünya görüşünün, bilincin, idealin, amacın canlandırılmasıyla dinamik hâle getirileceği unutulmamalıdır. Toplumu daha yukarıya böyle bir ruh taşıyabilir; ancak böyle bir ruh ithal edilemez; kendi bünyesinden canlanmak durumundadır.

Her medeniyetin, topluma ruh, canlılık veren, dinamiklik kazandıran kendine özgü tarihsel koşullarda gelişmiş ve kök salmış temel değerleri mevcuttur. Medeniyetlerin doğuşunda, gelişmesinde, varlığını idame ettirmesinde ve dinamizm kazanmasında, aynı zamanda medeniyetler arası ilişkilerde bu değerlerin dikkate alınması önemlidir.

Medeniyetin hemen her safhasında manevi yönün ihmal edilmemesi önem arz etmektedir. Maddi gelişmeler veya teknoloji, ahlaki ve manevi değerleri ön planda tutmayan kişi veya toplumun emrine verildiği zaman, önlenmesi güç katliamlara, zulümlere yol açabilir. Söz gelişi Birinci Dünya savaşından sonra Batı me-

deniyetinin kendi geleceği ile ilgili kuşkuları artmıştır. Bu medeniyet, kendi inanç ve ahlak nizamının gelişme süreci içinde, birer kültür öğesi olan bilim ve teknolojiyi, çeşitli felsefe ve sanat ekollerini doğurmuştur. Ama aynı sistem, çeşitli olumsuzluklara da yol açmıştır.

Medeni kişi, sadece medeniyetin ürettiği malzemelere sahip insan değildir. Maddi ve teknolojik yaşam düzeyi alt seviyede de olsa, bir medeniyetin, teknolojik imkâna sahip bir medeniyetten aşağıda bulunduğu söylenemez. Çünkü medeniyetin maddi ve teknolojik ürünleri (makine, silah, buzdolabı vs.) vahşi birisinin emrine de verilebilir. Böyle düşünüldüğünde, elbise, para, servet, yapı gibi genelde bireylerin veya toplumun görünen, dışa yansıyan, yani dış belirtilerine bakarak ve bunları ölçüt alarak medeniyet seviyesini değerlendirmek her zaman doğru sonuca götürmez.

Medeniyetlerin Yıkılışında Etkili Faktörler

Medeniyetler canlı ve dinamiktir; yükselir, düşer; bölünür, birleşir ve yıkılabilir. Bir medeniyetin gerilemesinde ve yıkılmasında etkili bazı faktörler şunlardır:

1. Jeolojik/doğal afetler (sel, deprem, yangın vs.),
2. Ekolojik dengenin bozulması; ciddi iklim değişiklikleri,
3. Bulaşıcı ve salgın hastalıklar,
4. Enerji ve ham madde kaynaklarının tükenmesi,
5. Ticaret yollarının değişmesi sonucu bir ülkenin veya bölgenin ekonomik değerini/gücünü yitirmesi,
6. Fikrî ve ahlaki hayatın bozulması,
7. Toplum bünyesinin zayıflaması (güven duygusunun sarsılması, karamsarlık, yılgınlık, korkaklık, bezginlik, eziklik vs.),
8. Gelir dağılımının bozulması; zenginliğin adil olmayan bir şekilde belli ellerde toplanması,
9. Yabancı istilası,
10. Yeni neslin kendi medeniyetine sahip çıkmaması, zenginleştirmemesi, ilerletememesi, hatta koruyamaması.

İnsan; bireysel ve toplumsal düzeyde, biyolojik içgüdülerine

yenik düşmezse, ahlak değerlerinden sapmazsa, kaynakları ölçülü kullanırsa, tedbiri elden bırakmazsa, beklenmedik bir olay toplumu yıkmazsa, gelen nesil devraldığı mirasa sahip çıkarsa medeniyet hayatiyetini devam ettirir. Bir medeniyete ömür biçip zorunlu olarak çökeceğini iddia etmek döngüsel ve determinist bir anlayışın ürünüdür.

İslam dünyasında klasik dönemde başta *medeni* tabirini kullanan Fârâbî olmak üzere İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, İbn Haldûn; Osmanlı döneminde de Molla Lütfi, Tursun Bey, Kınalızâde, Taşköprizâde, medeniyet üzerinde durmuşlardır. 20. yüzyılda da hem Doğu'da hem de Batı'da medeniyetle ilgili hususlar tartışılmıştır.

Batı'da medeniyetlerin doğuşu ve yıkılışı üzerine bazı görüşler ortaya koyanlardan biri Arnold Toynbee'dir (1889-1975). Medeniyetlerin gelişmesi ve düşüşüyle ilgili çözümlemesine dayalı tarih felsefesi anlayışıyla tanınan Toynbee (12 ciltlik eseri: *A Study of History: Tarih Üzerine Bir inceleme* 1934-1961) insanlık tarihindeki 26 medeniyetin yükseliş ve düşüşünü inceler. Ona göre medeniyetler seçkin önderlerden oluşanların yönetiminde çeşitli engelleri başarıyla aşarak yükselir. Toynbee, tarihin manevi etkenler tarafından biçimlendirildiğini ileri sürer. Gerek doğal ve gerekse beşerî çevreden gelen *meydan okumaya, yaratıcı seçkin azınlık* uygun karşılığı verir. Toplum, meydan okumanın niteliğine göre kendi içinden bir *seçkinler kümesini* "toplumsal talim" ile harekete geçirir ve onun verdiği karşılığı *taklit* yoluyla benimser. Medeniyetlerin doğuş ve yükselişinde seçkin azınlıkların yaratıcılığına Toynbee büyük önem verir; ancak medeniyet yalnız bu yaratıcı seçkinlerin eseri değildir. Seçkinler, çevrelerini saran insanlar tarafından gönüllü olarak benimsenmeli ve taklit edilmelidir. Önderler yaratıcı çözümler üretemeyince çöküş süreci başlar. Toynbee, medeniyetlerin kaçınılmaz olarak yok olacaklarını ileri sürmez. Ona göre herhangi bir medeniyetin karşılaşacağı çeşitli güçlüklerin üstesinden gelebilmesi imkân dâhilindedir.

İslam medeniyeti, Müslümanlar tarafından meydana getirilen, medeniyetin maddi ve manevi tüm başarılarının ortak adıdır. İslam'ın ortaya çıkışından itibaren özellikle beş yüz yıllık zaman

dilimi, dünya tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. 7-17. yüzyıllar arasında dünya medeniyeti esas olarak İslam medeniyetinden ibarettir; çünkü bu yüzyıllar arasında dünyanın en medeni bölgeleri İslam coğrafyasıdır. Anılan zaman diliminde Kahire, Bağdat, Kurtuba, Buhara, Semerkand, İsfahan, Nişabur, Bursa, İstanbul, Tebriz gibi şehirler dünya zenginliklerinin aktığı, ticaretin hareketli olduğu ve çeşitli sanatların geliştiği en zengin merkezlerdi.

İSLAM MEDENİYETİNİN DOĞDUĞU ORTAM

Bu bölümde amaç, İslam medeniyetinin serpildiği topraklar üzerinde ve bu medeniyetin alışveriş içine girdiği komşu bölgelerde hüküm süren medeniyetleri ana hatlarıyla tanıtmak, İslam medeniyetinin doğduğu ve geliştiği çağlardaki konumlarını ortaya koymaktır. Söz konusu medeniyetlerin daha çok 6-8. yüzyıllardaki siyasal, sosyal, ekonomik, dinî, kurumsal ve kültürel yapıları, bilim ve sanat alanlarında kaydettiği gelişmeler vurgulanacaktır. Bununla birlikte, İslam'ın doğduğu sırada yaşayan temel unsurlarının, menşelerinin ve gelişim aşamalarının daha iyi anlaşılabilmesi için, kısa da olsa zaman zaman ve gerekli görüldüğünde medeniyetlerin bazı unsurlarının antik kökenlerine işaret edilecektir. Hemen tüm medeniyetlerin, başta İslam medeniyeti olmak üzere dünya medeniyetlerine katkı sağladığı, etkilediği ve etkilendiği alanlar ağırlıklı olarak ele alınacaktır.

A) İran

İran, İslam doğduğu sırada, sıkı bir merkezî yönetim yapısına sahip Sasani (224-652) hâkimiyetinde bulunuyordu. Başta, Araplarca Kisra (Husrev, Chosroes) adı verilen kral/hükümdar vardı. Merkezî idarenin başı, kralın en yakın danışmanı olan, Persler ve Partlarda da bulunan baş vezir idi. Baş vezirin yardımcıları adalet, maliye, hazine ve saray veziri gibi görevlilerdi.

Sasanilerde köy reisi, şehir ve yöre beyine *dihkân* denirdi. Dihkânlar genellikle köylerin idaresinden sorumlu idiler. Her dihkân

bir veya birkaç köy yönetiyor, vergi topluyordu. Bunun yanında şehirleri de yönetenler vardı. Bu durumda köy, şehir ve yöre dihkânından söz edilebilir. 13. yüzyıldan sonra dihkân sadece köylü anlamında kullanılmıştır. Bu terim İslam kaynaklarında da çok geçer.

Sasanilerde sınır bölgesi komutanlarına *merzubân* adı veriliyordu. Enûşirvan zamanında ülke dört büyük eyalete bölününce, en yüksek askerî sivil memura *merzubân* dendi. Bu unvan ayrıca sınır boylarındaki bazı idari bölge yöneticileri ile şehir yöneticileri ve yüksek rütbeli subaylar için de kullanılıyordu.

Sasanilerde toplum, din adamları, askerler, bürokratlar ve halk olmak üzere dört sınıftan oluşuyordu. Kişinin sınıfını doğum belirliyordu. Toplum aile temeli üzerine kurulmuştu. Erkeklerin çok evliliği söz konusuydu.

Sasani İmparatorluğu'nun resmî dini *Mecusilik* idi. Bu din, kurucusu Zerdüşt'e (yk. MÖ. 628-551) nispetle Zerdüştilik adı verilen din ile eski İran inanç ve geleneklerinin karışımından meydana gelmişti.

Zerdüştilik İran dinleri içerisinde, tanrı inancı açısından monoteist teoloji içermesi bakımından en dikkat çekicisidir. Antik çağda İran'da hüküm süren Medler ve Persler arasında yayıldığı bilinen Zerdüştiliğe, dayandığı tek tanrı Ahura Mazda'ya nispetle Batı literatüründe *Mazdeizm* de denir.

Sasani hanedanı kuruluş yıllarından itibaren Mecusiliği resmî din kabul etmiş, Mecusi ruhban sınıfı bu dönemde önemli bir siyasi güç kazanmış, Mecusi sözlü geleneği yazıya geçirilmiştir. İyi ve kötü düalizmine dayalı teolojik doktrinler Sasaniler döneminde temel öğreti niteliği kazanmıştır. Ateş, bir tapınma objesi yahut tanrı değil, tanrısal saflığın, temizliğin, iyiliğin sembolüdür. İslam döneminde Mecusilere cizye karşılığında yaşama hakkı tanınmıştır.

İran'da Zerdüştilerin ateş yaktıkları ateşgâha ya da ateş tapınağına *ateşgede* denir. Üstü örtülü, ya da açık olabilen ateşgedenin ortasında çoğu zaman sandal gibi kokulu ağaçlardan tutuşturulan bir ateş yanardı. Yapı niteliğindeki ateşgedeler her kenarında bir kapı bulunan kare planlı olurdu. Ateş tapınakları genellikle biri

kutsal ateşin yakılı olduğu, diğeri de ibadetlerin yerine getirildiği daha büyük kısım olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

Tibet Budistlerinde olduğu gibi Mecusilik'te de ruh bedenden ayrıldıktan sonra ceset kirli sayıldığından, toprağı, suyu veya ateşi kirletmemek için cesetler açıkta bırakılarak etlerin vahşi hayvanlar tarafından yenildikten sonra kemiklerin gömülmesi âdeti yaygınlaşmıştı.

Sasani İmparatorluğu'nun kuruluş dönemlerinde İran'da ortaya çıkan bir diğer din de *Maniheizm*'dir. Kurucusu Mani, (216-276) Arsak hanedanına mensup soylu bir ailenin çocuğudur. Babası, Hemedan'dan Babil'e göç etmiş, Medain'de Sabiiliğe girmişti. Mani, bu gnostik mezhepten çok etkilenmiş, genç yaşında Sabiilik'ten de ayrılarak kendi yolunu tutmuştur. Bu inanç değişikliği onu önce anavatanı İran'a yöneltti. 241 yılında dinini ilan ettiği zaman halkın ilgisini çekti. Görünüşte söyleminin resmî dinden farkı yoktu. Kendisini Âdem'den Buda, Zerdüşt ve İsa'ya kadar uzanan peygamberler zincirinin son halkası olarak görüyordu. Fakat Zerdüşti din adamları onun yeni bir din ortaya koyduğunu anladılar. Mani, Zerdüşt dinine bağlı rahiplerin saldırısına uğradı. Maniheizm bir ara I. Şapur tarafından kabul edildiyse de o, Zerdüşti din adamlarının baskısıyla yeniden eski dinine dönmüştür. Bu gelişme sonunda İran'da kalamayan Mani, önce Keşmir, sonra da Türkistan ve Çin'e gitmiş, I. Behram'ın krallığı döneminde (273-276) işkence ile öldürülmüştür.

Düalist Mani dini, inancın temelini ışık ve karanlık veya iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt iki asli prensibe dayanan bir gnostik düalizmdir. Gnostizm, ilahiyat, etik ve dinî ayin biçimi açısından katı sınıflandırmaya sığmayan özellikler taşır. Gnostik vahiy, benliğin gizeminin insanın içine doğmasıdır. Onlara göre insan, vahiy yoluyla kökeninin ve özünün bilincine varır. Gnostik vahiy, akli güçlerin yardımıyla elde edilemediği için felsefi aydınlanmadan, kökleri tarihte olmadığı için de Hıristiyan vahyinden farklıdır. İslam döneminde Maniheistlere zimmilik statüsü tanınmıştır.

Sasani İmparatorluğu topraklarında Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi diğer dinler de göze çarpar. 4. yüzyılın sonlarına doğru Doğu

Roma İmparatoru Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesi ile Sasani İmparatorluğu içinde yer alan Hıristiyanlar, Doğu Roma'nın dostu, Sasanilerin düşmanı sayıldı. Ermenistan da Hıristiyan olunca, eski ihtilaflar canlandı. Sasanilerde Zerdüştilik devlet dini olmakla birlikte, dinî azınlıklar, yani Hıristiyanlar ve Yahudiler, özel bir vergi vererek genellikle serbestçe hareket edebiliyorlardı.

İran'da 5. yüzyılda bir başka dinî hareket, Mezdekiyye (Mazdekiyye/Mazdek dini) ortaya çıkmıştır. Hareketin kurucusu Mezdek/Mazdek, insanlar arasındaki bütün kıskançlık ve anlaşmazlık sebeplerini ortadan kaldırmak amacıyla mülkte ve kadınlarda ortaklığı kabul eden bir sistem ortaya atmıştır. Müstakil bir din özelliği taşımayan bu hareket Zerdüştilik çerçevesi içinde kalmış, kısa bir süre tatbik edilmiştir. Bu çerçevede Sasani kralı I. Kubad (488-531) Mazdekçilik ilkeleri doğrultusunda reformlar yapmıştır. Evlilik ve mülkiyetle ilgili önemli değişiklikler getiren bu reformlar, soyluların ve Zerdüşti rahiplerin tepkisine yol açmış; ancak bunlar sert önlemlerle bastırılmıştır.

İslam'ın doğuşuna yakın zaman diliminde İran'da görülen siyasal ve kültürel gelişmeler kısaca şöyledir: Hz. Muhammed doğduğu sırada ve erken çocukluk döneminde İran tahtında Enûşirvan [I. Husrev (531-579)] bulunuyordu. Mazdekçiliği uygulama alanına koyan I. Kubad'dan sonra iktidara gelen Enûşirvan döneminde, iştirakçiliğin kısa süre de olsa tatbiki ile bozulan mülkiyet ve aile teşkilatını yeniden nizama koymak için önlemler alındı. Sağ kalan Mazdek mensuplarına işkence yapıldı, kitaplar yakıldı. Enûşirvan ayrıca arazi ve vergi reformları yaptı. Vergileri sınıf ve kategorilere göre yeniden düzenledi. Bununla beraber hanedan üyelerini, yüksek rütbeli askerleri, din adamlarını ve devlet memurlarını vergiden muaf tuttu. Bizans İmparatoru ile barış yaptıysa da bu barış daha sonra bozuldu ve yeniden savaşlar başladı. Bizans ile anlaşmazlıklar aralıklarla devam etti.

Enûşirvan, 529 yılında Atina okulunun Bizans imparatoru tarafından kapatılması üzerine İran'a iltica eden pek çok ilim adamına kucak açtı. Cündişapur'da bir tıp okulu kurdu. Yunancadan ve Süryaniceden Pehleviceye tercümeler yaptırdı. Onun emriyle Kelile ve Dimne, Sanskristçeden Farsçaya tercüme edildi. Enûşirvan,

İslami kaynaklarda adil bir hükümdar olarak tavsif edilir. Onun, daha sonra kurulacak Bağdat'ın 30 km. güneyinde, Dicle nehrinin her iki kıyısında bulunan ve eskiden Partların, daha sonra onların yerini alan Sasanilerin kışlık başşehri olan Medain'de (Ktesifon) yaptırdığı saray çok büyük ve gösterişliydi. Bu sarayın elips şeklinde ve 30 m. yüksekliğinde Eyvân-ı Kisrâ adlı salonu, Enûşirvan'ın kendi halkıyla, yabancı devlet adamlarını ve misafirleri ağırladığı, haksızlığa uğrayanların başvurduğu bir adalet sarayı olarak ünlüydü. Mansûr'un Bağdat'ı inşasıyla Medain yavaş yavaş terk edilecektir. Bu sarayın büyük bir kısmı, 19. yüzyılda bir depremde yıkılmıştır.

Enûşirvan'dan sonra Sasani tahtına çıkan 4. Hürmüz'ün (579-590) dönemi Hz. Peygamber'in çocukluk ve gençlik yıllarına rastlar. 4. Hürmüz, orduda ve sarayda sıkı bir disiplin uygularken, halka kol kanat germiştir. Saraydaki Zerdüşt rahipleri Hıristiyanlara baskı uygulanmasını istediklerinde, tahtın ve yönetimin ancak iki dinle iyi ilişki kurularak güvenlik içinde olabileceği gerekçesiyle bunu reddetmiştir.

4. Hürmüz'den sonra Sasani tahtına E. Husrev (Husrev Perviz) (590-628) geçmiştir. Hz. Peygamber'in gençliği ve peygamberliği döneminde İran hükümdarı olan bu şahıs, Hz. Peygamber'in mektubunu yırtan Kisrâ'dır. Döneminde Sasani İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaşmıştır; ancak iç savaş ve taht kavgaları başgöstermiştir. Husrev Perviz bundan sonra Bizans'a yönelmiş, 611 yılında Antakya, Şam ve Mısır'ı ele geçirmiş, 617'de Kadıköy'e kadar ulaşmıştır. Bu olay Kur'an'a da (30/Rûm, 2-3) yansımıştır. 622'de karşı saldırıya geçen Herakleios 5 yıllık bir süre zarfında bir dizi başanlı seferle eski topraklarını geri almış, Mezopotamya'ya kadar yürümüştür.

Bu dönemde İran'da dokumacılık, gümüş işlemeciliği, müzik, sanat ve mimari gelişti. Devlet savaş ganimetleri ve vergilerle büyük servet sahibi oldu. Husrev Perviz'in yakut ayaklı, altın bir tahtı vardı. Döneminde ticaret yaygın, kişisel servetler büyüktü. Ancak tüccar, artan vergiler ve savaşların yarattığı belirsizlik ortamından zarar görüyordu. Husrev Perviz askerî bir aristokrasi yaratarak hükümdarın otoritesini zayıflattı. Bizanslılara yenilince 628'de İran

başşehrinde meydana gelen bir ayaklanmada kendi oğlu II. Kubad tarafından öldürüldü. Hz. Peygamber'in son yıllarında Sasani tahtına çok kısa sürelerle pek çok hükümdar geçti.

Sasanilerin son hükümdarı 3. Yezdücerd'dir (633-651). Onun hükümdarlığının ilk yılında İslam fetihleri başladı. Kadisiye yenilgisi ile Sasani İmparatorluğu'nun çöküşü hızlandı. Medain'in fethiyle ve Nihavend savaşından sonra 3. Yezdücerd bir şehirden öbürüne geçti. Sonunda Merv'de yakalanarak öldürüldü (651). İslam fetihleri üzerine Hindistan'ın batısına göç eden Zerdüştiler (Parsiler) günümüzde 3. Yezdücerd'in tahta çıkışıyla başlatılan Pers takvimini kullanırlar.

İslam medeniyetinin geliştiği önemli topraklardan biri olan ve merkezî konumda önemli yer işgal eden Mezopotamya, Sasani hâkimiyetinde bulunuyordu. O nedenle Sasaniler dönemi Mezopotamya'sı bu devletin tarihi ile iç içedir. Mezopotamya, İslam'ın doğuşundan önceki birkaç yüzyılda Sasaniler ve Roma (özellikle Bizans) İmparatorluğu arasında tampon bölge görevi üstlenmiştir. Bu dönemde Lahmilerin başşehri Hire canlanmıştır. Mezopotamya Hulefâ-i Râşidîn döneminde (633-661) Irak olarak anılmaya başlayacaktır.

B) Hindistan

Hindistan, tarih boyunca birbirinden bağımsız çok sayıda kültürün/kültür katmerinin oluştuğu bir bölgedir. Bölgede MÖ. 5.000-1700 yılları arasında şehircilik ve henüz çözülememiş bir yazı ile tarihe geçen; tarım, hayvancılık ve maden işletmeciliğinin bilindiği ve uygulandığı *İndus medeniyeti* hüküm sürmüştür. Bu medeniyet MÖ. 1700'lerde Ariler tarafından yıkılmıştır.

Ariler, Hindistan'ın dinî inanışlarının ve sosyal geleneklerin şekillenmeye başladığı, Veda'ların ve Kast sisteminin ortaya çıktığı, krallıkların oluşmaya başladığı *Ganj medeniyeti*ni (MÖ. 1500-1.000) kurmuşlardır. Bu dönemde doğa güçlerinin tanrılaştırılmasını ve ruhlara tapınmayı esas alan, Ari kökenli din adamlarını teşkil eden Brahmanlar ve onların oluşturduğu Veda külliyatı etrafında oluşan bir inanç sistemi olan *Brahmanizm* ortaya çıkmıştır.

Bu sistemde tanrılar hükümdarın ve soyluların koruyucuları kabul edilirdi.

Hindistan'a yerleşen Ari kavimleri, özlerini yitirmemek amacıyla, babadan oğula geçen meslek gruplaşması olan Kast sistemini kurmuşlardır. Kast sistemi, zaten aralarında din, dil, ırk bağı olmayan Hint halkı arasında kapanmayan uçurumlar meydana getirmiştir. Buna göre cemiyet, ilahî düzenlemeye göre dört sınıfa ayrılmıştır: Brahmanlar (din adamları), Kşatriyalar (asiller ve askerler), Vaisyalar (çiftçiler, sanatkârlar ve tüccarlar), Sudralar (işçiler) ve Paryalar.

Brahmanizm'in şekilciliğine ve kast sistemine karşı MÖ. 6. yüzyılda Buda tarafından *Budizm* kurulmuştur. Budizm'e göre yaşamak, acı çekmek demekti ve kötü bir şeydi. Onun için ruhu yok edip ortadan kaldırmalı ve Nirvana'ya ulaşılmalıydı. Budizm, koruyucu tanrılar kabul etmiyordu. MÖ. 3. yüzyıla doğru yerli Hint dinlerinden olan Budizm'in güçlenmesi sonucu Brahmanizm kırsal alana çekildi. Budizm zamanla değişikliğe uğradı. Selamet yolunu gösteren Buda, tarihî süreçte insan biçiminde dünyaya gelmiş bir tanrıya dönüştürüldü.

Hindistan'ın kuzey bölgeleri MÖ. 518'de Perslerin, MÖ. 327'de Büyük İskender'in eline geçti. Büyük İskender'le birlikte, onun ve ardıllarının hâkim olduğu bölgelerde Greko Hint medeniyeti oluştu. Daha sonra İslam'ın doğuşuna yakın asırlarda *Gupta medeniyeti* (330-540) gelişti.

İslam medeniyetinin doğduğu sıralarda Hindistan'da bölgesel krallıklar hüküm sürüyordu. Güney Hindistan'da 6. yüzyılda ortaya çıkan *Pallava* ve *Çalukya* krallıkları ünlüdür. İslam medeniyetinin doğduğu ve geliştiği asırlara tekabül eden 600-850 yılları arası, Brahmanizm'in sonunu ve bu dinin genişlemiş, yerli inançlarla asimile olmuş, dış etkenler aracılığıyla yeni bir şekle bürünmüş hâli olan *Hinduizm*'in başlangıcını gösterir. Kuzey Hindistan'da siyasi birliği sağlayan Thanesvar kralı Harşa (606-647), önceleri, Hinduizm'in, sonraları Budizm'in etkisinde kaldı.

Uccain (Ucceyn) şehri bölgenin zengin, önemli kültür merkezi idi. İç ülkelerle Batı limanları arasında gidip gelen malların istif yeri idi. Aynı zamanda Hintlilerin boylam dairelerinin de merkezi

konumundaydı. Günümüz dünyası için Greenwich'in konumunu Hindistan için bu şehir temsil ediyordu.

Hindistan, medeniyet tarihinde mimarlık, anıtlar, heykeltıraşlık, kimya, fizik, tıp, astrolojiden doğan astronomi, matematik, edebiyat, mistik dinî inançlar, gelenekler ve kast sistemi alanındaki gelişmelerle ünlüdür. Kesme taştan yapılmış anıtların iç ve dış yüzeyleri oyma ve işlemelerle süslenmiştir. Brahman zihniyetini taşıyan *Ramayana* ve *Mahabharata* Sanskritçe yazılmış iki ünlü destandır. Bunlar kahramanların yaptıklarını ve eski efsaneleri anlatan şiirlerdir. Yunanlılar için *İlyada* ve *Odesa* ne ise Hintliler için de bu iki roman odur. Hindistan'da, Hint İslam mimarisinden önce, Budist mimari, Brahman mimari gelişmiştir. Müzikte Hindistan'daki ilk notalama, bilinen en eski notalamalardandır.

Perslerin kuzeybatı Hindistan'a hâkim olduğu yıllarda Mezopotamya astronomisi ve eserleri, milattan sonra ikinci yüzyılda ise Yunan astrolojisi buraya girmiş, bunu da İskenderiye kaynaklı diğer astronomi bilgileri izlemiştir. Bu etkilerle Hint astronomisi zenginleşmiştir. Hint astronomlarının sonuncusu ve matematik alanında da yazan, 598-665 yıllan arasında, yani İslam'ın doğduğu yıllarda yaşayan Brahmagupta, *Brahma-sphuta-siddhanta* adlı eserinde Hindu astronomi sistemini ortaya koymuştur. O, eserinin ilk bölümünü matematiğe ayırmış, dik üçgen, üçgenlerin ve dörtgenlerin alanlan, hacim ve alanlara ilişkin çeşitli geometri teoremlerinin kanıtlarına yer vermiştir. Ay ve güneş tutulmasını, gezegenlerin kavuşma noktalarını, ayın evrelerini, gezegenlerin konumlarının saptanmasını incelemiştir.

Hintli astronomlar, Eski Çağ boyunca kullanılan gözlem aletlerini kullanmışlardır. Kendileri gözlem tekniklerine büyük bir yenilik getirmemişlerdir. Daha sonra Müslüman astronomlardan aldıkları usturlabı ve taştan imal edilmiş dev astronomi aletlerini benimseyeceklerdir.

Hintliler matematik alanında trigonometrinin temel kavramları, cebirin ilkeleri, karekökü ve küp kökünü alma gibi hususları biliyorlardı. Çinlilerde olduğu gibi Hint matematiği de sayısal ve cebirsel özellikler taşımaktaydı. Astronomide olduğu gibi, Hint matematiğinde de altıncı ve onu izleyen yüzyıllarda ciddi ge-

lişmeler kaydedildi. Altıncı yüzyıla doğru Hintlilerin, sıfır sayısı için, kendi icatları olmayan bir işaretleri vardı. Bu tarihlerde on tabanlı sayma sistemi kullanılmaya başlanmış, Sanskrit rakamları çok kullanışlı şekiller alarak bizim bugün kullandığımız rakamlara benzer hâle gelmişti. Bu dönemde, içlerinde biraz önce adı geçen Brahmagupta'nın da bulunduğu birkaç dikkate değer matematikçi yetişti. Hint rakamları Harizmî vasıtasıyla İslam matematiğinde benimsenecek, Hint kaynaklı olmasına rağmen Arap rakamları olarak tanınacak, ondan üç yüz yıl sonra da Avrupa'ya geçecektir. Hint matematiğinin Müslüman bilginler tarafından mükemmel bir tarzda geliştirilmiş şekilleri (sinüs, kosinüs, tanjant) bugün dahi kullanılmaktadır.

Hindistan'da demirin eritilmesine milattan bin yıl kadar önce başlanmış ve ileriki yüzyıllarda döküm alanında ilerlemeler kaydedilmişti ki bölge, hiç bozulmayan ve pas emaresi göstermeyen dövme demir sütunlarıyla ünlüdür.

Tıp bilimleri ve biyoloji alanında da İndus medeniyetinden itibaren gelişmeler kaydedildiği, tıp/sağlık konusuna önem verildiği bilinmektedir. Veda dönemi hekimleri çeşitli hastalıklar için tedavi yöntemleri geliştirmişlerdir. Tedavide bitki kökenli ilaçları kullanıyorlar, bunlara bazen mineralleri de ekliyorlardı. Tedavide dinî ayinlerin, sihir ve şarkıların da yeri vardı. Ayrıca MÖ. ikinci yüzyıldan itibaren yoga yapmak da bir çeşit fizik tedavi olarak kabul edilmişti. Tıp alanında çok sayıda gözlem yapılmış ve teknik terimler geliştirilmişti. Milat yıllarında Ayurveda'yı derleyecek kadar birikim oluşmuştu. Buna göre iki aşamalı bir tedavi söz konusuydu. Hastalık, vücut içindeki bir dengesizlik olarak kabul edildiğinden, önce vücut içinde bulunan ve dengesizliğe yol açan maddeler dışarı atılmakta, sonra da yerlerine uyumlu maddeler getirilmekteydi.

Ariler öncesinden kalma ilk kültürde ölüler suya gömülmekte, suda ölmek şerefli bir ölüm kabul edilmekteydi. Bugün bile ölüler yakılarak Ganj nehrine dökülmektedir. Ayrıca Ganj nehrinde yıkanarak günahlardan arınma inancı devam etmektedir.

Hintlilerin bilime yapmış olduğu orijinal katkılar, Çin, İslam ve Avrupa medeniyetleri tarafından geliştirilmiştir. Ancak, dinî ka-

rakterinden dolayı, Hint medeniyetinde bağımsız bir bilimin tam anlamıyla geliştiği de söylenemez. Hintlilerin siyasi ve askerî birikimleri Müslümanların muhayyilesinde tesir bırakmamıştır. Ancak ilmî tesir bırakacaktır.

C) Çin

Çin, dünyanın en uzun tarihine sahip devletlerdendir. Zhou hanedanı (MÖ. 1111-221) döneminde birer devlet görevlisi olan *Konfüçyüs* ve onu izleyen bilge önderler ortaya çıkmıştır. Dinî, ahlaki, sosyal, politik ve ekonomik konularla ilgili inanç ve uygulamalardan ibaret olan Konfüçyüsçülüğün temelleri Konfüçyüs (MÖ. 551-479) tarafından atılmıştır. Bunlar daha sonra Çin medeniyetinin temel kuralları hâline gelmiştir. Çinliler tüm evreni yaratan ve idare eden, her şeye kadir bir ilahî varlığı reddetmiş veya onun varlığına inanamamışlardır.

Çin'e adını veren Qin hanedanı (MÖ. 221-206) bütün Çin topraklarını içine alan bir yönetim biçimi oluşturdu. Göçleri önlemek, Çinlileri ekili bölgelerin içinde tutmak ve kuzey bölgelerdeki bereketli toprakları istilalardan korumak amacıyla inşa edilen ve bazı bölümleri MÖ. 4. yüzyılda yapılan *Çin Seddi* bu dönemde tamamlandı. Çin dili basitleştirilip standartlaştırıldı. İmparatorluk sarayı ihtişamıyla göz kamaştırıyordu. Baskıcı yönetim ve ağır cezalarıyla ünlü, kısa ömürlü bu hanedan döneminde milyonlarca insan inşaat işlerinde zorla çalıştırıldı. Yıkıcı düşünceleri önlemek amacıyla tıp gibi yararlı olanların dışındaki tüm kitaplar yakıldı. Yüzlerce münevver kıyıma uğratıldı. Kısa süre sonra çıkan ayaklanmaları müteakip hızlı bir çöküşe geçerek yıkıldı ve yerine Han hanedanı (MÖ. 206/MS. 220) kuruldu.

Han hanedanı dönemi imparatorluk ve imparatorlar arası mücadelelerle tarihe damgasını vurdu. Kanunlar genelde herkesi bağlamakla birlikte, soylular birçok cezadan para ödemekle kurtulabilirdi. Ölüm cezasına çarptırılanların mallarına el konulur, yakınları köleleştirilirdi. Hz. İsa'nın doğumuna takaddüm eden yıllarda (MÖ. 31) eski kültürlerin yerini *Gök* ve *Yer* tanrıları almış, doğa ötesi güçlerle irtibat kurma yaygınlaşmıştı. Miladi ilk yüzyılda İpek yolu tüccarı vasıtasıyla Çin'e ulaşan *Budizm,* kısa sürede burada ta-

raftar buldu. Bu dönemde matematik, tıp, su ve güneş saatleri gibi konularda bilimsel ve teknolojik gelişmeler yaşandı. Sarayların süslenmesinde kullanılan resim, heykel, altın ve gümüş eşya yapımı, ipek dokumacılığı, demir işletmeciliği, silah imalatı gelişti. Ulaşım ve sulama kanalları alanında hizmetler gerçekleştirildi.

Han hanedanının yıkılmasından sonra Çin dört asırlık bir parçalanma dönemi yaşadı. Bu dönemde Budizm, zamanın ahlaki boşluğunu doldurdu ve sağlamlaştı. *Taoculuk,* mabetleri, rahipleri, birbiri ardı sıra gelen din adamlarıyla Budizm'e karşı yerli bir muhalefet oluşturan mistik bir din hâlini aldı. Konfüçyüsçülük, 4. yüzyılın başlarında saygınlığını büyük ölçüde yitirmeye, Taoculuk başta olmak üzere eski düşünce akımlarına ilgi artmaya ve çeşitli dinî eğilimler ortaya çıkmaya başladı. Taocu rahipler, Budizm'in etkisi altında MS. 5. yüzyıldan itibaren bir tür manastır sistemine geçtiler. Bu arada Çin'de Budacı manastırlar da yaygınlaşmış ve birer eğitim, kültür merkezi hâline gelmişti.

İslam doğduğu sırada Çin, Sui hanedanı (581-618) hâkimiyetinde bulunuyordu. İslam'ın doğuşundan önceki yüzyıllarda Konfüçyüs'ü tanrılaştırma teşebbüsleri adına mabetler inşa edilmeye ve adına kurbanlar kesilmeye başlanmıştı. Gitgide onun öğretileri Gök'e yapılan ibadetle özdeşleştirildi; Konfüçyüsçülük Çin'in resmî ve millî dinî hâline getirildi. İslam'ın doğduğu yıllarda, Konfüçyüsçülüğün etkisi hız kazandı. Zamanla Konfüçyüs'e ibadet, atalara tapınmanın özel bir uygulama şekli olarak telakki edilmeye başlandı; söz gelişi 609'da her eğitim yerinde onun adına bir mabet yapılması emredildi. Bu arada, Konfüçyüsçü devlet gelenekleri canlandırılmakla birlikte Budizm'in gelişmesi de desteklendi. Güzel sanatların gelişmesi, saray ressamlarının desteklenmesi, bu dönemin önemli kültürel faaliyetleridir.

Sui hanedanı döneminde başlayan sanat ve kültür alanındaki gelişmeler Tang hanedanı (618-907) döneminde de sürdürüldü. İslam medeniyetinin doğduğu ve yükseldiği döneme tekabül eden bu hanedan döneminde başşehir Chang-an, dünyanın en görkemli şehirlerinden biriydi. Konfüçyüsçülük ve ölçülülüğü ve erdemliliği ön plana çıkaran Konfüçyüsçü devlet geleneklerindeki gelişmeler Tang hanedanı döneminde yeniden canlandı. Bu arada din ile

felsefenin, ilkel bilim ile büyünün karışımı olan Taocu felsefe yeniden doğdu. Yönetim, bürokrasi, ekonomik alanlarda olumlu politikalar izlenmeye başlandı. Sanat ve edebiyat gelişti. Taocular simya, Konfüçyüsçüler haritacılık ile uğraştı. Şiir gelişti; saray müziği, halk müziği, yabancı müzik olmak üzere üç tarzda gelişen müzik türleri ve enstrüman çeşitleri yaygınlaştı. Resim, çanak, çömlek, porselen, biblo, seramik imalatı yaygınlaştı. Gerçek porselen ilk defa bu dönemde üretildi. Barut keşfedildi. Çin'de 650 yılında tahta baskı kalıpları ile baskı sistemi icat edildi. Dinî metinleri çoğaltma çabaları sonucunda bulunduğu sanılan basımcılık, başka alanlarda da kullanılmaya başlandı. Bu teknik daha sonra Türkistan üzerinden Bağdat'a geçecektir. Tang hanedanı döneminde Çin, diğer medeniyetlerle kültürel alışveriş içine girdi. Söz gelişi İslam dünyasının her tarafından Çin'e bilginler geliyordu.

Çinliler MÖ. 14. yüzyılda yazıyı kullanmışlar, MÖ. 11. yüzyılda mürekkebi bulup ipek üzerine yazı yazmışlardır.

Çinliler matematikle ilgileniyorlardı; cebirde ve sayıları yazmada çok yetenekliydiler. Karekök ve küp kökleri hesap etmiş, kesirleri ve negatif sayıları kullanmışlardı. Sayıları çubuk şeklinde ifade etmişlerdi. MS. 5. yüzyılda Pi sayısına en iyi değeri vermeyi başarmışlardı. Geometri alanında alan ve hacim hesaplamayı bildiklerinden, birçok geometrik şeklin alanını ve hacmini hesaplamışlardı. Oranları bulabilmek için orantı kuralını, denklemleri çözmek için yanlışlama yoluyla çözüm kuralını geliştirmişlerdi.

Çin, astronomi alanında da birtakım gelişmelere sahne olmuştur. Diğer eski medeniyetlerde olduğu gibi Çin'de de ay takvimi vardı. Yanı sıra, mevsimleri belirlemek için güneş takvimini de kullanmışlardı. Daha MÖ. 1400'lerde güneş yılının 365 1/4 gün ve kamerî ayın 29 1/2 gün olduğunu bilmekteydiler. 12 kamerî aydan (354 gün) oluşan devreyi kullanmışlar, buna mevsimler ile uygunluğu sağlamak için zaman zaman 29 veya 30 günlük bir ay eklemişlerdi. Çok erken dönemlerden itibaren gezegenlerin hareketini gözleyip kaydetmişlerdi. Ay ve güneş tutulmaları, kuyruklu yıldızlar, güneş lekeleri ile ilgili kayıtları daha eski dönemlerde tutmuşlardı. Gök atlasları hazırlamışlardı. Daha sonraki dönem-

lerde Çinliler, astronomi aletleri yapımında İslam medeniyetinden etkileneceklerdir.

Çinliler fizik alanında da birtakım ilerlemeler kaydetmişlerdir. Onlar çok erken dönemden itibaren bir ölçü sistemine sahiplerdi. Kuvvetler, ağırlıklar, manivelalar, teraziler gibi statik problemleriyle ilk ilgilenenler Çinlilerdi. Su saatini daha hassas bir alet hâline dönüştürmüşlerdi. Hava tahmini, havanın taşıdığı nem miktarını ölçmeyi biliyorlardı. Gelgit olaylarını izliyorlar, deniz kabarmasının dolunayda beklenmesi gerektiğini biliyorlardı. –Teleskobu icat etme ve gözlük kullanma alanında gelişme olmamakla birlikte– doğada bulunan kaya kristalinden ve camdan yaptıkları değişik şekillerde mercekleri kullanmışlardır. Cam da MÖ. 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte biliniyordu. Diğer medeniyetlerde olduğu gibi, Çinliler de sesleri incelemişlerdir.

Manyetik pusula Çinlilerin icadıdır. Pusula, değişik evrelerden geçerek milattan sonraki ilk yüzyılda alışık olduğumuz şekle ulaşmıştır. Çinliler mıknatıs taşının doğal manyetik özelliklere sahip olduğunu biliyorlardı. İslam'ın doğuşuna takaddüm eden yıllarda küçük demir iğnelerin mıknatıs taşı üzerinde dövüldüğünde manyetik özellik kazandığını keşfetmişlerdi.

Çinliler, imbiğin icadı, damıtma işleminin uygulanması (mesela 7. yüzyılda uygulanıyordu), bazı minerallerin ilaç olarak kullanılacak şekilde hazırlanması gibi kimya alanında birtakım gelişmeler kaydetmişlerdir. Uzun ömrün sırları yeniden araştırılmaya başlanmıştı. Bunda ne derece isabet ettikleri tartışmalıdır. Çünkü yirmi iki Tang imparatorundan yedisinin uzun ömür hapını aşırı dozda kullanmaları yüzünden öldüğü söylenir. Bitki ve hayvan türlerini incelemişlerdir. Tıp alanında Çinliler akupunktur geleneğiyle ünlüdürler. Han hanedanı döneminden kalma anatomi ve fizyoloji teorilerini içeren *Tıp Kanunu* adlı kitap mevcuttur. Ancak tıp alanında belli düzeyin üzerine çıkamamışlar, söz gelişi atar ve toplardamarı ayırt edememişlerdir.

MÖ. 1500'e doğru başlayan, daha sonra düzenli yetiştirme programı uygulanan ipekböceği yetiştiriciliği, MS. 6. yüzyılın ortasına kadar Çin'in tekelinde kalmıştır. Çin biliminin ürettiği birçok fikir ve yöntem daha sonraları geliştirilmiştir.

D) Orta Asya

Orta Asya'da 552-745 yılları arasında Türk boylarını Türk adı altında birleştirerek Göktürkler bir devlet kurmuşlardı. Bu devlet, İslam'ın doğuşu sırasında Batı ve Doğu Göktürk olmak üzere ikiye ayrılmış durumdaydı.

Göktürk yönetimi bir soylular iktidarıydı. Kağan aynı zamanda *İliğ* unvanını taşır, tanrısal bir güç sahibi olarak tanınırdı. Diğer devlet görevlileri de genellikle soylular arasından seçilirdi. Ordunun çoğunluğu atlılardan oluşuyordu. Hayat tarzı çadırlı göçebe düzenine dayanıyordu. Ekonomik hayat da hayvancılık ve İpek yolunda kervancılık üzerine kuruluydu. Peynir, tereyağı, yoğurt gibi hayvansal ürünler ve konservecilik yaygındı. Giyim eşyası olarak deri, yünlü ve ipekli dokumalar kullanılıyordu. Daha ziyade ata binmede rahatlık sağladığı için çizme, ceket ve pantolon tercih ediliyordu. Türkler 12 hayvanlı Türk takvimini kullanmışlardır. Bozkır medeniyetinde at, hukuk, aile ve demir önemli yer tutar. Maden, demir, altın ve gümüş işçiliği, halı dokumacılığı başlıca sanayi kollarıydı. Doğa güçlerine (taş, tepe, dağ doruğu) inanma, atalar kültü (kurban sunma) ve gök/yüce tanrı (yüksek, ulu bir varlık) inancı vardı.

Beşbalık, Hoten, Kaşgar, Karaşehir, Gesi, Turfan ve Şaş (Taşkent) önemli kültür merkezleriydi. Turfan, Uygurlar vasıtasıyla daha sonraki dönemlerde İslam dünyasını etkilemiştir.

E) Roma-Bizans İmparatorluğu ve Erken Orta Çağ'da Avrupa

Roma, İlk Çağ'da krallık (MÖ. 750-500) ve cumhuriyet (MÖ. 500-30) dönemlerinden sonra imparatorluk (MS. 14-476) dönemini yaşamıştır. İmparatorluk döneminde, kuruluş ve onu takip eden birkaç yüzyıl içinde edebiyat alanında gelişmeler yaşanmış, Yunan ve Helen kültürleri Batı'ya taşınmıştır. Mimarlık ve heykelcilik alanında Yunan sanatı örnek alınmış ve geliştirilerek eserler verilmiştir. Hukuk alanında düzenlemeler yapılmıştır.

Romalılar MÖ. 600'den önce, Etrüks alfabesinden geliştirilen –kökü Kuzey Sami alfabesine kadar uzanan, Yunan-Fenike alfabeleri yoluyla MÖ. 1100'de Suriye ve Filistin'de kullanılan– Latin al-

fabesini geliştirmişlerdir. Hıristiyanlığın ortaya çıkışı, serbest bırakılışı ve nihayet kabulü Roma medeniyetinde imparatorluk döneminin önemli gelişmeleridir.

Romalıların inancı çok tanrılı, ilkel bir dindi ve Romalılar, bir kimsenin birkaç dine birden girmesinde hiçbir sakınca görmüyorlardı. En önemli tanrıları, bir savaş tanrısı olan Mars'tı; bir savaş kazandıklarında bu Tanrı için bütün Roma halkının katıldığı törenler düzenlenirdi.

Hıristiyanlığı Roma'nın resmî dini olarak kabul eden Büyük Konstantin (306-337), 326'da imparatorluğun başkentini, Roma'dan Byzantion'a taşıdı ve sonradan Konstantinopolis (İstanbul) adıyla tanınan bu şehirde yeni bir medeniyet merkezinin temellerini attı.

Roma İmparatorluğu, Germen istilaları, yönetim ve ekonominin zayıflaması gibi nedenlerle 3. yüzyıldan itibaren çöküşe geçti. İmparatorluğun, 3. yüzyılın ikinci yarısında kuzeyden maruz kalmış olduğu ciddi Barbar/Germen istila ve baskıları 376 yılından sonra tekrar hareketlendi. Germenler uygarlık üretebilecek kaynaklardan yoksundu; başlıca ilerleme araçları askerlikleri idi.

Roma İmparatorluğu, doğu ve batısında tek başına hüküm süren Theodosius'un iki oğlu arasında Doğu Roma ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrıldı (395). Batı Hıristiyanlığı Latin kökenine bağlı olarak Avrupa coğrafyasını şekillendirdi. Doğu Hıristiyanlığı ise İstanbul merkez olmak üzere Helen mirasına sahip çıkarak Anadolu coğrafyasındaki Hıristiyanlığı oluşturdu. Hunların 5. yüzyılda kuzeyden Avrupa'ya yönelmesi sonucu ayakta kalabildi.

Roma İmparatorluğu döneminde Hıristiyanlık, Yahudiler ve Pavlus'un liderliğini yaptığı putperestler olmak üzere iki ana kitle arasında yayıldı. İkinci grup daha ziyade Avrupa'da ezilen sınıflar olan köylü ve kölelerden oluşmaktaydı. Bununla birlikte 4. yüzyıla kadar Hıristiyanlık bir yeraltı hareketi olma özelliğini taşıdı ve mensupları Neron'dan (54-68) Galerius'a (305-306) kadar baskıcı politikalara maruz kaldılar. 306'da imparator ilan edilen ve İstanbul'u yeni Roma ilan eden Büyük Konstantin, 313 yılında yayımladığı fermanla, topraklarında yaşayan Hıristiyanlara –Hıristiyan nüfusu politik amaçlar için, söz gelişi kuzeyden gelebilecek

Germen istilalarına karşı kullanma gibi– siyasal sebeplerle hürriyet verdi; himayesine aldı. 4. yüzyılda Güney Avrupa'nın, Anadolu'nun ve Kuzey Afrika'nın büyük kısmı Hıristiyan oldu. 3. yüzyılın ilk yarısında Ermeni kilisesi ortaya çıktı. Bir millet olarak Hıristiyanlığı topluca kabul eden ilk millet (301) Ermenilerdir. İmparator 1. Theodosios 380'de Hıristiyanlığı Roma'nın resmî dini olarak tanıdı ve vaftiz oldu.

Bu arada Hıristiyan dünyasında farklı görüşler ortaya çıkmaya başladı. İskenderiyeli rahip Arius (ö. 336), 318 yılında Tanrı'nın bir ve kendi kendine var olan müstakil bir varlık olduğunu, İncillerde doğup büyüdüğü anlatılan oğul İsa'nın tanrı olamayacağını savundu. İmparator Konstantin, bu konuyu tartışmak üzere 325 yılında İznik konsilini topladı; bu konsilde Arius heretik ilan edildi ve Ariusçuluk reddedildi. Buna rağmen imparatorlar, Ariusçulara 378 yılına kadar dokunmadılar ve 381'de İstanbul'da toplanan ikinci konsil tarafından Arius ve yandaşları tekfir edilip, Bizans kilisesinden kovulunca, Ariusçular, imparatorluk topraklarını terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Bu tutum, imparatorluk içinde Ariusçuluğa son verdiyse de bu akım, Germen kabilelerinden bazılarında 6. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürdü.

Ariusçuluğun ardından Nestorieus, İsa'da tanrılık ve insan unsurlarının birbirine karışmadan bulunduğunu, yeryüzünde yaşarken İsa'da baskın unsurun insanlık olduğunu ileri sürdü. Nestorieus'un görüşleri 431'de Efes'te toplanan üçüncü konsil tarafından reddedilip Nestorieus aforoz edildi. Nesturilerden bazıları, Urfa çevresinde toplandılar; burada ve Cündişapur'da Yunanca olarak yazılmış birçok bilim ve felsefe eserini Süryaniceye ve daha sonra da Arapçaya çevirerek, Yunan medeniyetinin İslam dünyasında yayılmasına yardımcı oldular.

Bu arada Nesturiliğe tepki olarak monofizit inanç doğdu. Efes konsili aracılığıyla Nestorieus'u aforoz eden İskenderiye patriği Kril (ö. 444), İsa'da sadece bir tek doğa ile bir tek kişilik, yalnız ilahlık unsurunun bulunduğunu ileri sürdü. Suriyeli monofizitler, bu hareketin esas misyoneri olan, hareketi Anadolu ve Ortadoğu'da yayan Jakob Baradeos'a (ö. 578) nispetle Yakubi adını aldı. Monofizit kilise, özellikle Suriye'de ve bu arada Kıpti ki-

lisesi adıyla Mısır'da, Habeş kilisesi adıyla Habeşistan'da yayıldı. Bu mezhepler birbirlerinden öylesine nefret ediyorlardı ki yekdiğerini kâfir olarak nitelendiriyorlardı. Bu çekişmeler ve çatışmalar sonucunda birçok düşünür öldürüldü veya sürgüne gönderildi. Ariusçular batıya; Monofizitler, Suriye ve Mısır'a kaçtılar ve Nesturiler ise doğuya göç edip Asya kıtasına yayıldılar. Bu ihtilaflar, mahkûm edilen Monofizit ve Nesturi inanç taraftarlarının yaşadığı doğu eyaletleri ile devlet merkezi arasındaki uçurumu derinleştirmiş, doğu eyaletlerinin İslam lehine Bizans'tan kopmasını kolaylaştırmıştır.

Batı Roma İmparatorluğu Hunların baskısı sonucunda kuzeyden gelen Germenlerin akınları sonucu yıkıldı (476). Bu arada, 5. yüzyıldan itibaren istilacı Barbar kabileler Hıristiyanlığı kabul ettiler. Daha önce müttefik olarak Roma topraklarına yerleşmiş olan Germen halklar çok geçmeden krallıklar şeklinde teşkilatlanmaya başladılar. Batı Roma İmparatorluğu'nun ardında kalan boşlukta, merkezî bir plan ve yönetimle değil, her biri kendi ırsî şeflerinin yönetiminde dağınık kavimler hâlinde giren Germenler [Franklar, Alamanlar, Bavyeralılar, Saksonlar, Vandallar, Lombardlar, Gotlar (Ostrogotlar, Vizigotlar), Süevler, Alanlar] ayrı ayrı krallıklar oluşturdular. Franklar Fransa'da, Angıllar ve Saksonlar Britanya'da, Ostrogotlar, Lombardlar (568-774) sırasıyla İtalya'da, Batı Roma'yı karıştıran ilk ve iktidarları en uzun süren barbarlar olan Vizigotlar Endülüs'te (711'e kadar) hâkimiyetlerini sürdürdüler. Vandallar da İspanya üzerinden Afrika'ya geçtiler.

İslam'ın doğduğu ve ilk yayıldığı sıralarda Avrupa'da siyasi durum bu merkezde idi. Bu dönemde Avrupa'da birleştirici rol oynayan Hıristiyanlık, Roma kurumlarının Orta Çağ'a taşınmasında da etkili oldu. 8. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da siyasal ve buna bağlı olarak kültürel alanda önemli bir gelişme yaşandı. Charlemagne (Büyük Karl, 742-814), yasal görünüşte Bizans'a bağlı olan papanın da desteğiyle Batı Avrupa'daki hemen bütün Hıristiyan topraklarını birleştirerek Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nu (800-1806) kurdu. Böylece, 5. yüzyılda Batı Roma'nın yıkılmasıyla ortadan kalkan imparatorluk unvanı onunla tekrar canlanmış oluyordu. Kutsal Roma Germen İmparatorluğu toprakları başlan-

gıçta bugünkü Almanya, Avusturya, Çek Cumhuriyeti'nin batısı, İsviçre, Fransa'nın doğusunu ve orta kesimlerini kapsıyordu. Buna karşılık hükümdar genellikle Alman kralıydı.

Papa 3. Leon'un Charlemagne'ı (Şarlman) Hıristiyanlığın imparatoru olarak tanıması ve taç giydirmesiyle devletle kilise birleşmiş ve böylelikle Charlemagne Hıristiyanlığın misyonerliğini üstlenmiş oluyordu. Bu ortak güç, kuzey Avrupa halklarının Hıristiyanlaştırılmasında etkili oldu. Charlemagne döneminde, saray inşa etme gibi kurumlaşma, saray kitaplığı kurma gibi kültürel ve yönetim alanlarında bazı yeni düzenlemeler yapılmakla birlikte; mesela para ekonomisi, ücretli devlet memurları, düzenli bir ordusu, iyi işleyen bir ulaşım ve iletişim ağı, kıyıları savunacak bir deniz gücü gibi alanlarda yapılaşma mevcut değildi. Bununla birlikte onun bıraktığı fikrî, dinî ve siyasi miras Avrupa'da yüzyıllarca etkisini sürdürecektir. Bu arada 8. yüzyıldan itibaren Avrupa'da feodalizm gelişecektir.

Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden 10. yüzyılın sonuna kadar geçen zaman dilimini kapsayan ve *Ön Orta Çağ* tabir edilen dönemde Avrupa tarihi, geleneksel olarak Avrupa medeniyetinin kısır dönemidir ve karanlık çağ özelliklerinin tümünü taşır. Tarım ve diğer alanlarda bazı teknik yenilikler, doğu ve özellikle Akdeniz bölgesindeki uygarlık merkezlerinden bu dönemde Avrupa'ya kaymıştır. Aklın yerini bu dönemde vahşet ve işkence almıştır. Bağnazlık ve batıl inanç kural olmuştur. Ekonomik alanda takas sistemi en ilkel biçimiyle uygulanmış, toplumsal yaşama kuşku, korku ve terör hâkim olmuştur. Bu çağın uygarlık tarihine katkısı yoktur. Charlemagne (Şarlman) İmparatorluğu'nun çöküşü ile ortaya çıkan siyasal otorite boşluğunu feodalizm doldurmuştur.

Avrupa'da bu dönemde halk, asiller, köylüler ve din adamlarından oluşuyordu. Köylüler feodal asiller tarafından sömürülüyordu ve köle statüsünde bulunuyordu. Kilise kâr amacı gütmenin günah olduğunu savunuyordu. Orta Çağ'da mevcut bilginler de genellikle kilise mensuplarıydı, düşünceleri fiziksel dünyayı ayrıntılı olarak incelemekten, araştırmaktan ve sorgulamaktan çok, ahiret ve Tanrı'nın yüceltilmesi üzerine yoğunlaşmıştı. Fizik-

sel dünyayı ayrıntılı olarak inceleyen, araştıran ve sorgulayan bilgiler, eksik ve bozuk da olsa eski Yunan fikirlerini yansıtan metinlerdi. Orta Çağ'da ortama, bağımsız düşünceye düşman bir tavır hâkimdi. Bilim alanında, Hz. İsa'nın doğum tarihini ilk kullanan, miladi tarihin tarihçiler ve daha sonra diğer başkaları tarafından kullanılmasını başlatan, bu arada gelgit olayı ile ilgilenen Bede'nin adı geçer. O, 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başlarında yaşamış İngiltereli bir kilise adamı idi. Batı, 12. yüzyılın ortalarından itibaren karanlık çağdan çıkmaya başlayacaktır.

Hıristiyanlığın yayılma süreci Britanya'da 7. yüzyılda İskandinavya'da ise 11. yüzyılda tamamlanacaktır. Hıristiyanlık, bugünkü Ortodoks sınırlarına denk düşen doğu dünyasındaki putperestler arasında 9. yüzyılda iki kardeş misyoner (Kril, ö. 869; Mehhodius, ö. 855) tarafından yayılacaktır. Bu tarihten itibaren doğu ve batı Hıristiyanlığı anlaşmazlığı şiddetlenecek, sonunda 11. yüzyıldan itibaren Katolik ve Ortodoks kiliseleri şeklinde iki ayrı kitleye bölünecektir.

Doğu Roma'ya gelince, Bizans medeniyeti Roma'ya dayanan ve Balkanlar, Trakya, Anadolu, Mısır, Suriye, Kuzey Afrika topraklarında kurulmuş ve buralardaki eski uygarlıkların gelenek ve zevklerini bünyesinde toplayarak, kendine özgü bir uygarlık hâline getirmiş bir Orta Çağ Hıristiyan toplumudur. Bu medeniyetin hâkim olduğu topraklarda 6. yüzyıldan itibaren Latincenin yerini resmî dil olarak Yunanca almış, dil ve kültür alanında tamamen Yunanca hâkim olmuştur. Esas merkezi Anadolu olmuş, doğudan geniş ölçüde etkilenmiştir.

4. ve 5. yüzyıllarda Atina kültür merkezi idi. İmparator Jüstinyen'in 529 yılında şehirdeki felsefe okullarını kapatmasıyla buradaki bilim hayatı söndü.

7. yüzyılın başlarında Bizans'ta sivil ve askerî idare bozulmuş, ekonomi çökmüştü. Herakleios bazı reformlar yaptı. Bu çerçevede Thema sistemini kurdu. Bu, Bizans İmparatorluğu'nda bir eyaletin toprakları içinde üslenmiş askerî birlikten ibaretti. 7. yüzyılda Anadolu'da dört thema vardı. 9. yüzyıla gelindiğinde imparatorluğun bütün topraklarında themalar oluşmuştu. Bu çerçevede Anadolu'da beş thema olmuştu. İmparatorluğun tüm toprakların-

da thema sayısı 11. yüzyılda 38'i bulmuştu. Thema sisteminin çözülmesi imparatorluğun çöküşünde etkili olacaktır. Bizans hükümeti asırlar boyunca Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklı etnik menşelere mensup ahaliyi zorla Ortodoks yapmak suretiyle Rumlaştırmak istemiş, kendilerini ağır dinî ve mali baskılara maruz bırakmıştır.

7. ve 8. yüzyıllarda Suriye, Filistin Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Afrika'yı kaybetmiş olan Bizans, 824 yılında Girit'in, 827 yılında Sicilya'nın Müslümanlar tarafından fethiyle, Akdeniz'de ciddi güç ve toprak kaybına uğrayacaktır.

Bizans tarihinde ikonlara (tasvirlere) tapınma ve ikon kırıcılığı devletin önemli bir safhasına damgasını vurmuştur. Putperestliğin etkisiyle, 6. yüzyılın sonuna doğru ve 7. yüzyılda kutsal kişi ve olayların konu edildiği ikonlara tapınma, imparatorluğa tabi büyük halk kitleleri için asli ibadet hâlini almıştır. Bu bağlılık, 8. yüzyılda çok yaygınlaşmıştır. Her yere, kiliselere, manastırlara, evlere, dükkânlara, mobilyalara, elbiselerin, süslerin üzerine Hz. İsa'nın, Hz. Meryem'in ve azizlerin resimleri konulmaktaydı. Canlı özelliği taşıdıklarına inanıldığı için bunlara saygı gösteriliyor, ibadet/secde ediliyor, ant içiliyor, şifalar bekleniyor, kandiller ve mumlar yakılıyordu. Tasvir imalatı ve alışverişi önemli bir sektör hâline gelmişti.

Bu tür uygulamalara özellikle Anadolu'da karşı çıkılmaya başlandı. Bizans imparatoru 3. Leon, ikonlara tapmayı önlemek için 730'da bir emirname yayımladı. 730'dan sonra da çeşitli aralıklarla bu yasaklar teyit edildi. Bir yüzyıldan fazla süren *tasvir kırıcılık* döneminde heykeller, resimler, el yazmalarındaki tezhipler, kısaca tapınmaya konu olabilecek her şey yok edildi. Sadece haç resminin yapılmasına izin verildi. İkonlara tapınmayı destekleyen keşişler zulme uğradılar. Çok yerde keşişlerin mesleklerine son verildi. Boyun eğmeyi reddedenler öldürüldü. Manastırların çoğu kapatıldı. 50 bin civarında keşiş Güney İtalya'ya, bir kısmı da Suriye ve Filistin'e gitti. İmparatoriçe İrene, 787'de 7. İznik Konsilini topladı. Burada *tasvir kırıcılık* lanetlenerek ikon kullanılması yeniden serbest bırakıldı. Şu kadar var ki 815'te toplanan bir konsil-

de tekrar yasaklandı. 843'te ise tekrar kullanılmaya ve saygı görmeye başladı.

Bu arada bazı Bizans yöneticilerinin İslam dünyasındaki birtakım gelişmeleri yakından takip ettiği görülmektedir. Söz gelişi bilim ve sanat hayranı olan İmparator Theophilos (829-842), Bağdat saraylarının resimlerini getirterek, Bryas'ta (bugünkü Küçükyalı) Abbasi saraylarının benzeri bir saray yaptırmış, burada yaşamaya başlamıştır.

Bizans devletinin başında *imparator* bulunuyordu. Merkezî idare, saray sivil ve askerî memurlardan oluşan bir aristokrasinin elindeydi. Saray memurlarıyla en yüksek sivil ve askerî memurları bizzat imparator tayin ediyordu. İmparatorun yanında danışma organı olarak *senato* ve saray şûrası görevi yürüten *Kutsal Sinod* mevcuttu. Bunların yanında, imparatorun halka isteklerini ilettiği, halkın da imparatora şikâyet ve dileklerini iletme fırsatı bulduğu, bazen Hipodrom'da gerçekleştirilen halk veya temsilcilerinin katıldığı *halk toplantıları* yapılıyordu.

Gönüllü ücretli/paralı askerlerden meydana gelen Bizans ordusu, sınır muhafaza kıtaları ve hareketli ordu şeklinde iki kısma ayrılıyordu. Düzenli ordu yanında çeteler de vardı. Suriye, Mısır ve Afrika 7. yüzyılda Bizans'ın elinden çıktıktan sonra bu eyaletleri savunacak güçte olmayan sınır muhafızları ortadan kalktı.

Hukuk sistemi Roma'ya dayanan Bizans'ta, 5. yüzyılda o zamana kadar çıkan fermanlar bir araya getirildi. Takip eden (6.) yüzyılda Bizans hukukçuları Roma hukukunda o zamana kadar yapılan çalışmaları, dönemin sosyal şartlarına, Hıristiyan ahlakına ve Helen kültürüne uygun şekilde değişiklikler yaparak yeniden derlediler. 8. yüzyıl başlarında yayımlanan yeni kanunlarda ceza hukuku alanındaki değişiklikler ilgi çeker. Eski kanunlarda var olan ölüm ve para cezası yerine burnun, dilin ve ellerin kesilmesi, gözlerin kör edilmesi, saçların yakılması gibi bedenî cezalar getirildi.

Bizans ekonomisi tarım; hayvancılık; kumaşçılık, halıcılık, ketencilik, camcılık gibi bazı sanayi kolları ve ticaret üzerine kuruluydu. Köylülerin bir kısmı serbest, bir kısmı da serfti. Toprak ilk yıllarda büyük arazi sahiplerinin elinde iken 7. yüzyılda geniş arazilerden bazıları küçük mülk sahiplerine verildi. Para birimi al-

tın (dinar) idi. Devletin gelirleri, devlet atölye ve arazi gelirleri ile çeşitli ağır vergiler ve gümrük gelirlerinden oluşuyordu. Devletin askerî ve sivil alandaki giderleri fazla, masrafı yüksekti.

Bizans sanatı Helenistik Roma ile Sasani geleneğinin öğelerinin bileşiminden oluşuyordu. Bizans sanatında, Erken Bizans dönemde (330-726) kilise mimarisi, kubbeyle örtülü merkezî planlı yapı tarzı ve su mimarlığı [Bin bir direk sarnıcı (4. yüzyıl), Yerebatan sarayı (6. yüzyıl)] önemli yer tutar. Yapılar mozaik ve mermer kaplamalarla bezeniyordu. Günlük hayatla ilgili konular mozaiklerle canlandırılıyordu. 390 yılında Mısır'dan İstanbul'a getirilmiş ve Hipodrom'a dikilmiş olan Dikilitaş önemlidir. 532-537 yılları arasında inşa edilen Ayasofya, 10.000 işçinin çalışması sonucu altı yılda tamamlanmıştır. Ayasofya'dan sonra, Aya İrini, Hora, Sergios ve Baküs kiliseleri dönemin en ünlü eserleridir. Bizans'ta yönetim dili, yazışmalarda kullanılan Bizans Yunancası idi.

Anadolu, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ile 395'te Doğu Roma'nın/Bizans'ın payına düşmüştü. Aşırı merkezileşme, Bizans'ta katı bir devlet yapısının oluşmasına sebep olmuştur. Bizans Anadolu'sunda bütünleşmiş bir yerleşme ağı yoktu. Tüm canlılık başkent Konstantinopolis'e yoğunlaşmıştı. Eski Roma yollarını ticaretten çok askerî amaçla kullanılıyordu. Sasani hükümdarı 2. Husrev Perviz, 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'yu da istila ederek Boğaziçi'ne kadar ilerledi. Ancak Herakleios, kısa sürede Anadolu'yu yeniden Bizans egemenliği altına aldı. İslam'ın doğuş ve ilk yayılış yıllarında Bizans tahtında bulunan Herakleios'un (610-641) Anadolu'da gerçekleştirdiği teşkilatlanma, thema sistemidir.

Mısır'ı Büyük İskender, MÖ. 332'de ele geçirmişti. Onun ve Mısır'daki halefleri olan Ptolemioslar döneminde Mısır ve Yunan geleneklerinin karışımı bir kültür oluşmuş, İskenderiye kurularak başşehir hâline getirilmiş ve İskenderiye kütüphanesi kurulmuştu. Mısır MÖ. 30 yılından sonra Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti hâline getirilmişti. Antik Mısır'ın dinî hayatı Yunanlıları ve Romalıları etkilemişti.

Mısır, Bizans döneminde de siyasi ve kültürel açıdan önemini korudu. İskenderiye patriği papanın arkasından ikinci sırada yer almaktaydı. İskenderiye, teslis inancına karşı çıkan Arius'un faa-

liyet merkezi oldu. İskenderiye patriği Kril, Hz. İsa'da yalnız ilahlık vasfının bulunduğunu iddia ederek Monofizit görüşün ortaya çıkmasına yol açtı. İslam'ın doğduğu sıralarda Bizans merkezî yönetiminin Mısır'da idari, dinî ve ekonomik açılardan daha etkili olmasını sağlamak amacıyla yaptığı düzenlemeler sonucunda halk siyasi ve ekonomik baskıya maruz kalmıştı. Bizans'ın Mısır'da izlediği baskıcı politika, ülkenin Müslümanlar tarafından fethini kolaylaştıracaktır. Müslümanların Mısır'ı fethi esnasında (641) İskenderiye patriği ve ülkenin genel valisi Kyros idi.

Habeşistan 4. yüzyılın başlarında Mısır'ın etkisiyle Hıristiyanlıkla tanışmıştı. İskenderiye patriği Athanasius tarafından görevlendirilen Aziz Frumentius'un faaliyetleri sonucunda, 320 yılında tahta çıkan putperest kral Ezana Hıristiyan olmuştu. Habeş kilisesi, bağlı bulunduğu İskenderiye kilisesinin çizgisinde ve Monofizit görüşün etki alanında kalmıştı. İslamiyet'in doğuşuna yakın yıllarda Habeşistan halkının hemen tamamı Hıristiyanlığı kabul etmişti. Habeşistan İslamiyet ile bu dinin doğuş yıllarında tanışmış ve iyi ilişkiler kurulmuştur.

F) Arabistan

Kuzey Arabistan'da MÖ. 4. yüzyıldan MS. 106 yılına kadar Nabatiler, Nabatilerden sonra İslam'ın doğuşuna kadar Tedmürlüler, keza MS. 3. yüzyıldan İslam dönemine kadar Gassaniler ve bu sonuncularla aynı dönemde Irak'ta Hireliler hâkimiyet kurmuştur.

Güney Arabistan'da ise Main (MÖ. 1400-650), Sebe (MÖ. 750 -115) ve Himyeri (MÖ. 115/ MS. 525) krallıkları hüküm sürmüştür. Yemen, bu sonunculardan sonra yarım yüzyıl kadar Habeş hâkimiyetinde kalmış, sonra da Sasani hâkimiyetine girmiştir. Yemen İslam'ın doğduğu sırada Sasanilerin bir vilayeti idi. Arabistan'ın diğer bölgelerinde eski krallıkların bakiyeleri olarak bazı mahalli reislerin yönetiminde emirlikler mevcuttu. Hicaz ve çevresinde merkezî bir yönetim bulunmamış, bölge ciddi yabancı istilalarına da maruz kalmamıştı.

Arap Yarımadası halkının ana unsurunu Araplar oluşturuyordu. Bunlar da asıl Arapları teşkil eden ve esas vatanı Yemen olan Kahtaniler, aslen Arap olmayıp sonradan Araplaşan Kuzey

Arapları/Adnaniler olmak üzere iki ana kola ayrılıyordu. Araplar genellikle kabileler hâlinde ya çöl ve vahalarda bedevi olarak, ya da köy, kasaba ve şehirlerde hadari/yerleşik olarak ve çoğu zaman da çeşitli nedenlerle kabile ittifakları kurarak (*Ahlâf*) varlıklarını sürdürüyorlardı. Yemen'de İranlılar, Sasani hâkimiyeti döneminde İranlıların yerli Arap kadınlarıyla evlenmesi sonucu ortaya çıkmış yeni bir nesil olan *ebnâ* bulunuyordu. Hicaz bölgesinde yoğun olmak üzere Yahudiler, Arabistan'ın etnik ve dinî unsurları arasında ciddi yer tutuyordu. Bölgede ayrıca çeşitli nedenlerle gelip yerleşmiş az sayıda da olsa Habeşliler, Rumlar ve Mezopotamyalılar mevcuttu.

Hicaz'ın en önemli şehirlerinden Mekke'de Kuzey Araplarına mensup Kureyş, Taif'te Sakif kabilesi hâkimdi. Medine'de ise Güney Araplarından Evs ve Hazrec adlı Arap kabileleri ile Kaynuka, Kurayza ve Nadir adlı Yahudi kabileleri oturuyordu. Medine'nin dışında Hayber, Fedek, Vadi'l-Kura gibi yerleşim merkezlerinde de Yahudiler vardı. Yahudiler Arap kabile geleneğini benimsemiş ve çoğunlukla Arap adları almıştı.

Arabistan'da, ister bedevi ister hadari olsun, sosyal yapıya, aynı soydan gelen şahısların oluşturduğu, bireylerin birbirine kan ve nesep yoluyla bağlandıkları, ancak dışarıya tamamen kapalı olmayan *kabile yapısı* hâkimdi. Kabilenin bireyleri hürler, köleler ve azatlılardan (mevali) oluşuyordu. Kabileler, bunun alt birimi olan aileler ve bireyler arasında ahlak alanında uç uygulamalar yaygındı.

Araplar on iki aydan ibaret olan kamerî takvimi kullanıyorlar, Fil vakası gibi önemli olayları takvim başlangıcı olarak alıyorlardı. Nesî uygulaması yapılıyordu. Ekonomik hayat, tabiat şartlarına, kabilelerin yaşayış tarzlarına bağlı olarak tarım, hayvancılık ve ticaret üzerine dayanmaktaydı. Şiir ve hitabet gibi edebî türler yaygın ve sanat alanına hâkimdi. Araplar, önceleri, Güney Arabistan'da gelişen ve *müsned* adı verilen bir yazı çeşidi kullanıyorlardı. Daha sonra bunun yerini çeşitli evrelerden geçerek Hicaz'a kuzeyden gelen *Nabat* yazısının gelişmiş şekli aldı. Bilgiler hafızada muhafaza ediliyor, yazı ise hafızaya yardımcı bir sistem olarak kullanılıyordu. O dönemde, diğer medeniyetlerde olduğu gibi, kâğıt yaygınlaşmadığı için, yazı malzemesi olarak deri, hurma

dalları, çanak çömlek kırıntıları, yumuşak ve beyaz taşlar, tahta levhalar ve papirüs kullanılıyordu.

Arabistan'da tıp alanında ilaç tedavisinin yanı sıra kâhin ve arrafların tedavi yöntemi de uygulanıyordu. Hâris b. Kelede gibi, o döneme göre ileri sayılabilecek bilimsel yöntemleri uygulayan Cündişapur'da tıp eğitimini görmüş tabipler de mevcuttu.

Arapların çoğu *putperest* olup, putlar ve puta tapıcılık yarımadanın hemen her tarafına yayılmış durumdaydı. Hayber, Fedek gibi yerleşim merkezlerinde semavi dinlerden Yahudilik hâkimdi. Medine gibi bazı yerleşim merkezlerinde Yahudi kabileleri ile putperest Arap kabileleri –çoğu zaman çekişme ortamında beraber– yaşıyorlardı. Kuzeydeki krallıklardan, önceleri putperest olan Gassaniler, Tedmürlüler ve Hireliler Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Güneyde de Necran bölgesinde yoğun bir şekilde, bazı şehirlerde de az sayıda Hıristiyan nüfusu mevcuttu. Yemen, Bahreyn ve Umman gibi Sasani yönetiminde bulunan veya bu kültüre açık bölgelerde çoğu İran asıllı Mecusiler bulunuyordu. Hicaz bölgesinde az sayıda da olsa, Hz. İbrahim'den kalan tevhid geleneğinden tevarüs edilen bazı unsurları devam ettirmeye çalışan *Hanifler* bulunuyordu.

G) İslam Öncesi Uygarlıklarda Bazı Kurumlar/Kavramlar

a. Kölelik

Kölelik, Sümerler, Güney Amerika'nın yerli kabileleri, Uzak Doğu medeniyetleri, Yunanlılar ve Romalılar gibi İlk Çağ medeniyetlerinden Batı medeniyetine kadar hemen her uygarlıkta tarih boyunca var olmuştur. Köleler medeniyetlerin özelliğine göre kâh uşak ve hizmetçi, kâh efendinin sürülerini güden bir çoban veya tarla ve madenlerini işleyen bir işçi, kâh sanatkâr ve kâh da kâr için alışverişi yapılan meta hâlini almıştır.

Köleliğin kaynakları çeşitliydi. Bunlar arasında askerî/savaş ya da ticari seferler sırasında esir alınma, bir suça ceza veya ödenemeyen bir borca karşılık olarak köleleştirme, ana baba, vasi ya da kabile başkanı tarafından satılma, sahipliği efendi tarafından devredilme, doğum vb. sayılabilir. Taşınır mal sayılan köle, her çeşit hak ve hürriyetten yoksundu. Kölenin özgürlüğe kavuşması ancak efendinin azadıyla gerçekleşirdi. Antik çağda Avrupa'nın en büyük

köleci devleti Roma'ydı. Bu medeniyette borcunu ödemeyen borçlunun, asker kaçağının ve mahkûmun köleleştirilmesi yaygındı. Köleler hak sahibi, yani bir bakıma insan değil, hak konusu sayıldığından, onlara karşı işlenen suçlar mala karşı işlenmiş olarak değerlendirilir, suç işleyen köleler, hürlere göre çok sert cezalandırılırdı. Olur olmaz nedenlerle köleler ölüme mahkûm edilebilirdi.

Roma'nın kölelik konusundaki mirasını 15. yüzyıldan sonra Batılı ülkeler devralacaktır. Kölelikle ilgili en acımasız ve dramatik uygulamalara 15-19. yüzyıllar arasında Batı'da şahit olunmuştur. Günümüzde kölelik resmen kalkmış olmakla birlikte, dünyanın çeşitli yörelerinde resmen adı köle olmasa bile, farklı biçimlerde köleliğe çok yakın statüde yaşayan, köle muamelesi gören veya hürriyeti elinde bulunmayan otuz milyon dolayında kişinin bulunduğu tahmin edilmektedir.

b. Aile ve Kadın

Tarih boyunca aile kurumu, ister hâkimiyetin baba veya annede oluşuna göre anaerkil ataerkil, ister sosyal ve ekonomik şartlara göre geniş dar/çekirdek ve ister tek eşli çok eşli olsun, hemen her medeniyette var olagelmişti. Hatta Yahudilik ve Hıristiyanlıkta sadece sosyal değil, aynı zamanda dinî bir birimdi.

Çeşitli sosyo-ekonomik sebeplere ve faktörlere, toplumların gelenek ve kültürüne bağlı olarak Babilliler (ilk eş kısırsa), Mısırlılar, Yunanlılar, Hintliler, İranlılar, Araplar, Türkler, Slavlar, Cermenler Anglosaksonlar, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi pek çok toplum ve uygarlıkta çok evlilik, kimisinde çok, kimisinde az yaygın olmak üzere uygulama alanı bulmuştur. Anadolu'da da bazı şartlarda ikinci evliliğin meşru kabul edildiği bilinmektedir. Çok evliliğin bir iftihar vesilesi sayıldığı cahiliye toplumu Araplarında, evlenilen kadınların sayısında herhangi bir sınırlama da yoktu.

Kadın, insanlık tarihi boyunca çeşitli medeniyetlerde farklı statülere sahip olmuştur. Anaerkil aile yapısının hâkim olduğu kültürlerde kâh erkekle eşit hak ve statüye sahip olduğu gibi, kâh kutsallaştırıldığı, dahası, eski antik Anadolu medeniyetlerinde hâkim olan, Yunan, Roma medeniyetlerini ve Hıristiyanlığı etkileyen be-

reket tanrıçası, ana tanrıça kültünde olduğu gibi tapınma konusu olduğu görülmektedir.

Ataerkil kültürlerde ise kadın için, erkeğe göre ikinci dereceye sahip olma veya hiçbir hakka sahip olamama gibi statüler söz konusuydu. Söz gelişi Eski Hintlilerde kadının hiç değeri yoktu. Kadın kısır olur veya hep kız doğurursa kocası onu bırakabiliyordu. Sümer, Babil gibi eski Mezopotamya, Hitit gibi eski Anadolu medeniyetlerinde ve eski Türklerde kadın, diğer, örneğin eski Yunan, Roma, Hint uygarlıklardaki hemcinslerinin politik, sosyal, ekonomik alanlarda maruz kaldığı olumsuzluklara göre daha iyi durumdaydı.

H) İslam Medeniyetinin Doğduğu Sıralarda Bazı Eski Önemli İlim Merkezleri

a) İskenderiye

İskenderiye, Mısır'da bir Yunan kültür merkezi oluşturmak isteyen Büyük İskender tarafından MÖ. 332 yılında kuruldu. Şehir zamanla Helenistik ve Semitik öğretilerin en büyük ilim ve kültür merkezi hâline geldi. Yunan düşünce ve bilim dünyasındaki gelişmelerin odağı oldu. Bu özelliğini kısmen Roma ve Bizans dönemlerinde de korudu.

Roma hâkimiyetine girdikten sonra eyalet merkezi olan İskenderiye'de tıp, felsefe, matematik ve astronomi alanında çeşitli ekoller ortaya çıktı. Ünlü matematikçi Öklid, şehrin kuruluşunu izleyen yıllarda İskenderiye'de bir okul kurarak öğretmenlik yaptı. Yine aynı dönemde yaşamış fizikçi ve mucit Ktesibios İskenderiyelidir. MÖ. 3. yüzyılda hayatının büyük bölümünü Sicilya'da Syrakusa'da geçirmiş ünlü matematikçi ve mucit Arşimet İskenderiye'de eğitim gördü. Batlamyus burada doğdu, büyüdü, öğrenim gördü; astronomi ve diğer konulardaki çalışmalarını tamamladı. Miladi ilk yüzyılda geometri alanında ünlü mucit Heron da İskenderiyelidir. 129 yılında Bergama'da doğan Galen de tıp öğreniminin bir bölümünü İskenderiye'de yaptı. IV. yüzyılın başlarında eser vermiş son büyük Yunanlı matematikçi Pappos İskenderiyelidir. Eski Yunanlı önemli filozofların sonuncusu Proklos (ö. 485) İskenderiye'de felsefe öğrendi. Yine Atina'daki felsefe okulunun kapanmasına şahit olan fi-

lozoflar arasında bulunan Simplikios'un (yk. ö. 530) öğrenim gördüğü yerler arasında İskenderiye de vardı.

Miladi altıncı asırda İskenderiye'de öğrenim gören ünlü Süryani ilahiyatçı, hekim ve çevirmenlerinden biri, 536 yılında İstanbul'da ölen Sergios'dur (Resainalı). O, başta Galen ve Aristo olmak üzere Yunan filozoflarının eserlerini Süryaniceye kazandırmış, felsefe ve tıp konularında yirmiyi aşkın tercüme yapmıştır.

İskenderiye'de İslam'ın doğduğu sırada çok sayıda tıbbi kitap, başta Galen ve Hipokrat'ın kitaplarından bazıları olmak üzere kadim uygarlıklara dair eserler bulunuyordu. İslam tıp tarihinde Galen'e ait on altı eserden oluşan külliyat, *Cevâmiu'l-İskenderâniyyîn* adıyla şöhret kazanmıştı ve bunlar İskenderiye'de okutuluyordu. İbnu'n-Nedîm, Kıftî ve İbn Ebî Useybia tarafından zikredilmiş bu eserler, teşhis, nabız ve hastalıkların nedenleri ile tedavi yolları gibi çeşitli konuları ele almaktaydı. Bu kitaplar önce Süryaniceye, sonra Arapçaya da aktarılacaktır. Bununla beraber, yukarıda adı geçen İslam müelliflerinin verdikleri bilgilerden ortaya çıktığı gibi, son İskenderiyeli bilginlerden bazı şahıslar İskenderiye'nin son dönemlerinde Galen'in kitaplarını toplamış, yorumlamış ve özetlemişlerdir.

İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer'in emriyle Mısır'ın fethinden sonra Amr ibn Âs tarafından yakıldığına dair 12. yüzyıldan sonra birkaç kitapta geçen bilgilerin doğru olmadığı araştırmacılar tarafından mukni delillerle ortaya konulmuştur.

b) Harran

Urfa'nın Hıristiyan kültürünün önemli merkezlerinden birisi olmasına karşın, Harran, Helenizm kültürünün bölgedeki en önemli merkezi idi. Harran İslamiyet'in ortaya çıkışı esnasında Sasanilerin elinde bulunuyordu; ancak 627 yılında Bizans imparatoru Herakleios Sasanileri yenerek bölgeyi Bizans'a bağladı. İslam orduları bölgeye geldiğinde (640) şehir Bizans hâkimiyetinde bulunuyordu. Emeviler döneminde sona eren İskenderiye okulunun hayatta kalan son temsilcileri Harran'a ve Antakya'ya geldiler. Şehirde o dönemde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve putperestler birlikte yaşıyorlardı. (16. yüzyılda ise halkın hepsi Müslüman olacaktır.).

Harran, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren bilimsel çalışmaların merkezi hâline gelmiştir.

c) Cündişapur

İran topraklarında bulunan Cündişapur'un İslam doğduğu sırada çok faal olması nedeniyle kültür merkezleri arasında önemli yeri vardır. Romalılar ile Sasaniler arasında çıkan bir savaşta Sasani hükümdarlarından I. Şâpûr (241-272), Roma imparatorunu Edessa (Urfa) yakınlarında yenerek (259 veya 260), imparatoru ve ordusunu esir aldı. Sayıları 70.000 olduğu söylenen esirleri Huzistan'da, Kazerun yakınlarında Süs ile Hemedan kentlerini birbirine bağlayan yol üzerinde kurduğu Cündişapur'a yerleştirdi. Esirlerle birlikte Antakya'dan tehcir edilen sanatçılar, işçiler ve bilginlerden oluşan kalabalık bir grup da Cündişapur'a gelmişti. Çeşitli İran şehirlerinde bulunan Hıristiyan bilim adamlarının önemli bir kısmı da buraya yerleşti. 489 yılında Zenon tarafından Edessa'dan sürülen ve Nusaybin ile diğer İran şehirlerine dağılan Nesturi bilim adamları daha sonra Cündişapur'a yerleştiler. Mezhep anlaşmazlıkları yüzünden 529'da imparator Jüstinyen'in emriyle Atina akademisinin kapatılmasından sonra, Atina, Edessa ve İskenderiye'den sürülen Yeni Eflatuncu filozoflar Enûşirvan'ın girişimleri sonucu Cündişapur'a getirildiler.

Cündişapur'da bilimsel faaliyetler daha şehrin ilk kuruluş yıllarında başlamıştı. Daha sonra Enûşirvan burada felsefe, tıp ve diğer ilimlerin okutulduğu okulu yeniden yapılandırdı ve şehri ülkenin en büyük tıp ve felsefe merkezi hâline getirdi. Hatta böyle bir okulun bu şehirde ilk defa onun tarafından kurulduğu da söylenir. Enûşirvan'ın emriyle yılda en az bir kez olmak üzere Cündişapur'da, ülkedeki diğer tabiplerin de katıldığı bir tıp kongresi düzenlenmekte idi. Aristo ve Eflatun'un eserleri ile *Kelile ve Dimne* onun zamanında Pehleviceye çevrildi. Aynı dönemde Süryaniceye de tercüme edilen bu eser daha sonra İslam döneminde İbnu'l-Mukaffa' tarafından Arapçaya çevrilecektir.

Cündişapur'daki tıp okulunda Hintli ve Yunanlı doktorlar görev yapıyordu. Bir kütüphanesi, bir tercüme evi, bir rasathanesi de bulunan okulda aynı anda çeşitli ırklara mensup 5.000 civarın-

da öğrencinin eğitim gördüğü söylenir. Hz. Peygamber döneminde meşhur Arap doktoru Hâris b. Kelede'nin, ayrıca İbn Hâzim ve İbn Ebî Rümiyye et-Temîmî'nin bu okulda eğitim gördükleri bilinmektedir. Şehirde Romalılar, İranlılar, Süryaniler, Hintliler, Huziler, Luriler, Yunanlılar ve Araplar olmak üzere birbirinden çok farklı etnik ve dinî gruplara mensup insanlar oturuyordu. Resmî dil olarak Pehlevice, bilim dili olarak da Grekçe ve Süryanice kullanılıyordu.

Cündişapur Hz. Ömer döneminde barış yoluyla İslam topraklarına katıldı; Müslümanların eline geçtikten sonra da eski önemini korudu. Şehirdeki eğitim kurumları eskiden olduğu gibi kesintiye uğramadan hizmet vermeye devam etti. Burada yetişen doktorlar Emevi ve Abbasi saraylarında itibar gördüler. Abbasiler döneminde, hem Bağdat'a yerleşen hem de Cündişapur'da kalan bilim adamları, yöneticilerin muazzam destek ve teşviki ile özellikle çeviri hareketlerinde önemli rol oynadılar; tıp, farmakoloji (ilaç bilimi), felsefe ve mantık gibi bilimlerin İslam âlemine geçişinde görevler üstlendiler. İslam döneminde Cündişapur'da dinî ilimler de rağbet gördü, çok sayıda muhaddis ve fakih yetişti, İslam felsefesi, kelam (mesela Mu'tezile) ve fıkıh ekolleri yörede etkili oldu.

İSLAM MEDENİYETİNİN KAYNAKLARI

A) Kur'an ve Sünnet

Kur'an-ı Kerim İslam medeniyetinin temel kaynağıdır. Hatta İslam medeniyeti, tahrife uğramamış tek ilahî kitap Kur'an'a dayanması yönü ile medeniyetler arasında özel bir yere sahiptir. Kur'an, özellikle Medine döneminde, yani ilk İslam toplumunda uygulanan siyasi, sosyal, ekonomik, hukuki, askerî ve ahlaki prensiplerin ana kaynağıdır.

İslamiyet'in Arap Yarımadası'nın dışına yayılmasıyla Kur'an-ı Kerim'in medeniyete temel teşkil eden prensipleri geniş bölgelerde uygulama alanı ve yayılma imkânı bulmuştur. Müslümanlar devletin kurumsallaşmasında, devlet halk ilişkilerinde, toplumsal düzen, ekonomi, hukuk, yönetim ilkeleri, temel hak ve özgürlükler, başka topluluklarla ilişkiler, bilimsel faaliyetler vb. alanlarda ihtiyaç duydukları temel ilkeleri onda bulmuşlardır.

Mescitler, vakıflar, zaviyeler gibi İslam medeniyetinin dinî ve sosyal nitelikli kurumlarının ortaya çıkıp gelişmesinde, Kur'an'ın bu kurumların verdiği hizmetleri emir ve teşvik etmesinin önemli rol oynadığı bir gerçektir. Ayrıca Kur'an'ın, medeniyeti üreten ilme, tecrübeye, araştırmaya, aklı kullanmaya teşviki Müslümanlar için muharrik unsur olmuş, hamle ruhu vermiştir.

Müslümanların Kur'an-ı Kerim'in temel prensipleri doğrultusunda oluşan tevhid ve ona bağlı ahiret inancı, hayata bakışlarını, ahlak anlayışlarını, karakter yapılarını şekillendirmiş, bu nitelik ve kazanımlar da ürettikleri medeniyetin unsurlarına yansımıştır.

İslam medeniyetinin ikinci kaynağı kuşkusuz sünnettir. Kur'an'ın ifadesi ile Müslümanlar için (sözleri, fiilleri ve takrirleri ile) en güzel örnek olan Hz. Peygamber, Kur'an'ın medeniyete dair ilkelerinin ilk uygulayıcısı olmuştur. Onun idari, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerini gerçekleştirdiği Medine şehri de İslam medeniyetinin ilk merkezidir. Hz. Peygamber'in sünneti, başta hadis ve siyer kitapları olmak üzere temel kaynaklarda ve uygulamada muhafaza edilmiş ve nesilden nesile aktarılmıştır.

Hz. Peygamber döneminden itibaren İslam toplumlarının düşünce ve eylemleri Kur'an ve sünnet etrafında şekillenmiş, Müslümanların tarihî tecrübesinde, zihniyet ve gelenek oluşumunda temel eksen, yeni oluşum ve yorumlar için de başvuru ve denetim aracı olma özelliğini daima korumuştur. Diğer bir deyişle Kur'an ve sünnet, tarihî süreçte tevarüs edilen dinî gelenekle birlikte Müslümanların bilincini, dünya görüşünü, anlama ve algılama kıvamını belirlemiştir.

B) Diğer Yazılı Kaynaklar

Yazılı kaynaklar; basılmış eserler, yazmalar, resmî vesikalar, arşiv malzemeleri, mektuplar, antlaşmalar, papirüsler olmak üzere çok çeşitlidir. Arapça papirüsler genel olarak İslam devletlerinin idari ve sosyal kurumları hakkında ve özellikle Mısır'daki idari, mali ve sosyal kurumları ile ilgili geniş bilgi içerir. Bunun yanında, fıkıh, tefsir, dil, tasavvuf, kimya, tıp, musiki, şiir, nesir, coğrafya, hadis ve tarih alanlarında yazılı eserlerin sayısı ve türü çoktur.

Genel tarih kitapları: Taberî'nin *Târîh*'i, İbnu'l-Esîr'in *el-Kâmîl fi't-Târîh*'i ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si gibi genel tarih kitaplarının hassaten İslam medeniyetinin kaynağı olarak, kronolojiyi doğru tespit açısından önemli yeri vardır.

Bunun yanında, İbn Habîb'in *el-Muhabber*'i gibi sosyal tarihler de vardır.

Edebiyat ve kültür kitapları: Câhız'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i, Muberred'in *el-Kâmîl fi'l-Luğa ve'l-Edeb*'i, İbn Abdirabbih'in *el-Ikdu'l-Ferîd*'i, Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Udebâ*'sı, Nuveyrî'nin *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*'i, İsfahânî'nin *el-Ağânî* adlı eseri bunlardandır.

Fütuhat kitapları: Hz. Peygamber döneminden sonra fethedilen yerler, fetihlerin nasıl gerçekleştiği, fatihlerin durumu, diplomatik olaylar, fethedilen yerlerin coğrafi durumu gibi pek çok bilginin yer aldığı Ezdî'nin *Futûhu'ş-Şâm*'ı, İbn Abdi'l-Hakem'in *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*'sı, Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân*'ı İslam tarihçiliğinin de ilk ürünleri arasında sayılır.

Divanlar: Hassân b. Sâbit, Lebîd b. Rebîa, A'şa Hemdan, Kumeyt b. Zeyd el-Esedî, Ahtal, Cerîr, Ferezdak'ın divanları örnek olarak verilebilir.

Mahalli tarihler ve şehir tarihleri: Genellikle belirli şehir veya bölgelerin coğrafi durumlarının, fetih şartlarının ve buralarda yaşayan sahabe ve tabiin başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında yetişmiş şahsiyetlerin ele alındığı, siyasi, askerî, içtimai, iktisadi ve ilmî sahalarda olduğu gibi, yollar, köprüler, kuyular, setler, kaleler, saraylar, konaklar ve mescitler gibi eserler için de çok zengin malzemeyi içeren Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke,* İbn Şebbe'nin *Târîhu'l-Medîneti'l-Munevvere,* Bahşel'in *Târîhu Vâsıt,* Ezdî'nin *Târîhu'l-Musul,* Narşahî'nin *Târîhu Buhârâ,* Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd,* İbn Asâkir'in *Târîhu Dımeşk* gibi eserleri bunlardandır.

Haraç ve emval kitapları: Mali ve ekonomik uygulamaların çeşitli şekillerini, beytülmalin gelirlerini ve bunların harcama yerlerini, yani giderlerini ele alan Ebû Yûsuf'un (182/798) *Kitâbu'l-Harâc,* Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-Emvâl,* Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbu'l-Harâc,* Kudâme b. Ca'fer'in *Kitâbu'l-Harâc* ve İbn Zenceveyh'in *Kitâbu'l-Emvâ'i* gibi eserler.

Coğrafya kitapları: İslam medeniyetinin kaynakları arasında coğrafya kitapları ve seyahatnamelerin yerini özellikle vurgulamak gerekir. İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Ya'kubî'nin *el-Bûldân,* İbn Havkal'ın *Sûretu'l-Arz,* Istahrî'nin *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Hemdânî'nin *Sıfatu Cezîreti'l-Arab,* Bekrî'nin *Mu'cem Mesta'cem,* Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Bûldân* adlı eserleri bunlardandır.

Aynı şekilde İbn Battûta ve İbn Cubeyr gibi müellifler de seyahatnamelerinde, tarihî ve coğrafi bilgiler yanında, siyasi kurumlar, sosyal ve ekonomik hususlar, halkın durumu, geçim kaynakları... hakkında birbirini tamamlayıcı bilgiler vermektedirler. Bir

genel tarih bir de coğrafya eseri kaleme alan Ya'kûbî, İslam ülkelerini gezmiş, Horasan, Mısır, Fas ve Hindistan'ı dolaşmış, karşılaştığı kimselerden onların yaşadıkları ülke, şehir, bölge sakinleri, ziraat, içecekler, giysiler, dinler, diller hakkında topladığı bilgileri kayda geçirmiştir.

Mâverdî'nin idari ve mali kurumlardan bahseden *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'si İslam medeniyeti tarihi için önemli kaynaktır.

Bunların yanı sıra siyer, teracim ve tabakat kitapları da İslam medeniyeti ve kurumları tarihî araştırmalarının başlıca kaynak eserleri arasında yer alır.

C) Sanat Eserleri

Camiler, kütüphaneler, ribatlar, şehirler, surlar, hanlar, hamamlar, kaleler, paralar, silahlar, tıraz (elbiselerin yakalarına, yan ağızlarına, önlerine sırma vs. ile işlenen alamet ve ziynet ki bu tür simgeleri yapmak için *dâru't-tıraz* adı altında imalathaneler kurulmuştur) gibi, Müslümanların bırakmış oldukları ve bugün dünya müzelerini dolduran sanat eserleri de İslam medeniyeti araştırmaları için önemli kaynaklardır.

D) Tercümeler

İslam medeniyetinin kaynakları arasında, özellikle müspet bilimler ve felsefe alanında antik medeniyetlerden yapılan tercümeler ciddi mevkie sahiptir. Esasında medeniyetlerin gelişmesi ve yeni hamlelerin gerçekleşmesi için toplumlar arasında karşılıklı tesirlerin büyümesi, çoğalması ve genişlemesi çok önemlidir. Her medeniyet, kültür varlıklarını ithal ve ihraç eder. Kendi içine kapanan ve her şeyi yalnız kendinde arayan toplumların sıçrama yapmasına, büyük medeni açılış yoluna girmesine imkân yoktur. Kendinden önce doğup kaybolan medeni hamlelere kapıları açarak karşılıklı etkileşimi sağlamak, bir toplumun çeşitli alanlara değişik perspektiflerden bakmasını sağlar ve gelişme yolunu açar.

Aksi durum, yani etkileşime kapıları kapatarak içe kapanmak, bir medeniyetin bir müddet sonra kurumasına sebep olur. Yabancı etkilere çok korkarak ve kıskanarak kapıları açmak da canlılıkların kaybına neden olur; ancak bu, yani tesirlere açık olmak, kö-

rü körüne çömezlik anlamına da gelmemelidir. Körü körüne taklit, kötü veya sürekli taklit hiçbir şey yaratamaz ve eski unsurlara yenilerini de katamaz. Hatta eski unsurlara yenilerini katacağı yerde, kendinden öncekileri de yok edebilir. Bütün bunlara ek olarak, uyanış dönemlerinde tesir kapılarının genişliği de önemlidir. Tek etki tek kapının açılması çarpışmayı imkânsız hâle getirir, toplumu fikir çömezi olarak bırakır. O nedenle bir medeniyetin doğuş, gelişme ve sürekliliğinde karşılıklı tesirlerin ve özellikle tercümenin önemi büyüktür.

Tercüme, medeniyet tarihinde, toplumların ürettiklerinin birbiriyle karşılıklı bağlantısını sağlayan ana araç olmuştur. Medeni açılışın sürekliliğini temin eden bütün uyanış dönemleri tercümelerle gerçekleşmiştir. Tercüme, diğer medeniyetleri tanımanın ve öğrenmenin yanı sıra, o medeniyetlere ait unsurların bir arada karşılaşmalarını ve toplanmalarını sağlar. Bu karşılaşmanın doğurduğu sentezden yeni bir medeniyet doğar. Bir toplum kendi iç dinamiğiyle medeni doğuş hareketini bu suretle gerçekleştirebilir. Tercümenin yerini başka bir etkinlik, söz gelişi yaygın yabancı dil öğrenimi tutamaz. Toplumda dil öğrenmenin yaygınlaşması iyi bir gelişmedir. Şu kadar var ki mesela on bin kişiye dil öğretmekle, bu on bin kişinin entelektüel arzusuna cevap verilebilir; ancak tercümenin yeri doldurulmuş olamaz. Çünkü bir tercüme ile on binlerce kişiye medeni uyanışı sağlayıcı fikirler ulaştırılabilir.

Medeniyet tarihinde bütün önemli uyanış hareketleri büyük tercüme hareketi ile başlamıştır. Söz gelişi, Eski Yunan uyanışı Sümerler-Anadolu, Fenike ve Mısır tercümeleriyle; İslam uyanışı Yunan, İran, Hint tercümeleriyle; Batı'nın uyanışı İslam, Yahudi ve Yunan tercümeleriyle mümkün olmuştur. Bir başka deyişle insanlık, medeniyet tarihinde üç büyük kültür intikali yaşamıştır:

a) Antik Mısır, Mezopotamya, Hint ve İran düşüncesinin Grekçeye ve Yunan düşüncesine intikali (MÖ. 6-4. yüzyıllar).

b) Grek ve diğer antik düşüncelerin Arapçaya ve dolayısıyla İslam dünyasına intikali (7-10. yüzyıllar).

c) İslam dünyasının birikiminin Arapçadan Latince, İbranice ve diğer Batı dillerine intikali (11. yüzyıldan itibaren).

Bütün bunlarda, yeni tesirlerin aşısıyla ve tercümeler sayesin-

deki karşılaşma sonucu meydana gelen yeni ruh, yerel kaynakları aşarak yepyeni ilerlemeler kaydetmiştir. Şüphesiz İslam medeniyeti açısından da durum bundan ibarettir. Antik kültür eserleri, başta İskenderiye, Harran, Cündişapur olmak üzere bulunduğu merkezlerden temin edilerek, eski medeniyetlere ait birikimler İslam dünyasına kazandırılmıştır.

a) Tercüme Faaliyetlerinde Tarihî Süreç

Fetihler sonucu çok geniş bir alana yayılan Müslümanlar, Helen, İran ve kısmen de Hint kültürüyle temasları sonucunda bunlara karşı büyük ilgi ve merak duymuşlardır. Müslümanlar antik düşünce geleneğini ve kadim kültürleri tanımak amacıyla o kültürlere ait eserleri Arapçaya çevirmek üzere harekete geçmişlerdir.

Tercüme faaliyetlerinin başlamasının arka planında, Müslümanların İslamiyet'i delillerle savunma ve karşı durdukları kültürleri tanıma gayretlerinin de etkisi olmuştur. O nedenle antik dünyanın ilmî ve felsefi eserlerini Arapçaya çevirme ihtiyacı duymuşlardır. Halifeler, Hıristiyanlığın ve Maniheizmin doktrinlerini reddetmek için, onların kullanmış oldukları delil ve metotları Müslüman bilginlerin de öğrenmesini gerekli görmüşlerdir.

Tercüme faaliyetleri Me'mûn dönemine kadar fazla verimli olmamış, bazı şahsi teşebbüslerden ibaret kalmıştır. Bu faaliyetleri ilk başlatan, Emevi prensi Hâlid b. Yezîd'dir. O, Grekçe ve Koptça eserleri İskenderiyeli birer rahip olan iki şahsa tercüme ettirmiştir. Bu şekilde başlayan tercüme hareketi, Emevi halifelerinden Mervân b. Hakem ve Ömer b. Abdulazîz dönemlerinde tıp alanında devam etmiştir. Abdulmelik b. Mervân döneminde mali divanlar Arapçaya tercüme edilmiştir. Abdulhamîd el-Kâtib'in Pehleviceden bazı tercümeler yaptığı kaynaklarda kaydedilir.

Bu birkaç teşebbüs dışında, Emeviler döneminde tıp, kimya ve astronomi alanına münhasır tercüme faaliyetleri Abbasi halifelerinden Mansûr döneminde genişleyerek matematik, mantık ve metafizik alanını da içine almıştır.

Pehleviceden Arapçaya tercüme yapanlar arasında en önemli yeri Abdullâh b. el-Mukaffa' (İbnu'l-Mukaffa') alır. Onun Pehleviceden Arapçaya çevirerek yeni bir şekil verdiği *Kelile ve Dim-*

ne Arap nesrinin en güzel örneklerinden biri olmuştur. İbnu'l-Mukaffa' ayrıca Mani, İbn Deysan ve Markios'un kitaplarıyla *Hudaynâme, Kitâb-ı Mezdek, Kitâbu't-Tâc* ve *el-Edebu'l-Kebîr* gibi eserleri Arapçaya çevirmiştir.

Halife Mansûr ve ünlü vezir ailesi Bermekiler devrinden itibaren Cündişapur akademisindeki Süryaniler, Hintliler, Harranlılar ve Nabatlılar da tercüme faaliyetlerine katılmışlardır. Bazı kişilerin Hindistan'dan getirdikleri eserler, İranlı bilginlerin yardımıyla Arapçaya kazandırılmış olup, bunlar arasında *Sind-Hind* adıyla meşhur astronomi ve matematik kitabı vardır.

Tercüme faaliyetlerinin devam ettiği Hârûnu'r-Reşîd döneminde bilhassa tıp alanında başarılı çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Ankara ve Ammuriye'den (Emirdağ yakınında eski bir şehir) elde edilen kitaplar Bağdat'a götürülmüş ve Yuhannâ b. Mâseveyh başkanlığında kurulan bir heyet tarafından tercüme edilmiştir. Ayrıca İranlı bir mühtedi olan Ebû Sehl b. Nevbaht da Hârûnu'r-Reşîd'in emriyle Farsçadan tercümeler yapmıştır.

Tercüme alanındaki asıl gelişmeler, dönemin en önemli ilimler akademisi olan Beytu'l-Hikme'yi kuran Me'mûn döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde antik Yunan, Hint, İran ve Nabati kültürlerine ait ilmî ve felsefi eserler tercüme yoluyla İslam dünyasına kazandırıldı. Me'mûn, 830 yılında Bizans'a karşı elde ettiği başarılı sefer sırasında toplattığı eserleri Bağdat'a getirdi. İbnu'n-Nedîm'in tespit ettiği mütercimler listesine göre Grekçeden Süryaniceye, oradan da Arapçaya veya doğrudan Grekçeden Arapçaya tercüme yapanların sayısı kırk yediyi buluyordu. Farsçadan tercüme yapanların sayısı on altı, Sanskritçeden tercüme yapanların sayısı üç kişi idi.

Mütercimler; yöneticiler, ilim meraklısı zenginler ve ilim adamları tarafından desteklenmişler, zaman zaman tercüme ettikleri eserlerin ağırlığınca altınla ödüllendirilmişlerdir. Söylendiğine göre Me'mûn, sadece Grekçeden yaptırdığı tercümeler için 300.000 dinar harcamıştır. Hatta bazı tercümeler terazinin bir kefesine konuluyor, diğer kefeye konulan altın tozuyla tartılarak mütercim ödüllendiriliyordu. Tercüme çalışmaları sonucunda Hipokrat ve Galen'in, Eflatun ve Aristo'nun ve daha birçok bilginin eserleri İs-

lam kültürüne kazandırılmıştır. Me'mûn'dan sonra Mu'tasım ve Mutevekkil dönemlerinde de devam eden bu çalışmalar sonunda, Bağdat şehrinin kuruluşundan sonraki bir yüzyıl zarfında, matematik, astronomi, fizik, mekanik, tıp, kimya, zooloji, botanik ve musiki alanlarında birçok eser Arapçaya tercüme edilmiştir.

b) Tercüme Yapılan İlim Dalları

Tercümeler esas olarak, felsefe, mantık, matematik, astronomi, fizik, kimya, tıp, botanik ve zooloji alanlarında yapılmıştır. *Felsefe* ve *mantık* alanında; Aristo'nun *Organon* ve *Kitâbu'n-Nefs*'i, Sokrates'in *Diyaloglar*'ı ve *Ölüm Hikâye*'si, Eflatun'un *Kanunlar*'ı çevrilmiştir. Theofristos, Proklos, Ammonios gibi daha başka Yunan filozoflarının eserlerinden de tercümeler yapılmıştır. Galen'in *fî'l-Ahlâk, fî'l-Âdât, Kitâbu Arâi Bukrât ve Felâtûn* adlı felsefeye dair eserleri, bu alanda çevrilen kitaplarından birkaçıdır.

Matematik, astronomi, fizik, kimya alanlarında; Eflatun'un *Kitâbu'l-Usûl el-Hendese*'si, Aristo'nun *Fizik*'inin çeşitli şerhleri, Öklid'in *Usûlu'l-Hendese*'si ve daha başka eserleri çevrilmiştir. Öklid'in bu kitabı İslam dünyasında geometrinin temelini teşkil etmiştir. Aynı şekilde Arşimet'in eserleri, Batlamyus'un eserlerinden *el-Macistî, Coğrafya* ve diğer kitapları tercüme edilmiştir.

Tıp, Botanik ve *Zooloji* alanında; Hipokrat'a nispet edilen *el-Usûlu't-Tıbb, Kitâb fî'l-Marazı'l-İlâhî, Kitâbu'l-Ecinne, Fî Tabîati'l-İnsân, Kitâbu'l-Fusûl,...* ve Galen'in eserleri, Galen'in anatomiye dair kitapları ve bu iki tabibin dışında daha başka tabiplerin eserleri de çevrilmiştir. Bu arada Hintçeden ve Farsçadan da tıp kitapları çevrilmiştir.

Botanik alanında; Yunanca ve Nabaticeden çeviriler yapılmıştır. Aristo'nun *Kitâbu'n-Nebât*'ı, Tyanalı Apollonios'un *Kitâbu'l-Filâha*'sı, Teofrastos'un *Esbâbu'n-Nebât*'ı, Dioskorides'in *Kitâbu'l-Haşâiş*'i, Demokritos'un *el-Filâhatu'r Rûmiyye*'si Arapçaya çevrilmiştir.

Zooloji alanında; Aristo'nun *Historia Animalium, De Partibus Animalium* ve *De Generatione Animalium* adlı eserleri *Kitâbu'l-Hayevân* adıyla tercüme edilmiştir. Hipokrat, Hermes ve Demokritos'a atfedilen *Kitâbu Menâfii'l-Hayevân* da çevrilmiştir.

Yukarıda tercüme yapılan bazı ilim dallarından bir kısmı kaydedilen çeviriler, İslam dünyasında derinden ilgi ve etki meydana getirerek İslam kültürünü zenginleştirmiştir; ancak hiçbir zaman ona özgün kimliğini kaybettirmemiştir. İslam dünyasında âlimler, antik bilginlerin çalıştıkları alanla ilgili eserleri inceleyerek faydalanmışlar; fakat onları mutlak bir otorite olarak kabul etmemişler, gerekli gördüklerinde hatalarını açıklamışlar, sonunda kendi gözlem, deney ve düşüncelerini ortaya koyarak özgün eserler vermişlerdir.

c) Belli Başlı Mütercimler

Tercüme faaliyetlerinde devlet/hanedan desteğinde özellikle bazı şahıslar ve aileler mütercim olarak önemli rol oynamışlardır.

Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 242/857): Cündişapur'un önemli hekimlerinden biri olan ve daha sonra Bağdat bimaristanında başhekim olarak görev yapan Mâseveyh'in oğludur. Abbasi halifelerinden Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mutevekkil'e hizmet etmiş, otuz yıl Bağdat bimristanında tabiplik ve hocalık yapmıştır. Hârûnu'r-Reşîd tarafından Ankara, Ammuriye ve diğer Anadolu şehirlerinden Bağdat'a getirilen felsefi eserlerin tercümesi ile görevlendirilmiştir. Halife Mutevekkil dönemine kadar Beytu'l-Hikme'nin başında kalan Yuhannâ b. Mâseveyh, Abbasi halifesi tarafından Bizans'tan felsefi ve tıbbi eserleri toplamak üzere gönderilen heyette de bulunuyordu. Arapçaya yirmiden fazla tercümesi ve onlarca telif eseri bulunan Yuhannâ b. Mâseveyh, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.

Huneyn b. İshâk (ö. 260/873): Ailesi Hıristiyan bir Arap kabilesine mensuptur. Hire'de doğdu; on iki yaşlarında iken Bağdat'a gitti. Cündişapur tıp terminolojisini iyi biliyordu. Grekçe öğrendi. Arapçayı ilerletmek üzere Basra'ya gitti. İskenderiye ve Bizans'a seyahat etti. Bağdat'ta ilk tercümelerini Abbasi halifesi Me'mûn'un özel hekimi Cibrâîl b. Buhtîşû'nun isteği üzerine Galen'den yaptı. Cibrâîl'in aracılığıyla Beytu'l-Hikme'ye mütercim olarak kabul edildi. Gerek Beytu'l-Hikme ve gerekse ilmî gelişmeleri yakından takip eden seçkin kişiler için çok sayıda eseri Grekçeden Süryanice ve Arapçaya çevirdi. Mu'tasım, Vâsık ve Mutevekkil'in hizme-

tinde bulundu. Tercüme faaliyetinin yanında Mutevekkil'in özel hekimliğini yaptı. Tercüme ettiği tıp kitapları eski Yunan tıbbının Arapça ve Süryanice konuşulan bölgelerde tanınmasını sağladı, Arapça tıp terminolojisinin gelişmesine vesile oldu. Hipokrat'ın eserlerinin çoğu, Galen'in şerhleriyle birlikte Huneyn b. İshâk ve okulunun öncülük ettiği tercüme faaliyetleri sırasında Arapçaya tercüme edildi. Galen'e ait eserlerden 95'ini Süryaniceye, 39'unu Arapçaya, bir kısmını da her iki dile çevirdi.

Huneyn b. İshâk'ın araştırma ve tercüme tekniği bakımından günümüz standartlarına uygun bir şekilde çalıştığı anlaşılmaktadır. Daha önce yapılan Süryanice tercümelerin bazısını yetersiz bularak düzeltmiş, düzeltilemeyecek kadar kötü olanları yeniden tercüme etmiştir. Onun aynı zamanda bir Tevrat mütercimi olduğu da söylenmektedir. Tercümelerinin yanında çok sayıda telif eseri vardır. Tıp ilmine giriş mahiyetinde *Kitâbu'l-Mesâil fî't-Tıbb* adlı kitabı bunlardan biridir. Oğlu İshâk da tercüme faaliyetlerinde görev alan ünlü kişiler arasında yer alır.

Hubeyş b. Hasan el-A'sem: 9. yüzyılın ünlü mütercimlerinden birisidir. Huneyn b. İshâk'ın yeğeni ve öğrencisidir. 25 veya 35'i Galen'e ait olmak üzere çok sayıda eseri Arapçaya tercüme etmiştir. Hipokrat yeminini konu alan *Fî'l-Ahd* gibi, Hipokrat'tan da tercümeler yapmıştır. Tercümelerinin yanında telif eserleri de vardır.

Benû Mûsâ Kardeşler (Mûsâ b. Şâkir'in, Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı oğulları): 9. yüzyılda tercüme faaliyetlerini destekleyenler arasında Benû Mûsâ'nın önemli yeri vardır. Bunlardan Muhammed b. Mûsâ, geometri ve astronomi konusunda Öklid'in *Usûlu'l-Hendese*'sini çevirmiş, Batlamyus'un *el-Mecistî*'si gibi eserler üzerinde de çalışmıştır. Anadolu'ya gitmiş, Hananlı bir paganist olan meşhur Sâbit b. Kurre'yi (ö. 288/901) Bağdat'a getirmiştir. Ahmed b. Mûsâ, mühendislik ve mekanik; Hasan b. Mûsâ ise geometri alanında ünlüdür. Bunlar büyük meblağlar ödeyerek Huneyn b. İshâk ve Sâbit b. Kurre'ye tercümeler yaptırmışlardır.

Sâbit b. Kurre, oğulları ve torunları: Hayatının büyük bölümünü geçirdiği Bağdat'ta Sâbit b. Kurre ve öğrencileri, içlerinde Arşimet ve Apollonius'un eserleri de bulunan pek çok Yunan matematik ve astronomi kitabını tercüme etmişlerdir. Sâbit b. Kurre'nin

oğlu Sinân ve iki torunu Sâbit b. Sinân (ö. 365/976) ve İbrâhîm b. Sinân, tercüme alanında temayüz etmişlerdir.

Buhtişu ailesi: Abbasiler döneminde hekim olarak ün yapan bir Nesturi Hıristiyan Buhtişu ailesinin tercüme faaliyetlerinde rolü olmuştur. Sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren 250 yıl süreyle Abbasi sarayına hekim vermiş bu aile tıp çalışmaları ve eser telifi ile ünlüdür. Bunun yanında tercüme ile de uğraşmışlardır. Curcîs b. Cibrâîl (ö. 152/769) Cündişapur tıp okulunda yetişmiştir. Halife Mansûr için Yunanca ve Süryaniceden birçok nakiller ve tercümeler yapmıştır.

Ebû Sehl b. Nevbaht: Hârûnu'r-Reşîd zamanında Hizânetu'l-Hikme'de Pehleviceden ve diğer dillerden Arapçaya tercüme yapmakla görevlendirilenler arasında bulunmuştur.

Haccâc b. Matar: Hârûnu'r-Reşîd, Emîn, Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde yaşayan Süryani mütercimlerden ve Harran okulunun önde gelen simalarındandır. O, Me'mûn'un ilmî ve felsefi kitaplar temin etmek üzere Bizans imparatoruna gönderdiği 5 kişilik heyette (diğer üyeler Beytu'l-Hikme'nin müdürü Selm, İbnu'l-Bıtrîk, Yuhannâ b. Mâseveyh) yer almıştır. Öklid'in *Elements* adlı ünlü kitabını *Usûlu'l-Hendese* adıyla ilk defa Arapçaya çevirmiştir. Ayrıca Batlamyus'un *el-Mecistî*'sini ilk çevirenler arasında yer almıştır.

Kindî (ö. 257/870): Bütün Yunan felsefe ve ilmini kuşatabilecek derecede geniş bir tercüme faaliyetine girmiştir. Eski tercümeleri düzeltmiş, karışık ve anlaşılması güç metinleri kolaylaştırmıştır.

Kustâ b. Lûkâ (ö. 300/912): Yunanca, Süryanice ve Arapçayı iyi bilen, özellikle tıbbi eserlerin tercümesinde başarılı bir mütercimdir. On yedi civarında çevirisi arasında İskenderiyeli Heron ve Autolycus başta olmak üzere çok sayıda antik çağ müellifinin eserleri yer alır.

Tercüme faaliyetlerinde İslam medeniyetinin önemli çalışmalara sahne olan büyük merkezleri Bağdat, Semerkand ve Endülüs idi. Bunun yanında Mısır'da hüküm süren iki Türk hanedanı olan Tolunoğulları ve İhşidiler zamanında da bu ülkede ilmî çalışmalar yapılmıştır. Fatımiler döneminde İbnu'l-Heysem ve İbn Rıdvân,

eski Yunan ilmiyle uğraşan âlimlerdir ki onlarla artık tercüme dönemi kapanmıştır.

Tercümeler sonunda Yunan, Hint ve İran eserleri hazmedilmiş, sonraki âlimler doğrudan doğruya İslam medeniyetinin ürünü orijinal eserler meydana getirmişlerdir. Bir taraftan telif eserlerin de verildiği tercüme çağını yoğun bir şekilde orijinal ilmî çalışmaların yapıldığı dönem takip etmiştir. Antik medeniyetlerden alınan bilgiler, açılan yeni ufuklar, münevver kesimi ilgi duydukları yeni uzmanlık alanlarına çekmiştir. Çeşitli merkez ve kaynaklardan gelen yeni bilgiler, uygun zemin bulduklan İslam medeniyeti çerçevesinde hızla serpilmek suretiyle İslam kültürünün asıl unsurları hâline gelmiştir. Müspet ilimlerin çeşitli dallarında farklı gelenekler oluşmuştur. Üzerinde durulan tercüme ve nakil hareketlerine paralel olarak ilmî ve felsefi eserlerin telifi başlamıştır. Böylece eski kültürlere yeni bir medeni çevrede yaşama, yükselme ve gelişme imkânı da veren ve antik kültürlerle Rönesans arasında sağlam bir köprü kuran âlimler, düşünürler ve filozoflar birbirini takip etmiştir. Tercüme döneminde de yani 8-10. yüzyıllarda da tercümeler bütün hızıyla devam ederken müspet ilimlerin hemen her dalında orijinal telif eserler verildiğini de görüyoruz. Aşağıda adlan geçecek olan Hârizmî, Fergânî, Bettânî, Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî bunlardan birkaçıdır.

Tercümeden verim dönemine geçişin ünlü simalarından birkaçı ise şunlardır: İslam felsefe ekolünün gerçek kurucusu, felsefe ve mantığın yanı sıra riyaziye ve musiki ile de meşgul olmuş olan Fârâbî; onun fikirlerine insicamlı ve sistemli bir bütünlük kazandıran büyük filozof, mantık ve tıp âlimi İbn Sînâ; bibliyografya âlimi İbnu'n-Nedîm. Bu sonuncunun *el-Fihrist* adlı eseri, İslam dünyasında bibliyografik eserler türünün ilkidir. Tabii ilimler, riyaziye, astronomi, coğrafya, jeoloji, eczacılık, gibi alanlardaki geniş bilgisi, ilmî tecessüsü, araştırıcı zihniyetiyle ünlü Bîrünî; felsefenin ve tasavvufun İslami düşünüş karşısındaki yerini ve değerini tayin eden eserlerinde İslami kültürün muvazeneli, ölçülü bir terkibini veren Gazâlî; ahlak âlimi, filozof ve tarihçi İbn Miskeveyh; ünlü filozof, fakih ve hekim İbn Ruşd...

Tercüme ve yoğun telif döneminden itibaren Arapça, ilmî dü-

şünceleri ve yüksek seviyede felsefi düşünce ve görüşleri ifade etmede kullanılan ortak bir bilim dili hâline gelmiştir. Bağdat'ta başlayan ilim hareketi, Türkistan'dan Anadolu ve Mısır'a kadar uzanan Türk medreseleriyle ve Mısır'dan Sicilya ve Mağrip vasıtasıyla Endülüs'e kadar uzanan Arap-Berberi medreseleriyle kuvvetli merkezlere yayılmıştır. Gazneliler, Karahanlılar, Harizmşahlar, Selçuklular ve Osmanlılar dönemleri, dinî ilimler, dil, edebiyat, felsefe ve müspet ilimlerde ün yapmış simalarla doludur.

İSLAM MEDENİYETİNİN GELİŞİM AŞAMALARI YE TEMEL ÖZELLİKLERİ

İnsanlığın önemli başarılarından biri olan İslam medeniyeti, doğuş, gelişme, yükselme, duraklama ve yeni arayışlar olmak üzere çeşitli aşamalardan geçerek varlığını devam ettirmektedir.

A) İslam Medeniyetinin Gelişim Aşamaları

a) *Doğuş Aşaması*

Hz. Muhammed'in İslamiyet'i tebliğ ile görevlendirilmesinden (7. yüzyıl başları) Emevilerin yıkılışına (8. yüzyılın ortalarına) kadar geçen yaklaşık bir buçuk asırlık dönemdir. Bu aşamada İslamiyet, önce Arap Yarımadası'na, bunu izleyen dört halife döneminde çoğu barış yoluyla gerçekleştirilen fetihlerle Suriye, Filistin, Irak, Mısır, Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz, İran ve Horasan topraklarına yayılmış, bu bölgelerdeki halkın büyük kısmı İslamiyet'i kabul etmiştir. Eski dininde kalanlar da dinî özgürlüğe ve hukuki özerkliğe sahip olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Emeviler döneminde de Maveraünnehir, Sind ve Endülüs İslam topraklarına katılmış, İslam dünyası Türkistan'dan Fransa'nın güneyine, Kafkaslardan Hindistan'a kadar genişlemiştir.

Bu aşamada İslam medeniyetinin asıl kurucuları Araplardır. Çok geçmeden, ileride İslam medeniyetinin gelişmesine büyük katkılarda bulunacak olan Farslar, Berberiler ve Türkler İslam'la tanışmış, hatta bunlar arasında İslamiyet hızla yayılmıştır. Medeniyet açısından bakıldığında, bu dönemde, İslam medeniyetinin temelini teşkil eden ana değerler hayata geçirilmiş, zihinsel ve sos-

yal dönüşüm gerçekleştirilmiş, başta dinî ilimler olmak üzere bilim alanında önemli adımlar atılmış, yazı yaygınlaştırılmış ve çeşitli alanlarda kurumlar oluşturulmuştur. Ayrıca Müslümanlar, karşılaştıkları kadim medeniyetleri ve kültürleri anlamaya çalışmışlardır. Şehirleşmenin yoğun bir şekilde gerçekleştiği bu aşamada İslam medeniyeti esas olarak Medine, Basra, Kufe, Kahire ve Şam'da filizlenmiştir.

b) Gelişme ve Yükselme Aşaması

Bu dönem iki aşamalı düşünülebilir.

Birincisi: 8. yüzyıl ortalarında Abbasi devletinin kuruluşundan Selçuklu Türklerinin 11. yüzyıl ortalarında İslam dünyasında hâkimiyet kurdukları zamanı içine alır. Söz konusu aşamada İslam medeniyetine Arapların yanı sıra Farsların ve Türklerin önemli katkıları olmuştur. Bu dönemde Müslümanlar farklı kültür ve medeniyetlerden aldıklarını yeni bir terkibe ve kıvama kavuşturarak insanlığın hizmetine sunmuşlardır. İslam medeniyeti özellikle doğuda Buhara'dan batıda Kurtuba'ya kadar gelişerek Orta Asya, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Endülüs'te özgün ürünler vermiştir.

İkincisi: 11. yüzyılın ortalarında Selçuklu Türklerinin İslam dünyasında hâkimiyet kurmasından 17. yüzyıla kadar uzanan uzun dönemi içeren aşamadır. Bu merhalede İslam medeniyetine en büyük katkı, Müslümanların siyasi, askerî ve kültürel önderliğini üstlenen Türklerden gelmiştir. Türkler bir yandan bilim ve sanat çalışmaları yapmak isteyen Müslümanlara rahat imkânlar sağlamışlar, diğer yandan kendileri, medreseler gibi İslam medeniyetinin en özgün eserlerini ortaya koymuşlardır. Bu dönemde Buhara, Semerkand, Kaşgar, Herat, Merv, İstanbul, Konya, Bursa gibi Türk kentleri İslam medeniyetinin önemli merkezleri arasına girmiştir.

c) Duraklama ve Yeni Arayışlar Aşaması

Bu aşama, Müslümanların siyasi hâkimiyetlerini de büyük ölçüde kaybettikleri 18-20. yüzyıllardır. İslam medeniyetinde genel durgunluk 1700'lerden sonra ortaya çıkmıştır. Bu durgunluğu izah için ileri sürülen, "İslam'ın gelişmeye engel olduğu" iddiası gerçeği

yansıtmamaktadır. Zira o takdirde İslam medeniyetini izahta güçlük çekilecektir. Duraklama aşamasında görülen başlıca zaaflar, iç ve dış etkenler şunlardır:

1. Değerler sisteminin canlı/dinamik tutulamaması ve gelişen şartlara göre yorumlanamaması,

2. Bilimsel faaliyetlerin toplumun müşterek uğraşı gösterdiği alan hâline getirilememesi, bir başka deyişle bilim havuzu oluşturulamayışı,

3. Müslümanlar arasındaki yoğun iç çekişmeler,

4. Keşifler sonucu ticaret yollarının güney denizlerine kayması ve bunun sonucunda İslam dünyasının doğu batı arasındaki ticaret güzergâhı dışında kalması,

5. Batı'nın, geliştirdiği teknoloji ile İslam dünyasının üzerine gelişi,

6. İslam dünyasının teknolojinin farkına geç varışı, bir başka deyişle teknolojinin geç gelişi,

7. Hızlı bir değişim ve dönüşüm geçiren Batı ile rekabet edememesi,

8. İslam dünyasının önemli bir bölümünün sömürge hâline gelişi.

Bütün bunlar İslam medeniyetini duraklatmış ve hatta var oluş mücadelesi verir hâle getirmiştir.

20. yüzyıldaki bazı gelişmeler ise İslam medeniyetinin insanlığa önemli katkılar sağlamaya hazır olduğunu göstermiştir. Müslümanlar siyasi bağımsızlıklarını tekrar kazanmışlar ve medeniyetlerini yeniden inşa etme çabası içine girmişlerdir. Özellikle beş bağımsız Türk devletinin SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkmasıyla da 21. yüzyılın bir Türk yüzyılı hâline gelmesi umutlarını ortaya çıkarmıştır. 21. yüzyılın şu ilk yıllarında sıra, başında değerler sisteminin yeniden yorumlanıp canlandırılmasına, bilim, teknoloji, sanat ve kültür alanlarında İslam medeniyetine özgü yeni ürünler ortaya konmasına gelmiştir.

İslam medeniyeti on dört asır boyunca üç ciddi dış tesir/saldırı ile karşılaşmıştır:

1. Haçlı seferleri,

2. Moğol istilası,

3. Sömürgecilik/Emperyalizm.

İslam, Haçlı seferlerine kadar sürekli genişlemiştir. Haçlı seferleri İslam dünyasına karşı gerçekleştirilen geniş çaplı ve uzun süreli ilk büyük dış saldırıdır. Haçlı seferleri hem İslam dünyası hem de Haçlılar üzerinde büyük etki meydana getirmiştir. Barbar ve geri gördükleri bir dünyada ileri bir medeniyetle karşılaştıkları için Haçlılar büyük şaşkınlık yaşamışlardır.

İslam dünyasında ciddi kırılmalara yol açan Moğol saldırıları doğudan gelen büyük demografik ve tasfiyeci bir akımdır.

İslam medeniyeti, daha ziyade askerî bir meydan okuma olan, gelecek vadetmeyen ve uygarlaştırıcı bir mesaj getirmeyen bu iki saldırıyı kendi iç dinamikleriyle aşmasını bilmiştir. Söz gelişi Osmanlı devleti Moğol saldırısını aşan önemli bir sentezdir.

Son olarak İslam medeniyeti sömürgecilik/emperyalizmden kaynaklanan problemler ve gerilimler yaşamıştır; bu hareket, askerî meydan okumanın yanında zihinsel, ekonomik, siyasal dönüşümü de beraberinde getirdiği için etkileri hâlâ devam etmektedir. Adı geçen olaylarla İslam medeniyeti bir bakıma dünya ile yüzleşmiş, kendi iç dinamikleri ile varlığını devam ettirme başarısını da göstermiştir.

Çağ taksimatı ve bu taksimatın tarih ve medeniyet araştırmalarında kullanılması çok önemli bir husustur. İslam medeniyeti her üç aşamada kendine özgü tarihî bir seyir izlemiştir. Başka bir ifade ile kendine özgü bir gelişim kaydetmiştir. Bu süreç, günümüzdeki Avrupa merkezli çağ taksimatına uymamaktadır.

17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı'da kabul edilen Avrupa tarihi merkezli [İlk Çağ (bu çağ da kendi arasında çeşitli kısımlara ayrılmıştır), Orta Çağ, Yeni Çağ, Yakın Çağ şeklindeki] çağ taksimi, daha sonra yaygınlaşmış ve benimsenmiştir. Söz gelişi Seignobos, 19. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı *Târîh-i Medeniyet* adlı eserinde de bu taksimatı kullanmaktadır. Üzerinde düşünme ihtiyacı bile hissedilmeden alınan bu taksim, bizim ilköğretim okulları kitaplarına varıncaya kadar girmiştir ve hâlen de kullanılmaktadır.

Oysa başta İslam tarihi, Türk tarihi olmak üzere, Avrupa dışındaki milletlerin tarihi bu kalıba sığmamaktadır. Hat-

ta Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi, genel dünya tarihi için uygulanması bile mümkün değildir. Çünkü bu çağ taksimatı başta İslam medeniyeti olmak üzere diğer medeniyetleri tarihin dışına itmekte, diğer deyişle tarihte yok saymaktadır. Tarihte olmadığı kabul edilen bir şeyin bugün de tanınmak istenmeyeceği ve gelişmeleri yönlendirebilme şansı olamayacağı açıktır.

Bu bakımdan, Yeni Çağ taksimi denemelerine ihtiyaç vardır. Son zamanlarda bazı denemelere şahit olunmaktadır. Söz gelişi Ş. Teoman Duralı, alışılagelmiş Avrupa merkezli bakış açısından farklı bir tasnif yapmıştır. Onun tasnifi şu şekilde özetlenebilir: 5.000-0: İlk Çağ; 1-622: Orta Çağ; 622-1450: Yeni Çağ 1; 1450-1650: Yeni Çağ 2; 1650-: Çağdaş. Bu tasnifte Teoman Duralı, Orta Çağ'a Hıristiyanlığın, Yeni Çağ 1'e İslam ve fennin damgasını vurduğunu belirtmektedir. Sınıflandırmanın detayı, yazarın *Çağdaş Küresel Medeniyet* adlı kitabında yer almaktadır.

B) İslam Medeniyetinin Temel Özellikleri

Her medeniyetin özgünlüğü ve temel nitelikleri vardır. Söz gelimi Yunan medeniyeti aklı ve felsefeyi, Hint medeniyeti mistisizmi öne çıkarmıştır. Burada detaya girilmeksizin İslam medeniyetinin ruhunu yansıtan bazı temel niteliklere değinmek istiyoruz.

1. *İslam medeniyeti vahiy, akıl ve duygunun uyumudur.* İslam medeniyetinin en temel özelliği ve özgün yanı budur. İslam medeniyetinde din, medeniyetin bir unsuru olmaktan çok, medeniyetin ruhu, ortaya çıkaranı, yönlendirenidir. İslam medeniyeti özgün formlarıyla ilkelerini vahiyden almıştır. Kur'an-ı Kerim'in temel ilkeleri etrafında oluştuğu için ona vahiy veya Kur'an medeniyeti de denebilir. Onda bilgi kaynaklarından vahiy, akıl, sezgi ve insanlığın tecrübesi bir aradadır. Bir başka deyişle ilahî olanla insani olanı uyumlu bir terkibe ulaştırmıştır. Söz gelişi marufu, yani ortak aklın ürettiği iyiyi, güzeli, yararlıyı sahiplenmiştir. Mesela, İslam öncesi döneme ait fezâilu'l-Arab/Arapların faziletlerinin varlığını sürdürmesine izin vermiştir.

2. *İslam medeniyeti insan merkezlidir.* Kur'an'ın esas konusu olan insan, İslam medeniyetinde merkeze alınmıştır; insan önemli ve saygı değer bir varlıktır. Aynı zamanda İslam medeniyeti çer-

çevesinde gelişen bilim, ekonomi, sanat, edebiyat, kısaca her alandaki faaliyetler insanın mutluluğu içindir. İslam medeniyeti, insanın, Kur'an ilkeleri çerçevesinde hak ve sorumluluklarını bilerek yaşamasını, bu yolla bireysel ve toplumsal mutluluğunu sağlamasını öngörmüştür. Buna göre yeryüzünü imar ve ıslah görevi insana verilmiş, insan bu görev için lüzumlu güçlerle donatılmış ve nesiller boyunca bu görevle sorumlu ve yükümlü tutulmuştur. Zaaflarını da Kur'an, sünnet ve aklın ışığında önlemesi öngörülmüştür. İnsana insan olduğu için değer verilmesi, onun temel hak ve hürriyetlerinin ve insanlık onurunun korunması daima öncelik taşıyan husus olmuştur. İslam medeniyetinde çocuk, kadın, köle, engelli gibi kendi haklarını savunmakta zorlanan kesimler, fıkhın çeşitli dallarında ve özellikle şahıs ve aile hukukunda, özel düzenlemelerle koruma altına alınmıştır. Bu gruplara ilişkin düzenlemeler sosyal realitenin bir sonucu olarak gerçekleşmekle birlikte, hak ihlalleri ve insani ilişkiler açısından konuya bakıldığında, neticede insan olma olgusu ve insan haklarının korunması esas ölçüdür. İslam ilkelerinin temel amacı, insanın inanç, can, mal, nesil, akıl gibi temel değerlerini koruma altına almaktır. Biraz sonra değinilecek olan ilmin hedefi de insana hizmet etmektir. İlim insanın medenileşmesi, mutluluğuna, huzuruna hizmet etmesi için geliştirilmelidir.

İnsana verdiği değer çerçevesinde, "İslam medeniyeti kardeşlik medeniyetidir." demek herhâlde yanlış olmaz. Çünkü İslam, insan haklarının ötesinde kardeşlik hakları getirmiştir. İnsan hakkı kardeşlik hakkına göre daha kuru bir kavramdır. Kardeşlikte, insan hakkı da olduğu gibi, insan haklarının da ötesinde duygu, sevgi de hâkimdir. İslam medeniyeti, cahiliye telakkisinde soy ve kan birliğine dayanan asabiyet kavramına karşılık olarak, tevhid inancını esas alan manevi birliği, dayanışma ve paylaşma sorumluluğu üzerine kurulu bir toplum yapısı oluşturmuştur. Nesep ilişkisi, aynı soya mensubiyet, inanç, amaç ve davranış birliğini ifade eden *kardeşlik* temel kaynaklarda önemli yer tutar. Kur'an ve hadiste mü'minlerin kardeşliği, bunun yanı sıra, herkesin Âdem'in çocukları olduğu, dolayısıyla bütün insanların aynı atadan geldiği bildirilerek, insanların kardeşliği vurgulanmıştır. İslam medeni-

yetinde insanlar ve toplumlar arası ilişkiler, bu temel esaslar çerçevesinde şekillenmiştir.

3. *İslam medeniyeti ilim medeniyetidir.* İslam medeniyetinin kendine özgü en belirgin niteliği, kuşkusuz "ilim" kavramıdır. Bu kavram, başka hiçbir medeniyette bu medeniyette olduğu kadar belirleyici olmamış ve yine İslam'da sahip olduğu konumu başka hiçbir yerde elde edememiştir. Kur'an'da, yaklaşık 750 yerde "ilim" ve onunla eş anlamlı diğer kelimeler geçmektedir. Bütün bu yerlerde ilmin önemine vurgu yapılmıştır. Buna bağlı olarak da tarih boyunca din-ilim kaynaşması, ayrılmaz bir biçimde gerçekleşmiştir.

Dolayısıyla İslamiyet, bir ilim dinidir. Onun meydana getirdiği medeniyet de her şeyden önce bir ilim medeniyeti olarak şekillenmiştir. İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de, peygamberlerin bütün insanlık için birer ilim öncüleri olduğu ve insanlığı ilimle aydınlatmak amacıyla gönderildiği belirtilmiştir. Bunun yanında araştırma ve incelemeye büyük değer verilmiştir. Araştırılacak konular hususunda bir sınırlama getirilmemiş; yalnızca araştırmanın ciddi ve tarafsız yapılması istenmiştir. Kur'an'ın ilme verdiği bu önemin bir sonucu olarak İslam kültüründe ilimle uğraşmak, herkes için gerekli bir yükümlülük *(farz)* olarak değerlendirilmiştir. Müslümanlar, bilimin bütün dallarında uğraş vermişler ve çok değerli eserler ortaya koymuşlardır.

4. *İslam medeniyeti hoşgörü medeniyetidir.* Bu medeniyet, üzerine kurulduğu inanç, adalet, sevgi, hoşgörü gibi ahlaki, siyasal, sosyal ve ekonomik yönü olan temel değerlerle veya bunlardan birisi ile de tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında ve bu temel değerlerden birisi esas alındığında denebilir ki İslam medeniyeti bir hoşgörü medeniyetidir. O, merkezinde bulunan ve mutlu olması için çalıştığı insanın canını, malını, aklını, dinini ve soyunu korumayı amaç edindiğinden, insanın, inançları, düşünceleri ve duyguları ile yaşatılmasına gayret etmiştir. Aynı duyarlılık çevreye ve doğaya da gösterilmiştir. Müslümanlar kendilerinin dışındaki toplumların, kültür ve medeniyetlerine, hatta eski Yunan gibi pagan öğretinin faydalı ürünlerine bile hoşgörü ile bakmışlar, onlardan aldıkları kimi unsurları daha da geliştirerek insanlığın hizmetine sunmuşlardır. Gittikleri ülkelerde buldukları felsefe, matematik ve

tıp gibi bilimlerle ilgili kitapları yakıp yok etmek yerine kendi dillerine çevirerek medeniyetlerine katmışlardır.

Aynı şekilde İslam medeniyetinin hâkim olduğu bölge ve ülkelerdeki eski medeniyetlerin birikimlerine, kültür ve sanat eserlerine de dostça yaklaşmışlardır. Bunun kaynağını ta Asr-ı Saadet'te bulmak mümkündür. Bir örnek vermek gerekirse, Hz. Peygamber'in Hayber'in fethinde Tevrat nüshalarını Yahudilere iade etmesi ancak hoşgörü ile izah edilebilir. Müslümanlar tarih boyunca cami ile kilise veya havrayı yan yana getirmekten çekinmemişlerdir. Ankara'da yan yana duran Hacı Bayram Camii ile Augustus tapınağı (MÖ. 20-25) ve İstanbul Darulaceze'deki cami/kilise/havra üçlüsü bunun en güzel örneklerindendir. Bu, İslam medeniyetinin "öteki" algısının düşmanlık duygusu ve imha amacı taşımadığını göstermektedir. Bunda belki İslam'ın devletle birlikte doğmasının etkisi olmuş, yönetim sistemi içinde hoşgörünün yeri ve sınırları erken dönemde belirlenmiştir. Hâlbuki Hıristiyanlık bir devlet bünyesi içinde doğmuş, 400 yıla yakın bir zaman sonra devlet (Roma) tarafından benimsenmiştir.

5. *İslam medeniyeti terkipçidir.* Bu medeniyet, bazı eski medeniyetlerin kurulup yıkıldığı Asya, Afrika ve Avrupa topraklarının bir kısmında kurulmuştur. Müslümanlar karşılaştıkları kadim kültür ve medeniyetlerin birikimlerini alarak bu birikimi yeni bir terkibe kavuşturmuşlardır. Söz gelişi, Yunan medeniyetinin felsefe ve tıp, Fars medeniyetinin tıp ve Hint medeniyetinin matematik birikimlerini almışlardır; ancak bu alma basit bir taklit veya kopya şeklinde olmamıştır. Galip geldikleri bölgelerde Müslümanlar, karşılaştıkları kültürleri yok etmeksizin bunları, vahiyle ters düşmeden öz değerlerinin ışığında kendi bilgi, deneyim ve birikimleri ile geliştirerek yeni ve özgün bir medeniyet kurmuşlardır. Bu aşamada İslam medeniyeti küreselleşmiştir.

6. *İslam medeniyeti çeşitli ırk ve kültürlere mensup ulusların ahenkli bir ürünüdür.* İslam medeniyetinin bugün için geldiği noktada Araplar, Türkler ve Farslar başta olmak üzere çeşitli etnik unsurlara mensup bütün Müslüman toplumların payı vardır. Bu yönüyle İslam medeniyeti katılımcılık ve çoğulculuk üzerinde yükselmiş bir medeniyettir. İslam medeniyeti, Müslümanlar arasında,

bölge ırk, soy, sosyal ve kültürel farklılıklarını geri plana iten ortak değerlerin mevcut oluşunun en güzel göstergesidir.

7. *İslam medeniyeti evrenseldir.* Tarih boyunca insanlık, başlıca üç evrensel medeniyete tanık olmuştur. Grek ve Roma medeniyeti, İslam medeniyeti ve Çağdaş Batı medeniyeti. İslam medeniyetinin evrenselliği diğer ikisinden farklılık arz etmektedir. İslam medeniyeti hem kaynağı hem içeriği ve mahiyeti itibarıyla evrenseldir. Kaynağı bakımından evrenseldir. Zira *evrenden* gelen *evrensel* terimine yüklenen anlam önemlidir. İslam medeniyetinin kaynağı, insanları, yeri ve gökleri, kısaca evreni yaratan Yüce Allah'tır. O, dışlayıcı değil, birleştiricidir ve her şeyi kuşatıcıdır. Dolayısıyla O'nun gönderdiği son din İslam'ın ürettiği medeniyet evrenseldir. Diğer yandan, bu medeniyet içeriği itibarıyla evrenseldir. Çünkü taşıdığı ve hayata geçirilmesini istediği değerler, belli bir kesimi değil, tüm insanlığı kuşatıcıdır. Denebilir ki İslam medeniyeti bütün insanlığı kucaklayarak evrensel olma özelliği taşıyan tek medeniyettir.

İslam medeniyetinin temel kaynağı olan Kur'an'ın ortaya koyduğu evren ve hayat anlayışı, hukuk ve ahlak ilkeleri, insana verdiği değer, hem kendinden öncekilere vâris olup onları kuşattığı, hem de kendinden sonra bir din, kitap ve peygamber gelmeyeceği için, çağlar üstü ve evrenseldir; ancak, yereli de koruyarak evrensel olma özelliğine sahip bulunduğunu da vurgulamak gerekir.

8. *İslam medeniyeti denge üzerine kurulmuş bir medeniyettir.* O, birey ve toplum, ruh ve madde, iman ve akıl, kulluk ve özgürlük, biyolojik ihtiyaçlar ve yüksek ahlak niteliklerinin dengesini kurmayı hedeflemiş bir medeniyettir. Hint çileciliği, Hıristiyan ruhbanlığı gibi koyu mistik temayüllere izin vermez. Dünya için çalışmayı, dünya nimetlerinden meşru ve makul ölçüler çerçevesinde yararlanmayı öngörür. Kur'an yalnız dünyayı arzu edenleri eleştirirken, dünya ve ahiretin güzelliklerini birlikte isteyenleri övgüyle anar.

İslam medeniyeti duygu, düşünce, ahlak ve davranışlarda dengeli tutumu esas alır. Bunun literatürümüzdeki karşılığı, iki aşırı tutum ve davranış arasındaki orta hâl anlamına gelen *itidaldir.* Bu kavram, ölçülü ve ılımlı olmayı, soğukkanlılığı, dengeyi, düzgün-

lüğü, doğruluğu ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de, çeşitli ayetlerde insanın itidalli, uyumlu, düzgün bir yapıda yaratıldığı belirtilmiş, ahlaki eğilimlerde, tutum ve davranışlarda ifrat ve tefrit yönündeki sapmalar yerilmiştir. Bu konuda itidalli davranmanın önemine işaret edilmiştir. Harcamalarda, dünya ve ahiret işlerine yönelmede, dostluk ve düşmanlıkta, aşırılığı yasaklayan ayetler, Kur'an'ın itidale verdiği önemi ortaya koyar. Ayrıca sık sık tekrarlanan *sırât-ı mustakîm* tabiri de genellikle inançta, ahlak ve yaşayışta, her türlü yanlışlık ve aşırılıklardan uzak, doğru ve dengeli yol olarak açıklanmıştır. İtidal, dengeli tutum, kişinin her türlü aşırılıklardan sakınarak doğruluk üzerinde bulunması anlamında bir terim olan *istikamet* terimiyle de yakından alakalıdır.

Kur'an-ı Kerim'in dengeli tutuma verdiği öneme paralel olarak, Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarında da dengeli tutumun çizgisi daima müşahede edilir. Onun sözlerinde, ibadetlerden yeme içmeye, giyim ve kuşam gibi ihtiyaçlara varıncaya kadar hayatın her alanında dengeli, ölçülü olmaya önem verilmiştir. Genel olarak o, duyguların, tutum ve davranışların normal ve dengeli olmasını istemiştir. Bu konu, tarihî süreçte, ayet ve hadislerden de ilham alınarak, Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Mâverdî, İbn Hazın, İsfahânî ve Gazâlî gibi İslam düşünürleri tarafından işlenmiştir.

Mâverdî'nin kamu harcamalarında denge üzerindeki görüşleri şöyledir: Ona göre hükümdar, kapısını aşındıran herkesi memnun etmeye kalkarsa, hazıra dağlar dayanmaz. Bir zümreye verip diğerlerini mahrum bıraksa ayrımcılık yapmış, çalışanla çalışmayanı, varlıklıyla düşkünü denk tutsa, bölüşüm adaletine aykırı davranmış olur. Ayrıca emeksiz kazanca alışanlar tembelliğe saplanır. Buna karşılık hükümdar, gelirleri hazinede biriktirir, gereği gibi dağıtmazsa, emanete hıyanet, görevi kötüye kullanma, rüşvetçilik ve yolsuzluk yaygınlaşır, devletin temelleri sarsılır, milletin dirlik ve düzeni bozulur. En iyisi itidal (denge)dir.

Yine zaman içinde İslam toplumunda Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu ölçü ve duyarlılıktan, aşırı uçlara kaymalar görülmekle birlikte, prensip ve ilkelerle ilgili bilgilerin dilden dile dolaştığı, kültüre yansıdığı, çoğunluk tarafından genellikle davranışlarda dengenin korunduğu söylenebilir. Aynı zamanda Müslümanların

bu ilkeler ışığındaki tutumlarıyla, kâinatla, çevreyle, başkalarıyla barışık yaşamanın yollarını aradıkları görülmektedir.

9. *İslam medeniyeti bir fıkıh (hukuk) medeniyetidir.* İslam medeniyetini, ürünlerinden birisiyle tanımlamak gerekirse, fıkıh medeniyeti olduğu söylenebilir. İslam medeniyetinde her alanda üretim olmuştur, eser verilmiştir; nitelik, mesela kaynağı açısından, nicelik, mesela insanlar arasında yaygınlık ve paylaşım açısından bakıldığında bu özellik hemen göze çarpar. Her şeyden önce, fıkıh alanında yazılanlar, şerhiyle, şerhin şerhiyle, muhtasarıyla son derece fazla ve yaygındır. Ayrıca İslam hukuku, doğuş ve gelişme safhalarında orijinal olarak ortaya çıkmış ve fethedilen bölgelerde uygulanan eski hukuk sistemlerinin yerini almıştır.

Fıkıh metodolojisi, dünya medeniyet tarihinde bir kanun ilminin inşası için yapılmış ilk girişimdir. Babil'de, Roma'da, Çin'de, Hindistan'da, hülasa çeşitli toplumlarda kanunlar olmuştur, ama bu kanunlar İslam hukuku gibi, bir metodoloji ilmi üzerine kurulmamıştır. Fıkıh mezheplerinin oluşum sürecinde yazılan ve klasik gelişimini on ikinci ve on üçüncü miladi yüzyıllarda tamamlayan fıkıh ve fıkıh metodolojisi literatürü, İslam toplumlarındaki canlı dinî ve hukuki hayatı ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu zengin literatür, hukuk birikimini, geleneğini, hukukçuların mantık, düşünce, yorum güçlerini ve doktriner hukukçuluğun gücünü de göstermektedir.

Öte yandan fıkıh, hukuka, İslam toplumlarına özgü bir ayrıcalık ve etkinlik kazandırmıştır. Çünkü fıkıh, Müslümanların gerek bireysel ve gerekse toplumsal hayatlarında merkezî bir yer edinmiştir. İslam toplumunda fıkıh kurallarının benimsenmesi sayesinde, aile hayatından birey, toplum ve devlet ilişkilerine, ticaret ve borç ilişkilerinden suç oranlarına, kişisel harcamalardan sosyal dayanışmaya kadar hukukun değişik alanlarında, hemen her dönemde istikrar ve düzen sağlandığı gözlenmektedir.

10. *İslam medeniyeti anti sömürgeci bir karaktere sahiptir.* Batılı ülkelerin son üç yüz yılda dinî, politik, ticari, ekonomik ve diğer gayelerle, mahallin ihtiyacı dikkate alınmaksızın, bir taraftan ham madde kaynağı, diğer taraftan tüketim pazarı olarak kullandıkları Afrika'nın tamamına yakınında, Asya'nın doğusunda, güneyinde ve dünyanın diğer bölgelerinde, Rusya'nın da Asya'nın batı, orta

ve kuzey bölgelerinde uyguladıkları gibi bir sömürgecilik anlayışı ve uygulaması İslam medeniyeti tarihinde görülmemektedir.

Her şeyden evvel İslam medeniyetinin teolojisi sömürgeleştirmeyi öngörmemektedir. Bu medeniyette, fethedilen bölgelerdeki halk şayet İslam'ı kabul ederse, İslam medeniyetinin bir parçası olmuştur. Kendi dininde yaşamayı tercih edenlerden ise vergi alınmıştır. Bu noktada, gayr-i müslim halktan alınan vergiler ile Müslüman halktan alınan vergiler arasında derin uçurumlar mevcut değildir. Bu vergi tahsilinde de İslam medeniyeti son derece realisttir. Prensipte halkı ezmeye, varını yoğunu alıp götürmeye, işgücünü, doğal kaynaklarını, kültürünü sömürmeye yönelik değildir.

Ayrıca Müslümanlar, fethettikleri bölgelerin zenginliğini merkeze taşımamış, buraların zenginliğini koruma, mahallini zenginleştirme, medenileştirme cihetine gitmiştir. Mesela Endülüs'ü medenileştirmeyi hedeflemiş ve bunu gerçekleştirmiştir; oranın zenginliğini Şam'a veya Bağdat'a taşıma gayreti içinde olmamış, bilakis doğunun birikimini batıya taşımıştır. İslam medeniyetinin yükselme aşamasında, Batı'da el-Hamra sarayı ile ünlü Gırnata'dan, Doğu'da Tac Mahal ile ünlü Hindistan'daki Agra'ya kadar, İslam dünyasının hemen her tarafı (Medine, Şam, Bağdat, Kahire, Kayrevan, Kurtuba, Gırnata, Semerkand, Buhara, Sivas, Konya, daha sonra İstanbul gibi merkezler) birer ilim, kültür, sanat, mimari, hülasa medeniyet merkezi olmuştur.

İslam medeniyetinin anti sömürgeci bir karaktere sahip olduğunu anlamak için, bir yandan, üç yüz yıl İngiliz sömürgesi olarak kalan Hindistan'la İngiltere'nin, Fransız sömürgesi olan Cezayir'le Fransa'nın, diğer yandan Osmanlı hâkimiyetindeki Balkanlarla Anadolu'nun, gelişmişlik ve götürülen hizmet açısından karşılaştırılması yeterli fikir verecektir. İlk iki örneğin aksine Balkanlar, Osmanlı'nın Anadolu'dan hiç de aşağı kalmayan –hatta denilebilir ki en mamur– bölgeleri hâline gelmiştir.

İslam medeniyetinin özelliklerini, bu medeniyetin ürünleriyle, söz gelişi kitap medeniyeti, vakıf medeniyeti, cami medeniyeti şeklinde tanıtmak ve tanıtım alanını genişletmek mümkündür; ancak bu hususlar, ilgili konularda işleneceğinden, burada ayrıntıya girilmemiş, İslam medeniyetinin ruhunu yansıtan yukarıdaki temel niteliklerin kısa izahıyla yetinilmiştir.

İSLAM MEDENİYETİNİN MANEVİ DİNAMİKLERİ

Her medeniyetin topluma ruh ve canlılık veren, dinamiklik kazandıran kendine özgü, tarihsel koşullarda gelişmiş ve kök salmış temelleri mevcuttur. Çünkü değerler sistemi oluşturma ve bunu da bir iman kaynağına bağlanarak yapma, insanlar için ruhi ve sosyal bir zarurettir. Aslında bir medeniyetin temeli, esası, *inanç ve o inanca bağlı ahlak sistemidir.* Medeniyetlerin kurulmasında ve ayakta kalmasında toplum üyelerini kapsayan ve ruhlarını saran değerler sisteminin varlığı şarttır. İnsanların bireysel ve toplumsal bazda ihtiyaçlarına, isteklerine, hedeflerine, amaçlarına, ilgilerine, duygularına ve nihayet davranışlarına değerler sistemi yön verir. İslam medeniyeti de insanlığın mutluluk arayışına yeni bir seçenek, yeni bir açılım ve yeni bir katkı sağlayan kendine özgü değerler sistemine sahiptir.

Değerler ahlaki, dinî, siyasal, sosyal, ekonomik, mantıksal, estetik gibi çeşitli alanlara ayrılarak tasnif edilmiştir. Bu alanlardan birisine ait bir değerin, diğer alanlarla ilgili boyutu da vardır. Değerler çoğu durumda çift kutupludur; güven güvensizlik; adalet zulüm; hoşgörü hoşgörüsüzlük, israf cimrilik gibi. Olumsuz kutupta yer alan değerlerin hayata hâkim duruma gelmesi birey ve toplum için tehlike arz eder. Bazı değerlerde, İsraf ve cimriliğin itidal hâli cömertlik gibi, İslam'ın son derece önem verdiği denge/itidal gözetilmesi söz konusudur.

A) Medeniyet İçin Değerlerin Önemi

• Değerler, hayatı anlamlandırır. İnsanın kadim sorularından olan yaratılış amacı, nereden gelip nereye gittiği, hayatın sonu gibi hususların açıklığa kavuşturulmasında değerler birinci derecede rol oynar. Bu anlamlandırma hayatın her safhasında kendini gösterirse medeniyet olarak ortaya çıkar.

• Değerler olmazsa medeniyet de olmaz; değerler bir toplumun medeniyetsiz konumda kalmasını önler.

• Değerler, bireysel ve toplumsal düzeyde kimlik ve kişiliğin oluşturulmasına yardımcı olur.

• Değerler, birey ve topluma; hayatı, eşyayı ve olayları değerlendirme gücü kazandırır. Birey ve toplumun; kendisi ve tüm insanlık için neyin değerli, neyin değersiz olduğunu bilmesi değerler sistemi sayesinde mümkün olur.

• Değerler, bireye ve topluma, tüm yönleriyle ve açılımlarıyla "güven" kazandırır. Söz gelişi, özgüven sahibi yapar; kendine acımaktan, içine kapanmaktan kurtarır.

• Değerler bir toplumun özgürlük kaynağıdır. Bir medeniyetin mensuplarının gerçek anlamda özgürlüğü, bağlı bulunduğu değerler sisteminin güçlülüğüne bağlıdır. Özgürlüğü yok eden de başkalarının tahakkümünden çok, toplumun kendi değerlerini yıpratması, köhne görmesi, örselemesi, nihayet yorumlayamamasıdır; sonunda da özgüvenini dumura uğratmasıdır.

• Değerler, toplumda istikrar ve huzur sağlar. İnsanlar, komşular, aile bireyleri, arkadaşlar, dostlar, kurumlar arasındaki ilişkileri düzenler. Değerlerin toplum çapında insan ilişkilerine yansıması ve yetişmekte olan kuşakların ruhuna süzülmesiyle, davranışların kalitesi yükselir; toplum kurumlarının işleyişi etkinleşir.

• Değerler, toplumu dinamik tutar. Maneviyat ve manevi olarak üstünlük duygusu kazandırır. Kültürün bütünlüğünü ve bağımsızlığını korur. Başkaları nezdinde saygınlık kazandırır. Medeniyet bilincini sarsmaya yönelik faaliyetlerde topluma direnç sağlar. Çünkü medeniyet bilincini yitiren bir toplumun başkaları nezdinde saygınlığı bulunmadığı gibi yarınları da yoktur.

• Değerler sistemi, sahip olunan "doğruların ne/ler olduğu"nu hatırlatır. Duraklayan ve yeni arayışlar dönemine giren bir me-

deniyette "Yanlış olan neydi?" sorusundan önce "gerçekleştirdiğimiz doğruların ne/ler olduğu" nu bir kez daha hatırlamanın önemi büyüktür.

• Değerler, davranışlara ve hareket tarzlarına yön verir. Birleştirici niteliğiyle çatışmayı önler. Değerler denge unsuru olarak alınmazsa topluma kargaşa hâkim olur.

• Değerler, bilimsel gelişmeleri teşvik eder. Medeniyetin kurucu ve başarı unsuru olan bilimi, değerli bir uğraş olarak gösterecek değerler sistemi kurulmadan, bilimi önemli bir kurum olarak sosyal yapıya yerleştirmek ve bilimsel araştırmaları başlatmak imkânsızdır.

• Değerler, medeniyetin kuşatıcı, yapılandırıcı, nihayet seçici ve özümleyici çerçevesini belirler.

• Değerler, istikrarlı ve itidalli gelişmeyi sağlar. Değerler sistemi güçlü olursa değişim ve dönüşümler kontrollü olarak yapılır, oluruna bırakılmaz.

• Değerler sistemi medeniyetler arası ilişkilerde önemli rol üstlenir. Toplum, öteki medeniyetlerden alacağı unsurlara değerler sisteminin bakış açısıyla karar verir. Gelişmeleri yüzeysel bırakan ve toplumun cevherini söndüren kötü veya yüzeysel taklit bu sayede önlenir. Değerler bir medeniyetin mensuplarının diğer medeniyetlere elini kendi medeniyetinin penceresinden uzatmasını sağlar. Bir milleti, başka medeniyetle irtibatında ikileme ve bunalıma düşmekten kurtarır.

• Değerler, kamu bilinci oluşturur. Bir arada yaşamanın ortak zemini değerler sistemidir. Değerler sisteminin sarsılması, insanlar arası ilişkileri düzenleyen kuralların yeterli olamaması ya da kolayca çiğnenir hâle gelmesi huzurlu bir kamu hayatının en büyük düşmanıdır.

• Bir medeniyetin çöküntüye uğramasında, gerilemesinde ciddi rol oynayan toplumun karşı karşıya kalabileceği ahlaki zaafların, kötü huyların, zararlı alışkanlıkların önlenmesinde değerler sisteminin önemli rolü vardır.

• Değerler, bir toplumun kendisi olmasını, kendisinin farkına varmasını, kendi olmanın sunacağı farklılığı, ruhu, dinamizmi fark etmesini, kendi ayakları üzerinde durmasını sağlar.

• Değerler, medeniyetleri ileri götürür. Değerlerin yorumlanması ve üretilmesi gelişme, olgunlaşma sağlar, bir medeniyetin çöküş çemberinden kurtulmasına vesile olur.

B) İslam Medeniyetinde Değerler

Bu genel değerlendirmelerden sonra şunu söyleyebiliriz ki İslam medeniyeti, kendi mensuplarının ruhunun derinliklerinde hissettiği, insan ilişkilerine, kamu hayatına ve yüksek kültür eserlerine yansıttığı değerler sistemine sahiptir. Bu değerler vahiy ile belirlenmiş, Hz. Peygamber tarafından hayata geçirilmiştir. 23 yıllık vahiy süreci dikkatle incelendiğinde ve bu süreçte meydana gelen değerler patlaması göz önüne alındığında "İslam tebliği, değerlerin tebliğidir/hatırlatılmasıdır." demek herhâlde yanlış olmaz.

İslam medeniyetinin hayata geçirdiği belli başlı değerler şunlardır: İnanç/tevhid, aile, sevgi, saygı, güven, can/mal/ırz güvenliği, özgecilik, dayanışma/yardımlaşma, doğruluk, ehliyet, adalet, eşitlik, istişare, hürriyet, çalışma, üretme, cömertlik/ihsan/isar/infak, dostluk/arkadaşlık, cesaret/şecaat, merhamet, iyilik duygusu, haklar, affedicilik, sabır, tevekkül, hoşgörü, barış, edep/hayâ, tevazu... Hz. Peygamber bu değerleri işlemiş, bizzat kendisi yaşayarak ve uygulayarak çevresine örnek olmuştur.

İslam medeniyetinin Kur'an ve sünnet kaynaklı değerler sisteminin ilim, düşünce ve sanat hakkında işaret ettiği idealler, tarihsel şartların mümkün kıldığı oranda gerçekleşme imkânı bulmuştur. Bu değerler ışığında oluşan medeniyet tecrübesinin ilimler, sanatlar, kurumlar, kısaca yüksek kültür çerçevesinde ortaya koyduğu tarihsel birikim, Müslümanlar için olduğu gibi bütün insanlık için kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Müslümanlar, eski medeniyetlerin kendilerine olumsuz gelen yönlerini ortadan kaldıracak gücü de İslam'ın değerler sisteminden almışlardır.

Bu değerler, bazı durumlarda ihlal edilmiş olsa bile, bütün insanları kuşatan, çağdan çağa, ülkeden ülkeye değişmeyen, evrensel kabul edilen değerlerdir.

İslam âlimleri tarihî süreçte değerler üzerinde durmuşlardır. Eş'arî, İbn Miskeveyh, Fârâbî, Gazâlî, Mâverdî, Turtuşî, Râgıb el-İsfahânî, Tûsî, Devvânî, Nizâmu'l-Mülk gibi müellifler eserlerinde

değerleri yorumlamışlardır. Bunlardan pek çoğu değerler hakkında müstakil eserler kaleme almışlardır. Mesela Mâverdî, *Edebu'd Dunyâ ve'd-Dîn* adlı eserinde ilim, din, adalet, güven, aile, dostluk, iyilik, cömertlik, doğruluk, edeb/hayâ, dostluk, hilm, ekonomik değerler gibi değerleri ve olumsuz kutbunda yer alanları Kur'an ve sünnet perspektifinden yorumlamıştır.

Çağımızın yükselen değerlerini de bünyesinde barındıran İslam medeniyeti, insanoğlunun küresel boyutta yaşadığı krize de cevap verebilir; ancak bunun için İslami değerlerin teori planında işlenmesi, yorumlanması, evrensel boyutta ihyası ve kültüre yerleştirilmesi gerekir. Bu suretle evrensel nitelikteki değerler, din, ahlak nizamı, felsefe, bilim, sanat vs. alanlarındaki düşünce esaslarını geliştirir. İslam'ın evrensel değerlerinin hayata geçirilmesi, dünyadaki olumsuz gelişmelerin, ahlaki çöküntünün önlenmesinde öncülük yapabilir. Bunu söylemek işin kolayına kaçmak değildir. Mesela, Toynbee, insanın can ve mal güvenliği başta olmak üzere pek çok değerinin düşmanı olan alkolizm belasıyla sadece İslam'ın başa çıkabileceğini 1940'larda söylemiştir.

C) Örnek Bir Değer: Güven

Güven, bir duygu ve aynı zamanda bir değerdir. Tanımlarından birkaçı şöyledir:

"Güven, bir toplumun iş hayatına, siyasi durumuna ve benzerlerine bağlı emniyet duygusudur.", "Güven, korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusudur."

Güvenilir olma bir değer olarak kişi özelliklerindendir. Bu değere sahip kişi kendisi ile ilişki içinde bulunanlarla, bir *ilişki değeri* olan güvenin gerçekleşmesini sağlar. Güven, girişilen ilişkilerle sağlanır. Başkasıyla karşılaşabilmek, yüz yüze gelebilmek, eşyayı ve ideali paylaşabilmek, birlikte var olabilmek güvenle gerçekleşir. Güven, ahlak alanında değerlerin oluşmasına, emanet ahlakının gelişmesine vesile olur. Sanat eserleri güven ortamında yaratılır. İnsanın estetik yaşantısında da başköşesinde durur ve hayattan zevk almasına da destek verir. Güven, bireyin kişisel davranışlarından aile hayatına, hukuka, siyasal ve ekonomik sisteme kadar geniş bir alana sahiptir.

Medeniyet, güven temeli üzerine kurulur ve ayakta durur. Güven, İslam'ın son derece önem verdiği bilgi alanında anlamın, gözlemin, araştırmanın, kurumların ortaya çıkmasını sağlar. İlim, güvenin, güvenle yaşayan insanın önemli başarısıdır. Toplumların gelişmesinin, kalkınmasının temelinde güven duygusu yatar.

Güven, her şeyden evvel sosyal bünyenin maddi ve manevi unsurları arasında en uygun birleşimi sağlayan değerlerdendir. Güvene göre şekillenen bir kişilik, güvene göre ortaya çıkan bir aile kültürü, tüm toplumsal yapıyı etkiler. Nihayet tüm toplumlar, devletler, devletlerarası ilişkiler için güven önemlidir. Bu bakımdan, aynı zamanda evrensel bir ihtiyaçtır. Hatta evrensel değerlerin insanların birbirine güvenini sağlamak için konulmuş prensipler olduğu da söylenebilir.

Güven, bütün sosyal ilişkilerin temelidir. Eşler, kardeşler, çocuklarla ebeveyn, işverenle çalışanlar, yöneticilerle yönetilenler, devlet ile fert ve kurumlar arasında işlerin yolunda gitmesi için güven gerekir. İnsan, potansiyelini o zaman kullanabilir, güzel duygularını sergileyebilir, yapabileceklerini yapar, yenilikleri dener. Aksi hâlde ilişkiler mekanikleşir, hayat robotlaşır, maddi manevi kazanç yolları kapanır. Güven duygusunun zayıf olduğu ortamda çalışanların enerjisi dedikodu ve komplo senaryoları ile tüketilir. Yüksek güven ise çalışanlar arasında yaratıcılık ve iş birliği doğmasına imkân verir. İnsanların çatışmasız, korkusuz ve kaygısız yaşamaları yine güven duygusu sayesinde mümkün olur.

Güven, insan ilişkilerinde en zor kurulan ve en kolay yıkılan duygudur. Emanet ahlakı güvenin temel zeminidir. Bu zeminin kırılması, parçalanması hayatı çekilmez hâle getirir. Toplum, güveni tüketir, yozlaştırır, güveni sorumsuzluğa, kolaycılığa, tembelliğe, hareketsizliğe dönüştürürse, güvensizlik ortamı oluşur ve bu da hayatta yıkıcı etkiler meydana getirir.

Ruhsal bir hastalık hâline gelmiş güvensiz, insanların birbirini aldattığı bir ortamda yalnızca kurallarla uğraşılır, onlarla yaşanır. İnsanlar daima birbirinin açığını arar, ihtiyatı elden bırakmazlar; tamamen anlaşmaların, sözleşmelerin, yazılı yazısız yaşama kurallarının ardına saklanırlar.

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim, bilgi kaynağı olması yanında ay-

nı zamanda bir değer kaynağıdır. Bir değer olan güven konusunda Kur'an'da yer alan hususlardan bazıları şunlardır: Allah'ın güvenilir oluşu, vahyi ulaştırmakla görevli Cebrail'in güvenilir oluşu, vahyin öngördüğü insan modelleri olan peygamberlerin güvenilir oluşu, özellikle Hz. Peygamber'in güvenilir oluşu, Mekke'nin güvenli bir bölge oluşu, insanların karşılıklı güveni, Allah'ın güven bahşetmesi, cennette güven...

Görülüyor ki temel kaynaklarımızda değerlerin kaynağı güvendir, yani Allah güvenilirdir, güven verendir. (el-Mu'min). Vahiy meleği güvenilirdir (er-Rûhu'l-Emîn). Hz. Peygamber güvenilirdir (Muhammeduni'l-Emîn). Mekke, kutsal mekân Kâbe güvenlidir (el-Beledu'l-Emîn). Mü'min, adı üzere güvenilirdir.

Kur'an'da ayrıca Ehl-i Kitap'a mensup kimselerde bir meziyet olarak bulunan güvenilirlik takdir edilir (3/Âl-i İmrân, 75). Burada güvenin evrensel boyutuna işaret vardır. Dikkati çeken bir husus da güvenin Kur'an'ın 23 yıllık nüzul sürecine serpilmiş olmasıdır.

İslam'ın ilk ve temel esası olan iman ile güven arasında sıkı bir irtibat mevcuttur. *İman*, sözlükte, "güven içinde bulunmak" anlamındaki *emn* kökünden türemiştir ve "güven duygusu içinde tasdik etmek" demektir. Aynı kökten gelen bazı kavramlar şunlardır:

"Güven, güvence, güvenlik" manasına gelen *emân;*

"Güvenmek, korku ve endişeden emin olmak, güvenilir olmak" anlamına gelen *emânet,*

"Kendisine güvenilen" anlamına gelen *emîn;*

"Güven, güvenme, güvenlik" anlamına gelen *emniyet.*

Ve *mü'min.*

Güvenin tatmin edici ve mükemmel bir şekilde inşasını ve tatbikatını Hz Peygamber'in uygulamalarında görüyoruz. Çünkü ister kişi ve ister toplum bazında olsun güven, hazır bulunuveren bir duygu ve yaşantı değildir. Onun inşa edilmesi, kurulması, yapılandırılması gerekir. Hz. Peygamber'in tebliğinde diğer değerlerin yanı sıra güven de bireysel ve toplumsal açıdan hak ettiği yere konulmuştur. O, hayatta güvenin yerini bilen birisi olarak daima güveni takdir ve teşvik etmiştir. Güvene dayalı bir toplum kurmanın çabası içinde olmuştur.

Hz. Peygamber en başta, imanın sevk ettiği tutum ve davranışlar ve mü'minin kişiliğini oluşturan vasıflar arasında güvenilirliğe ciddi anlamda yer vermiştir. İman ile güven arasında sıkı bağa vurgu yapmıştır. Mü'minin kişilik özelliklerinden birisinin güvenilirlik olduğunu açıklamıştır. Güven, bireyler arasında oluşabilecek en güçlü yakınlaştırıcı etken olduğundan, mü'minlerin oluşturduğu sosyal yapıyı insan vücuduna benzetmiştir (Buhârî, Salât, 88; Edeb, 36). Çünkü ancak birbirine güvenen insanlar, vücudun ahengini sosyal bünyede sağlayabilir; tasada, kıvançta birlik ve dayanışma, doğal olarak güven sayesinde meydana gelir.

Hz. Peygamber güveni mü'minde zaruri olarak bulunması gereken vasıflar arasında saymıştır. Hz. Peygamber'in güvenle ilgili sözleri, genelde değerlerin ve özelde güvenin içselleştirilmesi açısından önemlidir. Bir kişi değeri olarak *güvenilir olma* içselleştirilmelidir. İçselleştirmeyi özellikle vurgulamak gerekir. Çünkü kişi, ruhsal yapısını ahlaki değerlerle donatamamışsa, iç dünyası başka, dışa yansıyan yönü başka olacaktır. Davranışlarıyla etrafına güven telkin ettiği hâlde, en yakınlarının bile can, mal ve ırzına göz diken, kendine duyulan güveni ihlal ve istismar edenlerin bulunması güvenin içselleştirilememesinin en açık örneğidir.

Hz. Peygamber'in örnekliği, vahiy sürecinde bireysel ve toplumsal düzeyde güvenin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Onun doğruluk, hoşgörü, cömertlik, faaliyetlerinde kişisel menfaat arzusu gözetmeme gibi ahlaki erdemlerde örnek olması ve sözlerini yaşantı hâline dönüştürmesi, kendisine duyulan güvenin temel kaynağını oluşturmuştur. Bunun yanı sıra güven, insanları, onun fiiline erişebilir, kendisine ulaşabilir kılmıştır.

Hz. Peygamber güvenilir (*emîn*) bir kişidir. Ona Allah güveniyordu (Buhârî, Enbiyâ, 6; Tevhîd, 23). Güvendiği için vahyi emanet etmiştir. Tebliğin başarıya ulaşması için, tebliğde bulunanın güvenilir olması ve güven ortamının temini şarttır. Tebliğde en iyi imaj da güvenilir olmakla sağlanır.

İnsanlar ona güveniyordu. Peygamberliğinden önce ve peygamberliği döneminde halk arasında unvanı *el-Emîn* (güvenilir) idi. Bu lakap, kaynaklarda çoğu zaman onun adı ile birlikte kullanılmıştır ki İslam'dan önce adının yerine kullanıldığı da kayde-

dilir. O, güvenilir bir peygamber, güvenilir bir dost, bir arkadaş, bir aile reisi, bir baba, bir iş adamı, bir komşu ve nihayet güvenilir bir devlet adamıdır; kişisel emanetlerin yanı sıra üstlendiği görevleri de kutsal bir emanet kabul eden örnek bir şahsiyettir. Toplumun her kesimi kendisine güveniyordu. Söz gelişi fakirler kendi problemlerini onun çözeceğinden, haksızlığa, zulme karşı koyacağından; köleler kendilerine toplumda insanca muamele yapılacağından emindiler.

Güvenin bir başka boyutu olan emanete riayet Hz. Peygamber'in hayat düsturlarından idi. Sorumluluğun en üst noktasını teşkil eden başkalarının emanetine riayet, başkasına ait olanı üstlendiğinde onu koruyup kollamak, Hz. Peygamber'in hayatında ilke hâline gelmiştir. Kendisine emanet edilene gözü gibi bakar, üzerine titrerdi. Mekkelilerin kendisine değerli eşyalarını teslim ettikleri, en zor anlarında bile bu emanetlere asla ihanet etmediği bilinmektedir.

Hz. Peygamber, hiçbir zaman kendisine duyulan güveni sarsmamıştır. Onun hicret gecesinde Hz. Ali'ye teslim ettiği emanetlerin muhtemelen müşriklere ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu nokta çok anlamlıdır. O, muhaliflerin bile güvenini kazanma, kazandığı güveni kaybetmeme ve güvenden hiçbir şekilde taviz vermeme gayreti içindeydi. Her ortamda mal güvenliğine saygı gösteriyor ve riayet ediyordu. Bu tutum, muhalifleri kazanma ve kazandıktan sonra onlarla kurulacak sağlıklı ilişkiler için de önemlidir. Gerek müşriklerle ve gerekse Ehl-i Kitap'la ilişkilerde, karşılaştığı tepkilere ve güçlüklere rağmen, antlaşmaları bozan taraf olmamıştır. Birlikte yaşamayı hedefleyen birisi için de bu gereklidir.

Güvenilmek için önce güvenmek gerekir. Hz. Peygamber güvenen birisiydi. Allah'a güvenirdi; mesajına güvenirdi; ailesine güvenirdi; mü'minlere güvenirdi. Kendine güveni/özgüveni vardı. Çünkü kendine güven, girişimcilikte, başarıya ve amaca ulaşmada kişiye enerji, güç ve direnç verir, motive eder. Başkalarına iyi davranma ve onlardan da kendisine iyi davranma eğilimi kazandırır.

Hz. Peygamber'in, kendini gerçekleştirme yeteneğine, yani düşünme, bilgi edinme, seçme, uygun kararlar verme kabiliyetine ve kendi değerine güveni tamdı. Kendinden, başarıya ulaşacağından,

engelleri aşacağından emindi. Güçlüklere dayanmasını bilen bir kişiliğe sahipti. Onda *güvensizlik*, yani, ilişkilerinde ve çeşitli sıkıntılarla karşılaştığında ortaya çıkan yetersizlik, yardımsızlık ve korumasızlık duygusu; güvensizliğin ve güven sağlığı bozukluğunun beraberinde getirdiği korku, çekingenlik, kararsızlık, endişe, kaygı, ürkeklik ve kuşku görülmezdi. Kimseyi İslam'a zorlamaması da kendine güvenin bir başka tezahürüydü. Etrafındakilere de özgüven konusunda örnek olmuştu.

Hz. Peygamber, bir yönetici için çok önemli olan güven duygusunun geliştirilmesi, sürdürülmesi üzerinde durmuştur. Yöneticinin, halkla paylaştığı ortak amaçları ve kendisine sağlanan desteği güven temeli üzerine oturtması gerektiği aşikârdır. Bu yolda atılacak temel adımlardan birisi güvene layık olmaktır. Yönetici, güvene layık olduğunu kendi eylemleri ile kanıtlar; kendi eylemleri ile güven zeminini oluşturur. Bunun için bir yöneticiden "söylediğini yapan, yaptığını söyleyen" bir kişilik sergilemesi beklenir. Güven, bir yönetici olarak Hz. Muhammed'e sağlanan desteğin kaynağıdır. O, güveni oluşturan, geliştiren, pekiştiren ve sürdüren unsurları hayata geçirmiştir.

Bu noktada güvenin; adalet, politik tutarlılık, ehliyet, istişare, ahde vefa gibi Hz. Peygamber'in yönetimde izlediği diğer değerlerle yakından alakası söz konusudur. Yönetimde uyguladığı temel prensipler kendisine güven duyulmasında önemli faktör olmuştur. Hukuka bağlılığı, yansızlığı, kararlarda tarafsızlığı, işi ehline vermesi, antlaşmalara sadakati ve sözünde durması kendisine güven uyandırmıştır. Bunun halk üzerindeki yansıması en açık bir şekilde biat müessesesinde görülür. Sahabe, Hz. Peygamber'e biat ederken bir bakıma kendisine duyduğu güveni açığa vuruyor, eyleme dönüştürüyordu. Esasında devlet de güven duygusunun, güven arzusunun, güven ihtiyacının bir ürünü değil midir? Öte yandan, yönetimde adalet, eşitlik, doğruluk, ahde vefa gibi değerlerin göz ardı edilmesi, güven kaybının temel sebebidir. Hz. Peygamber'in yönetiminde zimmiler de Allah'ın emaneti olarak muamele görüyordu.

Ekonomik hayatta insanların bir araya gelip birlikte iş yapmaları, fedakârlıkta bulunmaları, fikir alış verişinde bulunmaları ve iş

birliği yapmaları, ticari faaliyette bulunmaları ve verimli bir şekilde çalışmaları güvenle mümkündür. Ekonominin başlıca dalı olan ticari hayatın özü karşılıklı güvendir. Bu bakımdan Hz. Peygamber, bu alanda güven sağlayıcı mekanizmaların artırılması yönünde ciddi adımlar atmış, güvensizlik yaratan davranışlardan kaçınılmasını ısrarla vurgulamıştır.

Hz. İbrahim zamanında konulan, ancak zaman içinde temel amacından uzaklaştırılan, İslam'la birlikte yeniden esas hüviyetine kavuşturulan *Haram Aylar* da bir güven arayışı ve uygulamasıdır.

Belli sınırları ve özel hükümleri olan Mekke ve Medine şehirleriyle, çevrelerindeki belirli bölgeler için kullanılan *Harem*'in de en başta gelen özelliklerinden biri *güvenli* bölge oluşudur. Bu bölgede insanlar güvende olduğu gibi, hayvanlar ve bitkiler de güvendedir; hayvanlar öldürülmez, bitkilere zarar verilmez. Bu adım, Hz. Peygamber'in güveni kozmik boyutta ele aldığını göstermektedir. Bu uygulama, Hz. Peygamber nazarında güvenin alanının genişliğini ortaya koyar. Buna göre güven doğa için de gereklidir. Bir anlamda *çevre güveni* önemlidir. Şüphesiz bu bölgelerin sınırları Hz. Peygamber'in o gün ulaşabildiği noktalardır. Esasında ülkenin her tarafında güvenliğin sağlanması, onun en başta gelen hedefi olmuştur.

Can, mal ve *ırz güvenliği,* sürekli olarak Hz. Peygamber'in gündeminde başköşede yer almıştır. Çocukların can güvenliğine verdiği önem literatürde geniş yer tutar. O, Mute'ye sevk ettiği orduya verdiği talimatta çocukların öldürülmesini yasaklamıştır. Hâlbuki Mute seferi Hıristiyanlara karşı düzenlenmişti. Ordunun gittiği yer Ehl-i Kitap'ın oturduğu bir bölgeydi. Bu noktadan hareketle denebilir ki Hz. Peygamber nazarında çocuklar hangi ırka, hangi dine mensup olursa olsun, hangi coğrafyada bulunursa bulunsun canları değerlidir, korunmalıdır. Demek oluyor ki Hz. Peygamber diğer değerler gibi can güvenliğini de evrensel boyutta uygulamıştır. Çünkü can güvenliği evrensel bir değerdir.

Güven ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in en yakın iki arkadaşı Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in değerlendirmelerine ve kültürümüzdeki yansımalarına örnekler verilecek olursa; halife seçimi için Sakîfetu Benû Sâide'de yapılan toplantıda Hz. Ömer, Ebû Ubeyde

b. Cerrâh'a, "Uzat elini sana biat edeyim, ben Rasulullah'ın, 'Sen bu ümmetin eminisin.' dediğini işittim." demiştir. Ebû Ubeyde'nin güvenilir olması, bu olayda Hz. Ömer'in onu devlet başkanlığına aday göstermesi için bir tercih sebebi olmuştur. Bu sebeptendir ki Hz. Ebûbekir halife seçilince *emîn* Ebû Ubeyde, Hz. Ebûbekir tarafından maliyenin başına getirilmiştir.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren güvenliği sağlamak üzere çeşitli kurumlar oluşturulmuştur. Hz. Peygamber zamanında nüveleri oluşan, Hz. Ebûbekir döneminden itibaren İslam dünyasında sürekli görev hâline gelen *ases* (bekçilik) bunlardan biridir ki teşkilatın başındakine *Sâhibu'l-Ases* denirdi. Diğer bazı teşkilatlar da şunlardır: Özel koruma teşkilatı olan *hares*; görevliye *hâris*, başkanına da *Sâhibu'l-Hares* denirdi. Dört halife (Hz. Osman) döneminden itibaren bilinen *şurta* (asayiş ve emniyet teşkilatı) da bunlardan biridir. Bu teşkilatın başındakine de *Sâhibu'ş-Şurta* denirdi.

Bunların yanı sıra, sosyal güvenlik kurumları oluşturulmuştur.

Hz. Peygamber'in güven konusunda ortaya koyduğu bu ilkeler ve uygulamalar daha sonra Müslümanlar tarafından içselleştirilerek hayata yansıtılmıştır. Çünkü bu hususta önemli olan, bireylerin ahlakının, daha geniş anlamıyla, kişilerin huylarının/karakterinin ve bu huyları ve karakterleri ışığında gerçekleştirdikleri faaliyetlerin bütününün güven üzerine kurulmasıdır. 9. yüzyılda Batı Avrupa'dan Kudüs'e gelen Hıristiyan ziyaretçiler, can ve mallarının, İslam dünyasında kendi ülkelerine nazaran daha güvende olduğunu itiraf ediyorlardı. İslam dünyasında güven alanında çok örnek bulunmakla beraber yakın tarihimizden birkaçını kaydetmek istiyoruz.

John Davernport, Hz. Muhammed'i, Kur'an-ı Kerim'i ve bunların 14 asırlık tarihe yansımalarını ele aldığı *Hz. Muhammed ve Kur'an-ı Kerim* (Ankara 1967, s. 84-85) adlı eserinde 19. yüzyıl Türkiye'sinden şunları aktarır:

"İstanbul gibi bir başkentte tüccarlar belirli zamanlarda mağazalarında bulunmadıkları, geceleyin evler önemsiz sürgülerle korunmuş olduğu hâlde bütün yıl ancak üç dört hırsızlığın olduğunu duymazsınız."

"Müezzinin sesi yükseldi mi Türk, dükkânının içinde namazı-

nı kılar, ya da mağazasını açık bırakarak ve genel güvenliğe dayanarak komşu camiye gider."

"Türkiye'deki hamalların dürüstlüğü bizden çok yüksektir. Galata'dan gemilere her türlü eşyayı götürenler bunlardır. Fakat hiçbir vakit burada bir şey kaybolmaz."

Bir İngiliz seyyah, *Daily News Gazetesi*'nde şunları yazmıştır:

"Dün bir Bulgar'ın arabasını kiralamıştım. Arabaya benimle arkadaşlarımın çantalardan, bavullardan, halılardan, kürklerden ve şallardan olma eşyamız yüklenecekti. Geceleyin üzerine uzanmak için biraz kuru ot almak için yanımıza bir Türk almıştık. Bulgar köylüsü geceleyin arabasının öküzlerini boyunduruklarından çıkararak aldı, götürdü ve arabayı yalnız bıraktı. Kendisine, araba ile birlikte bir adamın bırakılmasını ve o adamın eşyayı korumasını hatırlattım. Türk cevap vererek dedi ki: "Ne gereği var efendim. Eşyanız burada haftalarca kalsa kimse elini sürmez." Ben de kabul ettim. Ertesi gün döndüğümüz zaman her şey yerli yerinde idi. Düşününüz, bütün gece buradan Türk askerleri geçiyordu. Fakat hiç biri arabaya el uzatmayı hatırından geçirmemişti. Bunu Londra'da insanlara söyleyiniz. Sizin rüya gördüğünüzü sanırlar."

Güveni ifade etmede simge hâline gelen *emîn* kavramı tarihî süreçte çok önemli kabul edilmiş ve kültürümüzde pek çok alanda kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Matbah-ı âmire emîni: Saray mutfağının başındaki kimse.

Darphâne emîni: Para basılan yerin başındaki memur.

Şehremini: Belediye başkanına verilen unvan.

Emîn-i sarf: Mensup olduğu kuruma ait para ve eşyayı dağıtmakla görevli kimse, mutemet.

Emîn-i mahzen/Emîn-i hazîne: Erzak, ilaç gibi şeyleri korumakla görevli kimse.

Emîn-i kâdî: Kadı'nın bir hususta görevlendirdiği kimse.

Dâru'l-Funûn emîni: Üniversite rektörü.

Yed-i emîn: Anlaşmazlık konusu olan şeyin saklanması ve idaresi mahkemece kendisine verilen güvenilir kimse.

Bu unvanlarda yer verilen *emîn* kelimesi, şüphesiz İslam medeniyetinde güvene verilen değeri, bahsi geçen kurumlara bakış açısını ve onlardan bireyin ve toplumun beklentisini yansıtıyordu.

SOSYAL HAYAT

Toplum ve medeniyet, karşılıklı etkileşim içindedir. Medeniyet toplumun ürünü olduğu gibi toplum da medeniyetin ürünüdür. Medeniyetlerin sınav yeri esasen sosyal hayattır. Her medeniyet sosyal hayatı tanzim etmek iddiası ile gelir. İslam medeniyeti de bu alanda önemli uygulamalara imza atmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki İslam'ın kurduğu sosyal düzen, herkese kendi kabiliyetini geliştirebilmesi için gerekli ortamı hazırlamayı hedeflemektedir.

A) Toplumu Oluşturan Unsurlar

a) Müslümanlar

İslam hâkimiyetindeki toplum, *Müslümanlar* ve *Gayr-i müslimler*den *(zimmiler)* oluşuyordu. Müslümanların büyük çoğunluğu Araplardan oluşmakla birlikte diğer etnik kökenlere mensup (Habeşli, İranlı, Rum vs.) insanlar, ayrıca etnik kökeni farklı köleler ve azatlı köleler de bulunuyordu.

İslam'ın doğduğu ortamda Arap Yarımadası'nda halk, yaşama tarzı bakımından *bedevi* ve *hadari* şeklinde iki kısma ayrıldığı gibi, hukuki ve sosyal açıdan da genel olarak, *hürler, mevlalar* ve *kölelerden* oluşuyordu.

Hürler, kabilenin esas üyesi sıfatıyla diğer iki sınıfa mensup insanlardan üstün kabul edilirdi. Köleler, sahibinin malı olarak telakki edilir, diğer mallar gibi alınıp satılır, miras olarak nesilden nesile intikal ederdi. Mevlalar (mevali) ise hürler ve köleler arasın-

da bir sınıftı. Bunlar, sahiplerinin serbest bırakması, anlaşma yoluyla sahibine para ödemek gibi çeşitli yollarla hürriyetine kavuşmuş kimselerdi.

Şu husus bir gerçektir ki Müslümanlar, çok eski dönemlerden kalan ve bütün dünyaya yayılan kölelik kurumunu kendileri oluşturmamışlar, bilakis devralmışlardır. İslam açısından kölelik bir cezalandırma yöntemi olmadığı gibi köleler de ekonomik amaçlarla kendisinden faydalanılan bir savaş ganimeti değillerdi. Eskiden köleler insan yerine konulmazken İslam'la birlikte kimliklerini kazanmışlardır.

Kur'an, köleliği bir çırpıda tamamen kaldırma yoluna gitmemiş, ancak kölelerin hürriyetlerine kavuşturulmasını teşvik etmiştir. Devlet gelirlerinden bir kısmını köle azadına ayırmıştır. Köleleri azat etmeyi bazı günahların keffareti ve sevap kazanma yolu hâline getirmiştir. Onlara hukuki açıdan yeni haklar tanımış ve kendilerine insanca muamele yapılması konusunda birtakım ahlaki ilkeler koymuştur. Hz. Peygamber de tüm köle ve cariyelerini azat etmiştir.

İslam medeniyeti toplumun esasını oluşturan bireye önem vermiştir. Mekke döneminde ve Medine döneminin ilk yıllarında Hz. Peygamber'in davetine, bütün olarak kabileler değil, bireyler katılmışlardır. Kabile yapısının hâkim olduğu; kişinin kimliğini, şahsiyetini ve konumunu kabilesinde ve kabilesi sayesinde bulduğu bir toplumda bireylerin kazanılması çok zor bir işti. Kabileden kopmak bir bakıma intihar etmek, yani yok olmak demekti. Kabilesinden kopan bir insan, antlaşma (hilf) yoluyla başka bir kabileye iltihak etmek zorunda idi. Böyle bir ortamda bireyi kazanmak zor olduğu gibi, bireyin de kabilesine rağmen İslam'ı kabul etmesi büyük bir fedakârlık ve cesaret isterdi.

Hz. Peygamber, davetini kabul eden bireyler arasında yeni bir dayanışma bağı kurarak, Allah'a iman ve resulüne bağlılık üzerinde birleşen bir toplum (ümmet) meydana getirdi; tüm mü'minleri kardeş ilan etti. Etnik kökeni ve daha önceki sınıfı ne olursa olsun, bütün mü'minleri eşit kabul etti. Yeni toplum, kabileyi aşıyor ve kuşatıyordu.

Hz. Peygamber uygulamalarında kabilenin varlığını da hiçbir

zaman inkâr etmemiştir. Zaten onun hedefi, kabileyi ortadan kaldırmak da değildi. Bireylerin kabileye bağlı kalmalarında hiçbir sakınca görmüyordu. Hatta yoğun bir şekilde 9. ve 10. hicri yıllarda yeni topluma mensubiyet kabileler düzeyinde gerçekleşmeye başlamıştır. Kabile başkanları ve ileri gelenleri, kabilenin varlığını koruyarak Medine'ye gelmişler ve yeni topluma katılmışlardır. Hz. Peygamber kabileleri adına Medine'ye gelen heyetleri kabul etmiştir. O, özellikle askerî seferlerde kabile yapısından istifade etmiştir. İlk karşılaştığı kimselerle tanışmak maksadıyla hangi kabileden olduklarını sormuştur; ancak bir kabileye mensubiyet üstünlük ölçüsü olmaktan çıkarılmış, üstünlük ölçüsü takva olmuştur.

Hz. Peygamber döneminde kast, sınıf ve aristokrasi gibi, verilen, ya da doğuştan geldiği kabul edilen ayrıcalıklı statülerin yerini, *çalışmakla kazanılan* ve *ehliyete* dayanan statüler almıştır. İdarecilerin ve diğer görevlilerin tayininde ehil olma esas kabul edilmiştir. Hür, mevla, köle, zengin, fakir, kuvvetli, zayıf, kadın, erkek, genç, ihtiyar kim olursa olsun inanan herkese eşit muamele yapılmıştır.

İslam toplumunda hicretten sonra Medine döneminde büyük ölçüde onursal anlamda "Ensar", "Muhacir", "Ehl-i Bedir" gibi yeni zümreler ortaya çıkmıştır ki bunların faziletlerine İslam'ın temel kaynaklarında atıflar bulunmaktadır. Bu noktada fazilet ölçüsü, cahiliye toplumundaki üstünlük telakkilerinden farklı olarak, İslam'a hizmettir.

İslam toplumunda sosyal hareketlilik mevcuttu. Söz gelişi azatlı köleler hür ile eşit statüde topluma katılmışlardır. Bunlar, Hz. Peygamber döneminden itibaren ordu komutanlığı dâhil askerî ve idari alanlarda görevlendirilmişlerdir. Hz. Peygamber azatlılar ile hürler arasındaki sosyal statü farkını kaldırmaya çalışmıştır. Bu amaçla azatlısı Zeyd b. Hârise'yi halasının kızı Zeyneb bint Cahş'la evlendirmiştir. Öte yandan İslam tarihi boyunca bu sınıfa mensup olanlar arasından pek çok ünlü âlim yetişmiştir.

İslam'ın ilk döneminde şehirleşmeye yönelik bir sosyal hareketlilik de yaşanmıştır. Mekke'nin fethine kadar, yarımadanın içinden meydana gelen göçler sayesinde başşehir Medine'nin nüfusu artmıştır. Halk yine bedevi ve hadari olmak üzere iki tarzda

yaşamaya devam etmiştir. Fakat Hz. Peygamber medeni/kentli bir toplum kurmayı hedeflemiştir. Bu bakımdan Medine'ye yapılan göçlerle şehirleşmeye doğru bir gelişme yaşanmıştır.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde çeşitli ülkelerin İslam topraklarına katılmasıyla farklı milletlerin ve çeşitli din mensuplarının İslamlaşmasını sağlamak için ciddi düzenlemeler yapılmıştır. Fethedilen yerlerde savaşsız antlaşma yapmayı kabul eden halk, şayet sözlerinde sadık kalmışlarsa, esir ve köle muamelesine tabi tutulmayacaklarına, İslam'ı seçerlerse, Müslümanlarla aynı haklara sahip olacaklarına dair antlaşmalar yapılmıştır. Hz. Ömer, savaşarak ele geçirilen yerlerde yaşayan halkın da barış yoluyla ele geçirilen yerlerin halkı gibi zimmi statüsüne dâhil edilmesini, haraç karşılığında topraklarında bırakılmasını istemiştir. Hatta onun ganimet esasına göre gaziler arasında dağıtılan veya Medine'ye gönderilen beşte bir beytülmal hissesi esirlerini bile serbest bıraktığı ve topraklarını da iade ettiği görülmektedir.

Müslümanlar öte yandan insanları tevhid inancına davet etmişler, ancak hiç kimse zorla İslam'a dâhil edilmemiştir. Fetihlerden sonra şehirlere camiler, emir evleri, çarşılar yapılmış, önceleri yalnızca askerler, daha sonra da aileleri yerleşerek, buralara dini öğretecek sahabiler gönderilmiştir. Bu sayede İslam toplumu çoğalıp genişlemiş, mühtedilerin sayısı artmıştır. Fethedilen yerlerde sosyal yapı değişmeye başlamıştır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde fatih Müslümanlar, zimmiler, mevali ve köleler, sosyal yapının başlıca zümrelerini oluşturmuşlardır.

Emeviler döneminde de halk, *Müslümanlar, zimmiler* ve *kölelerden* oluşuyordu. Müslümanlar da İslam toplumunun ilk unsuru olan "Araplar" ve "Mevali" denilen Arap olmayan unsurlardan meydana geliyordu. Araplar, Emevilerin sonuna kadar siyasi, askerî ve idari otoriteyi ellerinde bulundurmuşlardır. *Mudariler* ve *Yemeniler* olarak iki büyük kola ayrılan Araplar, belli merkezlerde bir arada yaşıyorlar, zaman zaman omuz omuza çarpışıyorlar, fakat zaman zaman da çeşitli siyasi, sosyal, kabilevi ve mahalli sebepler yüzünden birbiriyle mücadele ediyorlardı.

Bu dönemde köleler toplumun önemli bölümünü oluşturuyordu. Kölelerin çoğu Slav, Rum ve Zenci idi. Zimmiler de fethedilen

bölgelerde daha önce bulunan Kiptiler, Nabatlar, Rumlar, İranlılar ve diğerlerinden oluşuyordu. Müslümanların hizmetine giren gayr-i müslim tabipler, kâtipler ve mütercimler İslam toplumunda, daha önce mevcut olmayan bir özel sınıf meydana getirmişlerdi.

Mevali: Emeviler döneminde mevali kavramının kapsamı genişlemiştir. Mevali şu kısımlardan ibarettir:

1. Fetihler sırasında esir alınıp, daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılarak onların mevlaları statüsüne girmiş azatlılar (*Mevâli'l-Itâka*). Bunların sayısı azdı.

2. Fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları hâlde, bir Arap ya da Arap kabilesinin himayesine girmiş gayr-i Arap Müslümanlardı. (*Mevâli'l-İslâm* veya *Mevâli'l-ahd*).

Çoğunluğu teşkil eden ikinci grup, aslen Arap olmayanların, kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmeleri için güçlü Arap kabilelerinden biriyle sözleşme yaparak ona bağlanıp himayesine girmesi, yani o kabilenin mevlası olması veya bir Arap kabilesi vasıtasıyla İslam'ı kabul etmeleri suretiyle oluşmuştu. Bu grup eskiden beri hürdü. Daha sonraları böyle bir anlaşmaya gerek kalmadığı için mevali kavramının kapsamı genişlemiş, aslen Arap olmayanların tamamını, herhangi bir akit yapmaksızın, Müslüman olan yerli halkı içine alan bir kavram hâline gelmiştir. Başlangıçta sayıları az olan mevali, İslam'ın yayılmasıyla birlikte toplumun önemli bir kesimi hâline gelmiştir. Muâviye zamanında yalnızca Kufe'de yirmi bin mevali yaşıyordu.

İslam fetihlerinin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan ve çoğunluğunu Türklerin, İranlıların ve Berberilerin oluşturduğu halk, önceden beri yaşadıktan topraklarda çoğunluk olarak bulunuyorlardı. Aslında mevali, İslamiyet'i kabul etmekle, hukuken Müslüman Araplarla eşit hâle geliyordu. Bu anlayış, Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerindeki uygulamalara bu şekilde yansımıştı. Şu kadar var ki zamanla Araplar kendilerini diğer Müslümanlardan üstün görmeye başlayınca, azatlı kitleyi/mevaliyi kölelikten gelmeleri nedeniyle kendilerine denk görmemeye başlamışlardır. Yanı sıra, aslen hür olan gayr-i Arap Müslümanları da azatlı mevali statüsünde kabul ediyorlardı. Ülkelerini fethettikleri

hâlde, onları köleleştirmedikleri ve hidayetlerine vesile oldukları için kendilerine lütufta bulunduklarını düşünüyorlardı.

İslamiyet'in ilkelerini yeterince algılayamamış ve Arap ırkçılığının etkisinde kalmış bazı çevrelerde Arapların yolda mevali ile aynı hizada yürümedikleri, törenlerde önlerine geçmelerine izin vermedikleri, aynı sofraya oturmadıkları, onların meslekleri ne aşağılayıcı gözle baktıkları, Emevi yöneticilerinin onlara Kur'an ve sünnette bulunmayan vergiler yüklediği, fetihlere katıldıkları hâlde, Irak ve Horasan gibi bazı bölgelerde askerî maaş divanına kaydedilmedikleri nakledilmektedir. Böyle bir süreçte de mevali, siyasi bir tutum takınarak, başta Hz. Ali evladı olmak üzere genel olarak Haşimiler ve Hâris b. Sureyc gibi Emevi muhaliflerini destekledi. Aynı tutum Kuzey Afrika ve Endülüs'te de görüldü.

Emeviler döneminde az sayıda da olsa bazı mevaliye yönetimde, komutanlık, haciplik, muhafızlık ve beytülmal eminliği gibi görevler verilmiştir. Şu kadar var ki mevali özellikle ırk ayırımı yapılmayan ilmî alanda ve bunun yanı sıra çeşitli meslek alanlarında kendini göstermiş, dönemin büyük âlimlerinden pek çoğu onlar arasından çıkmıştır. Kadı Şureyh, Hasan-ı Basrî, Ebû Hanîfe, Evzâî bunlardan birkaçıdır.

Emevilerin Arapları üstün gören ve onlara ayrıcalıklı statü tanıyan politikası karşısında Arap olmayan Müslümanlar ve daha ziyade İran asıllı mevali arasında, bir tepki olarak *Şuûbiyye* hareketi gelişti. Kavramın aslı olan *şuûb* kelimesi Kur'an'da, "Sizi, birbirinizi tanımanız için şuûb ve kabilelere ayırdık." (49/Hucurât, 13) ayetinde geçmektedir. Muhtemelen bu kelime; Arap kabilelerini ifade eden *kabâil*'in yanında Arap olmayan milletler anlamını ifade ediyordu. Bu da Arap olmayan Müslümanlar tarafından Arapların kendilerine karşı mağrur tutumlarıyla mücadele etmek için kullanılmıştır. Bu bakımdan Şuûbiyye, Arap gururuna muarız olan veya Arap olmayanları Arapların üstünde mülahaza eden veyahut da genellikle Arapları hor görüp küçümseyen akım idi. Bu akımın mensupları, bütün Müslüman unsurların eşit olduğunu savundukları için kendilerine Ehlu't-Tesviye, yani eşitlikçi adını vermişlerdir. Daha Emeviler döneminde başlayan bu akım, Ab-

basilerin ilk yıllarından itibaren gitgide güçlenerek Arap düşmanlığına da dönüşmüştür.

Bu hareketin temel özelliği, çeşitli bölgelerde farklı şekillerde tezahür etmekle birlikte, Fars, Türk ve diğer etnik unsurlara mensup Müslümanların, İslam'ın her kesim için öngördüğü hakları alma ve Arapçılığa karşı çıkma mücadelesiydi. Söz konusu hareket, Abbasilerin; sivil ve askerî bürokraside çok sayıda mevali Müslümanı istihdam etmesi ile meşruiyet zeminini kısmen kaybetmiştir.

Şuûbiyye hareketi, Araplar dışındaki milletlerin faziletlerine dair literatürün gelişmesine vesile olmuştur. Arap olmayan milletlere mensup bazı şair ve müellifler, bu konuda şiirler ve risaleler yazmışlardır. Öte yandan bazı müellifler, Arapların diğer milletlere üstün olduğunu ispat için eserler kaleme almışlardır ki İbn Kuteybe'nin, *Tafdîlu'l-Arab* adlı eseri bunlardandır. Bu aşırılığın ortasında tarafsız davranan bazı müellifler de İslam ümmetine dâhil çeşitli etnik unsurların faziletlerine dair eserler yazmışlardır ki Câhız'ın, *Fezâilu'l-Etrâk* adlı eseri bunlardandır. (*Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967).

Abbasiler döneminde sosyal hayat belirgin özelliklerini başkent Bağdat'ta gösteriyordu. Bu dönemde halk sosyal açıdan havas ve avam şeklinde iki büyük sınıfa ayrılmıştı. Havas sınıfı başta halife ve yakınları olmak üzere başlangıçta mevali ve özellikle İranlı ailelerden, daha sonraları da Türklerden oluşan yöneticiler, diğer eşraf ve ileri gelenlerden ibaretti. En güçlü devlet makamı da vezirlikti. Devlet adamlarının nüfuz ve güçleri halifelere ve zamana göre değişiyordu. Eşraf ise halifenin mensup olduğu Haşimi ve özellikle Abbasi ailesi mensupları, sonra sair Kureyş ve diğer Arap aristokrat ailelerden oluşuyordu. Emeviler döneminde büyük nüfuz sahibi olan bu sonuncuların itibarı ilk Abbasiler döneminde tedricen ortadan kalkmaya yüz tutmuş, özellikle Mu'tasım döneminden itibaren yerini mevaliden oluşan başka unsurlara bırakmıştır.

Avam sınıfı farklı etnik gruplara mensuptu; bunlar başta çeşitli sanat ve ticaret erbabı, tarın işlerinde çalışanlar olmak üzere muhtelif meslek ve iş kollarında faaliyette bulunanlardı. Bun-

lardan ulema, edipler, fukaha ve bazı sanat ve ticaret erbabı gibi özel bir sınıf oluşturanlar, havassa yakın olanlar, onların himaye ve desteğini sağlayanlar bulunuyordu.

b) Gayr-i Müslimler

Hz. Peygamber, Müslümanların oluşturduğu toplumda bu inancı paylaşmayanların inanç hürriyetine, can ve mal güvenliğine sahip olarak yaşamalarına imkân tanımıştır. Hicretten hemen sonra Medine'de bulunan müşrik ve Yahudi toplumları ile bir sözleşme yaparak bu uygulamanın ilk adımını atmıştır. Bu suretle birçok dinî-kültürel grubun bir arada yaşamasını mümkün kılan bir yapı oluşturmuştur.

Bununla beraber başşehir dışında, Hayber, Vadi'l-Kura, Fedek, Makna ve Teyma'da Yahudiler; Eyle, Ezruh, Dumetu'l-Cendel ve Necran'da Hıristiyanlar; ayrıca Hecer ve Bahreyn'de kısmen Mecusiler oturuyordu. Buraların halkıyla yapılan anlaşmalar sayesinde gayr-i müslimler dinî ve hukuki temele dayalı kültürel kimliklerini koruyarak İslam toplumunun içinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Peygamberimiz, antlaşmalarda zimmilerin canlarını, mallarını, dinlerini, ayin ve ibadetlerini, mabetlerini ve din adamlarını hukukun himayesi altına almıştır. Müslümanlar dışında kalan ve daha çok Yahudiler, Hıristiyanlar; küçük azınlıklar şeklinde de Sabiiler ve Mecusiler cizye vergisi ödeyen hür tebaa statüsünde yaşıyorlar ve bunlar "zimmi" diye adlandırılıyorlardı.

Hz. Peygamber, gayr-i müslimleri, hiçbir zaman bir arada yaşanamayacak unsurlar olarak telakki etmemiştir. Söz gelişi, Yahudileri ne pahasına olursa olsun Müslümanlarla birlikte olamayacak bir kitle olarak asla görmemiştir. Onun hedefi Yahudileri tamamen imha etmek veya İslam hâkimiyeti altındaki toprakların dışına göndermek de değildi. Şayet öyle olsaydı Hayber ve çevresindeki Yahudileri kendi döneminde ortadan kaldırır veya onları İslam hâkimiyeti altında bulunan toprakların tamamen dışına sevk ederdi. Hâlbuki böyle hareket etmemiş, Müslümanların güçlü olduğu bir dönemde adı geçen Yahudileri yerlerinde bırakmıştır. Yedinci hicri yılın başında gerçekleşen Hayber'in fethinden, kendisinin vefat tarihi olan on birinci hicri yıla kadar dört yılı aşkın bir

süre zarfında Müslümanlarla Yahudiler bir arada yaşama tecrübesinin güzel örneğini vermişlerdir. Üstelik yarımadanın daha başka yerlerinde, mesela Yemen'de ve hatta Medine'de bile antlaşmalı olan, Müslümanların zimmeti ve himayesi altında Yahudiler yaşamaktaydı. Benü Kurayza gazvesinden on beş ay kadar sonra gerçekleşen Hayber'in fethine giderken Hz. Peygamber'in yanında Medine Yahudilerinden on kişi bulunuyordu. Sürgün veya imha edilen Yahudiler de antlaşmayı bozuncaya kadar Medine içinde Müslümanlarla birlikte yaşamışlardır.

Müslümanlar, tarihî süreçte Hz. Peygamber'in gayr-i müslimler ile ilişkilerindeki temel ilkeleri korumuşlardır. İslam tarihi boyunca Müslümanlarla Yahudiler arasında gelişen ilişkilere kısaca göz atıldığında bu açıkça görülür. İslamiyet'in doğuşundan 20. yüzyılın ortalarına kadar Yahudiler, Hıristiyan dünyası tarafından şiddet ve baskıya maruz bırakılmışlar; buna karşılık Müslümanlar tarafından müsamaha görmüşlerdir. Mesela Suriye bölgesinde yaşayan ve Hıristiyan Bizans'ın şiddet ve baskısına maruz kalan Yahudiler ilk İslam fetihleri esnasında Müslüman fatihleri kurtarıcı olarak görmüşler ve kendilerine yardımcı olmuşlardır. Yahudiler, zaman zaman çeşitli Avrupa ülkelerinden, daha güvenli hayat şartlarına sahip olabilecekleri Kuzey Afrika ve Osmanlı topraklarına göç etmişler ve bu meyanda 2. Murad zamanından itibaren Türkiye'ye yerleşmişlerdir. Bu durum Osmanlıların son zamanlarına kadar devam etmiştir. Sonuç olarak, Müslümanların ve özellikle Türk İslam dünyasının tarih boyunca Yahudilere hoşgörülü davrandığını ve hatta Hıristiyanlara karşı onları koruduğunu görüyoruz.

Peygamberimiz döneminde Hıristiyanlarla ilişkiler özet olarak şöyledir: Onun zamanında kuzeye tertiplenen seferlerin sebebi, Hıristiyanlar tarafından işlenen uluslararası hukuk ihlalinin cezalandırılması ve Hıristiyan dünyasından gelecek saldırıları önlemektir ve hedefleri bellidir. Nitekim Mute seferinde ve Hz Peygamber'in bizzat katıldığı Tebük seferinde kuzeydeki Hıristiyan yerleşim merkezlerine gelişigüzel saldırılarda asla bulunulmamıştır. Bu ikincisinde tam tersine birtakım yerleşim merkezleri barış yoluyla İslam hâkimiyetine girmiştir. Hatta Hıristiyanların güvenlikleri teminat altına alınmıştır. Yoksa Müslümanlar salt inti-

kam için o bölgeye gitmiş olsalardı bölge farklı uygulamalara sahne olurdu. Sonuç olarak denilebilir ki Hz. Peygamber'in Hıristiyanlarla ilgili politikasına barış hâkimdi. Nitekim Necran Hıristiyanları ile ilişkilerde de bu durum açıkça kendini göstermektedir.

Dört halife döneminden itibaren gerçekleşen fetihlerle birlikte İslam, Hıristiyanların hâkim olduğu topraklarda büyük ölçüde yayıldı. Bu fetihler esnasında Irak, Suriye ve Mısır'da çok açık bir şekilde görüldüğü gibi barış politikalarının savaştan çok daha fazla yer tuttuğu müşahede edilmektedir.

Fakat konuya Hıristiyanlar açısından bakıldığında, bunun askerî yönden mağlubiyet olduğu bir gerçektir. Bu mağlubiyet karşısında İslam dünyasına karşı önce sözlü, daha sonra da ileriki yüzyıllarda Haçlı seferleri gibi askerî saldırıya geçilmiştir; ancak Hıristiyan dünyası Haçlı seferlerinden kalıcı bir sonuç elde edememiştir. Tam tersine Müslüman Türkler Avrupa içlerine kadar ilerlemişlerdir. Daha sonraki dönemlerde Hıristiyanlar tarafından İslam, Hz. Muhammed ve Müslümanlar hakkında önceki döneme oranla, nispeten daha ılımlı yaklaşımlar sergilenmiş ve özellikle şarkiyat çalışmaları sırasında daha sağlıklı tespit ve değerlendirmeler yapılabilmiştir.

Müslümanlar tarih boyunca hâkimiyetleri altındaki Hıristiyanlara Hz. Peygamber'in tatbik ettiği ilkeler istikametinde yaklaşmışlardır. Onların can ve mal güvenliklerini teminat altına almanın yanında, dinî, hukuki, ekonomik ve kültürel serbestlik tanımışlardır.

İslam medeniyeti, daha başlangıcından itibaren bir arada yaşama ilkesini hayata geçirmeye çalışmış, bu hususta önemli tecrübeler ortaya koymuştur. Fetihlerle birlikte Müslümanlar fethedilen yerlerdeki insanları sürerek, ya da yok ederek o topraklarda hâkimiyet kurmak değil, fazla sayıda insanın İslam'ı tanımasını hedeflemişlerdir. Dört halife döneminde hâkimiyet altına alınan geniş coğrafyada haklar ve hürriyetler konusunda dünya tarihinin en güzel örnekleri sunulmuş, kısa sürede büyük kitleler İslam'ı kabul etmiştir. Eski dininde kalmak isteyenlere baskı uygulanmadığı gibi dinlerinin gereğini yerine getirmelerini sağlayacak sosyal, idari ve hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in Müslümanlardan istediği de budur. Hıristiyanların yaşadığı topraklarda daha önceden teşkilatlanmış Nesturi, Yakubi ve Melki ki-

liseleri İslam hâkimiyetine girmiş, Sasaniler zamanında başkent Medain'de kurulan Nesturi patrikliği, hemen ilk kurulduğu yıllarda, 145/762'de Bağdat'a taşınmış ve teşkilatını genişleterek faaliyetlerini sürdürmüştür.

Diğer medeniyetlerde bu uygulamaları görmek için insanlık uzunca bir süre beklemek zorunda kalmıştır. Söz gelişi, Eski Yunan ve Roma'da kendi ırk ve toplumlarından olmayan insanlar her çeşit hukuktan yoksundu; can ve mal güvenlikleri yoktu. Eski Mısır'da yabancılar hukuk dışı sayılırdı. Avrupa'da 19. yüzyıla kadar yabancılar, hukukun himayesinden mahrum idiler. Çeşitli dönem ve ülkelerde siyasi birlik için ırk, renk, dil ve coğrafya, bugün için de ulus devletlerde kan ve toprak birliği esastır.

İslam medeniyetinde, vatandaşlık konusunda irade ve tercih esas alınmıştır. Çoğulcu bir yapıda insanlara, tercih ettikleri hayat tarzına göre yaşama hakkı ve imkânı verilmiştir. Çok kültürlü bir yapıda gayr-i müslimler sadece birey olarak değil, kendi toplumunun üyesi olarak kabul edilmiştir.

Gayr-i müslimlere karşı işlenen suçlarda uygulanacak cezanın ölçüsü konusunda tartışmalar bulunmakla birlikte, onların can ve mallarına tanınan güvenlik, Müslümanlarınki ile aynı sayılır. Zimmiler, askerlik çağına gelmiş erkek başına cizye ödüyor, bunun mukabilinde kendileri devlet tarafından himaye ediliyor, canları, malları, dinleri korunuyor, askerlik görevinden muaf tutuluyorlardı.

Gayr-i müslimlere inanç ve ibadet özgürlüğü tanınmıştır. Ayinler, ibadetler, dinî eğitim ve öğretim, mabetler hukukun koruması altına alınmıştır. Mabetlerinde veya açtıkları okullarda dinî eğitim ve öğretimlerini serbestçe yapmışlardır. Yeni kurulan şehirlerde prensip olarak yeni mabet yapımına izin verilmemekle birlikte uygulamalar farklı gerçekleşmiş ve kiliseler yapılmıştır. Barışla ele geçen yerleşim merkezlerinde mabetlerine dokunulmamıştır. Yenilerinin inşası antlaşmaya bağlanmıştır. Mabetlerinde çan çalmalarına, dinî bayramlarında haç vb. dinî sembolleri dolaştırmalarına, kamu düzenini bozmamak şartıyla izin verilmiştir.

Gayr-i müslimler ikamet ve seyahat hürriyeti konusunda Hicaz bölgesinde ve kutsal mekânlara girememe gibi bazı sınırlamalar dı-

şında, Müslümanlarla eşit bir seyahat ve ikamet özgürlüğüne sahip idiler.

Çalışma ve sosyal güvenlik konusunda gayr-i müslimlere yönelik herhangi bir sınırlama mevcut değildi. İş ve ticaret hayatının her alanında faaliyet gösterirlerdi. Kamu hizmetlerinden ve sosyal güvenlik imkânlarından Müslümanlar gibi faydalanmaları esastı.

Gayr-i müslimlerin siyasi hakları ve kamu görevlerinde istihdam edilmeleri konusunda hukukçuların çoğu olumsuz görüşler belirtmekle birlikte, dört halife döneminden itibaren vergi memuru, kâtip olarak, Emevilerden itibaren askerlikte, Abbasilerin son dönemlerinde vezir olarak bile istihdam edilmişlerdir. Muâviye döneminden itibaren divanların yönetiminde, saray tabipliğinde, valilik gibi görevlerde ve ilk Abbasi halifesi Ebû'l-Abbâs döneminden itibaren devlet kademelerinde çalışmışlardır. Nesturi Hıristiyan tabiplerin İslam dünyasında, sarayda ve saray dışında hizmetleri 11. yüzyıla kadar devam edecektir.

Gayr-i müslimlerin kazai ve hukuki muhtariyetleri önemlidir. İnanç özgürlüğüne bağlı olarak aile, kişi, miras ve borçlar hukuku gibi dinî inançla yakından ilgili konularda kendilerine adli ve hukuki muhtariyet tanınmış, "kendi inançlarının gereğiyle baş başa bırakma" ilkesi benimsenmiştir. Hukuki ihtilafları kendi mahkemelerine götürme imkânı verilmiş, İslam mahkemelerine de dava açabilmişlerdir. Taraflardan birisi Müslüman olursa yetkili mahkeme İslam mahkemesi olmuş, ceza davalarında İslam hukuku hükümleri uygulanmıştır. İslam dünyasında zimmilerin statüsü 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Zimmilerden Müslüman olanlar ise Müslümanlarla eşit haklara sahip olmuştur.

Hıristiyanlar, din adamlarını kendi kilise kurallarına göre seçiyorlardı. Zaman zaman Hıristiyanlar arasındaki iç çekişmeler sebebiyle, Abbasiler döneminde saray tarafından patrikler atandığı da olmuştur. Abbasiler döneminde Hıristiyanların bazı halifeler nezdindeki girişimleri sonucu Müslümanlar tarafından yeni inşa edilen şehirlerde bile birçok yeni kilise inşa edilmiştir. Mabetlerinde yer alan resim, heykel ve mozaiklere dokunulmamıştır. Emeviler döneminde görülen tasvir kırma hadiseleri, mabetler dışındaki ikon ve freskler için, hatta bizzat Hıristiyanlar tarafından

gerçekleştirilmiş olup Abbasiler döneminde böyle şeylere rastlanmamaktadır.

Gayr-i müslimlerin Eğitimi: Hıristiyanların din eğitimi ve okuma yazma eğitimi din adamları tarafından verilirdi. Yöneticiler buna müdahale etmezlerdi. Din adamları, daha çok şehir dışında bulunan ve birer yatılı kurum olan manastırlarda yetiştiriliyordu.

Yahudiler din eğitimini Bet ha Midraş'da verirken, okuma yazmayı Bet ha Sifr'de veriyorlardı.

Ateşgedelerde de Mazdeizm'e bağlı cemaate din eğitimi verilmesinin yanında din adamı da yetiştiriliyordu. Mecusiliğin kutsal metinleri yanında, dinî ayinleri idare etme bilgisi, Mecusi fıkhı, Zerdüşt'ün hayatı gibi bilgiler okutuluyordu.

İskân bağlamında bakıldığında Müslümanlarla gayr-i müslimlerin asırlarca aynı kentleri paylaştıkları bilinmektedir. Hıristiyanların dinî sebeplere dayalı isyanına rastlanmamaktadır. Müslüman yöneticiler düşman baskınları sonucunda esir olarak götürülen zimmileri esir değişimlerinde geri almışlardır. Zimmiler çok sayıda meslekte uzmanlaşmışlar, kazanç elde etmişlerdir. Özellikle tercüme faaliyetlerinde ve tabiplikte önemli hizmetler vermişlerdir.

B) Toplumun Temeli Aile

İnsanlar, genel kabule göre, başlangıçtan beri aile kurumunu kutsal sayacak kadar aileye önem vermişler ve bu düzen içinde yaşamaya gayret etmişlerdir. Aile, sosyal yapının çekirdeğidir. İslamiyet'e göre toplumun temeli ailedir; millet de ailelerden oluşur. Bu bakımdan Müslümanlar aileyi küçük bir millet, milleti büyük bir aile kabul ederler. Aile ne kadar sağlam ve sağlıklı olursa onun oluşturduğu toplum ve millet de o derece sağlam olur.

Bütün canlılar gibi insan da erkek ve dişi olmak üzere çift yaratılmıştır. Bu gerçek Kur'an'da, "Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık." (49/Hucurât, 13) ayetiyle ifade edilmektedir. Bunun yanında Kur'an insanlara evlenmeyi tavsiye etmektedir: "Sizi tek bir nefisten yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de ondan var eden Allah'tır." (7/A'râf, 189) ile "İçinizden kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp aranızda sev-

gi ve rahmet var etmesi O'nun varlığının belgelerindendir. Bunda düşünen insanlar için dersler vardır." (30/Rûm, 21) ayetleri bunu açıkça göstermektedir.

Hz. Muhammed de evliliği teşvik ve tavsiye etmiştir: "Kim güç yetirebilirse evlensin. Zira evlenme, gözü haramdan uzak tutar, iffeti korur.", "Nikâh benim sünnetimdir; kim sünnetime uymazsa benden değildir. Nikâha rağbet ediniz, çoğalınız. Ben kıyamet gününde sizin çokluğunuzla öbür ümmetlere karşı övüneceğim." (İbn Mâce, Nikâh, 1). Nitekim İslamiyet'in beş gayesinden olan canın ve neslin korunması ancak aile kurarak sağlanabilir.

İslam ilkeleri göz önüne alındığında aile "en az evli iki yetişkin insan ve çocuklarından meydana gelen, kurumlaşmış, biyolojik toplumsal bir grup" şeklinde tanımlanabilir. Başka bir ifade ile aile, "Birbirine akrabalık bağı ile bağlı bireylerin meydana getirdiği toplumsal ünitedir."

İslamiyet'e göre ailenin kuruluş amaçları şunlardır:

1. Meşru yoldan cinsel ihtiyaçların karşılanması,
2. Sevgi, saygı, huzur ve sükûn içinde duygusal ihtiyaçların karşılaması,
3. Neslin devam ettirilmesi ve korunması.

İslamiyet aile bireylerinin haklarını, sorumluluklarını ve yükümlülüklerini belirlemiştir: "Erkeklerin kadınlar üzerinde, kadınların da erkekler üzerinde hakları vardır. Yalnız erkekler için onlar üzerinde bir derece vardır."(2/Bakara, 228) İslam, aile ilişkilerini, aile bireylerinin huzur ve refahını gerçekleştirmeye yönelik olarak düzenlemiştir. Aile çatısı altındaki bireyler arasındaki ilişkiler karşılıklı sevgi, saygı, şefkat, dayanışma, doğruluk, sadakat, bağlılık ve haklara riayet gibi evrensel insani değerler olarak kabul edilmiştir.

Çoğu toplumda olduğu gibi İslam toplumlarında da aile yapısı ataerkildir. Aile reisliği, toplumsal, siyasal ve ekonomik şartlar çerçevesinde ailenin saadeti açısından daha uygun görülerek erkeğe verilmiştir; ancak erkeğin aile üzerindeki yetkisi aile birliğinin devam ettirilmesine yöneliktir ve bununla sınırlıdır.

İslam'da kadın ve erkek eşittir. Bu bağlamda İslam ailesinde ka-

dın, kocası karşısında bağımsız bir kişiliğe sahip olduğu gibi ekonomik bakımdan da bağımsızdır. İslam hukukunda eşlerin malları ayrıdır. Hz. Peygamber kadınları erkeklerin mülkiyetinde olan bir mal veya köle değil, aynı haklara sahip kimseler olarak kabul etmiştir. Erkek, ailenin reisidir; ancak kadın üzerinde mutlak hâkim, zorba veya despot değildir. Kadına hakları verilmiş, miras hakkı tanınmıştır. Kocası, hanımını haklarından mahrum bırakamaz; kadın, onun karşısında zavallı bir mahkûm değildir.

İslamiyet'te evlilik karşılıklı rızaya dayanır. Kimse sevmediği biri ile aile kurmaya zorlanamaz. İslam dinine göre Müslüman erkekler, Ehl-i Kitap'a mensup kadınlar ile de evlenebilirler.

İslam ailesinde büyüklere saygı esastır: "Biz insana anne ve babasına iyilik etmesini tavsiye ettik. Zira annesi onu, karnında zorluğa uğrayarak taşımış, onu güçlükle doğurmuştur." (46/Ahkâf, 151).

Aile müessesesi sevgi, şefkat ve merhamet üzerine kurulmuştur.

Öte yandan geniş İslam aile yapısının İslam medeniyetine şu katkıları olmuştur:

1. Değerlerin nesilden nesile geliştirilerek aktarılmasını sağlamıştır.

2. Sosyal ve siyasal istikrara yardımcı olmuştur.

3. Ekonomik faaliyetlere ve dayanışmaya kaynaklık etmiştir.

4. İçten ve dıştan gelen yıkıcı etkilerin en az zararla atlatılmasını temin etmiştir.

5. Temel eğitim, ahlaki eğitim, sosyalleşme ve sorumluluk kazanma aile içinde olmuştur.

6. İslam toplumlarında kimi aileler medeniyetin banisi ve taşıyıcısı olmuşlardır. Bazı ailelerden, (Bermekiler gibi) yönetici, bazı ailelerden, (Candarh ailesi gibi) ulema, bazı ailelerden asker çıkmıştır. Bunun yanında bazı aileler ilme ve kültüre önem vermekle tanınmışlardır. Nitekim İslam medeniyetinin günümüze kadar bazı kütüphaneleri ve medreseleri başlangıçta bir aile vakfı olarak kurulmuştur.

C) Giyim-Kuşam

Medeni bir toplumun sosyal ve kültürel hayatını oluşturan temel öğelerden biri de giyim-kuşamdır. Bir bireyin ve toplumun giyim-kuşam ihtiyacını ve tarzını/biçimini belirlemede, vücudu koruma

duygusu, coğrafya/iklim şartları, dinî inançlar, ekonomik şartlar, hayat şartları ve psikolojik eğilimler ciddi rol oynar. Giyim-kuşam birey ve toplumun günlük hayatında fiziki, ahlaki ve estetik açıdan büyük önem taşır. Giyim-kuşamın bu üç yönüne de Kur'an-ı Kerim'de atıflar mevcuttur (7/A'râf, 26-27, 31; 16/Nahl, 81; 74/Muddessir, 4).

Hz. Peygamber'in hayatında da giyim-kuşam önemli yer tutar. Hadis kitaplarında Hz. Peygamber'in giyim-kuşam konusundaki söz ve davranışlarına dair rivayetlerin bulunduğu özel bölümler (*Kitâbu'l-Libâs*) mevcuttur. O, giyimine özen gösterirdi; kiri iyi göstermesi için beyaz elbiseyi tercih ederdi. Pamuktan yapılmış elbiseyi giymekten hoşlanırdı. Kolları bileğe kadar kısa hırka giymeyi severdi. Elçileri karşılarken en güzel elbiselerini giyerdi. İnsanların imkânı elverdiği ölçüde güzel giyinmesini tavsiye ederdi. Bunu da Allah'ın verdiği nimetin kulun üstünde görülmesi olarak değerlendirirdi. Kıyafet açısından kadının erkeğe, erkeğin kadına benzemesini, elbisenin kibir ve gurur vesilesi yapılmasını hoş karşılamazdı.

Müslümanların bedenle yapılan bazı (namaz, hac gibi) ibadetler sırasında giyim-kuşam konusunda uymaları gereken esaslar bulunmaktadır. Bunun dışında İslam, kullanılan malzemelerde bazı istisnalar ve kadınların kıyafetiyle ilgili bazı düzenlemeler bulunmakla birlikte, giyim kuşamın şekli konusunda fazlaca bir müdahalede bulunmamıştır. Söz gelişi Hz. Peygamber kendisine peygamberlik gelmeden önce ne giyiyorsa, peygamberlikten sonra da onu giymeye devam etmiştir. Peygamber olduktan sonra kıyafetini değiştirdiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

İslam'ın doğuşunu takip eden yıllarda, İslam medeniyetinin kurucu unsurları geleneğin ve bölgenin coğrafi şartlarının etkisi altında giyinip kuşanmışlardır. Sıcak ülkelerin başlıca giysilerinden birisi *kamis* (gömlek)tir. Bu, ön kısmında iki düğmelik yaka (ceyb) bulunan, erkeklerin dizlerinin altına, kadınların da topuklarına kadar uzanan bir giysidir. Hz. Peygamber'in en sevdiği elbisenin kamis olduğu rivayet edilmektedir. Pamuk veya yünden mamul kamislerin yenleri ve yakalarının kenarları ipek işlemeli olabiliyordu. Kadınlar kamisin altına şalvar giyerlerdi. Kami-

sin üzerine pelerin şeklinde giyilen elbiseye rida, bürde, şemle gibi isimler verilirdi. Kamis üzerine aba ve cübbe denilen dış elbiseler de giyilirdi. Hz. Peygamber'in giydiği rumi veya şami denilen dar yenli Bizans tarzı bir cübbeden bahsedilir. Anlaşılıyor ki Hz. Peygamber başka bir medeniyete mensup toplumun ürettiği kıyafeti giymekte bir beis görmemiştir. İslam dünyasında bumus (bornoz) denilen kapüşonlu bir elbise türü de yaygındı. Kapüşon baş ve boynu güneş ve kuma karşı korumaktaydı. Kadın kıyafetleri de cilbab dışında genelde aynı idi. Şu kadar var ki renklerinde, süslemelerinde ve bazen de kumaş cinslerinde fark olurdu. Ayaklara genelde iklim şartlarına göre sandal, soğuk günlerde çorap, mest veya curmuk denilen bir tür çizme giyilirdi.

Abbasiler döneminde giyim-kuşamda Farslardan etkilenmeler oldu. Emevilerin beyaz renginin aksine Abbasiler Fars kıyafet kültürünün ürünü olan siyah rengi tercih ettiler. Eskiden kılıçlar omuza asılırken, ikinci Abbasi halifesi Mansûr, kılıçların bele asılmasını, siyah renkli elbise giyilmesini emretti. Devlet adamlarına ve hanedan mensuplarına sırtında "fe-Seyekfîkehumullâh ve huve's-semîu'l-alîm" ayetinin yazılı olduğu siyah renkli elbiseler giydirdi. Onun zamanında halifenin huzuruna girebilmek için *sevad* adı verilen siyah bir cübbe giymek gerekirdi.

Giyim-kuşam konusunda Türklere göz atacak olursak, çeşitli Türk kavimlerinin kendilerine özel kıyafetleri mevcuttu. Türkler İslamiyet'i kabulden sonra, Arap ve Fars geleneğinin etkisinde kalmakla birlikte, genelde geleneksel kıyafetlerini korumuşlardır. Türklerin kıyafetleri genelde biraz daha vücuda oturan tarzdaydı. Başlarına kalpak veya börk, vücutlarına kaftan (bir çeşit uzun, süslü üst giysisi), onun altına hırka (önden açık, kollu, genellikle yünden yapılmış üst giysisi), gömlek ve şalvar (genellikle ağı bol olan, bele uçkurla bağlanan geniş üst donu), ayaklarına da çizme veya çarık giyerlerdi. Ayrıca kuşak, kemer, uçkur, mendil ve eldiven gibi elbiseye yardımcı unsurlar takarlardı. Fistan dışında kadın kıyafetleri ile erkek kıyafetleri arasında genelde fazla bir fark mevcut değildi. İslamiyet'i kabulden ve yurt değiştirmelerden sonra Türk giysilerinde, kullanılan malzeme ve biçim açısından birtakım değişmeler olmuştur. Söz gelişi derinin yerini genelde dokumalar aldığı, kadın

ve erkek giysilerinin birbirinden iyice ayrıldığı, İranlıların ve Arapların giysilerinden etkilenmeler olduğu, kent ve kırsal kesim giysilerinin birbirinden büyük ölçüde farklılaştığı görülmektedir.

D) Bayram ve Şenlikler

İslam'da toplum ve birey düzeyinde meşru ölçüler çerçevesinde eğlenmenin bir ihtiyaç olduğu kabul edilmiştir. Hicretten sonra, bura sakinlerinin kutladığı iki bayram kaldırılmış, bunların yerine hicretin ikinci yılından itibaren Ramazan ve Kurban bayramlarını kutlanmaya başlanmıştır.

Dinî ve sosyal olmak üzere iki yönü bulunan Ramazan ve Kurban bayramı kutlamaları Asr-ı Saadet'te musalla (namazgâh) adı verilen geniş bir alanda kadınların ve genç kızların da katıldıkları bayram namazı ile başlardı, ilk defa bayram namazı musallada hicretin ikinci yılında, Kurban bayramında zilhicce ayının onuncu günü kılınmıştır. Hz. Peygamber kurbanını musallada keserdi.

Hz. Peygamber, bayramların kalabalıkla ve büyük bir coşku içinde kutlanmasını arzu etmiş; folklor gösterilerine ve çeşitli eğlencelere izin vermiştir. Mescid-i Nebevi'nin toprak zemini üzerinde bir grup Habeşlinin oynadığı mızrak kalkan gösterisini eşi Hz. Aişe ile birlikte seyretmiştir. Ayrıca, kendisi seyretmemekle birlikte, Hz. Aişe'nin yanında cariyelerin def çalıp oynamalarına izin vermiştir. Hz. Peygamber'in Ramazan bayramlarında musallaya çıkmadan önce hurma yeme âdeti bayramlarda tatlı ikramı geleneğini doğurmuştur.

Hz. Peygamber zamanındaki eğlencelerden birisi de hayvan yarışları idi. Burada söz konusu olan, birbirinin hayatına kast edecek veya yaralayacak şekilde dövüştürülmesi caiz olmayan hayvanların yarıştırılmasıdır. Bunlar da at, katır, deve gibi binek hayvanlarıdır. Yarışların mesafesi, idmansız atlar için bir mil uzunluğunda, Seniyyetu'l-Veda ile Benû Zureyk mescidi arası; özel olarak yarışa hazırlanmış atlar için ise 6-7 mil uzunluğunda, Hafya ile Seniyyetu'l-Veda arası idi. Bu yarışlar bizzat Hz. Peygamber'in öncülüğünde yapılıyor ve yarışı kazananlar ödüllendiriliyordu. Muhtemelen bu yarışlara kadın erkek, çocuk, genç ihtiyar herkes seyirci olarak katılıyor, yarışın heyecanını yaşayarak ferahlıyordu.

Hz. Peygamber bu yarışları teşvik etmiştir. Ok atma da savaşa hazırlık yanında, önemli bir eğlence vasıtasıydı. Bunun dışında eğlence vasıtaları arasında yüzmek; koşu ve ağırlık kaldırmak, çeşitli harp oyunları oynamak ve seyretmek; avlanmak; güreşmek ve güreş seyretmek sayılabilir. Düğün, bayram, sefere çıkış, ticaret kervanlarını karşılama ve uğurlama zamanlarında çalgı ve davul çalınması âdet idi.

Hz. Peygamber, düğünlere de meşru ölçüler içinde önem vermiştir. Nikâhın, gizli tutulmadan duyurulmasını, çalgı çalınıp şarkılar söylenerek kutlanmasını tavsiye ederek düğün eğlencesini de tasvip etmiştir. Davetlilere ikramda bulunmuş ve bunu tavsiye etmiştir. Gerek cahiliye ve gerekse İslami dönemde velime (ziyafet) ve def çalıp eğlenme düğünlerin başlıca özelliği idi. Düğünlerde def çalarak eğlenme geleneği dört halife döneminde de devam etmiştir.

Emeviler döneminde hükümdar sarayları ve zengin evlerinde musiki ve eğlence meclisleri çoğalmıştır. Hicaz'da ortaya çıkan gazel şairleri ilgi toplamıştır. İlk halifeler şiire önem vermişken, Emeviler döneminde şiirin yerini şarkı almıştır. Ses sanatçıları başşehir Şam'a gelmişler, halife saraylarında itibar görmüşlerdir. Bu şarkıcıların gelişi halkın ahlakı ve toplum yapısı üzerinde bazı değişikliklere sebep olmuştur. Sazlı sözlü eğlenceler İslam dünyasının başka yörelerinde de yayılmıştır. Şarkıcılar mesleklerini Mekke ve Medine'de bile icra edebilmişlerdir. İslam topraklarının genişlemesiyle birlikte müzik aletlerinde de çeşitlilik meydana gelmiştir. Def çeşitlerine ek olarak telli ve nefesli sazlar yaygınlaşmıştır.

Abbasiler, İran'ın da etkisiyle Nevruz ve Mihrican kutlamalarının yanı sıra, Ramazan ve Kurban bayramına önem vermişler, bunları büyük törenlerle kutlamışlardır. Özellikle Bağdat, Kudüs ve Şam'da bayram kutlamaları canlı ve hareketli olurdu. Hilafet sarayı süslenir, nehirler süslenmiş kayıklarla dolar, kıyılarda kandiller yakılırdı. Bayram geceleri çeşitli şehirlerde fener alayları düzenlenirdi.

Fatımiler, Selçuklular, Memlukler, Osmanlılar ve diğer Müslüman devletlerde, bayramlarda yöneticilerin ve halkın katılımıyla bölgelerin özellikleriyle de zenginleştirilmiş olarak muhteşem kutlama törenleri düzenlenirdi. Osmanlı devletinde padişahların

bayram namazlarını kılmak için saraydan camiye gidiş ve dönüş sırasında yapılan merasim *Bayram Alayı* olarak tarihe geçmiştir.

Abbasi döneminde çoğu halife, vezir ve zenginler arasında eğlence meclisleri yaygındı. Abbasiler devletin zayıfladığı sıralarda bile müzik ve eğlence meclisleri düzenlemişlerdir. Fakat zaman zaman bu konudaki aşırılıklara bizzat halifenin tepki gösterdiği görülmektedir. Söz gelimi Halife Kâhir Billâh, kendisi müzik ve eğlenceye düşkün olduğu hâlde, 321/933 yılında şarkıcılığı ve içkiyi yasaklamış, şarkıcıları tutuklatmış, müzik ve eğlence aletlerini kırdırmıştır.

Musiki ve oyunların yanında Emeviler ve Abbasilerde saray eğlencesi olarak, şairlerin birbirini hicvetmesi, hikâye anlatımı, taklit gibi etkinlikler de yer almaktaydı. Dünyaca ünlü bin bir gece masallarının bu çeşit eğlencelerin bir ürünü olarak ortaya çıktığı kabul edilebilir. Türklerdeki Karagöz oyununa benzer bir oyun da vardı. Satranç da önemli bir kapalı alan sporu idi. İslam âlimleri kumar olarak oynanmaması ve ibadetlerin ihmal edilmemesi şartıyla satrancı mubah saymışlardır. Haram veya mekruh addedilmesine rağmen tavla da yaygındı. At ve deve yarışları ile güreş sporu da İslam tarihinin sonraki dönemlerinde yapılıyordu.

Türk İslam geleneğinde de bayram ve şenliklere çok önem verilmiştir. Osmanlı döneminde resmî kutlamaların yanında bazı padişahlar halka açık şenlikler düzenletmişlerdir. Ayrıca akraba ve dostlar arasında bayram kutlamaları canlı bir şekilde gerçekleşirdi.

Osmanlılarda bayramların yanı sıra doğum ve sünnet gibi vesilelerle çeşitli şenlikler düzenlenirdi. Şehzadelerin sünnet törenlerinde muhteşem şenlikler tertiplenir, ziyafetler verilir ve havai fişek gösterileri yapılırdı. Cirit karşılaşmaları, gölge oyunları ve hediye sunmalar bu şenliklerin bir parçasıydı. Şenlik alanı baştanbaşa süslenirdi. Osmanlı şenliklerinde günümüz sirklerinde bulunan çeşitli seyirlik oyunların hemen hepsi yer alırdı. Sünnet şenliklerinin benzerleri evlenme törenlerinde de düzenlenirdi. Bunun dışında çeşitli vesilelerle düzenlenen ve Kırkpınar gibi uzantısı günümüze kadar gelen güreşler, at yarışları, gölge oyunları, müzik konserleri ve bunlar gibi daha pek çok eğlence bu dönemin sosyal ve kültürel hayatının bir parçasıydı.

E) Sosyal Dayanışma

a) İslam Medeniyetinde Sosyal Dayanışma İlkeleri

Bilindiği gibi insan, tek başına, muhtaç olduğu en küçük şeyi bile çok zor temin eder. Mutlaka başkalarının yardımına muhtaç olur. Söz gelimi bir dilim ekmeği ele alalım; insan bu dilimi yenecek hâle getirinceye kadar pek çok aşamalardan geçirmek ve birçok araç gerece başvurmak zorundadır. Bir insanın bu kadar şeyi tek başına bir araya getirmesi âdeta mümkün değildir. Bunun içindir ki *insan tabiatı gereği medenidir* denmiştir; ancak topluluk hâlinde yaşamanın bireye yüklediği birtakım sorumluluklar vardır.

Söz konusu zorunlu birlikteliğin getirdiği yükümlülüklerden biri sosyal dayanışmadır. İnsanlar tarih boyunca bu yükümlülüğü yerine getirmenin gayreti içinde olmuşlardır. Sosyal dayanışma, *resmî* ve *sivil,* başka bir tasnifle *toplu* ve *bireysel* olmak üzere çeşitli şekillerde gerçekleşmiştir. Kimi durumlarda sosyal dayanışmayı devlet örgütlerken veya bizzat üstlenirken kimi durumlarda tamamen sivil girişimlerle bu hizmet yerine getirilmiştir.

İslam medeniyetinde sosyal dayanışmanın ilkeleri Kur'an ve sünnette ortaya konulmuştur. Bunu en açık şekliyle, "Birr ve takva üzerine yardımlaşın. Kötülük ve zulüm üzerine yardımlaşmayın." (5/Mâide, 2) ayetinde bulmaktayız. Bu ayet dayanışma ve yardımlaşmada *birr* ve *takvanın* göz önünde bulundurulmasını şart koşmuştur.

Birr,

1. Güzel ilişki, güzel yaşayış, güzel ahlaklı olmak, azgınlık ve kötülükten kaçınmak,
2. Allah yolunda infak, iyiliğe, kurtuluşa ve doğruya giden yol,
3. Namaz ve zekât gibi ibadetler,
4. İman ve ibadet esasları, ruhi, felsefi, ahlaki üstünlükler gibi anlamlara gelmektedir.

Takva,

1. İtikadi, ruhi ve ahlaki faziletler,
2. Allah'ın ahkâmını yüceltmek,
3. Affetmek, hoş görmek,
4. Adalet, hak ve doğruluk,

5. Mal ve canla cihad,

6. Yeryüzünde azgınlık ve fesat çıkarmamak,

7. Allah'tan korkmak, kalbi Allah'a yöneltmek,

8. Muhtaç ve yoksulların dertleriyle ilgilenmek, Allah'ın onlar için vadettiği hakları kendilerine vermek,

9. Zalime karşı çıkmak,

10. Ahde vefa göstermek gibi anlamlara gelir.

b) Sosyal Dayanışma Alanları

Yukarıda zikredilen ayetlerden, Allah'ın *birr* ve *takva* kavramlarının kapsadığı bütün alanlarda dayanışmayı istediği anlaşılmaktadır. Bu ilkelere sahip Müslüman toplumlarda sosyal dayanışma ve yardımlaşma pek çok alanlarda kendini göstermiştir. Toplum ve bireyin mutluluk, barış ve huzuru için ortaya konulan sosyal dayanışma alanları şu şekilde tasnif edilebilir:

Manevi Dayanışma: Bu yardımlaşma bireyin, diğer insanlara sevgi, samimiyet ve güzel muamele ile davranması, hayatın zorluk ve kolaylık anlarında yanında olması, başka bir ifade ile psikolojik destek sağlaması demektir.

İlmî Dayanışma: Hz. Peygamber'in cahili öğrenmekle, âlimi öğretmekle yükümlü tuttuğu bilinmektedir. Bu yükümlülük insan ve mü'min olmanın en önemli niteliklerindendir.

Siyasi Dayanışma: İslam her vatandaşın siyasi özgürlük sahibi olduğunu, yöneticilere öğüt verme ve tenkit etme haklarının bulunduğunu kabul eder. Çünkü içinde yaşadığı toplumun bugününden ve geleceğinden sorumlu her vatandaş, ülke ve millet adına hayırlı olan siyaseti desteklemek, zararına gördüğü gelişmeleri de tenkit etmekle yükümlüdür.

Yurt Savunmasında Dayanışma: Müslüman, ülkesinde yaşayan bireylerin selameti için dış saldırılara karşı diğer vatandaşlarla iş birliği ve görev taksimi yapar.

Ahlaki Dayanışma: İslam, genel ahlakın korunmasından bireyi ve toplumu sorumlu tutar. Çünkü toplum, anarşi, bozgun ve çözülmeden ancak bu şekilde kurtarılıp korunabilir. Bu durumda, toplum ve birey, ahlak dışı davranışlarda bulunanlarla mücadele etmekle yükümlüdür. İslam bunu bireysel özgürlüğe müda-

hale olarak kabul etmez. Çünkü anarşi, fitne ve bozgunculuk toplumun dayandığı temelleri sarsar, geleceğini tehlikeye düşürür. Doğu'da da Batı'da da hiç kimse özgürlüğü *gemiyi deleceklere hoşgörü ile yaklaşmak* şeklinde anlamamıştır.

Ekonomik Dayanışma: İslam, iktisadi gelişmelerin ve davranışların sağlıklı bir çizgi izlemesine çok önem verir. Bireysel servetin amaçsız harcanmasından ve israftan sakınılmasını öngörür. Aynı zamanda, ülke iktisadının vurgunculuk, karaborsacılık, kumar, dolandırıcılık, kötüye kullanma gibi yollarla çökmesinin önüne geçilmesini ister. Bunun yanında aşağıda açıklanacağı gibi İslam, zekât, sadaka, fitre başta olmak üzere çeşitli konularda getirdiği mali yükümlülüklerle Müslümanlar, hatta Müslüman olmayanlarla bile ekonomik dayanışmanın yollarını açmıştır.

İbadetlerde Dayanışma: İslam'daki ibadetlerin hemen hepsi bir yönüyle kul ile yaratıcısı arasında bir iletişim, bir yönüyle de kullar arasında iletişim, başka bir ifade ile sosyal dayanışma ve yardımlaşmadır. Namaz, Ramazan orucu, hac, zekât, kurban gibi temel ibadetlerin hepsi de maddi ve manevi bakımdan birer sosyal dayanışma ve yardımlaşma kurumu niteliği taşımaktadır. Kimi ibadetler bireysel olarak yerine getirilebilir; ancak cuma ve bayram namazları gibi belli sayıda Müslümanın bir araya gelmesiyle kılınabilecek ibadetlerde muhakkak sosyal dayanışma mevcuttur.

Bunun yanında "farz-ı kifaye" adı verilen ve sosyal yükümlülük diyebileceğimiz dinî vecibeler vardır. Söz gelimi, ölen bir insanın teçhizi, tekfini, cenaze namazının kılınması ve defnedilmesi bütün toplumun üzerine borçtur. Eğer toplumun bireylerinden bir kısmı bunu yerine getirmezse bütün toplum sorumlu olur. Toplumun mutluluğunu sağlayan diğer ruhi ve hayati vazifeler meyanında bunlar da yerine getirilmelidir.

Sosyal Güvenlik Sigortası: Bununla her çeşit ve düzeydeki ihtiyaç sahiplerinin dertleriyle ilgilenmek şeklinde anlaşılan veya yalnız buna tahsis edilen sosyal dayanışma kast edilmektedir. Bu anlamdaki sosyal dayanışmaya hayat sigortası veya sosyal güvenlik demek daha doğrudur. Çünkü bu dayanışmada devlet veya toplum, muhtaçların, insan haysiyet ve şerefine layık bir hayat sürdürmesini sağlayacak şartları hazırlamayı deruhte eder.

Bu noktada İslam'ın Batı'dan farklı tarafları bulunmaktadır. Bilindiği gibi Avrupa, sosyal sigortayı genel olarak ev, gıda ve giyim ile sınırlandırır; bununla beraber terbiye, ahlak vb. konulan bu kapsama almazlar. İslam ise nefsine mağlup ve esir olmuş birisine de el atar ve onun ali, ruhi bir dengeye kavuşması için umdeler koyar.

c) Sosyal Dayanışmada Önceliğe Sahip Olanlar

İslam medeniyetinde sosyal dayanışmada "yakınlara öncelik" ilkesi esastır. Böylece toplumsal ve millî birlik bütünlük, aileden başlayarak dalga dalga çevreye ve yurt sathına yayılır. Kur'an'da bu ilke, "Allah, adaleti, ihsanı ve yakınlara vermeyi emreder." (16/Nahl, 90) ve "Yakına, miskine ve yolcuya hakkını ver." (30/Rûm, 38) ayetleriyle hatırlatılmaktadır. Sosyal dayanışma ve yardımı hak eden zümrelerin başlıcaları Kur'an'da şöyle sayılmaktadır: "Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslam'a) ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihat edenlere, yolculara mahsustur." (9/Tevbe, 60).

Bu zümreler, başka bir tasnifle, iki sınıfta toplanabilir:

1. İnsan haysiyet ve şerefine yakışır hayat düzeyine uluşabilecek maddi imkândan mahrum olan yoksullar, hastalar, özürlüler, işsizler, bakıma muhtaç çocuklar ve hizmetçiler.

2. Fakirlik ve âcizlik durumunda olmayan, ancak geçici olarak ekonomik yardıma muhtaç olanlar. Bu gruba girenler de üçe ayrılabilir: a) Borçlular, b) Diyet ödemek zorunda kalanlar, c) Memleketinden uzak kalmış olanlar.

d) Sosyal Dayanışmanın Yaptırımları

1. İtikadi Yaptırımlar

Sosyal dayanışma başta inanç gereği yapılır. İslam, Allah'ın, evrenin yaratıcısı, bütün olayların müdebbiri olduğunu telkin eder. Bu durumda insan yaptığı iyi ve kötü işlerin hesabını vermek için Allah'a yönelir. Her amelinin karşılığını göreceğinin bilincinde yaşar.

Yine İslam inancına göre rızk Allah'ın elindedir. O rızkı herkesin nasibine göre taksim eder. Ayrıca mü'min dünyada yaptığı infak türü yardımların karşılığının sevap ve cennet olduğunu bilir.

Kendisinin dünya malının başında bekçi olduğu, gerçek sahibinin Allah olduğunun bilinciyle yaşar. İslam âlimlerinin çoğunluğuna göre bir malda fakirin hakkı, sahibinin hakkından önce gelir. Çünkü malın sahibi tarafından kullanılır hâle gelmesi ancak bu suretle mümkündür.

2. Ahlaki ve Sosyal Yaptırımlar

İslam ahlakı adalet, iyilik, infak ve cömertliği esas umdelerden kabul eder; bunları yerine getirmenin gerçek mutluluğa ulaştıracağını belirtir.

Sosyal yaptırımların başında *İslam kardeşliği* ilkesi gelmektedir. *"Müminler ancak birbirinin kardeşidirler."* (49/Hucurât, 10) mealindeki ayetle bir toplumun tüm bireylerini kardeş ilan etmek, onları sadece yeme içme gibi tabii ihtiyaçlarda değil, hayatın bütün alanlarında dayanışmaya mecbur etmektir. Kardeşlik duygusu taşıyan Müslüman, kardeşinin sevincini ve üzüntüsünü paylaşacak, her durumda onun iyi olması için elinden gelen gayreti gösterecektir. İki insan arasında kardeşlik kurmak, onlar arasında duygu, düşünce ve hayati ihtiyaçlarda kardeşliği sağlamaktır.

İslam'da misafire bakmak kimi ulemaya göre vacip, çoğunluğa göre ise sünnettir.

Evlilik de bir sosyal dayanışma kurumu olarak değerlendirilebilir. İslam da bu kurumun sağlıklı bir şekilde devam etmesini sağlayacak hükümler koymuştur. Eğer kişi teşebbüs etmesine rağmen ekonomik imkânsızlıklar nedeniyle evlenemezse hâli vakti yerinde olan yakınlarının onu evlendirmeleri yükümlülük olarak görülür.

3. Resmî Yaptırımlar

İslam, sosyal dayanışmayı sadece manevi yaptırımlarla sınırlamamış, bunları maddi yaptırımlarla da desteklemiştir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Hisbe Teşkilatı: İslam'ın "Sizden iyiliğe çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun, işte onlar kurtuluşa erenlerdir." (3/Âl-i İmrân, 104) (Emr-i bi'l-ma'rüf, nehy-i ani'l-munker) hükmü tarihte hisbe teşkilatı adı verilen bir kurum tarafından yerine getirilmiştir. Bu kurum bir anlamda bugünkü zabı-

tanın görevlerini üstlenmiştir. *Münker* kelimesi kötü görülen, beğenilmeyen şey demektir. İslami bir terim olarak Allah ve peygamberin çirkin bulup yasakladığı şeydir; ancak burada münker, kelime anlamıyla alınıp her toplumun kötü kabul ettiği şeylerle mücadele olarak algılanabilir. Konunun bir başka boyutu da münkerin engellenmesinde görev taksimi yapılmasıdır. Buna göre el ile engelleme resmî makamların, dil ile engelleme âlimlerin, kalben karşı çıkmanın ise herkesin işi olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

Cezalar: İslam, halkın can, mal ve namus güvenliği içinde yaşamasını öngörür. Bu yönde huzur ve güvenliği bozucu tutum ve davranışları cezalandırır. Hayat hakkına tecavüz edene hayat hakkı tanınmaz. Namusa saldırana zina cezası, mülke tecavüz edene hırsızlık cezası, akla tecavüz edene sarhoşluk cezası uygulanır.

4. Ekonomik Yaptırımlar

Zekât ve sadaka: Zekât bir bağış veya ihsan değildir. Aksine sosyal bir haktır. Bunun yanında zekât miktarı düşük derecede tutulduğu için milletin çoğunluğunun katılabileceği bir sosyal dayanışma ve yardımlaşma aracıdır. Sadaka ise kişinin isteyerek yaptığı yardımdır. Daha çok maddi yardım olmakla beraber güzel sözden güler yüze kadar sadakanın alanını geniştir. Fıtır sadakası da bir şükür nişanesi olarak verilir.

Vakıf: Bir çeşit sadaka-i cârıye niteliğindeki vakıf da sosyal dayanışma kurumlarının başında gelmektedir. İslam dünyasının hemen her yerinde çok çeşitli alanlarda din hizmeti, eğitim ve kültür, askerî, ekonomik ve sosyal amaçlı vakıflar kurulmuştur.

Defineler, Hazineler: İslam, yeraltında keşfedilen, bulunan maden ve paralardan sosyal yardım için harcanmak üzere bir miktar ayrılmasını öngörmüştür.

Nezirler: Müslüman, Allah için –meşru olacak şekilde– bir şeyin belli bir miktarını adarsa bu nezrini yerine getirmesi gerekir. Bu hususta ortaya konulan kurallar tamamen sosyal dayanışmaya yöneliktir. Zira şayan-ı dikkattir ki kurban kesmeyi adayan kişi, kendisine ve yakınlarına bunun etinden yediremez, tamamen fakirlere dağıtır.

Keffaretler: İslam medeniyetinde keffaret dinin belirli yasakla-

rını ihlal eden kişinin hem ceza, hem de Allah'tan mağfiret dilemek amacıyla yükümlü tutulduğu köle azat etme, fakiri doyurma ve giydirme gibi mali nitelikli ibadetlerin de yer aldığı bir sosyal dayanışma vesilesidir. İslam'ın öngördüğü köle azat etmek, sadaka vermek gibi maddi yükümlülükler bir şekilde sosyal yardıma dönüşerek topluma yansımıştır.

Kurban: Hâli vakti yerinde olan Müslümanların yılda bir defa kestikleri kurban, muhtaçların yararına sunulduğu için tam anlamıyla bir sosyal dayanışma aracıdır.

Pay Ayırma: Tarım ürünlerini devşirme mevsiminde –özellikle meyve devşirme zamanı– maddi imkânsızlıkları sebebiyle alıp yiyemeyenlere bedava dağıtmak Kur'an (6/En'âm, 141) tarafından öngörülmüştür.

İDARİ YAPI

Her medeniyetin adil bir şekilde insanları huzur ve barış içinde yöneterek mutluluğa ulaştırma iddiası vardır. Bu iddiasını hayata geçirmek için yönetim felsefesi geliştirdiği gibi ilgili kurumlarını da oluşturur. İdari bağımsızlığı ve özgünlüğü olamayan hiçbir medeniyetin ayakta kalma şansının olmadığını tarih bize göstermektedir.

İslam medeniyetinin idare sistemi Hz. Peygamber'in bu hususlaki uygulamalarına göre temellenmiş ve gelişmiştir. Müslümanların, Medine döneminden itibaren müstakil yönetime kavuşma tecrübesi, İslam medeniyetinin her alanında ve aşamasında kendini göstermiş; merkezî idare, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel kurumlara destek olmuştur. Bunun yanında sanat, bilim, mimari gibi medeniyet unsurları da idarenin himayesine mazhar olarak hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Her şeyden önce bu gelişme, Müslümanlara özgüven, medeni gelişmeleri destekleme ve savunma duygusu vermiştir.

A) Hz. Peygamber ve İdare

İslam medeniyetinin ilk idarecisi Hz. Muhammed'dir. O, peygamberliğin ilk yıllarında idarecilik başta olmak üzere maddi iktidar düşünmemiştir. Nitekim hemşehrileri, putlarına dil uzatmamak şartıyla kendisine başkanlık teklif ettiklerinde, "Güneşi sağ elime, ayı da sol elime verseniz ben yine de görevimden vazgeçmem." diye cevap vermiştir.

Hz. Peygamber Mekke döneminde, sadece kendi küçük cemaatine başkanlık ediyor, İslamiyet'i kabul edenlerden biat alıyordu. Mekke döneminin sonlarına doğru bazı Medinelilerden kendisine itaat edeceklerine dair Akabe mevkiinde, siyasi ve idari niteliği de olan biat aldı. İçlerinden, kendisiyle irtibatı sağlayacak on iki nakip seçtirdi. Hicretten sonra, devletin üç unsuru olan halk, toprak ve yönetim tamamlanınca Müslümanlar Medine'de müstakil bir idari yapıya kavuşmuş oldular.

Hz. Peygamber'in idarede izlediği, Kur'an'da çerçevesi çizilen başlıca ilkeleri şöyle sıralayabiliriz: Meşruiyet, adalet, ehliyet/liyakat, istişare, ahlak ve insana saygı.

Meşruiyet: Hz. Peygamber her şeyden önce yönetimin meşruluğunu gözetmiştir. Halkın desteğini almayan yönetimlerin kalıcı olamayacağını düşünmüştür. Onun yönetimde meşruiyet aracı bugünkü anlamda dar seçim diyebileceğimiz biattir (bağlılık akdi, sadakat ve itaat yemini). Hz. Peygamber, kendisini Allah'ın Rasulü olarak tasdik edenlerden biat alıyordu. Kur'an-ı Kerim'de de ifade edildiği üzere biat aslında Hz. Peygamber'in şahsına değildir; onun aracılığıyla Allah Teâlâ'ya verilmektedir. Biat etmekle sadece erkekler değil, kadınlar da mükellef idiler. Hz. Peygamber'den sonra da biat, İslam devletlerinde idarecilerle halk arasında yapılan, seçim veya bağlılık karakteri taşıyan bir akit olarak devam etmiştir.

Adalet: Hz. Peygamber'in yönetim anlayışı ve uygulamasının esasını adalet oluşturuyordu. O, insanlar arasında fark gözetmeksizin herkese adil davranmıştır.

Ehliyet/liyakat: Hz. Peygamber görevli tayininde ehliyete önem vermiştir. Müslüman kabilelere içlerinden birisini vali tayin ederken onların ehil olmalarına ve hatta öyle ki ayrıntı sayılabilecek ahlaki özelliklerine bile dikkat etmiş ve bunları değerlendirmiştir.

İstişare: İstişare, idare edilenlerin yönetimde söz sahibi olmasına imkân tanıyan bir uygulamadır. Bir diğer ifade ile siyasal katılımdır. Kur'an-ı Kerim'de istişarenin önemi üzerinde çok durulur; bizzat Hz. Peygamber'e istişare etmesi emrolunur. Nitekim Hz. Peygamber'in idaresi istişare üzerine kurulmuştu. Onun istişaresi, dünyevi meseleleri kapsadığı gibi, bazen, hakkında vahiy gelme-

yen dinî hususları da içeriyordu. Ebû Hureyre, "Rasulullah'tan daha fazla arkadaşları ile istişare eden hiçbir kimse görmedim." demiştir.

Bedir savaşı başlamadan önce konakladığı yeri uygun bulmayan Hubâb b. Munzir Hz. Peygamber'e gelerek şunları söyler: "Ya Rasulallah! Burası sana Allah'ın konaklamanı emrettiği, ileri gitmemiz veya geri çekilmemiz caiz olmayan bir yer midir? Yoksa şahsi bir düşünce, savaş ve hile için tedbir olarak düşünülmüş bir yer midir?" Hz. Peygamber kendi fikri olduğunu söyler. Bunun üzerine Hubâb, "Ya Rasulallah! Burası karargâh için uygun bir mekân değildir. Sen insanları buradan kaldır. Kureyş'in konacağı yerin yakınındaki su başına gidip konalım..." der. Peygamberimiz Hubâb'a, "Doğru söyledin." der ve onun tavsiyelerini uygular.

Ahlak: İdarenin başarısı, kendisini ahlaki temeller üzerine oturtması ve istihdam ettiği insanlarda bu ilkeleri gözetmesine bağlıdır. Başka bir ifade ile hükmi bir şahsiyet olan idare ile idarecilerin ahlaklı olmaları hem söz konusu medeniyetin başarısını, hem de toplumun barış, huzur ve refahını sağlar. Kendisi güzel ahlakı tamamlamakla görevlendirilmiş bulunan Hz. Peygamber de yönetiminde, ahlakın başlıca umdelerinden doğruluk, şefkat, merhamet ve güven gibi hususları esas almıştır.

İnsana saygı: Hz. Peygamber, idare için belki de baş amaç olan insana saygıyı daima göz önünde bulundurmuştur. İnsana saygı iki türlü tezahür etmiştir. Bir yandan Müslümanları şefkat ve merhametle kucaklarken, öte yandan gayr-i müslimlerin de temel hak ve hürriyetlerini gözetmiştir. Prensip itibarıyla düşmanı bile imha değil, hep kazanmayı gaye edinmiştir. Onun on yıl süren Medine döneminde İslam, yaklaşık iki milyon kilometrekarelik bir alana yayılmıştır ki bunun karşılığında, Benü Kurayza hariç tutulursa, düşman tarafından iki yüz küsur kişi ölmüş, Müslümanlar tarafından da yüz elliye yakın kişi şehit olmuştur.

B) Hilafet

İslam medeniyetinde merkezî idare, Hz. Peygamber'den sonra hilafet kurumu etrafında şekillenmiştir. *Hilafet*, "birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra onun yerini almak, yerini doldurmak

ve vekâlet etmek" gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak, "Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumu" manasına gelir. Aynı kökten gelen halife (çoğulu *hulefâ*, *halâif*) devlet başkam demektir. Devlet başkanlığının bir adı da daha çok Şia literatüründe kullanılan imamettir. Halifeye de imam denir. Hz. Ömer döneminden itibaren halife yerine "Emîru'l-Mu'minîn" tabiri kullanılmaya başlanmıştır.

Kur'an'da hilafet kelimesi geçmediği gibi halife de bilinen şekliyle terim anlamıyla kullanılmamıştır. Kur'an'da *halîfe*, *halâif* ve *hulefâ* kelimeleri ile insanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğu sık sık vurgulanır.

Hadis literatüründe ise *hilâfet* kelimesiyle birlikte *halîfe*, *imâm*, *emîr* kelimeleri geçmektedir; ancak hadis kitaplarında *hilâfet* ve *halîfe* kelimelerine terim anlamı yükleyip, bunların içinden özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan iktidar mücadeleleriyle doğrudan ilgi kurulabilecek içeriğe sahip olan hadislerin (söz gelimi "iki halifeye biat edildiği takdirde sonrakinin öldürülmesi gerektiği" Muslim, İmâre, 61) sahihliği konusunda ciddi tereddütler bulunmaktadır.

Ancak, Kur'an'da ve hadislerde hakka ve adalete bağlı olma, istişare, zulmü önleme, birlik ve bütünlükten ayrılmama gibi kamu yönetimini ilgilendiren genel ilkelerden söz edilmektedir. Hz. Peygamber'in tatbikatında da kamu yönetimiyle ilgili birçok örnek yer almaktadır. Ehil olanın iş başına gelmesi, iş başına gelenin hak ve adaleti hâkim kılması, ferdî ve uhrevi sorumluluk taşıması; kötülüğü, haksızlığı ve zulmü önlemesi, istişare ile iş görmesi gibi temel esaslar üzerinde durulmuştur. Şu kadar var ki devlet başkanlığı, devlet başkanında bulunması gereken şartlar, bu kişinin görev ve sorumlulukları gibi konularda ayrıntılı bilgiler Kur'an'da ve hadislerde yer almamaktadır.

Müslüman toplumlarda devlet başkanlığına hilafet ve başkana da halife denilmesi, halifenin, peygamberlik görevi hariç, Hz. Muhammed'in yerine geçerek onun dünyevi otoritesini temsil etmesi, yeryüzünde dinî hükümleri uygulamak, dünya işlerini düzenlemek üzere yetkiyi temsil etmesi gibi sebeplerle açıklanır. Dolayısıyla bu makamdaki kişiye *halîfetu Rasûlillâh* denilmiştir. Hi-

lafete âdeta ilahî bir yetki ve vekâlet atfeden *Halîfetullâh* tabiri ilk dönemlerde halifeler tarafından hoş karşılanmadığı gibi, böyle bir adlandırma İslam âlimleri tarafından kullanılmamış ve kamuoyunda da kabul görmemiştir.

Genel kabule göre Hz. Peygamber kendisinden sonra kimin halife olacağını belirtmemiş, devlet başkanının tespitini halka bırakmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebûbekir'in halife seçilmesiyle hilafet kurumu ortaya çıkmıştır.

Dört halifeden her birinin halifeliğe geçiş usulü birbirinden farklıdır. Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Hz. Ebûbekir, Medine'deki Müslümanların büyük çoğunluğunun biatiyle halife seçilmiştir. Hz. Ebûbekir, kendisinden sonra Hz. Ömer'in halife olmasını vasiyet etmiştir. Hz. Ömer ise kendisinden sonra gelecek halifeyi şahsen belirlemeyip seçimi altı kişilik bir heyete bırakmıştır. Bu altı kişi kendi aralarında yaptıkları görüşmeler sonucunda Hz. Osman'ı seçmişlerdir. Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile boşalan halifeliğe de Hz. Ali seçilmiştir.

Dört halifenin her biri Medine'deki Müslümanlar tarafından tayin ve tespit olunmuş, daha sonra diğer vilayetlerde bulunanların biati alınmıştır. Dört halife, bütün dünyada Eski Çağlardan beri uygulanan verasete dayalı aile iktidarı düzenine ilgi göstermemiştir. Hiç biri, ölümünden sonra kendi ailesinden birinin iş başına geçmesini düşünmemiştir, iktidarın kaynağının halk olduğunu kabul etmişlerdir. Hz. Ebûbekir kendisine "*Halîfetullâh*", yani "Allah'ın halifesi" değil, "*Halîfetu Rasûlillâh*", yani "Rasulullah'ın halifesi" denilmesini istemiştir. Dolayısıyla dört halife, iktidarlarını doğrudan Allah'tan aldıkları, ya da yeryüzünde Allah'ın temsilcisi oldukları şeklinde bir anlayışa sahip olmamışlardır.

Bu dönemde halifenin görevleri şu şekilde özetlenebilir:

1. Müslümanların ve devletin tebaası olan gayr-i müslimlerin idaresini yürütmek,

2. Müslümanların hâkimiyet alanını genişletmek ve dış düşmanlara karşı korumak,

3. Fethedilen topraklarda dini yaşama ve yayma hürriyetinin önündeki engelleri ortadan kaldırmak,

4. Adaleti ve emniyeti sağlamak, halkın refah seviyesini yükseltmek ve genel olarak devleti yönetmek.

Dört halife yürütme, yargı ve belirli ölçüde yasama yetkilerini ellerinde tutmuşlardır.

Hz. Ebûbekir'in, biat merasiminden sonra minbere çıkarak yaptığı konuşma bir bakıma dört halifenin yönetim anlayışlarını da kısmen ortaya koymaktadır. O şöyle demiştir:

"Ey insanlar! En iyiniz olmadığım hâlde sizin başkanınız olarak seçilmiş bulunuyorum. Şayet görevimi yollu yolunda yaparsam bana yardım ediniz. Yanlış hareket ve davranışta bulunursam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk; itimat ve emniyet, yalancılık ise hainlik ve itimada karşı suistimaldir. Güçsüz olanınız (şayet haklı ise) kendisinden hak sahibinin hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçlüdür. Bir millet Allah yolunda cihadı terk ederse o millet zillete duçar olur. Bir millet arasında kötülükler yaygın olursa, Allah o millete umumi bir bela verir. Allah'a ve Rasulü'ne itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Şayet Allah'a ve peygambere isyan edersem bana itaatiniz gerekmez. Allah'ın rahmeti üzerinize olsun."

Bu konuşmada Hz. Ebûbekir, yönetimde hukukun üstünlüğünü vurgulamış, belli esaslara uyacağına, adalet prensibini uygulayacağına söz vermiştir. Yönetimin halk tarafından denetlenmesi ve uyarılmasını, başka bir tabirle halkın yönetime katılmasını istemiştir. Halka verilen bu yetki ve sorumluluğu o boyuta vardırmıştır ki kuralları çiğnediği takdirde kendisine itaat gerekmediğini söylemiştir. Yönetimde doğruluğun esas alınacağını, kimseye ayrıcalık tanınmayacağını ilan etmiştir. Gücün değil, hakkın değer olduğunu vurgulamıştır.

Hilafet kurumu Emevilerle birlikte gerek iktidara gelişte ve gerekse intikalde yeni bir safhaya girmiştir. İlk Emevi halifesi Muâviye b. Ebî Sufyân hilafet makamını siyasi ve askerî mücadele sonunda ele geçirmiştir. Daha sonra oğlu Yezîd'i veliaht tayin ederek halifeliğin intikalinde veraset sistemini ortaya çıkarmış ve uygulama alanına koymuştur. Bu suretle hilafet saltanata dönüşmüştür. Bununla birlikte Muâviye, Hulefâ-i Râşidîn döneminde iyice belirginleşen seçim ve biat sistemini tamamen reddetmemiştir. Bu iki kavramın uygulanmasına yeni bir boyut kazandırmıştır. Oğlu-

nu veliaht tayin edip onun halifeliğini garantiye alacak şekilde, saray çevresinde kendini destekleyenlerden oluşan *ehlu'l-hâl ve'l-akd* uygulamasını hayata geçirmiştir. Bunun yanında seçimden sonra kayıtsız şartsız itaat ve bağlılık sunma anlamı içeren bir biat usulü ortaya koymuştur.

Emeviler döneminde daha sonraki halifelere de bu şekilde biat edilmiştir. Bu sisteme karşı çıkan ve Yezîd'e biat etmeyen Hz. Hüseyin ve Abdullâh b. Zubeyr öldürülmüştür. 2. Muâviye'den sonra iktidar Süfyanilerden Mervanilere geçmiştir.

Emevi halifeleri devleti kuvvete dayanarak idare etmişlerdir; ancak Ömer b. Abdulazîz, muhaliflerle diyaloğa girmiştir. Emevi halifelerinin çoğu namazda cemaate imamlık alışkanlığını devam ettirmekle birlikte, halifenin görevlerinin dinî yönlerine fazla ilgi göstermemişlerdir. Muâviye b. Ebî Sufyan'dan başka, Mervân b. Hakem, Yezîd b. Velîd ve Mervân b. Muhammed de hilafeti kuvvet kullanarak ele geçirmişlerdir. Bunların dışındaki Emevi halifeleri kendilerinden öncekiler tarafından tayin edilmişlerdir. Emeviler döneminde 14 halife göreve gelmiştir.

Abbasiler de Emeviler gibi saltanat sistemini korumuşlar; halk arasında iyi bir intiba bırakmamış olan Emevi hilafetinin alternatifi olma avantajını iyi kullanmışlardır. Hz. Peygamber'e nesep itibarıyla yakın olmalarını meşruiyetleri için temel gerekçe yapmışlardır. Ayrıca bu dönemde halife, "*Halîfetu Rasûlillâh*" yerine "*Halîfetullâh*" veya "*Zıllullâhi fi'l-Arz*" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) unvanlarını taşımış ve gücünün kaynağını ilahî bir temele de dayandırmıştır.

Abbasi sınırları içinde merkezî otoritenin zayıflaması sebebiyle çeşitli zamanlarda ortaya çıkan devletler halifenin manevi otoritesini kabul etmişlerdir. Bu dönemde bir hükümdarın hâkimiyetinin meşruiyet kazanması için halife tarafından resmen tanınması gerekmiştir.

Me'mûn'un ölümünden sonra Mu'tasım Türklerin desteğiyle iş başına geçmiştir. 836 yılından sonra halifeler ile Türk komutanlar arasında nüfuz mücadelesi başlamıştır. Hatta Halife Mutevekkil'den itibaren Türklerin halifelerin azledilmesinde veya göreve getirilmesinde etkin rol oynadıkları görülmektedir.

Büveyhilerin 945 yılında Bağdat'ı işgali ile Abbasi hilafetinde yeni bir dönem başlamıştır. Bağdat hilafeti bir asırdan fazla bu Şii hanedanın baskısı ve kontrolü altına girmiştir. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesi ve Büveyhi hâkimiyetine son vermesi ile Abbasi hilafeti Selçuklu himayesine girmiştir. Abbasilerde 1258 Moğol istilasına kadar 37 halife iş başına geçmiştir.

Endülüs Emevi hükümdarlarından 3. Abdurrahmân 316/929 yılında kendisini "*Nâsır li-dînillâh*" adıyla halife ilan etmiş, bu suretle Endülüs Emevi emirliği Endülüs Emevi halifeliğine dönüşmüştür. Böylece halifelik bölünmüştür. 3. Abdurrahmân'ın halefleri de bu unvanı kullanmışlardır.

Hilafetin bölünmesinin bir başka tezahürü olarak Şii hanedan olan Fatımiler de kendi hilafetlerini ilan ederek bir başka bölünme örneği vermişlerdir. Fatımi hükümdarı Ubeydullâh, "*Mehdî li-dînillâh*" lakabı ve "*Emîru'l-mu'minîn*" unvanlarıyla 297/910 yılında halife ilan edilmiştir. Fatımi halifeliğinde halktan biat alınmakla birlikte, imam veya halife nassla belirlendiği için biat, halifenin belirlenmesinden ziyade saygı ifade ediyordu.

Moğol istilası ile 1258 yılında Bağdat Abbasi halifeliği sona ermiş ve halifelik Mısır'da devam etmiştir (1261-1517). 1260 yılında Aynicalut savaşını kazanarak Moğol istilasını durduran ve ardından Memluk tahtına geçen Sultan I. Baybars, Moğolların Bağdat'ı tahribi esnasında Şam'a kaçan son Abbasi halifesinin amcası Ebû'l-Kâsım Ahmed'i hilafeti canlandırmak amacıyla Kahire'ye davet etmiştir. Ebû'l-Kâsım Ahmed, "*Mustansır billâh*" lakabıyla halife ilan edilmiş ve halktan biat alınmıştır (1261). Mısır'da 22 Abbasi halifesi göreve gelmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Memluklere son vermesiyle Abbasi hilafeti sona ermiş, görevi 1924 yılına kadar Osmanoğulları üstlenmiştir.

Burada halifeliğin sembollerinden olan hutbe, hırka ve mühür konusunda biraz bilgi vermek istiyoruz.

Hutbe; Hz. Peygamber'den sonra dinî fonksiyonu yanında siyasi hâkimiyetin de sembolü olmuştur. Camilerde okunan hutbeler sırasında dönemin halifesinin adını anmak, hâkimiyetinin tanınması anlamına geliyordu. Bu uygulama Hz. Ali zamanında

ortaya çıkmıştır. Bu konuda ilk çığın Basra'ya vali tayin edilen Abdullâh b. Abbâs açmıştır. O, minberde Hz. Ali'ye yardım etmesi ve muzaffer kılması için Allah'a dua etmiştir. Hutbede adı geçen halifenin isminin yanında halife sıfatını söyleme âdeti ise Abbasi halifesi Emîn'den itibaren başlamıştır.

Müslüman hükümdarlar da ülkelerinde halife adına hutbe okurlardı. Bağdat Abbasi halifelerinin güçlerini kaybettiği dönemde yeni ortaya çıkan devletlerin hükümdarları kendi isimlerini de halifelerinki ile birlikte okutmuşlardır. Bunu ilk uygulayan, Büveyhi hükümdarı Adudu'd-Devle'dir.

Hırka (bürde): Halifeler törenlerde Hz. Peygamber'in Ka'b b. Zuheyr'e hediye ettiği hırkayı giyerlerdi. Bu hırka Muâviye zamanında Ka'b'ın vârislerinden satın alınmış, ondan diğer Emevi halifelerine, daha sonra da Abbasilere intikal etmiştir. Yavuz Sultan Selim tarafından diğer mukaddes emanetlerle birlikte İstanbul'a getirilmiştir.

Mühür: Hz. Peygamber'in, üzerinde "Muhammedu'r-Rasûlullâh" yazılı mühür Hz. Osman dönemine kadar halifeler tarafından kullanılmış, bu mühür kaybolunca her halife kendi adına mühür yaptırmıştır.

C) Vezirlik

Vezir, halifenin hemen hemen bütün işlerini yüklenen ve devletin yönetimi ile ilgili meselelerde ona yardımcı olan kişidir. Vezirlik İslam medeniyetinde gerçek anlamda Abbasiler döneminde ortaya çıkmış ve kurumlaşmıştır. Daha sonra da diğer İslam devletleri idari sistemlerinde bu kuruma yer vermişlerdir.

İslam tarihinde doğrudan doğruya "vezir" unvanı ile bir şahsın iş başına getirilişi Abbasilerin ilk kuruluş yıllanna rastlar; ancak gerek Hz. Peygamber, gerek dört halife ve gerekse Emeviler döneminde aynen olmasa da benzer görevleri yerine getirenler mevcuttu. Şu kadar var ki bunlar "vezir" unvanı ile göreve atanmıyorlardı. Emevi halifelerinin devlet işlerinde danıştığı Ziyâd b. Ebîh'i halktan bazılan vezir diye adlandırmışlardır. Abdulmelik b. Mervân zamanında Revh b. Zinba' el-Cuzâmî adlı şahsın bu halife nezdindeki itibarı o derece yüksek idi ki adı geçen şahıs bazen vezir diye anılıyordu.

Abbasiler döneminde vezirlik, geniş yetkileri ile halifeden sonra en önemli icra organı idi. Zaman zaman mezalim mahkemelerine başkanlık eder, savaşlara karar verir, hazineden gerekli gördüğü harcamaları yapar, valileri tayin ve azledebilirdi. Bu dönemde, vezir olarak seçilmiş kişiye halife tarafından iki görevli vasıtasıyla bir mektup gönderilir, mektubu alan vezir adayı, beraberinde başkadı, saray erkânı ve diğer kimseler olduğu hâlde halifenin sarayına gelirdi. Burada halife ile bir müddet görüştükten sonra hil'at ve tören elbisesi giymek üzere başka bir odaya gider, giyindikten sonra halifenin huzuruna gelir, elini öper, saraydan ayrılacağı zaman süslü bir ata biner ve vezirlik sarayına giderdi. Orada kendisinden önce saraya gelmiş yüksek dereceli memurlar, komutanlar ve saray memurları tarafından karşılanarak tayini ile ilgili yazı okunurdu.

Abbasilerde iki çeşit vezirlik vardı: Vezâret-i tefvîz ve Vezâret-i tenfîz. Birinci gruptaki vezirler tam ve geniş yetkilere sahipti. Halifenin vekili sıfatıyla hilafet mührünü taşırdı. Bermekiler gibi. Bu tür vezir bir tane idi. İkinci grup vezirler ise yalnızca yürütme, yani icra ile ilgili yetkilere sahip idiler. Halifenin verdiği emirleri yerine getirirlerdi. Yetkileri sınırlıydı. Bu tür vezirlerin sayısı zaman ve işlere göre değişirdi. Vezirler halifeye tavsiye ettikleri kişilerin hatalarından da sorumlu tutulurlardı. Tayin ettikleri kişilerin hataları vezirlerin cezalandırılmalarına ve hatta azillerine sebep olurdu.

Abbasilerden sonra bütün İslam ülkelerinde bu görev yaygınlaşmıştır. Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Harizmşahlar ve Osmanlılarda vezir günümüzdeki bakanlar kurulunun başkanlığını, yani başbakanlık görevini yapmaktaydı. Anadolu Selçuklularında vezir hep tek bulunmuştur. Osmanlılarda vezir tek olduğu zaman vezir, çok olduğu zaman baştaki vezir, vezîr-i a'zam veya sadrazam adını almıştır.

D) Kâtiplik

Kâtiplik Hz. Peygamber zamanında ortaya çıkmış bir kurumdur. Hz. Peygamber ümmi olduğundan, nazil olan Kur'an ayetlerini yazıya geçirmek; özellikle Medine döneminde komşu devletlerin

hükümdarlarına ve diğer kabile başkanlarına mektup yazmak ve Arap kabileleriyle yapılan antlaşmaları kaleme almak için sahabilerden yazı bilenleri kâtip olarak vazifelendiriyordu.

Kaynaklarımız genellikle Hz. Peygamber'in vahiy, mektup ve antlaşma yazan kâtiplerinin isimlerini herhangi bir tasnife tabi tutmadan vermektedir. Bunun yanında vahiy kâtipleri ile sair işlerde kâtiplik yapanları ayrı ayrı zikredenler de vardır. Hz. Peygamber'in kâtiplerinin sayısını on ile sınırlandıranlar bulunduğu gibi, otuzdan fazla olduğunu ve hatta kırk üçe ulaştığını söyleyenler de vardır.

Dört halifenin her birinin hem özel, hem de çeşitli görevler için kâtipleri mevcuttu. Hilafet Emevilere geçince devlet işlerinin fazlalaşması sonucu kâtiplerin sayısı artırıldı ve sınıflara ayrıldı. Bunlar *mektup kâtipliği, haraç kâtipliği, ordu kâtipliği, emniyet kâtipliği* ve *mahkeme kâtipliği* olmak üzere en az beş çeşitti. Bunların en nüfuzlusu mektup kâtibi idi. Bu nedenle o, devletin sırlarına vâkıf olan güvenilir kişilerden seçilirdi. Halifeler mektup kâtibi olarak akrabalarından birini veya samimi dostlarını tayin ederlerdi. Bu dönemin en önemli kâtiplerinden biri olan Abdulhamîd el-Kâtib (ö. 132/750), kâtipliğin hem teorisini kurmuş, hem de uygulamasını yapmıştır. Hicri ikinci yüzyılın en ünlü risale (resmî yazışma, mektup) yazarı ve son Emevi halifesinin kâtibidir. Arapça yanında İslami bilimlere de vâkıf olan Abdulhamîd el-Kâtib, bu konuda klasik tarzın esas ve kurallarını yeniden düzenlemiş, mektup yazmayı, resmî yazışmayı edebî bir sanat hâline getirmiştir. Açık, sade ve düzgün bir üslupla kaleme aldığı mektuplarında İslam dininden ve Kur'an üslubundan etkilendiği açıkça görülür. Son Emevi halifesi Mervân b. Muhammed'in ağzından onun veliaht oğlu Abdullâh'a yazdığı, kişisel tavsiyeleri yanında askerî konulardaki tavsiyeleri de içeren mektubu ile kâtiplere hitaben yazdığı, onların sorumluluklarını ve görevlerinin önemini anlattığı mektubu çok ünlüdür (Bu son mektubun metni için bk. İbn Haldûn, *Mukaddime,* I, 206-209; Türkçe ter. Z. K. Ugan, *Mukaddime,* İstanbul 1990, 1, 631-640).

Kâtiplik kurumu Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Abbasi devletinde idari kurumların artmasıyla birlikte kâtiplerin sa-

yısı da çoğalmıştır. Kâtiplik Fatımiler, Karahanlılar, Selçuklular, Memlukler, Timurlular, Safeviler, İlhanlılar, Anadolu Selçukluları, bu son ikisinden büyük ölçüde etkilenen Osmanlı devletinde, Orhan Bey zamanından itibaren, önemli bir idari kurum olmuştur.

Kâtiplik ile ilgili literatür de oluşmuştur. Bunlardan el-Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb* adlı eserinde vezirlerin yanında kâtiplerden, özellikle Emeviler ve Abbasiler dönemi kâtiplerinden geniş bir şekilde bahsetmektedir. İbn Kuteybe, devlet kademelerinde önemli görevlere gelecek kimselerin çeşitli yönlerden yetiştirilmeleri için *Edebu'l-Kâtib* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu konuda özel olarak yazılmış kitapların yanında, klasik dönem müelliflerinden pek çoğu eserlerinde yazışma/inşa sanatı ile ilgili bölümler ayırmışlardır. İbn Haldûn *Mukaddime*'de kâtipliğe, "Dîvânu'r-Resâil ve'l-Küttâb" adıyla özel bir bölüm ayırmıştır. Ona göre kâtiplik düzgün bir medeniyet seviyesine ulaşamayan, güzel sanatlara sahip olmayan bedeviliğin hâkim olduğu devletler için söz konusu olmamıştır. Yine ona göre İslam devletlerinde bu kuruma duyulan ihtiyacı pekiştiren husus, durumu ve maksadı ifade etmede belagate önem verilmesidir.

E) Elçilik

Bugünkü anlamda diplomasi olan *elçilik*, tarih boyunca bütün toplumlarda ve devletlerde görülen kadim kurumlardan biridir. Bir devlet veya toplum, başka devletler veya topluluklarla bağlantılarını elçiler vasıtasıyla kurar. İslam medeniyetinde elçiye *resûl*, *vâfid*, *sefîr* adı verilir ki sırasıyla bunların çoğulu *rusul*, *vufûd*, *sufera*'dır. Hz. Peygamber İslam'ın ilk döneminden itibaren elçiler istihdam etmiştir.

Hz. Peygamber'in çevre ülkelerin hükümdarlarına ve bazı kabilelere elçiler göndermesinin başlangıcı Medine döneminin ilk yıllarına dayanır. Mekke müşrikleri, daha önce Habeşistan'a hicret etmiş Müslümanların kendilerine teslim edilmesi için Necâşî'ye elçilik heyeti göndermişlerdir. Hz. Peygamber onların planını sonuçsuz bırakmak ve hükümdarın muhacirler lehine karar vermesini sağlamak için o sırada henüz Müslüman olmamış bulunan Amr b. Umeyye ed-Damrî'yi Habeşistan hükümdarına elçi olarak

göndermiştir. Bu olay Bedir gazvesinden kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir.

Hz. Peygamber 6/628 yılında gerçekleşen Hudeybiye antlaşmasından sonra o dönemin nüfuzlu hükümdarlarına elçiler ve İslam'a davet mektupları göndermiştir. Hz. Peygamber elçilerini sahabilerin en liyakatli ve muktedir olanları arasından seçerdi. Elçilerde hitabet, ikna kabiliyeti, dürüstlük, bilgi gibi hasletleri arardı. Elçi seçiminde gönderilecek yerin coğrafi yapısını, dilini, kültürünü bilmelerine özen gösterirdi. Dinî vazife ile gönderilen elçilerin hepsi de İslami konulara vâkıf ve dinî hükümleri titizlikle yerine getiren sahabilerdi. Hz. Peygamber'e Arap kabilelerinden, çevre hükümdarlardan heyet hâlinde veya tek kişi olarak pek çok elçi gelmiştir. Elçilerin dokunulmazlığı konusunda, İslam'ın ilk yıllarından itibaren güvence mevcut olmuştur.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde de komşu devletlere İslam'a davet ve barış antlaşması yapmak için elçiler gönderiliyordu. Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde de çeşitli devletler ve özellikle Bizans İmparatorluğu ile diplomatik ilişkiler kurulmuş, karşılıklı olarak birçok elçi gidip gelmiştir.

Abbasiler ile Doğu Roma İmparatorluğu ve Frank Krallığı arasında elçiler sınır anlaşmazlıkları, barış görüşmeleri, savaş esirlerinin mübadelesi konularında yoğun diplomatik ilişkiler yaşanmıştır. Özellikle Hârûnu'r-Reşîd zamanında Çin'den ve Avrupa'dan Bağdat'a elçiler gelmiştir. Bu elçi teatilerinin farklı dünyalara mensup toplumların birbirini tanımasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Kudüs'te Hıristiyan ziyaretçilere iyi davranılması konusunda talepte bulunan Frank kralı Charlemagne (Şarlman) ile Hârûnu'r-Reşîd arasındaki elçi teatisi meşhurdur.

İslam dünyasında ilk dönemlerde başlayan ve Emeviler ve Abbasilerle birlikte iyice zenginleşen diplomasi geleneği Türk İslam devletlerinde de devam etmiştir. Türkler, diplomaside eski prensiplerinin yanında İslam dünyasının diplomatik birikimini almışlardır. Nizâmu'l-Mülk ve Yûsuf el-Hâcib, eserlerinde elçilerde bulunması gereken vasıflar ve elçilerin karşılanması konularında bilgiler vermişlerdir. Eyyubiler, Gazneliler, Anadolu Selçukluları, Memlukler ve Osmanlılarda elçilik önemli bir kurumdu. Os-

manlı başşehri İstanbul'da yabancıların daimî elçi bulundurması 15. yüzyıla, Osmanlı'nın dışarıda daimî elçi bulundurması ise 18. yüzyılın sonlarına rastlar.

F) Haciblik

Yüksek dereceli bir memur olan hacibin görevi, halifeyi korumak, makamlarına ve halifeyle görüşecekleri konunun önemine göre insanları halifenin huzuruna almaktı. Bazı kaynaklar Hz. Peygamber'in ve dört halifenin haciblerinden bahseder. Fakat haciblik görevinin ve hacib unvanının Emeviler döneminde Bizans ve İran tesirleri altında saray hayatının ortaya çıkması ile ve ayrıca pratik ihtiyaçlar dolayısıyla başladığı söylenir. Bunun da gerçek anlamda ilk defa Muâviye zamanında ortaya çıktığı görülmektedir. Muâviye, Haricilerin kendisine, Hz. Ali'ye ve Amr b. Âs'a tertiplediği suikasttan sonra kendisine bir hacib ve muhafız görevlendirme ihtiyacı hissetmiştir. Bundan başka, halkın kalabalık bir şekilde saraya girmesi halifeleri devlet işleri ile ilgilenmekten alıkoyuyordu. Emeviler döneminde hacib aynı zamanda merasimleri de düzenliyordu.

Haciblik Abbasiler döneminde ve Endülüs'te de ilk zamandan itibaren mevcuttu. Bu dönemde sarayda en başta gelen iki görevli, vezir ile hacib idi; ancak hacib vezirin altında bir rütbeye sahipti. Halifelerin en mahrem sırlarına vâkıf olmaları haciblere büyük bir nüfuz kazandırıyordu. Abbasiler döneminde haciblerin sayısı artırıldı. Haciblerin maiyetinde sayıları beş yüze varan hacib vekilleri bulunuyordu ki bunlara da hacib deniliyordu. Bütün haciblerin emiri olmak üzere hâcibu'l-huccâblık görevi ilk defa 940 yılında ihdas edilmiştir. Abbasilerden sonraki devletlerde de mesela Mısır'da Tolunoğulları, Endülüs Emevileri, Samaniler, Karahanlılar, Gazneliler, Büveyhiler, Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Harizmşahlar, Memlukler, Hindistan'da kurulan Türk devletlerinde de sayıları ve görev alanlarında farklılıklar görülmekle birlikte haciblik vardı. Selçuklularda vezirlerin de hacibleri bulunuyordu. İslam devletlerindeki haciblik kurumu, Osmanlılarda *mâbeyncilik* adı altında devam etmiştir.

G) Vilayetlerin İdaresi

Hz. Peygamber Dönemi: İslamiyet Medine dışına yayılmaya başlayınca Hz. Peygamber, Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerine, şehirlere ve bazı kabilelere valiler tayin etmiştir. Kaynaklarda bunlara "emîr" ve "âmil" de denilmektedir. Ayrıca valilerin dışında taşraya zekât tahsildarları da görevlendirmiştir. Bunlara âmil denilmektedir. Âmiller zekât tahsil ettikleri gibi ganimet ve cizye gibi devlet gelirlerinin tahsili ile de ilgilenirlerdi.

Hz. Peygamber, eski idareciler Müslüman olduklarında, onları kendi valisi olarak genellikle görevinde bırakırdı. Fakat yeni valiler de tayin ederdi. Zekât âmillerini genellikle kabilenin içinden tayin ederdi. Hz. Peygamber'in vali tayin ettiği bölge ve şehirler Yemen, Bahreyn, Umman, Mekke, Taif ve Necran'dır.

Valiler, merkezî idareyi, Hz. Peygamber'i temsil etmenin yanında idari işleri yürütür, davalara bakar, emniyet ve asayişi sağlar, namaz kıldırır, İslam'ın yayılmasına çalışır, bazen de zekât toplardı.

Valilerin maaşları daima merkez tarafından tespit edilmiştir. Hz. Peygamber, valileri doğrudan kendisi tayin ettiği gibi, aynı zamanda onları denetlerdi.

Dört Halife Dönemi: Hz. Peygamber döneminin sonlarına doğru olduğu gibi, Hulefâ-i Râşidîn döneminde de İslam devletinin vilayetlerinin her birinde birer vali görev yapıyordu. Valiler vilayetlerde halifenin otoritesini temsil ediyorlardı. Genel olarak görevleri Hz. Peygamber dönemi valilerininki ile aynı idi. Bu görevler de namazlarda imamlık yapmak, savaş sırasında orduyu düzenlemek, savaşı idare etmek, fetihlerden sonra ele geçen yerlerin halkı ile antlaşma yapmak, vergileri toplamak, devlet görevlilerinin maaşlarını dağıtmak, ganimetleri taksim etmek ve hazinenin payını merkeze göndermek, esirlerin durumunu karara bağlamak, emniyet ve asayişi sağlamak, halka İslam esaslarını öğretmek şeklinde özetlenebilir.

Hz. Ebûbekir prensip olarak Hz. Peygamber tarafından tayin edilen valileri değiştirmemiştir; ancak gerekli gördüğünde bu valilerin görüşlerini de almak suretiyle onları daha iyi hizmet vereceğini tahmin ettiği göreve atamıştır. Mesela Amr b. Âs'ı, kendisi-

nin muvafakatiyle Umman valiliğinden alarak Suriye'ye gönderdiği ordulardan birisine komutan tayin etmiştir.

Hz. Ebûbekir dönemindeki vilayetler, Irak ve Suriye'de yeni fethedilen yerler hariç, Hz. Peygamber dönemindekilerle hemen hemen aynıdır. Yeni fethedilen Irak ve Suriye'de ordu komutanları aynı zamanda valilik görevini yürütüyorlardı. Bu komutanlar fethedilen yerlere idareci tayin ederlerdi veya her komutan fethettiği yere kendi naibi olarak birini atardı.

Hz. Ömer döneminde, fetihlerle birlikte İslam devleti genişlemiştir. Bu gelişme de yeni düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Hz. Ömer bu amaçla devleti büyük vilayetlere ayırmıştır.

Hz. Ömer döneminde vali veya âmil, "emîr" diye isimlendirilmiştir. "Emîr" diye isimlendirilen ilk vali Muğîre b. Şu'be'dir. Daha sonra bu unvan diğer vali ve komutanlar için de söylenmeye başlamıştır. Emir veya vali her şeyden evvel görevli bulunduğu vilayette halifenin otoritesini temsil ediyordu. Hz. Ömer, yargıyı ve mali işleri genel idareden ayırdı; yargı için kadılar, haraç ve zekât işleri için ayrıca memurlar tayin etti. Kadılar ve haraç amilleri halife tarafından tayin ve azledilirdi.

Hz. Ömer'in vilayetlerinden her birinde memur olarak vali, kâtip, divan kâtibi, haraç memuru, ahdas (emniyet görevlisi), haznedar, kadı ve ordu komutanı bulunurdu. Bazen bu görevlerden birkaçı tek şahıs, mesela valinin üzerinde toplanırdı. Bazen valilik ve ordu komutanlığını aynı şahıs yürütürdü. Valilere bağlı olan idari ilçelerde mülkiye memurları, kadılar, defterdarlar bulunurdu. Beldelerde tahsildarlar görev yapar, bunlar maiyetiyle birlikte çalışırlardı.

Hz. Ömer zamanında görev yerine hareket etmeden önce memurun bütün malları ve eşyası kaydedilir, bu kayıtlar merkezde muhafaza edilirdi. Bu memur ileride aşırı miktarda servete sahip olursa sorguya çekilirdi. Her memur tayin edildiği zaman kendisine, görev ve yetkilerini içeren bir ferman verilirdi. Memur görev yerine vardığında bu fermanı halka okurdu. Hz. Ömer'in, görevlilerin sahip oldukları yetkileri ve yerine getirmekle yükümlü oldukları hususları dile getirdiği çeşitli konuşmaları vardır. Bunlardan biri şöyledir: "Sizi saltanat sürmek, tahakküm ve tasallut et-

mek için tayin etmedim. Siz hidayet rehberi olacaksınız. Herkes size uyacaktır. Müslümanların haklarını koruyunuz. Onları kötülemeyiniz ki zillete uğramasınlar; haksız yere methetmeyiniz ki şımarmasınlar. Kapılarınızı yüzlerine kapamayınız ki kuvvetliler zayıfları ezmesin. Kendinizi Müslümanlardan üstün görmeyiniz ki haksızlığa uğramasınlar."

Hz. Ömer memurlarına dolgun ve tatmin edici maaş verirdi. Valileri sıkı bir şekilde teftiş ederdi. Şikâyetleri tahkik için Muhammed b. Mesleme'yi görevli tayin etmiş, hatta bu hususta görevlendirdiği başka kimseler de olmuştur. Hz Ömer, görevini kötüye kullanan valileri cezalandırırdı. Mısır valisi Amr b. Âs, Suriye valisi Muâviye b. Ebî Sufyân, Kufe valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs, Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ömer döneminin meşhur valilerinden birkaçıdır.

Hz. Osman, üç vilayetten meydana gelen Şam'ı (Suriye) bir genel valinin, Muâviye b. Ebî Sufyân'ın idaresine verdi. Eskiden burası Dımeşk, Ürdün ve Filistin vilayetlerinden oluşuyordu. Hz. Osman döneminde Trablus, Kıbrıs, Ermenistan ve Taberistan ayrı vilayetler şeklinde idare ediliyordu. Devletin sair taksimatı eski hâli üzerine bırakıldı.

Hz. Ali halife olur olmaz, çoğu Benû Ümeyye'den ve bir kısmı da onların yakınlarından oluşan Hz. Osman'ın valilerini azletmekle işe başlamıştır. Muğîre b. Şu'be ve Abdullâh b. Abbâs gibi bazı sahabiler, ona, durum sakinleşip idaresinin güç kazanmasına kadar eski valileri görevde bırakmasını tavsiye ettiler; ancak Hz. Ali bunu kabul etmedi. Ensar'dan Sehl b. Huneyf'i Muâviye'nin yerine Şam valiliğine tayin etti; ancak Sehl b. Huneyf Tebuk'e varınca Muâviye'nin adamları tarafından geri çevrildi. Hz. Ali döneminde valilik kurumundaki en önemli gelişme, bir valinin, yani Suriye valisi Muâviye'nin isyan ederek kendini halife ilan etmesidir.

Emeviler Dönemi: Emevi devletinin hâkimiyeti altındaki bölgeler de halifelerin tayin ettiği aileler tarafından yönetiliyordu. Bu dönemde şehir valilerine âmil unvanı verilirdi. Eyalet yöneticileri ise hanedana mensup idarecilere verilen emîr unvanıyla da anılırdı. Bu dönemde devlet şu eyaletlerden meydana geliyordu: Hicaz, Irak, el-Cezire, Mısır, Suriye ve İfrikıyye.

Hicaz: Mekke, Medine ve Taif çevresini içine alan bu eyaletin valisi Medine'de otururdu. Yemen ise bazen bu eyaletin idaresine verilir, bazen de müstakil bir eyalet hâline getirilirdi.

Irak: Bu eyalete Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem, Umman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan, Maveraünnehir, Sind ve Pencap bölgeleri dâhildi. Bütün bu bölgeler Kufe'de oturan genel valiye bağlı üç birim hâlinde yönetilir, her birinin yöneticisine de yine vali denirdi. Horasan ve Maveraünnehir bölgesinin merkezi Merv idi. Bahreyn ve Umman bölgesinin idaresi de Irak valisi tarafından tayin edilen Basra valisine aitti. Sind ve Pencap bölgesinin valisi de Kufe valisi tarafından tayin edilirdi.

el-Cezire: Ermeniyye, Azerbaycan ve Anadolu'nun bazı kesimleri bu valiye bağlı idi.

Mısır: Aşağı ve Yukarı Mısır bölgeleri ile birlikte Mısır valiliği müstakil bir vilayet idi.

İfrikıyye: Kuzey Afrika, Sicilya ve Sardunya'yı içine alıyordu. Endülüs de buraya bağlı idi. Eyaletin merkezi Kayrevan şehriydi. Buranın valisi de Akdeniz'deki adalar, Tanca ve Endülüs'ü yönetecek valileri tayin etme yetkisine sahipti. Dolayısıyla Emeviler döneminde eyalet valileri kendilerine bağlı şehirlerin valilerini bizzat tayin etme hakkına sahip bulunuyorlardı.

Abbasiler Dönemi: Abbasilerde de idare merkeziyetçi bir karaktere sahipti. Eyaletler yine vali ve emir tarafından idare edilirdi. Hilafet merkezinden uzak eyaletlere hanedana mensup kişiler veya son derece güvenilir kumandanlar tayin edilirdi; ancak bu göreve tayin edilen kumandanlar zamanla Bağdat veya Samerra'da oturmayı tercih ederek yerlerine vekiller göndermeye başladılar. Merkezî otoritenin zayıflaması üzerine bu valiler veya vekilleri bağımsızlıklarını ilan ettiler. İfrikıyye'de Ağlebiler, Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidiler, Azerbaycan'da Sacoğulları, Horasan'da Tahiriler ve Maveraünnehir'de Samaniler bu şekilde kurulmuştur.

Abbasiler döneminde nazari olarak iki çeşit valilik vardı: İmâret-i âmme (genel valilik) ve İmâret-i hâssa (özel valilik). Valiler, vezirlerin tavsiyesi ile tayin edildiği için kendilerini halifeye arz ve takdim eden vezir görevden alınınca genellikle valiler de görevden alınırdı.

Abbasiler dönemindeki başlıca eyaletler şunlardır: İfrikıyye, Mısır, Suriye ve Filistin, Hicaz ve Yemame, Basra, Irak, el-Cezire, Azerbaycan, Cibal, Huzistan, Fars, Kirman, Mukran, Sicistan, Kumis, Kuhistan, Taberistan, Cürcan, Horasan, Harizm, Fergana, Şaş (Taşkent), Suğd (Buhara, Semerkand).

İdarenin temel birimlerinden olan valilik, Müslüman devletlerde klasik dönem tecrübesi esas alınmakla birlikte yerel şartlar da göz önünde bulundurularak ve geliştirilerek devam ettirilmiştir. Örneğin Karahanlılarda devletin hem doğu hem de batı kısmı eyalet ve vilayetlere ayrılmış ve bunların başında da çoğu zaman hanedana mensup kimseler veya devlet hizmetinde tecrübe kazanmış valiler bulunmuştur.

H) Adli Teşkilat

Kur'an'da adalete sık sık vurgu yapılmış, Hz. Peygamber'in de yargı işleriyle görevlendirildiği bildirilmiştir. Buna paralel olarak, adaletin ikamesi ve toplumun huzur içinde yaşamasının sağlanması için İslam medeniyeti tarihinde Hz. Peygamber döneminden itibaren adalete önem verilmiş ve bununla ilgili kurumlar gelişmiştir. İslam toplumlarının siyaset geleneğinde yargı bir kamu hizmeti olarak telakki edilmiş, hilafete dâhil görevlerden biri kabul edilmiştir.

İlk dönem İslam tarihinde devlet başkanları/halifeler hukuki anlaşmazlıkları çözmek ve karara bağlamakla bizzat kendileri ilgilenmişlerdir; ancak tarihî süreçte devletin sınırlarının genişlemesi ve duyulan ihtiyaç üzerine bu görev için kadılar/hâkimler tayin edilmiştir. Kadı tayin yetkisi de siyasi otoriteyi temsil eden devlet başkanına ait kabul edilmiş ve kadı onun vekili sayılmıştır. Yine tarihî süreç içinde kadıların nitelikleri, tayin ve azilleri, görev ve yetkileri, sorumlulukları ve denetimi ile ilgili esaslar belirginleşmiştir. Söz gelişi kadı'nın/hâkimin sorumluluğu konusunda, yargının bağımsız olması, hiçbir makam veya kişinin yargıya müdahale etmemesi, kadıların da bağlı bulundukları hukuki prensiplere ve vicdani kanaatlere göre karar vermesi temel esas kabul edilmiştir. Öte yandan neticede bir insan olan kadı'nın/hâkimin de

yanılması, görevi ihmali, suistimalde bulunması ihtimal dâhilinde bulunduğundan, denetlenmeleri üzerinde de durulmuştur.

İslam adliye teşkilatı Hz. Peygamber döneminde oluşmaya başlamıştır. Onun zamanında her türlü ihtilaf kendisi tarafından çözüme kavuşturuluyordu. O, davaları Kur'an hükümleri çerçevesinde çözüyor, Kur'an'da bulunmayan hususlar için de hüküm veriyordu. Hz. Peygamber'e gelen söz gelişi hırsızlık, zina, sarhoşluk, adam öldürme, yaralama vb. olaylarda suçlulara cezalar uygulanıyordu. Ona gelen hukuk davaları arasında miras ihtilafları, toprak meseleleri, su kuyusu mülkiyeti davaları, su hakkı ihtilafları, nesep, borç gibi davalar bulunuyordu. Bu arada davaları karara bağlarken, gelecek yüzyıllarda uygulanacak yargı usulü hakkında prensipler ortaya konmuş oluyordu. Hz. Peygamber, Medine ve çevresinin yargı işlerini yürütmekle beraber, Arap Yarımadası'nın her tarafından kendisine davalar getiriliyordu.

Hz. Peygamber döneminin hukuki alanda önemli gelişmelerinden biri, Medine vesikasıdır. Bu vesika, antlaşmaya dâhil grupların siyasi, askerî ve mali hususlarda takip edecekleri hareket tarzını tespit ve tanzim ediyordu. Bu vesika adiî alanda da çok başarılı bir yenilik sayılır. Vesika ile bireylerin ve hatta kabilelerin kendi haklarını kendilerinin koruması usulü kaldırılmış, ihtilafları çözmede merkezî otorite yetkili kılınmıştır.

Hz. Peygamber'in hayatında meydana gelen ve kendisinin hüküm verdiği hususlar, müstakil bir literatür oluşturacak miktara ulaşmış ve buna dair eserler kaleme alınmıştır. İbn Tallâ el-Endelûsî'nin (ö. 497/1104) *Kitâbu Akdiyeti'r-Rasûl* adlı eseri bunlardan biridir. Bazı siyer kitaplarında (mesela Şâmî'nin *Subulu'l-Hudâ ve'r-Raşâd*'ında) Hz. Peygamber'in hükümlerinde, fetvalarında izlediği hareket tarzına dair özel kısımlar ayrılmıştır.

Hz. Peygamber'in valileri bölgelerinde bazen yargı görevini de yürütüyorlardı. Hz. Peygamber, vilayetlerde bu görevi yerine getirmek üzere özel olarak bazı sahabileri de görevlendirmiştir. Hatta Medine'de davaların çoğalması sebebiyle, önceden hâkim sıfatıyla yürütmekte olduğu görevlerden bir kısmını sahabilerine devretmiştir. Kendisi de temyiz yetkisini kullanmıştır. Bu hususa şu olay örnek verilebilir: İki kardeşe ait arazi parçası üzerine yapılan bir evin kime

ait olduğu hususunda vârisler, ihtilafa düşerler. Meselenin halli için Hz. Peygamber'e başvururlar. O da davaya bakmak için Huzeyfe b. Yemân'ı görevlendirir. Huzeyfe bizzat evin yanına giderek keşif ve incelemelerde bulunur, şahitleri ve bilirkişileri dinler. Sonunda verdiği kararı Peygamber'e bildirir. O da Huzeyfe'nin verdiği kararı onaylar.

Hz. Peygamber, hâkimliğe, şer'i konuları iyi bilen, davacı ve davalının delillerini ve hilelerini en güçlü şekilde kavrama kabiliyetine sahip sahabileri tayin ederdi. Onun zamanında Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâz b. Cebel, Abdullâh b. Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ukbe b. Âmir, Huzeyfe b. Yemân kadılık yapmışlardır.

Hz. Peygamber tarafından sırf adli görevle tayin edilen ilk kişi Hz. Ali'dir.

O, bu görevle Yemen'in Necran bölgesine gönderilmiştir. Hz. Peygamber Hz. Ali'den, davalı ve davacının her ikisini de dinlemedikçe hüküm vermemesini istemiştir. Bu talimat, Müslümanlar arasında, *gerçek ortaya çıkmadan karar verilmemesi* şeklinde bir anlayışın gelişmesine ve prensip hâline gelmesine vesile olmuştur. Nitekim ünlü sahabi Ebû Mûsâ el-Eş'arî, *gerçek ortaya çıkmadan bir hâkimin hüküm vermesi doğru değildir* derdi. Dört halife döneminin sonuna kadar yaşayan Ebû Mûsâ'nın bu sözü, dönemin yargı anlayışını ortaya koyması açısından da ayrıca önemlidir.

Hz. Peygamber zamanında adli duruşmaların yapıldığı muayyen bir bina, duruşmanın günü ve saati yoktu. O, camide, pazarda, evde, tarafları kabul ediyor ve hemen davaya bakıyordu. Bunun yanında, Mescid-i Nebevi'nin bir köşesinin duruşma salonu olarak kullanıldığı da söylenmektedir.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde adli işlere gelince, Hz. Ebûbekir döneminde Medine'de yargı hizmetini Hz. Ömer üzerine almıştır. Hz. Ömer, halifeliği döneminde başta Medine olmak üzere Mısır, Suriye ve Irak'taki şehirlere kadılar tayin etmiştir. Hz. Osman zamanında ise Medine'de bu işe Muğîre b. Nevfel b. Hâris bakıyordu. Kufe kadısı Abdullâh b. Mes'ûd aynı zamanda beytülmal görevlisi idi. Daha sonra bu şehre Kadı Şureyh tayin edildi. Basra valisi olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî aynı zamanda kadılık görevi yapıyordu. Osmân b. Kays Mısır kadısı idi.

Adil halife olarak tanınan Hz. Ömer kadılık görevine tayin ettiği kimselere yargılama usulü ile ilgili yazılı talimatlar vermiş ve belli başlı esaslar koymuştur. Bunu Basra'da vali ve kadı olarak görev yapan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta görmek mümkündür. Hz. Ömer bu mektupta, önce, yargının muhkem bir fariza ve uyulan bir sünnet olduğunu belirtir. Sonra, hâkimin tarafsız olması, tarafların delil getirme yükümlülüğü ve barışma üzerinde durur. Hâkimin yanlış karardan dönmesi, keyfî delillerin kaldırılması gibi hususlara yer verir. Mektupta ayrıca, kitap ve sünnette yer almayan hususlarda kıyasa başvurulması, yalancılığı sabit olmadıkça bütün Müslümanların dürüst sayılması gibi prensipler bulunur. Özellikle tarafsızlığa önem verilir. Deliller bugünkü hukuk anlayışına uygun bir biçimde ortaya konulur; eski hukuk sistemlerinde rastlanan keyfî delillerin kaldırıldığı vurgulanır. Maddi delillerin bulunmadığı durumlarda, yemin gibi dinî, ruhi deliller ortaya konur. Yargılama usulünün temel esaslarını teşkil eden bu hususlar, hukuk tarihinde ileri bir anlayış olarak kabul edilmektedir.

Gayr-i müslim tebaanın, hukuki ve adli muhtariyete sahip olduğuna sosyal hayat bölümünde değinilmişti.

Hz. Peygamber döneminde sınırlı sayıda da olsa, bazı borçlu, esir ve sanıkların hapsedildiği yönünde rivayetler mevcuttur; ancak, onun döneminde hapsin asli bir ceza değil de ihtiyati tedbir, yani tutukluluk olarak uygulandığı görülür. Hapis cezası ve kurum olarak hapishane uygulamasının, Hz. Ömer döneminde başladığı, Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde de devam ettiği bilinmektedir.

Emevilerde adli işler kadılık, hisbe teşkilatı ve mezalim mahkemeleri tarafından yürütülüyordu. Mezalim mahkemeleri, yönetimin/mevki ve nüfuz sahibi insanların haksızlık yapmalarına engel olmak ve ortaya çıkan ihtilafları çözmek için kurulmuştur. Bunlar kadılıktan daha yetkili bir üst mahkeme idi. Üst seviyedeki idarecileri yargılardı. Kadıların yetkisi fevkindeki davalara bakarlardı. Doğrudan halife, vali veya onların vekili olan bir mezalim kadısı başkanlığında görev yaparlardı. Bunların duruşmasında muhafızlar, kadılar, fakihler, şahitler ve kâtiplerden oluşan beş grup görevli hazır bulunurdu.

Adli teşkilatın bir unsuru olan muhtesipliğin görevi ise genel ahlak ve asayişle ilgili durumu kontrol etmek ve süratle sonuçlandırılacak davalara bakmaktı. İyiliği emredip kötülükten nehyetmek, çarşı ve pazarları kontrol etmek, borçların zamanında ödenmesini sağlamak... hisbe teşkilatının görevi idi.

Emevi devletinde, daha kuruluş yıllarında halife ve valilerin sadece mezalim mahkemelerine intikal eden davalara baktıkları, diğer davaları kadıya devrettikleri görülmektedir. Mesela Muâviye, kendi üzerindeki yargı yetkisini başşehir Şam'da tayin ettiği kadıya bırakmıştır; taşradaki valiler de aynı şekilde bu yetkilerini kadılara devretmişlerdir. Bu dönemde kadılara ayrıca idari, mali, eğitimle ilgili görevlerle, yetim ve vakıf mallarını koruma görevleri de verilmiştir.

Abbasiler döneminde de adliye teşkilatı Emevilerdeki gibi idi; ancak bu dönemde ülke çapında ihtiyaç üzerine şehirlerdeki kadıların sayısı artırıldı. Hârûnu'r-Reşîd, kadıların tayininde kendisine yardımcı olması için İmam-ı Ebû Yûsuf'u baş kadı/kâdılkudât tayin etti. Bu dönemden itibaren kadıların tayin, terfi ve azli ile ilgilenen kâdılkudâtlık kurumu ihdas edilmiş oldu.

İlk dönemlerde her vilayette bir kadı bulunurdu. Irak kadısı Hanefi mezhebine, Suriye ve Kuzey Afrika kadısı Maliki mezhebine Mısır'daki kadı da Şafii mezhebine göre hüküm verirdi. Daha sonra her vilayete dört mezhebi temsilen kadılar tayin edildi. Mezalim mahkemeleri Abbasilerde de devam etmiştir.

Klasik dönem adliye tecrübesi daha sonraki tarihlerde kurulan Müslüman devletlerde geliştirilerek sürdürülmüştür. Osmanlı devletinde kadılık müessesesi klasik dönemdekine göre geniş yetkilerle donatılarak devamı sağlanmıştır.

Hz. Ömer döneminden itibaren İslam devletlerinde askerler arasındaki davalara bakmakla ordu kadısı (kâdı'l-cünd) görevlendirilmiştir. Türk İslam devletlerinde *kazaskerlik* olarak varlığını sürdüren bu kurum, muhtemelen Anadolu Selçukluları vasıtasıyla Osmanlılara intikal etmiş, 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren resmî bir kurum olarak sisteme yerleşmiştir. Kâdılkudâtlığın Osmanlı'daki devamı sayılabilen kazaskerliğin yetkileri ve hizmet alanları diğer İslam devletlerindeki ordu kadılarına göre zamanla

genişlemiş/gelişmiş, sayıları artmış, kazasker, Divan-ı Hümayun'un üyesi, yargı ve eğitim teşkilatının sorumlusu olarak varlığını sürdürmüştür.

İ) Askerî Teşkilat

İslam medeniyetinde barış esas olmakla birlikte gerektiğinde savaşa hazır olunması, savaşılması, savaş sonrası uygulamalar ile ilgili temel ilkeler Hz. Peygamber zamanında tespit olunmuştur. Medine döneminde Müslümanlar müstakil bir toprağa sahip olunca yurt savunması anlayışı geliştirilmiş ve bunun için gerekli adımlar atılmıştır.

Hz. Peygamber zamanında özel olarak muvazzaf bir ordu mevcut değildi. İç güvenliği sağlamak için polis teşkilatı da yoktu. Eli silah tutan her Müslüman, vatan savunmasına katıldığı gibi asayişi sağlamak için de zaman zaman görevlendirilirdi. Bir sefer tertiplemek veya bir saldırıya karşı koymak gerektiğinde Hz. Peygamber gönüllüleri çağırır, bir kayıt defteri açılır ve her aday buraya adını kaydettirirdi. Tespit edilen günde, gönüllüler, silahları, binekleri, sefer azıkları... ile şehir dışında bir karargâhta toplanırlardı. Hz. Peygamber oraya gelir, orduyu teftiş ederdi. Her sefer için gerekli asker sayısını kendisi kararlaştırırdı. Kendi imkânlarıyla teçhizatını tamamlayamayanları devlet bütçesinden donatırdı. Asker toplama işi kabile başkanları vasıtasıyla yapılırdı. Hemen her seferde, gideceği bölgeye orduyu en kısa ve emniyetli yoldan ulaştıracak bir kılavuz tayin eder, onun rehberliğinde hareket ederdi. Sefere çıkacak ordunun kumandanını Hz. Peygamber tayin ederdi; şayet bizzat sefere çıkmışsa, kendisine bağlı komutanları belirlerdi.

Ordu klasik şekilde öncü, artçı, sağ kanat, sol kanat ve merkez olmak üzere beş kısma ayrılıyordu. Askerî birlik ve kıtaların toparlanması ve teşkili genellikle kabilelere bırakılırdı. Şayet bazı kabilelerden gelenler çok az ise bunlar diğerleriyle birleştirilirdi. Sefere çıkan ordu içinde, kesin çizgiler olmamakla birlikte, çeşitli komuta kademeleri vardı. Ordunun karargâhı, nöbetçiler vasıtasıyla gece gündüz korunurdu. Esirler sorguya çekilerek veya ileri keşif kolları gönderilerek sefere çıkılmadan önce düşmanın durumu hakkında bilgi toplanırdı. Keşif birlikleri vasıtasıyla düş-

manın izini sürme, pusu kurma ve casusluk gibi savaş taktikleri biliniyordu. Hz. Peygamber bilgi toplamak için casus kullandığı gibi, düşman casuslarına karşı da casusluk tedbirleri alıyordu. Usâme b. Zeyd'i Suriye'ye sevk ederken ondan kılavuzlar kiralamasını, önden gözcüler sevk etmesini istemiştir.

Düşmanın kan dökülmeksizin boyun eğmesi için, suya engel olmak gibi tedbirlere başvuruluyordu. Hz. Peygamber, düşmanı şaşırtma metotlarını uygulardı. Medine'den ayrılmadan önce asıl gayesinden başka bir maksadı varmış gibi bir şayia yaydırırdı. Başlangıçta, asıl hedefinden başka bir istikamette yürürdü. Sonra bir dönüş yaparak yolunu değiştirirdi. Tahmini mümkün olmayan tenha yolları seçerdi. Tebuk seferi hariç, asıl hedefini genellikle gizli tutmuştur.

Hz. Peygamber, hicret yürüyüşü de dâhil, katıldığı savaşlarda ve gönderdiği seriyyelerde bayrak (*livâ*) ve sancak (*râye*) kullanmıştır. Her zaman savaştan önce düşmanı yeniden ve bir kere daha İslam'a davet ederdi. Şayet kendisi sefere çıkmıyorsa, gönderdiği komutanlara bu kurala uymaları için kesin talimat verirdi.

Hz. Peygamber, iklim şartlarının savaşan askerler üzerindeki tesirlerini biliyordu. O dönemde savaşlar –Hendek, Taif ve Hayber kuşatmaları hariç– genellikle yarım gün sürmüştür.

Savaşlarda koruyucu silah olarak zırh, kalkan ve miğfer; yaralayıcı ve öldürücü silah olarak da kılıç, ok ve yay, mızrak ve kargı, mancınık ve debbabe kullanılıyordu. Binek hayvanı olarak daha ziyade at ve deve tercih edilirdi. Askerlerin, silah arkadaşlarını düşmandan ayırabilmesi için her seferde ayrı olmak üzere bir parola (şiar) seçiyordu; o dönemde henüz ünifOrma mevcut değildi.

Şüphesiz düşmanın canına ve malına zarar verme, savaşta tabii bir durumdur. Fakat insan haysiyetine yakışmayan hareketler ve ölülere işkence yapmak (müsle), Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Ölülerin, canlı varlıkların yakılması gibi davranışlara müsaade edilmemiştir. Çünkü bu tür bir uygulama, insan onuruna yakışmayan, sadece kin ve nefreti artıran bir davranıştır. Düşman tarafta savaşan erkekler dışında kalan sivillerin, yani çocukların, yaşlıların, din adamlarının, işçilerin, hizmetçilerin, sakatların, kadınların ve savaşla ilgisi bulunmayan diğer kimselerin, savaşa iştirak etmedikleri müddetçe öldürülmeleri yasaklanmıştır.

Savaş esirlerine, öldürülme, fidye karşılığı veya mübadele, yani Müslüman esirlere karşılık serbest bırakma, şartlı serbest bırakma, köleleştirme ve karşılıksız serbest bırakma (ki Hz. Peygamber döneminde en fazla uygulanan usul budur) gibi muameleler yapılırdı. Hz. Peygamber esirlere iyi davranılmasını istemiş, onlara eziyet edilmesini ve işkence yapılmasını yasaklamıştır. Kendisinden bilgi almak için bile olsa esire baskı yapılmasının uygun olmadığına işaret etmiştir.

Hz. Ömer ordu teşkilatına çok önem vermiş ve bu konuda bazı düzenlemeler yapmıştır. Söz gelişi sefer esnasında ordunun konaklaması için daimî ordugâhlar ve kaleler yaptırmıştır.

Hz. Ömer'in başlatmış olduğu askerî teşkilatlanmayı Emeviler daha da geliştirdiler. Abdulmelik b. Mervân mecburi askerlik sistemini getirdi. Bu halife zamanında ordu sadece Arap askerlerden oluşuyordu. Fakat devletin sınırları genişleyince durum değişti. Kuzey Afrika ve Endülüs'e giren Arap orduları Berberilerden büyük çapta yardım aldı.

Emevilerde ordu, 2. Mervân'a kadar "hamîs" adı verilen beş bölüm hâlinde düzenlenmiştir: Merkez, sağ kanat, sol kanat, öncüler ve artçılar. Adı geçen halife eski bölümleme tarzını terk ederek orduyu "kurdûs" denilen daha küçük bölüklere ayırdı. Ordu, piyade ve süvarilerden meydana geliyordu. Piyadeler kılıç, kalkan, mızrak, süvariler de kalkan, kılıç, yay ve ok taşırlardı. Zırh, çelikten yapılmış ve kartal tüyleriyle süslenmiş miğfer giyerlerdi. Bunlar Arapların öteden beri kullanageldikleri silahlardı. Çok iyi ok atarlardı. Bir asker; ailesinden ayrı olarak dört aydan fazla cephede tutulmazdı. Savaştan sonra komutanların görevi askerlerle ilgilenmek, onları hazırlamak için eğitmek, silahları ve savaş hazırlıklarını tamamlamaktı. Emeviler dönemindeki silah altındaki ordunun mevcudu yaklaşık 60.000 olup bunların aileleri için yapılan tahsisatlar da dâhil yıllık altmış milyon dirhem bir harcamayı gerektiriyordu.

Abbasiler döneminde ordunun esasını, maaşlı ve her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan nizami ve daimî statüdeki ücretli askerler (murtazika) oluşturuyordu. Bunların yanında gönüllü askerler (mutatavvıa) de vardı. Bu ikinciler kendi istekleriyle

orduya katılırlar, zekât ve ganimetten hisse alırlardı. Gönüllü kıtalar arasında bedeviler olduğu gibi köy, kasaba ve şehir halkı da vardı.

Abbasi ordusu beş gruptan oluşuyordu:

1. Başşehirdeki koruma birliği: Haresu'l-halîfe.
2. Büyük devlet adamlarının emrinde görev yapan birlikler.
3. Vilayetlerde bulunan birlikler.
4. Sınır garnizonlarındaki birlikler.
5. Yardımcı kuvvetler.

Türk birliklerinin Abbasi ordusuna katılmasından sonra rütbelerde onlu sistem benimsendi. Buna göre arîf on askere, halîfe elli askere, nakîb yüz askere, kâid bin askere, emîr on bin askere kumanda ediyordu. Başlangıçta sırasıyla Araplar, İranlılar, Türkler, Zenciler ve Berberilerden oluşan ordunun etnik yapısında zamanla değişiklikler oldu. Araplar idari kadrolarla birlikte ordudaki etkinliklerini de kaybedince Me'mûn döneminden itibaren ordudaki üstünlük yavaş yavaş Türklerin eline geçmeye başladı. Bu durum Büveyhilerin Bağdat'ı işgaline kadar sürdü.

EKONOMİK YAPI

İnsan, başta beslenme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetlerinde bulunma durumundadır. Ekonomik faaliyetler bir medeniyetin siyasi, fikrî ve kültürel bağımsızlığını ve gelişmişliğini belirler. İslam medeniyeti açısından da durum böyledir.

İslam medeniyetinin ekonomik alandaki ilkeleri esas olarak Kur'an ve sünnet etrafında şekillenmiştir. Bu medeniyette ekonomik faaliyetlerle ilgili düzenlemeler, daha Mekke döneminde başlamış, tarihî süreçte bireysel ve toplumsal bazda sürdürülmüştür.

İslam medeniyeti, sosyal adalet, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması, muhtaçların korunması, israfın önlenmesi gibi ekonomik alandaki ayırıcı özelliklerini Kur'an ve sünnette belirlenen ilkelerden almıştır. Bu ilkeler temel olarak korunmuş; ancak farklı zaman ve mekânlarda değişik biçimlerde yorumlanmış ve kurumlar oluşturulmuştur. Çalışma, cömertlik, infak gibi doğrudan; güven, doğruluk gibi dolaylı olarak ekonomiyle ilgili değerler, İslam medeniyetinde iktisat alanındaki davranışlara yön vermiştir.

A) Hz. Peygamber Dönemi

Hz. Peygamber bizzat davranışlarıyla birer ekonomik değer olan üretim, tüketim, emek vb. konularda önemli ilkeler ve uygulamalar ortaya koymuştur. Onun ekonomik alanda en fazla üzerinde durduğu hususlardan birisi çalışmadır. Kur'an-ı Kerim'in çalışma prensipleri ile ilgili ayetlerini kendi hayatında uygulamıştır. Kişi-

nin çalışmasını, üretimde bulunmasını ve ailesini geçindirmesini, fakire, yoksula yardım için çalışmayı Allah yolunda cihad, gündüzleri oruç ve geceleri namazla geçirme ile bir tutmuştur.

Hz. Peygamber paranın piyasaya arzı konusu üzerinde durmuş; ticareti teşvik etmiş; ticaret ortaklıkları kurmuştur. Bu tutumuyla, aynı zamanda medeni bir hayat tarzını da terviç etmiştir. Çünkü ticaret, yerleşik bir hayat tarzının oluşmasına ve imar faaliyetlerinin gelişmesine vesile olmaktadır.

Hz. Peygamber ticaretin yanında ziraatı da önemsemiştir. Ağaç dikme hususundaki hassasiyeti, aynı zamanda tarımı teşvik olarak değerlendirilmelidir.

Hz. Peygamber, meşru yoldan kazanç sağlayan her mesleği makbul görmüş, kişilerin mesleğine olan ilgisini ve sevgisini artırmak için onlarla konuşmuş, mesleği ile ilgili uyulacak kuralları ve hükümleri onlara söylemiştir.

Hz. Peygamber küçük sanatlara da önem vermiştir. Onun zamanında yaygın olan meslekler arasında manifaturacılık, attarlık, demircilik, tartıcılık, sarraflık, eczacılık, terzilik ve kuyumculuk sayılabilir.

Hz. Peygamber'e ekonomik konularda bazı ayetler nazil olup hükümler konuyor, ekonomik alandaki bazı cahiliye âdetleri yasaklanıp, bazıları da ıslaha tabi tutuluyordu.

Medine'deki mevcut pazarlar genellikle müşrikler ve Yahudilerin kontrolündeydi. Bunlar ticari faaliyetlerinde kendi dinî anlayışlarına ve cahiliye âdetlerine göre hareket ediyorlardı. Hz. Peygamber Medine'deki pazarları gezip gördükten sonra burala-rın Müslümanların pazarı olamayacağını söyledi. İslam'ın ekonomik konulardaki hükümlerini uygulayabilmek için Müslümanların kendi pazarlarını kurmalarına gerek duydu. Benû Saide bölgesinde bulunan açık bir alanı pazar yeri olarak seçti ve bir pazar nizamnamesi hazırladı. Bu pazarda esnafın sabit mekânlar edinmesini yasakladı ve vergi alınmayacağını ilan etti. Tecrübeli bir tacir olan Hz. Peygamber, vergi alınmadığı takdirde satıcıların yeni pazarı tercih edeceklerini biliyordu. Nitekim tüccar, Müslümanların kurduğu pazara rağbet göstermiş ve burası yeterli müşteri bulmuştur. Hz. Peygamber Medine pazarını kontrol için görevliler ta-

yin etmiştir. Bunlardan biri Ömer b. Hattâb, diğeri de Semrâ bint Nuheykil ismindeki bir hanım sahabidir. Saîd b. Saîd b. Âs'ı da Mekke çarşısını kontrol ile görevlendirmiştir.

İslam, ticareti helal kılarken ve teşvik ederken, merhale merhale ribayı yasaklamıştır. Alışverişi ve diğer borç türlerini ribadan arındırmıştır. Bu konuda Mekke'de nazil olan ayetlerde bazı uyarılarda bulunmakla yetinilmişti. Mekke ve Taif'te olduğu gibi faiz uygulaması Medine'de de yaygındı. Hz. Peygamber bilhassa tefeciliğin halkı ezdiğini görmüştü. Hicri beşinci yıldan önce Âl-i İmrân suresinin 130. ayetiyle riba yasaklandı. Bu hususta en son nazil olan Bakara suresinin 275-279. ayetleri ile de bu yasak pekiştirildi. Hz. Peygamber ülkenin dört tarafına gönderdiği talimatlara riba yasağıyla ilgili maddeler de koydu ve bu yasağın Müslümanlar tarafından uygulanmasına özen gösterdi. Veda hutbesinde ekonomik konulara değinmeyi de ihmal etmedi ve riba yasağını burada bir kez daha hatırlattı.

Hz. Peygamber cahiliye toplumunda yaygın olan ve aldanmaya, haksızlığa ve sömürüye yol açan alışveriş türlerini yasaklamıştır. Satım akdini (bey') Kur'an-ı Kerim'in ilgili ayetleri istikametinde düzenlemiştir. Satılan malın seçiminde emr-i vakiye yol açan, aldanma riski ve belirsizlik taşıyan davranış ve şekillerle yapılan satım akitlerini yasaklamıştır. Hadis literatüründe Hz. Peygamber'in bu konudaki uygulamalarını ve sözlerini içeren özel bölümler (buyû') mevcuttur.

Hz. Peygamber ticari bir malı pahalanması gayesiyle stoklayıp piyasaya arzını geciktirmeyi (ihtikâr) yasaklamıştır. Çünkü bu, fiyatların suni bir şekilde yükselmesine ve normal piyasa seviyesinin üstüne çıkmasına yol açmaktadır. Özellikle temel ihtiyaç maddeleri söz konusu olduğunda bu tutum toplumun zarar görmesine sebep olmakta ve uzun müddet devamı hâlinde toplumsal bunalımlara yol açmaktadır.

Hz. Peygamber, üreticiyi koruma yönünde bazı uygulamalar geliştirmiştir. Söz gelişi mallarını ucuza kapatmak maksadıyla üreticiyi ve tüccarı şehir dışında karşılamayı yasaklamıştır. O dönemde sermaye sahipleri üreticiyi ve bunun yanı sıra piyasa fiyatlarından habersiz yabancı ticaret kervanlarını yolda karşılayarak, getir-

dikleri malları toptan ucuza kapatmak suretiyle stoklayıp yüksek fiyatla satarlardı. Üreticinin ve satıcının bu şekilde aldatılmasını önlemek maksadıyla Hz. Peygamber bunu yasaklamış ve bu yasağı uygulamak üzere görevliler tayin etmiştir.

Hz. Peygamber kâr sınırlamasına gitmemiş, fiyatların serbest rekabet piyasasında arz ve talep dengesine göre oluşması ilkesini benimsemiştir. Kârın tabii ve ahlaki şartlara bağlı olarak ayarlanmasını öngörmüştür. Buna rağmen, bir kimse malını pazarın ve günün fiyatından fazlaya satarsa bu kişinin hile, aldatma yapmış olacağını bildirmiştir.

Hz. Peygamber hilenin haram, kötü ve yanlış bir davranış olduğunu, dünyada ve ahirette sorumluluğa neden olduğunu bildirmiştir. Alışverişlerde tüccara doğruluğu telkin etmiş, doğru davranan ticaret erbabının peygamberlerle, şehitlerle, doğrularla birlikte haşrolunacağını haber vermiştir.

Hz. Peygamber döneminde gelir elde ederken başvurulmaması gereken usullerle, harcama yaparken dikkat edilmesi gereken prensipler ana hatlarıyla açıklanmıştır. Söz gelimi, gayr-i meşru kazanç yollarından hırsızlık, gasp, haksız ve batıl yollarla gelir sağlamak yasaklanmıştır. Helal ticarette de haksızlığı önlemek için ölçü ve tartıda hile yapılmaması emredilmiştir. Harcamalarda da orta yolun izlenmesi istenmiş, israf ve cimrilik hoş görülmemiştir.

Hz. Peygamber tüketicinin korunması için gerekli tedbirleri almıştır. Mesela bu amaçla kalite kontrolü üzerinde durmuştur. Çürük ve bozuk mal satmayı, kalitesiz malı kaliteli malla karıştırmayı yasaklamıştır. Söz gelişi ıslak mahsulü altta saklayan satıcıyı kınamıştır. Kusurlu malı, kusurunu söylemeden satmanın helal olmayacağını söylemiştir. Fiyat kızıştırmayı yasaklamıştır. Ölçü ve tartı konusuna denetim getirmiştir. Piyasada bulunan birbirinden farklı ölçek ve tartılar arasında yeknesaklığın sağlanması için standart belirlemiştir.

Hz. Peygamber'in işçi-işveren ilişkilerine verdiği öneme gelince, o, İslam öncesi Arap toplumunda yaygın olan ücretle iş yaptırma ve işçi çalıştırmaya toptan karşı çıkmamıştır; ancak işçilere ağır iş yüklenmesi, ücretin geciktirilmesi, kaybolan malın haksız

yere işçiye ödetilmesi gibi uygulamaları yasaklamış, işçilere adaletli bir şekilde davranılmasını ve kardeş muamelesi yapılmasını emretmiş, bu prensipleri de hayatında uygulamıştır. İşçiye ücretinin, teri kurumadan verilmesini istemiştir.

Hz. Peygamber'in ekonomik hayatla ilgili bu genel uygulama ve prensiplerini hatırladıktan sonra, İslam tarihinin ilk dönemlerindeki daha çok devlet merkezli ekonomik yapıya göz atabiliriz.

B) Mali Yapı

a) Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Mali Yapı

Ganimet: İnsanlık tarihinde savaş bir vakıadır. Bu vakıa ile İslam medeniyeti de karşı karşıya kalmıştır. Savaşın bir sonucu olan ganimetlerin taksimi ve harcanma yerleri konusunda Kur'an-ı Kerim'de bazı ilkeler belirlenmiştir. Buna göre ganimetler beşe ayrılacak, dört hissesi gazilere, humus adı verilen beşte biri ise devlete gelir kaydedilecektir. İslam, humus gelirlerinin de daha çok sosyal alanda harcanmasını öngörmüş ve Enfâl suresinin 41. ayetinde ilgili sınıfları saymıştır. Buna göre ganimetin beşte biri *Allah'a, Rasulü'ne, onun akrabasına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara* aittir.

Ganimetler, savaş esirleri, arazi ve menkul mallar olmak üzere üçe ayrılır. Savaş esirleri de gayr-i müslim erişkin erkekler, kadın ve çocuklar olmak üzere iki kısımda mütalaa edilir. Esir kadın ve çocuklara ise ister Ehl-i Kitap, ister müşrik olsun ölüm cezası verilmez.

Hz. Peygamber döneminde ele geçirilen toprakların bir kısmı ganimet statüsüne tabi tutulmuş, bir kısmı eski sahipleri üzerinde bırakılarak vergilendirilmiş, cüz'i bir kısmı da Hz. Peygamber'e tahsis edilmiştir. O da bu sonunculardan elde edilen gelirleri kendi ailesi, fakirler ve devlet giderleri için harcamıştır.

Hz. Peygamber'den sonra, ganimet ayetinde yer alan Allah, peygamber ve zî'l-kurbâ'ya ait hisseler çok tartışılmıştır. Hz. Ebûbekir humusu, yalnızca ayette geçen son üç zümreye dağıtmış; Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali de aynı şekilde hareket etmişlerdir.

Cizye: Cizye, İslam devletindeki gayr-i müslim tebaadan alı-

nan baş vergisidir. Cizye, akıllı, baliğ, hür, maddi gücü yerinde ve sağlıklı olan gayr-i müslim erkeklerden alınırdı. Gözleri görmeyen, felçli, yaşlı, çalışmaktan âciz ve yoksul kimseler, –bu konuda farklı görüşler olmakla beraber– cizye vermekle mükellef değildi. Cizye, Müslümanlığı kabul eden zimmilerden alınmazdı. Hz. Peygamber, dört halife ve Ömer b. Abdulazîz dönemindeki uygulamalar bu şekilde gerçekleşmiştir. Cizye karşılığında zimmilerin can, mal ve inanç hürriyetleri güvence altına alınırdı. 9/630 yılındaki Tebuk seferi esnasında nazil olan Tevbe suresinin 29. ayetinde, Ehl-i Kitap'tan olan kimseler, eğer İslamiyet'i kabul etmezlerse, cizye ödemeleri, bunu reddederlerse kendileriyle savaşılması öngörülmektedir.

Cizye ayetinin inmesiyle Hz. Peygamber aynı yıl Eyle, Ezruh, Cerba ve Dumetu'l-Cendel; ertesi yıl Necran, Yemen, Bahreyn, Makna, Teyma ve Hecer'deki gayr-i müslimlerle cizye antlaşmaları yapmıştır. Bunlardan Eyle, Ezruh, Dumetu'l-Cendel ve Necran halkı Hıristiyan; Teyma ve Makna halkları Yahudi; Bahreyn, Hecer ve Yemen ahalisi de kısmen Yahudi ve Hıristiyan, kısmen de Mecusilerden oluşuyordu.

Cizyenin miktarı, zamana ve alındığı bölgeye göre farklılık arz etmektedir. Cizye, fert başına veya müşterek olarak alınabilirdi.

Cizye, Hz. Peygamber zamanında ya doğrudan mükelleflerden veya gayr-i müslim kabile başkanlarının yahut da ileri gelenlerin aracılığıyla toplanırdı. Bu dönemde özel cizye memurlarının bulunmadığı, zekât toplayan âmillerin gayr-i müslimlerden cizyeyi de topladıkları görülmektedir.

Cizye uygulamalarına dört halife döneminde de kısmi değişikliklerle devam edilmiştir. İlk defa Hz. Ömer zamanında gayr-i müslimlerden cizye ve haraç gibi vergileri toplamak üzere özel memurlar görevlendirilmiştir. Vergisini ödeyenlere deri parçasına yazılmış bir makbuz verildiği görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de zekât ile ganimetin harcanacağı yerler açıkça zikredildiği hâlde cizyenin dağıtılacağı yerler hakkında açık hükümler yer almamıştır. Dolayısıyla cizyenin zekâttaki gibi belirli yerlere harcanma zorunluluğu yoktur. Kamu yararına uygun olarak, ihtiyaç duyulan yerlere harcanabilir.

Zekât: Zekât, Müslümanların mallarına taalluk eden bir yükümlülüktür. Altın, gümüş, madenî ve kâğıt nakit paralar nisap miktarına ulaştığında, üzerinden bir yıl geçtikten sonra kırkta biri, yani %2,5 miktan zekât olarak verilir. Ticaret malları da böyledir. Keza alacaklar da zekâta tabidir. Arazi vergilerinden alınan zekâta öşür denilir. Öşür, yağmur suyu ile sulanan topraklardan %10, emek sonucu sulanan topraklardan ise %5 nispetinde alınır. Nisap miktarına ulaştığında hayvanların zekâtı ise cinsine ve miktarına göre değişmektedir. Ayrıntılı bilgiler geniş bir şekilde ilmihal kitaplarında yer almaktadır.

Zekât, hicretin ikinci yılında farz kılınmasından itibaren Hz. Peygamber tarafından toplanmış ve gerekli yerlere dağıtılmıştır. İlk yıllarda zengin Müslümanlar zekâtlarını bizzat getirip Hz. Peygamber'e teslim ediyorlardı; ancak İslamiyet Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerine yayılınca Hz. Peygamber zekâtları toplamak için memurlar tayin etmiştir. Zekâtın verileceği yerler dini, sosyal, idari alanlar olarak Tevbe suresinin 60. ayetinde açıklanmıştır. Bunlar, yoksullar, düşkünler, zekât toplayan memurlar, gönülleri İslam'a ısındırılacak olanlar (müellefe-i kulûb), köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolcular olmak üzere sekiz gruptur.

Hz. Ömer, zekâta tabi hayvanlara satılık atları da dâhil etmiştir. Başlangıçtan Hz. Osman zamanına kadar her çeşit malın zekâtı devlet tarafından toplanıp dağıtılmıştır. Hz. Osman, kendi devrinin şartlarını göz önüne alarak, para, altın, gümüş ve ticaret mallarını içine alan gizli (bâtın) malların zekâtını ödeme işini fertlere bırakmıştır. Açık (zahir) malların zekâtını ise yine memurları vasıtasıyla toplamış ve dağıtmıştır. Zekâtın sarf yerlerinden biraz sonra bahsedilecektir.

Beytülmal: Beytülmal, devlet hazinesi, devlete ait her çeşit gelirlerin/mal varlığının toplanıp harcamaların yapıldığı kurumdur. Bu kurumun nüvesini/temellerini gerek fiziki mekân ve gerekse mali açıdan Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek mümkündür. Hz. Peygamber dönemindeki işleyişi Hz. Ebûbekir döneminde de devam etmiştir. Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir dönemlerinde beytülmal görevlileri vardı.

Hz. Ömer döneminde beytülmal kurumlaştı ve gelişti. Medine'deki merkez beytülmalin dışında eyaletlerde de merkeze bağlı beytülmaller kuruldu. Hz. Ömer hem merkez hem de eyaletlerdeki beytülmallere görevliler tayin etmiş, kadılık ve beytülmal görevini bazen aynı şahsa vermiştir.

Beytülmal, fonksiyonunu Emeviler, Abbasiler, Endülüs Müslümanları ve Osmanlılarda da sürdürmüştür. Ancak Osmanlılarda daha sonra beytülmal tabiri yerine hazîne-i âmire tabiri kullanılmıştır.

Fey gelirleri: İslam devletinin gayr-i müslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergisi (öşür) ve diğer bazı gelirler "fey" ortak adı altında toplanır. Cizyeden yukarıda bahsedildiği için burada diğerlerine değinilecektir.

Haraç: Haraç, gayr-i müslimlerin topraklarından alınan vergidir. Hz. Ömer zamanında konulmuştur. Hz. Peygamber zamanında ele geçirilen topraklar hakkındaki uygulamaları daha önce görmüştük. Hz. Ömer, Irak, Suriye ve Mısır'daki fetihler sonucunda ele geçirilen gayr-i müslimlerin sahip oldukları toprakları, fatihler arasında taksim etmek veya işletmek üzere yerli halkın elinde bırakmak konusunda Müslümanlarla istişare etmiştir. Sonunda toprakların ganimet statüsü dışında tutulup savaşanlara dağıtılmayarak, işletmek üzere vergi karşılığında yerli halkın elinde bırakılmasına karar verilmiştir. Fethedilen topraklar üzerinde yaşayan insanlar da esir statüsü dışında kabul edilmiş, bu toprakları işlemek üzere yerlerinde bırakılmışlardır.

Ticaret Malları Vergisi (Uşûr): İslam tarihinde gayr-i müslimlere ve Müslümanlara ticaret malları vergisini ilk defa Hz. Ömer koymuştur. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında gerçekleştirilen fetihler sonucunda İslam devletinin hâkimiyet alanı çok genişlemiş, bu topraklarda yaşayan pek çok kimse zimmi statüsüne kavuşmuştur. Öte taraftan, İslam topraklarına katılmamış olan komşu bölgelerde yaşayan kimseler de İslam topraklarına ticaret için mallarını getirmeye başlamışlardır. Bunun yanı sıra İslam topraklarından da onların memleketlerine ticaret malları gitmeye başlamıştır.

Hz. Ömer ticaret malları vergisini harbî tacirlerin müracaatı veya onların Müslüman tacirlerden vergi almaları üzerine, mü-

tekabiliyet, yani mukabele-i bi'l-misil, esası üzerine koymuştur. Buna göre halife, harbîlerden onda bir; zimmilerden yirmide bir; Müslümanlardan da kırkta bir oranında ticaret mallarından vergi alınmasına karar vermiştir. Ticaret malları vergisinin, İslam devleti hudutlarından giren veya çıkan mallar ile devletin çeşitli bölgeleri arasında (Suriye, Mısır, Yemen, Irak, Hicaz gibi) nakledilen mallardan alınması kararlaştırılmıştır. Bunların vergi memuruna (âşir) uğraması şart koşulmuştur. Diğer taraftan bu verginin tahakkuk edebilmesi için malın ticaret için olması, açıkta bulunması ve belirli bir nisaba (200 dirhem veya 20 dinara) ulaşması gibi bazı şartlar konulmuştur. Yılda bir defa alınan bu verginin zimmi ve harbîlerden alınanı cizye ve haraçla birlikte fey gelirleri arasında mütalaa edilmiştir. Müslümanlardan alınanları ise zekât geliri sayılmıştır.

Devlet Gelirlerinin Başlıca Harcama Yerleri: Maaşlar: Maaşlar, Hz. Peygamber döneminden itibaren beytülmal tarafından karşılanmıştır. Zekât gelirlerini toplamakla görevli memurların maaşları da beytülmalden verilir; ancak bunlar genel gelirlerden değil, zekât gelirlerinden karşılanırdı.

Ordunun giderleri: Ordunun giderleri beytülmalin en önemli gider kalemini oluştururdu.

Diğer kamu giderleri: Bayındırlık, eğitim gibi hizmetlerin masrafları buradan karşılanırdı.

Zekât ve humusu harcama yerleri: Zekât ve humus gelirleri Kur'an-ı Kerim'de açıkça belirtilen gruplara dağıtılmaktaydı. Zekât dağıtılanlar, fakirler, yoksullar, zekât memurları, müellefe-i kulûb, köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış olanlardır. Humusun dağıtılması gerekenler ise yetimler, yoksullar ve yolda kalmış olanlardır.

Genel yardımlar: İhtiyaç sahibi olanlara yardım yapılırdı.

Hz. Ömer kendi döneminde fey gelirlerini dağıtmak üzere –aşağıda bahsedilecektir– divan teşkilatını kurmuştur.

Hz. Peygamber zamanında az olan fey gelirleri Medine'deki Müslümanlara dağıtılıyordu. O, fey ve ganimetleri hemen, hatta geldiği gün dağıtırdı. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in fey gelirlerinden evli olanlara iki, bekârlara bir hisse verdiği nakledilmektedir.

Hz. Ebûbekir fey gelirlerini Medine'de bulunan Müslümanlara eşit bir şekilde dağıtmıştır. O, Hz. Peygamber'in söz verdiği kimseler dışındaki bütün Müslümanları, köleler dâhil aynı seviyede kabul etmiştir. Dolayısıyla Hz. Ebûbekir fey gelirlerini büyük küçük, hür köle, kadın erkek farkı gözetmeksizin herkese eşit bir şekilde bölüştürürdü. Bazıları Hz. Ebûbekir'e gelip, "Bu malı insanlar arasında taksim ettin. Hâlbuki bunlar arasında üstün, iyi geçmişi ve ilk Müslüman olanlar bulunmaktadır. Onların faziletlerine göre dağıtsaydın daha iyi olurdu." demişlerdir. Hz. Ebûbekir onlara şu cevabı vermiştir: "Söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslam'daki kıdem meselesini hepinizden iyi bilirim. Bütün bunlar sevabı Allah'a ait olan hasletlerdir. Dağıttığım şey ise geçim vasıtasıdır. Bunda eşitlik, tercih ve takdimden daha iyidir."

Hz. Ömer de divan teşkilatı kuruluncaya kadar fey gelirlerini Medine'deki Müslümanlara eşit olarak, evlilere iki, bekârlara birer hisse şeklinde dağıtmıştır.

Mali Yapının Bir Unsuru Olarak Divan Teşkilatı: Suriye, Irak ve İran fethedilince Medine'ye ulaşan fey gelirlerinde büyük bir artış oldu. Bu gelirlerin dağıtımı için yeni bir düzen kurmaya yönelen Hz. Ömer bu konuda sahabilerle istişarede bulunarak fey gelirlerini herkese yıllık olarak dağıtmayı kararlaştırdı. O böyle bir teşkilatı kurmayı daha önce düşünmüş olmakla beraber Medine'deki merkezî divan teşkilatını 20/641 yılında kurduğu kabul edilmektedir.

Divan kelimesi, devlet idaresindeki çeşitli idari, askerî ve mali hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının bulundukları yere verilen isimdir. İslam dünyasında "Divan" tabiri Hz. Ömer'in yukarıda bahsedilen uygulamasıyla yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır Emeviler ve Abbasiler zamanında başta askerî ve özellikle mali alanlar olmak üzere, çeşitli devlet hizmetlerine bakan kurumlara da bu isim verilmiştir.

Hz. Ömer, atiyye miktarlarının farklı seviyelerde tespit edilmesi gerektiğini ifade etmiş; kendilerine atiyye verilecek kimselerin isimlerinin "levh" denilen enli sahifelere yazılmasını emretmiştir.

O, insanları İslam'a yaptıkları hizmete, Hz. Peygamber'e yakınlık ve onunla beraber katlandıkları çileye göre değerlendirmiştir.

Hz. Ömer, divan defterlerini hazırlayan kâtiplere Rasulullah'ın kabilesi Benû Haşim'den başlanmasını, sonra bu kabileden Bedir gazvesine iştirak edenler esas alınarak yazılmasını, daha sonra da yine Bedir'e katılanlar önce yazılmak suretiyle Benû Ümeyye ve diğer Kureyş ailelerini Benû Haşim'e yakınlıklarına göre sıralanmasını emretti.

Hz. Ömer, ensarın defterlere yazılırken, kendisi Müslüman olunca bütün kabile mensupları da hicretten önce Müslüman olan Sa'd b. Muâz'ın kabilesi Benû Abduleşhel'den başlanmasını istedi. Mevalinin divan defterine kendilerini azat edenlerle birlikte yazılmalarını emretti. Ayrıca, bunu kabul etmeyip müstakil bir şekilde yazılmak isteyenlerin de istekleri doğrultusunda kaydedilmelerini kararlaştırdı.

Ancak hazineden ödeme yapılan miktarlar kabile esasına göre tespit edilmemiştir. Dolayısıyla kabilelerin sıralanışı veya önce yazılması tamamen şeklî bir öncelikten ibarettir.

Divan defterleri Arapça olarak yazılmıştır. Irak, Suriye ve daha sonra Mısır'da da divan defterleri düzenlenmiştir. Bu bölgelerin defterleri de tıpkı Medine'deki gibi Arapça olarak yazılmış ve buradaki askerlerle aileleri defterlere kaydedilmiştir. Medine, Irak, Suriye ve Mısır dışındaki şehir ve bölgelerde divan teşkilatının kurulup kurulmadığı bilinmemektedir.

Irak'ta Sasaniler, Suriye ve Mısır'da Bizanslılar tarafından kurulan ve İslam fetihlerinden önceki dönemlerden beri devam etmekte olan Divanu'l-Harac'lar (vergileri tespit eden ve toplayan divanlar) aynen ve kendi dillerinde bırakılmıştır. Bu defterler Irak'ta Pehlevice, Suriye'de Rumca, Mısır'da da Rumca veya Kıptice tutuluyordu. Emevi halifesi Abdulmelik b. Mervân, 80/700 yılında bunların Arapça tutulmasını emretmiştir.

Devamlı atiyye alınmasının şartı hicret ve cihad idi. Mekke'nin fethinden sonra hicretin yerini cihad almıştır. Hz. Ömer, çeşitli bölgelerde yaşayan ve cihada iştirak etmeyenlere fey gelirlerinden atiyye bağlamamıştır. Bedir'den sonra, Bedir'e iştirak etmeyenler ile Hudeybiye; Hudeybiye-Mekke'nin fethi, irtidat savaşları Kadi-

siye arası; Kadisiye, Yermük'e katılanlar, Kadisiye sonrası ve diğerleri şeklinde sıralama yapılmıştır.

Hz. Ömer, kadınlara da feyden maaş bağlamıştır. Bunlara da hicret etme ve Hz. Peygamber'e yakın olma, Bedir ehlinin hanımlarından olma gibi durumlara göre altı bin ile iki yüz dirhem arasında değişen tahsisatta bulunmuştur. Hz. Ömer, yeni doğan çocuğa yüz, çocuklukta iki yüz, ergenlik çağına ulaşınca da daha fazla yıllık atiyye verilmesine karar vermiştir.

Hz. Ömer, yıllık atiyyeler yanında, ister erkek, ister köle, ister azatlı köle olsun her şahsa aylık yiyecek verilmesini kararlaştırmıştır.

b) Emeviler Döneminde Mali Yapı

Emeviler döneminde devletin gelirleri Hulefâ-i Râşidîn dönemindekilerin aynısı idi. Emeviler vergilerin toplanmasında genellikle Hz. Ömer zamanındaki kuralları uygulamışlardır; ancak bu vergilerin miktarı, toplanması ve harcama yerleri konusunda bazı değişiklikler yapmışlar, bazı ek vergiler de koymuşlardır.

Cizye, dört halife döneminde ayni ve nakdî olarak alınıyor, bu vergiler bölge halkına toptan konulabildiği gibi, bunların Müslümanların yaptıkları yardımlar karşılığında kaldırıldıkları da oluyordu. Emevi halifelerinden bazılarının bu konuya yeni düzenlemeler getirerek önceden kararlaştırılan cizye miktarını artırma yoluna gittikleri görülmektedir.

Öte yandan, cizye mükellefi zimmiler Müslüman oldukları takdirde cizye vergisini ödemekten kurtuluyorlardı. Daha sonraki yıllarda zimmi statüsünde bulunan Hıristiyan, Yahudi, Mecusi ve Sabiiler arasında İslam'ın yayılışı son derece hızlanmıştı. Bu durum hazine gelirlerinde önemli azalmaya sebep olmuştu. O nedenle Emevi halifeleri Müslüman olan ve mevali sınıfına geçen bu tebaadan cizye alınmasına devam etmişlerdir. Bu uygulama, ek vergilere ve haksızlıklara son veren Ömer b. Abdulazîz döneminde durdurulmuş; fakat ondan sonra yeniden başlatılmıştır.

Cizye gibi haraç da Emevilerin en önemli gelirini oluşturmaktaydı. Suriye bölgesinden elde edilen haraç gelirinin zamanla azaldığı görülmektedir. Bunun sebebi, muhtemelen haraca tabi arazileri-

nin bir bölümünün zekâta tabi öşri araziye tabi tutulması ve tarımın ihmal edilmesidir. Bu bölgeden toplanan cizye gibi haracı da az bulan Abdulmelik b. Mervân, miktarları yeniden düzenlemiştir.

Suriye'de olduğu gibi Aşağı Mezopotamya'nın (Sevad) haraç gelirinde de Emevilerin son zamanlarında, ilk dönemlerine nispetle %25 dolayında azalma olmuştur. Aynı şekilde Mısır'dan elde edilen haraç gelirinde de sürekli azalma görülmüştür. Bazı halifeler (mesela Hişâm), haraçtaki düşüşü önlemek ve gelirleri çoğaltmak için bir taraftan haraca tabi topraklan, bir taraftan da vergi miktarlarının artırılması yoluna gitmişlerdir.

Haraç vergisini toplamakla görevli bölge valileri divanda kayıtlı askerlerle diğer memurların ve yakınlarının maaşlarını bu gelirden öderlerdi. Köprülerin, yolların, sulama kanallarının yapımı gibi bayındırlık hizmetleri için gerekli harcamaları bu fondan yaparlar, kalan miktarı ise hilafet merkezindeki beytülmale gönderirlerdi.

Toplumun ortak malı kabul edilen haraç arazilerinin alınıp satılması hoş karşılanmamış, Müslümanların bu toprakları zorla almaları da uygun görülmemiştir. Çünkü geliri halkın tamamını ilgilendiren hizmetlere tahsis edilen bu toprakların özel mülk hâline getirilmesinin kamu hizmetlerini önemli ölçüde azaltacağı muhakkaktı.

Emeviler döneminde bu kuralın, sınırlı da olsa ihlal edildiği görülmektedir. Mesela Ömer b. Abdulazîz bu toprakların satışını yasaklamıştır. Herhalde bu kural, onun selefleri tarafından ihlal ediliyordu. Hişâm b. Abdulmelik zamanında bu yasak kaldırılmış, fakat satış işlemi devletin iznine bağlanmıştır.

Abdulmelik, divan sicillerinin Arapçaya çevrilmesi işini başlatmıştır. Onun emriyle, daha önce Yunanca tutulan Suriye bölgesi divan sicilleri ile Farsça tutulan Irak bölgesi haraç defterleri Arapçaya çevrilmiştir. Bu faaliyet, oğlu Velîd zamanında Mısır, diğer oğlu Hişâm döneminde de Horasan'da sürdürülmüştür.

Yabancı tüccarların İslam ülkesine mal getirmeleri durumunda öşür vergisi dört halife döneminde yılda bir defa alınırken, Emevilerde, (Ömer b. Abdulazîz dönemi hariç) yıla dikkat edilmeksizin malın her girişinde alınmıştır. Müslüman tüccarların ödediği öşür,

zekât fonuna, zimmi ve yabancı ülke tüccarının ödedikleri ise fey gelirleri fonuna dâhil edilmiştir.

Emevilerin humus gelirlerini silah, at ve erzak alımına harcadıkları sanılmaktadır.

Öşre tabi arazilerde yetiştirilen ürünlerden alınan zekât geliri aynı beldede, ilgili ayette gösterilen kalemlere harcanıyor, zekât memurlarının ücretleri de bu fondan ödeniyordu. Allah yolunda cihad edenlerin payı ise savaştıkları sınırlara nakliediliyordu.

Ömer b. Abdulazîz'in beytülmali üç şubeye ayırdığı, birinci fonda haraç, cizye ve gayr-i müslimlerden alınan öşür vergisini (beytu'l-fey); ikinci fonda zekâtları; üçüncü fonda da humus gelirlerini topladığı bilinmektedir. O, harcamalar üzerinde büyük titizlik gösterip kendinden önceki halifelerin humusu yerinde kullanmadıklarını söyleyerek bunun Kur'an'da bildirilen yerlere sarfını karar altına almış, borçlulara yardımı da zekât fonundan yapmıştır. Ayrıca fakir ve muhtaçlar için açtırdığı aşevinden devlet memurlarının yemek yemesine izin vermemiştir.

Emeviler döneminde bazı kesimlerin maddi sıkıntıya düştüğü ve vergi ödemekte zorlandığı görülmektedir. Bazı toplum kesimleri düzenli maaşları ve ganimetten aldıkları pay sayesinde maddi bakımdan iyi bir durumda bulunuyorlardı. Son zamanlarda geniş halk kitlesi geçim sıkıntısıyla karşı karşıya gelmişti.

Maaş divanına kayıtlı muharip sınıfla, Emeviler döneminde de eski nüfuz ve kuvvetlerini devam ettiren İranlı çiftlik sahipleri dışında kalan Araplar ve mevali önemli ölçüde ekonomik buhran içinde bulunuyordu. Suriye ve diğer bölgeler arasındaki siyasi rekabet, kabile mücadeleleri ve muhalif grupların isyanları durumu daha da kötü hâle getirmiştir. Bu nedenle, idarecilerin değişmesi, sıkıntıya düşen kesimlerin neredeyse ortak amaçları hâline gelmişti. Buna karşılık yönetimin bu insanları rahatlatacak önlemleri almamakta ısrar etmesi, Emevi devletinin yıkılışının önemli sebeplerinden birisini oluşturmuştur.

Emevilerde de dönemindeki diğer devletlerde olduğu gibi ekonomik hayatın temeli tarım üzerine kurulmuştu. O nedenle idareciler sulama işine büyük önem vermişler ve çeşitli kanallar açtırıp bentler yaptırmışlardır. Muâviye, Irak topraklarının batak-

lık bölümlerini tarıma açmak için faaliyet göstermiş ve ekilebilir hâle getirmiştir. Onun valisi Ziyâd da Irak'ta taşkınları önlemek için bentler, sulama kanalları ve köprüler yaptırmıştır. Yezîd b. Ebî Sufyân, Suriye'de sulama kanalı yaptırmıştır. Haccâc da pek çok kanal yaptırmış, tarımın gerilememesi için şehirlere göçü yasaklayarak kırsal kesimden gelenleri geri dönmeye mecbur etmiştir. Daha sonraki dönemlerde de sulama işlerine, baraj ve kanal yapımına ve Mısır'ın Nil nehri ile sulanmasına da önem verilmiştir.

c) Abbasiler Döneminde Ekonomik Yapı

Abbasiler döneminde de devletin başlıca gelirleri zekât, haraç, cizye, öşür, fey ve ganimetler ile örfî vergilerden ibaretti. Bu kaynaklardan elde edilen gelirler halife, vezir ve diğer devlet görevlilerinin maaşlarına, askerî ihtiyaçlara, yol, köprü ve sulama işlerine harcanırdı.

Abbasilerin iktidara gelmesiyle birlikte diğer alanlarda olduğu gibi ekonomik alanda da büyük değişimler yaşandı. Ekonominin her alanında üretim arttı. Abbasî halifeleri sulama faaliyetlerine büyük önem verdiler. Mu'tasım, Samerra şehri için Çin'den çok sayıda mühendis getirtti. Bataklıklar kurutularak tarım alanları genişletildi. Ziraat okulları açıldı ve gübre kullanımı temin edildi. Bu suretle yeni metotlarla tarım yapılması sağlandı. Tarıma duyulan ilgi büyüktü. Bitkilerle ilgili çok sayıda kitap yazıldı. Ülkenin çeşitli bölgelerinde buğday, arpa, pirinç, hurma, zeytin, pirinç, üzüm ve pamuk üretiliyordu.

İslam dünyasında bulunan zengin maden yataklarının işletilmesine önem veriliyordu. Gümüş, altın, bakır, kurşun ve demir bu madenler arasında yer alır.

Emeviler döneminde başlayan dokumacılık bu dönemde gelişme kaydetti.

İç tüketim ve ihraç için çeşitli elbiselik ve döşemelik kumaşlar, halı, yatak takımları, keten kumaşlar çeşitli merkezlerde dokunuyordu.

Pamuk, kâğıt ve ipek endüstrisi ve ülkenin her tarafında el sanatları gelişti. Gülsuyu, ıtriyat, kâğıt ve sabun sanayii, silah atölyeleri, kiremit ve tuğla ocakları, cam sanayii diğer başlıca endüstri kollarını oluşturuyordu. Demir ve çelik sanayii, zincirler, bıçaklar,

kamalar, rasathaneler için araçlar, bu arada çeşitli marangozluk işleri, perdecilik, çadırcılık ve kâğıt imalatı hayli ilerlemişti.

Şekeri, asıl vatanı olan Hindistan'dan İran'a getirenler ve daha sonra da dünyaya yayanlar Müslümanlardır. Daha Emeviler döneminde Endülüs'te ve Fransa'nın güney bölgesinde şekerkamışı yetiştirilmişti. Endüstri kuruluşlarının bir kısmı devlet, bir kısmı da özel teşebbüsün elinde bulunuyordu. Önce Bağdat'ta, daha sonra Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'te kâğıt imalathaneleri kuruldu. Avrupa, kâğıt ihtiyacını Müslümanlardan ithal yoluyla karşılıyordu. Avrupa'da kâğıt imaline ancak 13. yüzyılın ikinci yarısında başlanmıştır.

C) Para

İslam'ın doğuşu ve yayılışı sırasında, Müslümanlar arasında daha ziyade, Arapların önceden kullanageldikleri Bizans'ın altın parası olan ve "rûmî" denilen dinar ile Sasani hükümdarlarının "kisrevî" tabir edilen gümüş parası olan dirhem kullanılıyordu.

Hz. Ömer ve daha sonraki halifeler para ıslahı yoluna gitmişlerdir. Tam anlamıyla İslam dünyasına mahsus orijinal ilk altın paranın Emevi halifelerinden Abdulmelik b. Mervân tarafından 76/695 veya 77/696 yılında bastırıldığı bilinmektedir. Abdulmelik, valisi Haccâc'ı da Irak'ta ilk dirhemi bastırmakla görevlendirmiştir. Bu, Emeviler döneminin önemli ekonomik gelişmelerinden birisidir. Bu suretle Abdulmelik, ülkesini Bizans parasına bağımlılıktan kurtarmıştır. Bu arada Bizans altınının kullanımı da devam etmiştir. Şu kadar var ki para basılması gerektiğinde mevcut alışkanlıklara ters düşmemek için Müslümanların para basım merkezlerinde yine Bizans altını basılmıştır. Bu yapılırken ilk zamanlarda para üzerindeki Hıristiyanlık sembolü olan haçın değiştirilmesi veya kaldırılması ile yetinilmiştir. Daha sonra bunların üzerine besmele gibi İslam inancını, baskı tarihini ve paranın tam, yarım veya çeyrek olduğunu belirten yazılar kazınmıştır. Sonunda ise resimsiz paralar basılmıştır.

Abdulmelik'in para basımından sonraki yirmi yıl içinde Kuzey Afrika'da Kartaca ve Kayrevan şehirlerinde ve Endülüs'te ve daha sonraları Endülüs Emevileri döneminde de dinar basılmış-

tır. Emeviler dönemine ait Şam ve Mısır'daki darphanelerde para basımına Abbasiler döneminde de devam edilmiştir. Daha sonra Şam'daki darphane Bağdat'a taşınmıştır. Bu arada dinar basımı devletin her tarafına yayılmış, sayıları yirmi üçü bulan çeşitli şehirlerde darbedilmiştir.

Dirheme gelince, Irak ve İran'ın fethine kadar Müslümanlar Sasani dirhemleri üzerinde hiçbir değişiklik yapmadan kullanmışlardır. İran'ın fethinden hemen önce, son Sasani hükümdarı olan 3. Yezdücerd'in paraları kullanılıyordu. Bu dirhemlerin ön yüzünde hükümdarın resmi, arka yüzünde iki muhafız arasında ateş tapınağı bulunuyordu. Suriye'nin doğusunda ve Mısır'ın batısında kalan yerlerde genellikle gümüş para tedavüldeydi.

İslam döneminde ilk İran dirhemi Hz. Ömer zamanında basılmıştır. İslam devletinde basılan Sasani dirhemleri üzerinde zamanla "Bismillâh', "Kelime-i şehadet" ateş tapınağı yerine mihrap gibi İslami unsurlar yerleştirilmiştir. Sonuçta dirhem, Arapça yazılı ve resimsiz olmuştur. Muâviye, Abdullâh b. Zubeyr, Abdulmelik b. Mervân, Emevi halifeleri ve Me'mûn'a kadar Abbasi halifeleri, altın paralara isimlerini ve darphane adlarını yazmamakla birlikte, çok azı hariç gümüş paralara yazmışlardır. Emevi halifeleri ülkenin yetmiş bir yerinde darphane kurmuşlardır.

Madenî paralara sikke adı verilir. Dinar ve dirhemin yanı sıra ufak para olarak bakır sikkeler de kullanılırdı. Abdulmelik b. Mervân'ın yaptığı yenilikler gümüş ve altın sikkelerden sonra, bakır sikkelere de uygulanmıştır. 706 yılında belirli bir ölçü esas alınarak ilk bakır para da basılmıştır. Daha sonraki dönemlerde İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde bulunan darphanelerde bu paralar da yaygın olarak basılmış ve kullanılmıştır.

Osmanlılarda ilk gümüş para birimi ve ilk sikke olan akçe, Osman Bey ve oğlu Orhan Bey zamanlarında basılmıştır. Bakır para (pul, fels, mangır) 1. Murad zamanında, sultani denilen altın para ise Fatih Sultan Mehmed zamanında 1478'de basılmaya başlamıştır.

D) Ticaret

İslam'ın doğuşundan itibaren Müslümanlar, bu dinin ticarete verdiği öneme paralel olarak bu alanda rahat faaliyet imkânı oluştur-

mak için yol güvenliği başta olmak üzere çeşitli önlemler almışlardır. Kervan güzergâhları üzerine yollar ve kervansaraylar yaptırmışlardır. Bu önlemlerden sonra, Bağdat, Basra, Kahire, İskenderiye, Kufe ve Şam gibi şehirler önemli ticaret merkezleri hâline gelmiştir.

Tacirler o zamanki dünyada çok geniş bir uluslararası ticari faaliyet içine girmişlerdi. Söz gelişi Basra limanından yola çıkan tacirler Hindistan şehirlerindeki önemli merkezlere uğruyorlardı. Çin ile deniz ticareti yapılıyordu. Antakya, Doğu ile Batı arasında önemli köprü görevi yapıyordu. Dünya eşya fiyatlarının tespitinde Basra ve İskenderiye borsaları esas alınıyordu. Bağdat'ta her şehir için bir pazar yeri ayrılmıştı. Moğol istilasına kadar, Atlas okyanusundan Çin sınırlarına, Hint okyanusundan Hazar denizinin kuzeyine kadar uzanan bölgelerde âdeta bir İslam ortak pazarı oluşturulmuştu.

İslam dünyasında deniz ticaretine de önem verilmiştir. Abbasiler döneminde deniz ticareti ön plana çıkmış, Hıristiyanlar, İbn Haldûn'un deyimiyle 11. yüzyılın sonuna kadar Akdeniz'de bir tahta parçası bile yüzdürememişlerdir. Deniz ticareti ile en fazla ünlü olanlar, Basra körfezi sahilinde bulunan Siraf şehri sakinleriydi. Bunlar Çin, Güney Afrika, Hint Adaları, Yemen gibi ülkelerden Basra ve Bağdat'a mücevher, fildişi, abanoz, anber, baharat gibi maddeleri deniz yoluyla getirmekle meşgul oluyorlardı. Ayrıca Umman sahilleri halkı da deniz ticaretinde mahir idiler.

İslam dünyasının kereste, demir, kürk gibi mallara olan yüksek talebi, Avrupa'yı da dünya ticaretinin içine çekmişti. Batılılar da İslam dünyasından ipek ve baharat gibi malları ithal ediyorlardı.

Tüccar vasıtasıyla yakut, elmas ve pırlantalar Hindistan'dan, inci Bahreyn'den, akik ve fildişi Habeşistan'dan, ıtriyat Nişabur'dan, deri ürünleri Maveraünnehir ve İdil (Volga) boyundan, işlenmiş deriler Habeşistan'dan getiriliyordu. Çeşitli ev eşyaları, mefruşat ve kıyafet kumaşları İran ve komşu ülkelerin şehirlerinde üretilip diğer bölgelere getiriliyordu.

Uzak Doğu ile Avrupa arasındaki ticaret, hatta hemen hemen neredeyse tüm dünya ticareti Müslümanların denetimi altındaydı.

Çin ile Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında Orta Çağda kullanılan ve yapılan ticaretin ana maddesini ipek teşkil ettiği için *İpek Yolu* adı verilen yol çok meşhurdur. Fetihlerle birlikte İpek Yolu'nun hemen bütün güzergâhı Müslümanların kontrolüne geçmiştir. Müslümanlar genelde ekonomi ve özelde ticaret alanında bilgi ve gerekse uygulamada büyük başarılara imza atmışlardır. Onların iktisat konusunda yazmış oldukları eserler bu alandaki başarılarının göstergesidir.

İslam dünyasını kara ve deniz yollarıyla dolaşan seyyahlar da başta yeni yolların keşfi ve tanıtımı olmak üzere çeşitli açılardan ticari canlılığa katkıda bulunmuşlardır.

EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Her medeniyet, eğitilmiş insanlar tarafından ortaya konur ve kendi insanını öz değerleri çerçevesinde eğitir. Bu insanlar da her alanda medeniyetin daha ileri gitmesi için çalışmalar yaparlar. Esasen medeniyetin gelişmesi ve sürekliliği de bu şekilde sağlanır. Aslında her medeniyetin başarısı da eğittiği insan unsurunun niteliği ile doğru orantılıdır. Bu olgu, İslam medeniyeti için de geçerlidir. İslam medeniyeti, Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere, hâkim olduğu kültür havzaları ve coğrafyalardaki farklı insanları kendi değerleri çerçevesinde eğitme başarısını göstermiştir.

A) Tarihi Süreç

Hz. Peygamber Dönemi: Hz. Peygamber'e indirilen ilk vahiy eğitim öğretimin temeli olan "Oku" emridir. Dolayısıyla ona ve ümmetine Allah Teâlâ'nın ilk emri okumaktır. Bunun yanında Kur'an-ı Kerim'de bilime teşvik eden ve âlimi öven ayet-i kerimeler mevcuttur. Aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Muhammed'in ilahî tebliğ görevinin bir ta'limden (eğitim) ibaret olduğu bildirilir.

İlme, eğitim ve öğretime büyük önem veren Hz. Peygamber'in faaliyetlerinde ve sözlerinde bilgi, öğrenme, öğretme, öğrenci ve öğretmene verilen değer çok fazla yer tutar. Hadis literatüründe eğitim ve öğretimle ilgili yüzlerce ve buna karşılık o oranda da bilgisizliği yeren hadis mevcuttur.

Hz. Peygamber de kendisinin bir muallim olarak gönderildiğini açıklamıştır. Dolayısıyla gönderildiği toplumu eğitim ve öğ-

retime tabi tutmak onun peygamberlik görevleri arasında bulunmaktadır. Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in ilme ve öğrenmeye teşviki, Müslümanların yazıya ve ilme rağbetini ve öğrenme arzusunu artırmıştır.

Hz. Peygamber tebliğ görevini üstlendiği tarihten itibaren kendisini, muhatap olduğu toplumu eğitmekle görevli addetmiştir. O, daha Mekke döneminde, kendisine vahyedilen ayetlerin yazılmasını ve çoğaltılarak öğrenilmesini teşvik etmiştir. Mekke döneminin ilk yıllarında Daru'l-Erkam'ı bir eğitim öğretim merkezi olarak kullanmıştır. Burada, Kur'an ayetleri okunup yazılıyor, dinî bilgiler öğreniliyor ve bu bilgilerin uygulaması yapılıyordu. İslam'ı öğrenmek isteyenler de buraya geliyorlardı. Hz. Peygamber, hicretten iki yıl önce Mekke'ye gelip Akabe mevkiinde Müslüman olan Medinelilerin eğitimi ile de ilgilenmiş; onların isteği üzerine Kur'an'ı ve İslam'ın prensiplerini öğretmek için Medine'ye muallim göndermiştir.

Hicretten sonra Medine'de Hz. Peygamber'in ilk ve önemli faaliyetlerinden birisi, bir ibadet mahalli olmasının yanında, aynı zamanda eğitim öğretim merkezi olan, Mescid-i Nebevi'yi inşa etmek olmuştur. Mescidin bitişiğindeki *Suffe* denilen mekânda kalan bazı sahabiler, Kur'an ve yazı öğreniyorlardı. İslam'ın temel esaslarını öğrenmek üzere Medine'ye çeşitli bölgelerden gelenlerin bir kısmı da burada kalıyordu. Suffe'deki öğrenci sayısının kimi zaman dört yüze ulaştığı oluyordu. Hz. Peygamber burada bizzat ders verdiği gibi, Kur'an ve yazı öğretmek üzere muallimler de tayin ediyordu. Ubâde b. Sâmit adlı sahabi, burada yazı ve Kur'an öğretenlerden biridir.

Yazı öğretiminde Müslüman muallimlerin yanında, müşrik muallimlerden de istifade ediliyordu. Nitekim Bedir savaşında Müslümanların eline esir düşen müşrik askerlerden okuryazar olup da kurtuluş fidyesi verecek parası bulunmayanlar, on Müslüman çocuğuna yazı öğretmek suretiyle serbest bırakılmışlardır. Zeyd b. Sâbit bu şekilde okuma yazma öğrenmiştir. Şüphesiz bu uygulama, o dönemin şartları dikkate alındığında muazzam bir gelişmedir.

Kısa süre sonra Mescid-i Nebevi ve Suffe, ihtiyacı karşılayamaz

duruma gelince Hz. Peygamber Medine'de yeni eğitim mekânları faaliyete geçirmiştir. Kaynaklar, Hz. Peygamber'in sağlığında Mescid-i Nebevi'nin dışında Medine'de dokuz mescit daha bulunduğunu nakletmektedir. Bu mescitlerde, namaz kılındığı gibi eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü de muhakkaktır.

Peygamberimiz eğitim öğretim faaliyetlerini sabit mekânların dışında da sürdürmüştür. Gerektiğinde bu tür faaliyet için yer ve zaman tanımamıştır.

Hz. Peygamber eğitimde kolaylaştırıcı metotlar takip etmeyi, sabrı ve tahammülü teşvik ve tavsiye etmiş; öfkeye ve şiddete yer verilmemesini istemiştir. Bir eğitici olarak onun hakkında sahabede oluşan imaj son derece olumludur. Muâviye b. Hakem es-Sulemî adlı sahabi, bu hususta şunları söylemiştir: "Ben Rasulullah'tan daha güzel eğitim veren bir öğretmen görmedim. Beni ne azarladı, ne dövdü ve ne de hakaret etti."

Eğitimin bir aracı olan yazının Hz. Peygamber'in faaliyetlerinde önemli yeri vardır. O, Kur'an-ı Kerim ayetlerini yazdırmıştır. Medine vesikasını da yazılı olarak düzenlemiştir. İlk nüfus sayımını yazılı olarak yaptırmıştır. Bütün antlaşmaları yazılı belgelere dayandırmıştır. Devlet gelirlerini, gelirlerin tahminini, takdirini ve tahsilatını yazıyla tespit ettirmiştir. Sefere çıkarken ordusunu bir meydanda toplayıp isimlerini yazdırır ve ordu mevcudunu kayıtlı hâle getirirdi.

Hz. Peygamber eğitimin muhtevasını geniş tutmuş, ailelere, gençlere ok atmak, yüzmek, hesap, tıp, nesep ve Kur'an okumak gibi hem maddi hem de manevi alanlarda eğitmelerini tavsiye ve emir buyurmuştur. Onun döneminde çocuk, genç, yaşlı, her yaştan insanlar eğitim almıştır. Müslümanlığı kabul eden bölgelere öğretmenler tayin etmiştir. Bu suretle Medineliler arasında yazı yazmayı bilenler çoğaldığı gibi, Hz. Peygamber'in sağlığında ve vefatından sonra Müslümanların fethettikleri yerlerde yazı yayılmaya başlamıştır.

Hz. Peygamber yabancı dil öğrenmeye de teşvik etmiştir. Sahabe arasında Farsça, Rumca, Kıptice, Habeşçe, İbranice ve Süryanice bilenler vardı. Hz. Peygamber bir gün Zeyd b. Sâbit'e Süryanice bilip bilmediğini sormuş, "Bilmiyorum." cevabını alınca öğren-

mesini söylemiştir. Bunun üzerine Zeyd b. Sâbit İbranice ve Süryanice öğrenmiştir.

O dönemde idareci ve memurların yetişmesi için ayrı okullar mevcut değildi; ancak halkın eğitildiği mekânlarda eğitim görenler, her çeşit idari görevlerde istihdam ediliyordu. Onun eğittiği insanlar arasından hafızlar, kıraat âlimleri, hâkimler, valiler, ülkeler fetheden ordu komutanları, devlet adamları ve devlet başkanları yetişmiştir.

Hz. Peygamber, bilginin yaygınlaşmasını teşvik etmiş; insanlardan bildiklerini başkalarına aktarmalarını istemiştir. Taşradan Medine'ye gelip burada bir müddet kalan ve İslam'ı öğrenen heyetlere, bölgelerine dönüp, öğrendiklerini oradaki insanlara öğretmelerini istemiştir.

Hz. Peygamber yoğun ve titiz bir çalışma sonunda, cahiliye örf ve âdetleri üzerine yaşayan bir toplumun fertlerini eğitmiş ve yepyeni bir toplum, yani İslam toplumu oluşturmuştur. Bu muazzam dönüşüm, eğitim öğretim sayesinde mümkün olmuştur.

Dört halife dönemi: Hz. Peygamber'le uzun süre birlikte kalan sahabiler arasında yer alan Hulefâ-i Râşidîn (Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) okuma yazma biliyorlardı. Onlar aynı zamanda Kur'an ve sünneti iyi bilen, fetva veren birer âlim idiler. İlmin değerini bilen kişiler olarak onlar, kendi dönemlerinde halkın okuma yazma öğrenmesi ve dinî bilgilerin öğretilmesi konusunda da gerekli çabayı sarf etmişlerdir.

Keza bu dönemde Hz. Peygamber'le uzun süre birlikte olmuş ve onun eğitiminde yetişmiş pek çok sahabi hayatta bulunuyordu. Başta dört halife olmak üzere İslam'ın yayılması konusunda eğitim görmüş bu insanların büyük hizmetleri olmuştur.

Dört halife döneminde İslam'ı yayma görevinden sonra, dinin esaslarını ve amellerini öğretme konusu gelmekteydi. Bu hususta da en başta yapılması gereken, Kur'an-ı Kerim'in muhtevasının öğretilmesi idi. Hz. Peygamber'in vefatı, sahabeyi Kur'an'ı koruma, anlama, yorumlama ve bunun yanında sünneti tespit etme ve öğrenme gayretine sevketti. Bu, sahabenin hem Kur'an etrafında toplanmasını ve hem de bu iki kaynağın yeni problemlere ışık tutacak şekilde yorumlanmasını hızlandırdı. Bu nedenle dört hali-

fe döneminde Kur'an ve sünnet etrafında yoğunlaşan bir eğitim ve bu çerçevede bir anlama ve yorumlama faaliyetinin ön plana çıktığı görülmektedir.

Hz. Ömer döneminde Kur'an öğretmek üzere öğretmenler tayin edilmiş ve bunlara maaş bağlanmıştır. Medine'de Kur'an öğretenlere her ay 15 dirhem maaş verildiği bilinmektedir. Hz. Ömer Filistin, Humus ve Şam'a Kur'an öğretmenleri göndermiştir. Şehirlerde oturanların yanında, bedevi kabilelere de Kur'an öğretiliyordu. Hz. Ömer, her Müslümanın Kur'an-ı Kerim'den bazı sureleri ezberlemesini emretmiştir. Bu dönemde Kur'an'ın telaffuzunu ve i'rabını öğretmek için de çalışılmıştır. Arap edebiyatını ve gramerini bilenlerin Kur'an öğretmelerine dikkat edilmiştir.

Kur'an öğretiminin yanı sıra okuma yazma öğretimine de önem veriliyordu. Valilere, bütün çocukların okuma yazma öğrenmelerine dikkat etmeleri için talimat gönderiliyordu. Temel eğitim kurumları olan küttâb öğretmenleri devletin memuru kabul edilmiş, kendilerine maaş bağlanmıştır. Ayrıca Hz. Ömer büyük şehirlerdeki cuma camilerinde halka ders vermek üzere tayin ettiği öğretmenlere de maaş bağlamıştır. Muâz b. Cebel başkanlığındaki bir kadronun Filistin'de on altı bin öğrencinin eğitim öğretimini üstlendiği kaynaklarda kaydedilir.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde eğitimin konularından birini de hadis teşkil ediyordu. Bu dönemde hadislerin neşrine de çalışılmış, naklinde titizlik gösterilmiştir; söz gelişi Hz. Ömer bu konuda çok ihtiyatlı davranmış; sahabilerden başka kimsenin hadis rivayet etmesine izin vermemiştir.

Dört halife döneminde fıkhi meselelerin öğretilmesi üzerinde de durulmuştur. Halifeler fıkhi konular üzerinde bizzat kendileri görüş beyan ederlerdi. Fetihlerle ortaya çıkan yeni problemler ve anlayışlar, Kur'an ve sünnet merkezli dinî öğreti açısından kontrol edilip çözümlenme ihtiyacı getirmiştir. Hz. Ömer fıkıh öğretmek için öğretmenler tayin etmiş ve maaş bağlamıştır. Kur'an öğretmenleri aynı zamanda fıkıh da öğretiyorlardı. Fakihler, tayin edildikleri yerin camisinde kendileri için hazırlanan yerde ders verirlerdi. Adı geçen halife aynı zamanda hac mevsiminde hacılara rehber tayin etmiştir.

Dini bilgileri kuvvetli sahabiler ve tabiiler bu dönemde Medine'nin yanı sıra çeşitli ilim merkezlerinde re'y, fetva ve öğretim faaliyetlerini başlatmışlar, gitgide bu faaliyetler bu merkezlerde ilim halkalarının ve hoca talebe ilişkileri içinde birbirinden farklı ilmî geleneklerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Mesela yeni çıkan problemlerin cevabı araştırılırken veya Kur'an ve sünnet hükümleriyle, ele alınan olay arasında bağ kurulurken, bazıları çekimser davranıp bu iki kaynakta açıklananla yetinirken, diğerleri re'y ve akli istidlal yollarını sıkça işletirlerdi. Bu iki farklı tutum Emeviler döneminden itibaren iyice belirginleşen *Ehl-i Hadis* ve *Ehl-i Re'y* ekollerinin başlangıcını teşkil etmiştir. Bu dönemde fıkhın ayrıca tedvini söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte ileriki yıllarda telif edilen kitaplarda sahabe ve tabiin fetvaları geniş bir şekilde yer almıştır. Bu dönemde kelamla ilgili meseleler de tartışılmaya başlanmıştır.

Gelinen noktada eğitim kuruluşlarını iki ayrı gelişim devresine ayırmak mümkündür.

1. Kişisel çabaya dayanan ve kendiliğinden gelişen okullar. Bunlar Hz. Peygamber döneminden başlayarak 11. yüzyıla kadar devam edecektir.

2. Eğitimin bir devlet görevi olarak algılanması sonunda çeşitli amaçlarla kurumlaşmış okullar. Bu eğitim kurumları 11-12. ve 13. yüzyıllarda en yüksek noktasına ulaşacaktır. Bunları da halka açık olanlar (küttâblar veya mekteplerle, mescitler veya camiler) ve özel eğitim okulları olmak üzere iki gruba ayırabiliriz.

a) Küttâblar/Mektepler: Bu tür okulların İslam'ın ilk asrında faaliyet sürdürdükleri, kaynaklarda öğretmenlere yapılan atıflardan anlaşılmaktadır. Başlangıçta yazı okulları olarak ortaya çıkan bu mektepler genellikle ilköğretim okullarıdır. Bunlar,

1. Okuma yazmanın öğretildiği küttâblar,

2. Kur'an ve temel dinî bilgilerin verildiği küttâblar olmak üzere iki kısma ayrılır.

İkinciler birincilere paralel olarak gelişmiştir. Kaynaklar daha İslam'ın ilk dönemlerinde, hatta Hz. Peygamber döneminde küttâb öğretmenlerinin bulunduğundan bahseder; ancak ikincilerin, yani Kur'an ve dinî bilgilerin öğretildiği küttâbların daha zi-

yade fetihler sırasında ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların Hz. Ömer zamanında mevcut olduğu bilinmektedir. Küttâb mekânı olarak bazen bir hurma ağacının altı, bazen bir çadır, bazen de bir şahsın evi kullanılırdı. Eğitim araç gereçleri de çağın imkânlarına göre idi. Söz gelimi, erken dönemlerde taş tahtanın kullanıldığı, hanım sahabi Ümmü'd-Derdâ'nın bir çocuğa okuma öğretirken böyle bir tahta kullanmasından anlaşılmaktadır.

b) Camiler/Mescitler: Camilerde her şeyden önce yaygın eğitim kurumu olarak halka eğitim veriliyordu. Bunlar daha ziyade hutbeler, vaazlar ve sohbetler şeklinde gerçekleşiyordu. Aynı zamanda meraklı ve mütehassıslara yönelik birer eğitim mekânlan idi. Bu çerçevede camiler İslam'ın ilk dönemlerinde yüksek seviyede öğretim veren merkezler olarak fonksiyon icra etmiştir. Bu nedenle, "Öğretim küttâbla veya özel öğretmenle başlar, mescit halkası ile sona erer." denmiştir. Camilerdeki ders halkalannda fıkıh, tefsir, kelam, hadis, dil bilimleri ve şiir okutuluyordu. Mısır'daki Tolunoğlu Ahmed Camii'nde bunlara ek olarak astronomi dersi de veriliyordu. Camilerde tıbba dair dersler verildiği de kaynaklarda yer almaktadır.

Emeviler Dönemi: Hz. Peygamber ile başlayan ve daha ziyade mescitlerde merkezileşen eğitim ve öğretim faaliyetleri Emeviler döneminde iyice yoğunlaşmıştır. Büyük camiler dinî ilimlerin öğretimi için kurulan ders halkalarında bir araya gelen öğrencilerle dolup taşıyordu. Mescitlerin yanında saray ve âlimlerin evleri de birer ilim merkezi hüviyetini kazanmıştır.

Suriye çölü Emevi veliahtlannın ve dil öğrenmek isteyenlerin fasih Arapça ve Arap şiirini öğrenmeleri için bir okul durumundaydı. Nitekim Muâviye b. Ebî Sufyan, oğlu Yezîd'i çöle göndermişti. Yezîd okuma yazmayı ve yüzmeyi bilir, ok ve yay kullanırdı. Bu vasıfları sayesinde halk onu tahsil ve terbiye görmüş birisi olarak kabul ediyordu. Çöl, sadece şehzadelerin değil, bunun yanında dil âlimlerinin de ilim tahsil ettiği, malzeme topladığı yerdi. Meşhur dil âlimi Halîl b. Ahmed ile Beşşâr b. Bürd de çölde uzun müddet kalmışlar, fasih Arapçayı ve hatasız şiiri bu suretle öğrenmişlerdir.

Genel olarak eğitimden beklenen, kişinin cesaret, sabır, mü-

rüvvet, cömertlik, misafirperverlik, ahde vefa gibi hasletlerle mutasıf olmasıydı.

Eğitimin önemli bir kısmı da saraylarda gerçekleştirilirdi. Abdulmelik b. Mervân zamanından itibaren saraylarda sürekli görev yapan bir yetiştirici, terbiyeci (müeddib) bulunmuştur. Bu halifenin, oğullarını eğitmek üzere tayin edilen müeddibe verdiği talimatlar arasında onlara yüzme öğretmesi, az uyumaya alıştırması bulunmaktadır.

Taif'te doğan ve buradan ayrılıncaya kadar kardeşiyle birlikte babasının yanında Kur'an öğretmenliği yapan ve kendisi aynı zamanda bir "Sıbyan muallimi" olan Haccâc b. Yûsuf es-Sakafi (ö. 95/714), ilk zamanlarda Abdulmelik b. Mervân'ın veziri durumundaki Suleymân b. Nâim'in çocuklarının hocalığını yapmıştır. Suleymân onu Abdulmelik'in sarayında bu iş için görevlendirmiştir. Haccâc, devlet büyüklerinin yanı sıra devlet adamlarının hizmetinde bulunanların çocuklarının eğitimini de üstlenmiştir.

Emevi halifelerinden Hişâm b. Abdulmelik de oğlunu eğitmek üzere Suleymân el-Kelbî adında birisini görevlendirmiş, müeddibe eğitim programını kendisi vermiştir. Buna göre eğitmen, çocuğa Kur'an'ı ve hitabet konularından ve meğazi türünden bazı şeyleri öğretecek, en güzel şiirleri belletecek, haramı helali tanıtacak, onu Arap kabileleri arasına götürecektir. Ömer b. Abdulazîz de çocuklarına Arapça ve ahlak dersleri vermesi için müeddib görevlendirmiştir. Onun Mısır'a başkadı olarak tayin ettiği Yûsuf b. Ebî Habîb, burada aynı zamanda bir öğretmen olarak temayüz etmiştir.

Emeviler döneminde *küttâbların* sayısı da artmıştır. Bu dönemde *emsâr* adıyla bilinen büyük yerleşim birimlerinin hemen her mahallesinde ayrı ayrı *küttâblar* oluşmaya başlamıştır. Hatta köylerde bile *küttâblar* bulunuyordu. Bu mekteplerde okuma yazmanın yanında temel dinî bilgiler, Kur'an, hadis, dil, nahiv ve aruz ilimleri, şiir ve edebiyat da okutuluyordu. Buralarda yetişenler kabiliyetlerine göre mescitlerde kurulan ders halkalarına devam ediyorlardı. Bu mekteplerin çoğu küçüktü; ancak içlerinde büyük olanlar da vardı. Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin (ö. 105/723) 3.000 öğrencinin eğitim gördüğü bir mektebi vardı. Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) adlı müfessir, eğitim ve öğretime çok önem verirdi.

O, Kufe'de 3.000 civarında çocuğun okuduğu bir mektep yaptırmıştır. Kendisi de bu mektepte fahri olarak hocalık yapmıştır. Bu mektepte o, Kur'an'ın öğretilmesi üzerinde çok durur, Kur'an öğrenen herkesin onu başkalarına da öğretmesi gerektiğini söylerdi.

Küttâb öğrencilerinin her birinin kendilerine ait levhaları/yazı tahtaları bulunuyordu. Çocuklar okula giderken bu levhaları da götürürler ve işledikleri dersleri buna yazarlardı. Dönemin en önemli öğrenme metodu ezberleme olduğu için çocuklar, hocaları tarafından levhalarına yazdırılan ayet, hadis, darb-ı mesel veya şiiri ezberlerlerdi. Temel dinî bilgilerin yanında ibadetler de öğretilir ve uygulaması yaptırılırdı. Bu okullara toplumun her katmanına (söz gelişi hür, köle, mevla) mensup insanların çocukları devam etmekteydi.

İlk mektepleri başarıyla bitiren öğrencilerin devam ettiği mescitlerdeki ders halkaları çok kalabalık oluyordu. Mescitlerde hocaların uzmanlık alanlarına göre farklı dinî ilimler okutuluyordu. Emevilerin ilk zamanlarında bu ders meclislerinin öğretmenleri genellikle genç sahabiler kuşağına mensup âlimlerdi. Tabiine mensup Emeviler dönemi âlimlerinin ilk nesli onların derslerinde yetişmiştir.

Dinî ilimler ve bunlarla yakından ilgili olan İslam tarihi, Emeviler döneminde ilmî hareketin ağırlık merkezini oluşturuyordu. Bu dönemde dil ve edebiyat (Arap şiiri, siyasi ve dinî hitabet) gelişmiş, nahiv çalışmaları yapılmıştır. Kıraat ve tefsir çalışmaları gerçekleştirilmiş, kıraat-ı seb'a/yedi kıraat imamından üçü (İbn Âmir, İbn Kesîr, Âsım) bu dönemde yetişmiştir. Halkalarda ayrıca hadis, fıkıh, siyer, meğazi gibi ilimler tahsil edilirdi. Ömer b. Abdulazîz, Âsım b. Ömer b. Katâde'yi hilafet merkezine davet ederek, Şam Ümeyye Camii'nde halka meğazi anlatmasını ve öğretmesini emretmiştir. Bu zat adı geçen halifenin vefatı üzerine Medine'ye dönmüş ve burada vefatına dek 18 yıl öğretim faaliyetinde bulunmuştur.

Ömer b. Abdulazîz'in, Hâris b. Muhammed adlı öğretmeni bedevi yerleşim merkezlerine göndermesinden, yönetimin bedevilerin eğitimini de ihmal etmediği anlaşılmaktadır.

Hulefâ-i Râşidîn ve Emeviler döneminin, metinde zikredilenlerden başka meşhur muallimlerinden bazıları şunlardır:

Abdullâh b. Habîb: Hz. Hasan ve Hüseyin'in muallimi.

Âmir b. Abdullâh: Kur'an ve kıraat muallimi

Ebû Abdurrahmân es-Sûlemî: Kur'an ve kıraat muallimi

İsmâîl b. Abdullâh b. Ebû'l-Muhâcir: Abdulmelik b. Mervân'ın çocuklarının muallimi.

Meymûn b. Mehrân: Ömer b. Abdulazîz'in çocuklarının muallimi.

Avn b. Abdullâh b. Utbe b. Mes'ûd: Suleymân b. Abdulmelik'in oğlu Eyyûb'un mûeddibi.

Abdulvâhid b. Kays: Yezîd b. Abdulmelik'in çocuklarının muallimi.

Sâlih b. Keysân: Velîd b. Abdulmelik'in oğlu Abdulazîz'in mûeddibi.

Ebû Ubeyde b. Muhammed b. Ammâr b. Yâsir: Velîd b. Abdulmelik'in oğlu Abdulazîz'in Sâlih b. Keysân'dan sonraki mûeddibi.

İbn Habîb *el-Muhabber* (s. 475-478) ve İbn Kuteybe *el-Maârif* (s. 547- 549) adlı eserinde meşhur muallimlerle ilgili özel bölûmler açmışlardır. Bu bölûmlerde verilen listeler, klasik dönem İslam tarihinde eğitime verilen önemin bir göstergesidir.

Velîd b. Abdulmelik tarafından yaptırılan Şam Ümeyye Camii ve Mısır'da Amr b. Âs tarafından yaptırılan Amr Camii önemli eğitim yuvası olma özelliğe sahipti. Makrizî, bu sonuncu camide 40 eğitim halkası bulunduğunu belirtmektedir.

Abbasiler Dönemi: Abbasiler döneminde genel anlamda okullar ve özel anlamda kûttâblar, başta bûyûk şehirler olmak ûzere İslam dûnyasının her tarafına, hatta köylere kadar yayılmıştır. Mûslûman köylerinde çok sayıda, her normal bûyûklûkteki köyde hiç değilse bir tane okul bulunurdu. Kûttâb eğitimi hemen herkesi okuryazar yapmayı hedeflediğinden, bu, o dönem için ileri bir atılım sayılmalıdır. Bu dönem kaynakları çeşitli şehirlerdeki mektep ve kûttâblardan bahseder. Halife Mu'tasım'ın bir kûttâba devam ettiği söylenir.

Camiler, Abbasiler döneminin de önemli eğitim kurumlarıdır. 145/762 yılında inşa edilen Mansur Camii Hârûnu'r-Reşîd tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve genişletilmiştir. Bu cami bir eğitim kurumu olarak temayûz etmiştir. Daha sonraki dönemde Hatîb el-

Bağdâdî burada öğretmenlik yapmıştır. Meşhur dil âlimi Kisâî de burada ders vermiş, Ferrâ ve Ahfeş el-Evsat onun öğrencileri arasında yer almıştır. Dil ve hadis âlimi Ebû Ömer ez-Zâhid (Gulâmu Sa'leb) devlet adamlarının çocuklarına hocalık yapmasının yanında dil bilim ile ilgili eseri *el-Yâkût*'u bu camide dikte ettirip gözden geçirmiştir.

Saray eğitimi Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Ünlü dil âlimi el-Ahmer, Hârûnu'r-Reşîd'in oğlu Emîn'in özel öğretmenliğini yapmıştır. Bu zatın, kendisine verilen ev eşyalarını koyacak uygun yeri olmadığı için halife ona bir ev alıp döşetmiştir. Fatımi saraylarında özel bir müfredat programı uygulanarak yüksek tabaka çocukları devlet hizmeti için yetiştirilmiştir.

Medreseleşme Aşaması: Medreseler, eğitim öğretim faaliyetlerini daha planlı ve daha kapsamlı yürütmek için kurulmuştur. Medreselerin kurulmasını zaruri kılan sebepler şu şekilde özetlenebilir:

1. Cami halkalarında ders veren hocalarla soru soran öğrencilerin seslerinin yükselmesi, camilerde gürültüye sebep oluyordu. Bu da namaz kılmak için gelenlerin sükûnet içinde ibadet yapmasına engel teşkil ediyordu. Bu yüzden, mesela Kahire'deki Ezher Camii 378/988 yılından itibaren tedrisata tahsis edilmiş, sadece cuma namazları kılınmıştır; ancak bu uygulama da kesin çözüm getirmemiştir.

2. Öte yandan eğitim sisteminde, ilimlerde çeşitli değişmeler ve gelişmeler yaşanıyordu. Fıkıh ve kelam gibi bazı ilimlerin daha özel mekânlarda tartışılması gerekiyordu.

3. Selçukluların Bağdat'ı Büveyhi hâkimiyetinden kurtarması ile birlikte, Büveyhilerin Şiiliği yaymak için faaliyet alanları kapanmıştı. Bunun üzerine ve aynı zamanda Fatimilerin Şii öğretisine karşı dinin esas, prensip ve gerçeklerini ortaya koyacak öğretiyi düzenli bir hâle getirmek gerekiyordu. Bu ve benzeri sebepler, eğitimin camilerden medreselere geçmesinde etkili olmuştur.

De-ra-se kökünden gelen *medrese* kelimesi öğrencinin ders okuyup ilim öğrendiği yer anlamına gelmektedir. Terim, genelde orta ve yükseköğretim kurumlarına delalet etmektedir. Medrese bir dershane etrafında yeteri kadar öğrenci odalarından meydana geliyordu. Başlangıçtan beri vakıflarca finanse ediliyordu. Kurucusu-

nun ekonomik durumuna göre imaret, kütüphane, hamam gibi kurumlar da ilave edilirdi. Bugünkü üniversitelere benzeyen medreselerin ilk defa Selçuklu sultanı Alparslan döneminde kurulduğu ve İslam dünyasının her tarafında medrese inşasına girişilmesinin onun döneminde gerçekleştiği bilinmektedir. Bu medreseler ünlü vezir Nizâmu'l-Mülk'e nispetle *Nizamiye medreseleri* olarak anılır. Gerçi Alparslan'dan önce Gazneli Mahmud Gazne'de, kardeşi Emir Nasr Nişabur'da medrese benzeri eğitim kurumlan tesis etmişlerdi; ancak bunlar medreseler kadar sistemli değildi. Devlet eliyle kurulup teşkilatlanması ve vakıf aracılığıyla eğitimin sistemli bir şekilde meccani oluşu Selçukluların eseridir. Alparslan ve Melikşah dönemlerinde vezirlik yapmış olan Nizâmu'l-Mülk tarafından ilk Nizamiye medresesinin Nişabur'da kurulduğu bilinmektedir. Daha sonra Bağdat, İsfahan, Rey, Merv, Belh, Herat, Basra ve Musul gibi şehirlerde *Nizamiye* adıyla medreseler kurulmuştur. Bu medreselerde dönemin ileri gelen âlimleri ders vermiş, öğrenci yetiştirmiş, çevresini etkilemiştir.

Medreselerde hem dinî ilimler, hem fen bilimleri ve hem de dil ve edebiyat gibi bilimler öğretilmekteydi. Bu kurumlar kısa sürede İslam dünyasının hemen her tarafında yayıldı. Sultanlar, vezirler, beyler ve hatta hatunlar dahi medrese açma konusunda birbiriyle yarışa girmişlerdir. Halife Mustansır, 631/1233 yılında dört mezhep için muhteşem bir eğitim yeri olan Mustansıriyye medresesini kurmuştur.

Medreseler; dershaneleri, öğrenci yurtları, mescitleri, uygulama hastaneleri, hamamları, mutfakları ve kütüphaneleri ile tam bir üniversite kampüsü görünümüne sahipti. Büyük Selçuklulardan sonra da medrese kurma faaliyetleri durmaksızın devam etmiş, Türk atabekleri ve Eyyubiler çeşitli şehirlerde ve Mısır, Suriye ve Filistin gibi bölgelerde, devlet erkânı ve zenginler, Endülüs'te, Anadolu'da, Anadolu Selçuklularında en küçük kasaba ve şehirlere varıncaya kadar, beylikler ve nihayet Osmanlılar zamanında medreseler kurulmuş ve faaliyetlerini sürdürmüştür.

B) Kadın Eğitimi

Aslında yukarıdan beri anlatılmaya çalışılan İslami eğitim faaliyetleri, kadın erkek ayırımı yapılmaksızın tüm toplum kesimine yö-

nelikti. Ancak burada özel olarak kadınlara mahsus bazı eğitim faaliyetlerinden bahsedilecektir.

Kadını dışlayan bir toplum medeniyet geliştiremez. İslam medeniyetinde kadın, istikrarın, eğitimin, kültürel mirasın korunmasının vazgeçilmez unsurlarından olmuştur. İslamiyet, ilim öğrenmede kadın erkek ayrımı yapmamıştır. Hz. Peygamber, erkeklerin yanı sıra kadınların eğitimiyle de ilgilenmiştir. Kadınlar Hz. Peygamber'den kendilerine zaman ayırmasını istemişler o da bir gün tayin ederek onların eğitim öğretimleri ile meşgul olmuştur. Onun zamanında kadın öğretmenler de vardı. Nitekim Şifâ (Ümmü Suleymân) Hz. Peygamber'in hanımlarından Hz. Hafsa'ya yazı öğretmiştir.

Hz. Peygamber'in hanımları da kadınların eğitim öğretimi ile ilgilenirlerdi. Onlar, evlerine gelen genç kızlara bildiklerini anlatırlardı. Bu kızlar da öğrendikleri bilgileri başkalarına aktarırlardı. Hz. Âişe ve Ümmü Seleme başta olmak üzere Hz. Peygamber'in hanımlarının ve daha başka kadınların eğitim ve öğretime büyük katkıları olmuştur. Hz. Âişe, öğrenme konusunda çekinmeyen ensar kadınlarını övmüştür. Bu noktadan hareketle, kadınların öğrenmeye büyük ilgi gösterdiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Sahabiler de kendi kız çocuklarının eğitimiyle ilgilenmişlerdir. Söz gelimi Sa'd b. Ebî Vakkâs, kızına yazı öğretmiştir. Hz. Peygamber'in eğitim konusunda hür köle ayrımı gözetmediği de bilinmektedir. İslam tarihinde kıraat, tefsir, fıkıh, hadis, vaaz, irşat, edebiyat, tasavvuf ve hüsn-i hat alanlarında şöhret bulmuş kadınlar kaynaklarda kayıtlıdır.

İslam tarihi boyunca, kadınlar çeşitli ilim dallarında temayüz etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'i ezbere bilen kadınların sayısı o kadar çoktur ki âdeta erkeklerle rekabet hâlindedirler. Evliya Çelebi kendi döneminde, yani 17. yüzyılda İstanbul'da bulunan 9.000 hafızın 3.000'inin kadın olduğunu söylemektedir. İbn Sa'd, Peygamberimizden ve ashabından hadis rivayet eden 700'den fazla kadının biyografisini verir. İbn Hacer de 1543 kadın muhaddisi sıralamaktadır. Şair sahabiyeler de vardır. Nevevî, Bağdâdî ve Sehâvî de eserlerinde özellikle dinî ilimlerde ve hadis rivayetinde yüksek kültüre sahip hanımlara yer ayırmışlardır. Kadınlar, rivayet ve hıfzda dikkatli idiler.

Öyle anlaşılıyor ki o dönemlerde öğrencilerin kat etmek zorunda kaldıkları uzun zor yolculuklar, sert hayat şartları gibi güçlükler, kadınların öğrenim oranını düşürmüştür. Fakat buna rağmen değişik branşlarda öğrenim gören hanımlar mevcuttur.

Kız çocukları çoğunlukla özel eğitime tabi tutulmuşlardır; kızların öğrenimini daha ziyade yakınlarından birisi veya kendisi için tutulan bir müeddib, evinde yapardı. Bazı kaynaklarda, mekteplerin bir kısmında kız çocukların erkek çocuklarla birlikte eğitim gördüklerine dair kayıtlar vardır. Kızlarını özellikle edebî alanda yetiştirmiş şairler bulunmaktadır. Kızlarını eğiten ve öğreten bazı meşhurlar şunlardır: Maliki fakihi ve Kayrevan kadısı Esed b. Furât (ö. 213/828), Îsâ b. Miskîn (ö. 275/888) ve İmam-ı Sahnûn.

Varlıklı aileler ise kızların öğretimi için evlerine ve şehzade köşklerine özel eğitmenler tutuyorlardı. Bu özel öğretim de kültür bakımından erkeklerden aşağı kalmayan, hatta çoğu zaman onları geçen kadınların yetişmesine vesile olmuştur. Mesela Ebûbekir'in kızı Esmâ, Hasan b. Zeyd'in kızı Nefîse (Hz. Hasan'ın torununun kızıdır ki onun ders halkasına ünlü âlim ve müctehidler katılmıştır) bunlardandır. İmam-ı Şâfiî Mısır'a gelince, onun derslerinde bulunmuş ve hadis dinlemiştir. Kerîme bint Ahmed adlı hanım bilginden, Hatîb Bağdâdî, Buhârî'nin *Sahîh*'ini okumuştur. İbn Asâkir, kendilerinden ilim öğrendiği hocalarının ve şeyhlerinin isimlerini verir ki aralarında 80 kadın vardır. Ferezdak'ın hanımı edebiyat, Râbia el-Adeviyye şiir, edebiyat ve tasavvuf, Hârûnu'r-Reşîd'in hanımı Zübeyde edebiyat, Meryem bint Ebû Ya'kûb şiir ve edebiyatla ilgilenmiştir. Bu sonuncusu, hanımlara edebiyat dersi verirdi.

Kitapçı dükkânları, sahiplerinin ailelerini de etkilemiştir. Endülüs'te kitapçılık yapan Zeyd adındaki bir şahsın iki kızı şiir ve çeşitli ilim dallarıyla ilgilenmişlerdir.

Kadınlar arasından ünlü tabipler de yetişmiştir: Benû Evd kabilesinin tabibesi Zeyneb, göz hastalıklarında ve yaraların tedavisinde ünlü idi. Ümmü'l-Hasan bint Ebû Ca'fer de ünlü tabiplerdendir.

C) Ulema ve Etkinliği

Ulema, Hz. Peygamber'den sonra, dinin ilkelerini yayma, savunma, öğretme görevlerini üstlenmiştir. Kur'an'a, hadise, fıkıha ve

bunlarla ilgili ilimlere vâkıf olan ulema, yüzyıllar boyunca İslam dünyasında toplumu dinin prensipleri içinde birlik hâlinde muhafaza eden, halkı dinî bakımdan idare eden zümre olma özelliğini korumuştur. Bu kesim, yöneticilerle halk arasında köprü vazifesi de görmüştür. Kürsülerde hizmet verenler, idarecilerin isteklerini halka, halkın istek ve ihtiyaçlarını idarecilere yansıtmışlardır.

Klasik dönemde diyanet (din hizmetleri), ifta (fetva işleri), tedris (eğitim öğretim işleri) ve kaza (yargı işleri) tamamen ulemanın elinde idi. Toplumu eğitiyor, adaleti temin ediyor ve dinî hayatla ilgili meselelere çözüm üretiyordu. Ulema dine dayalı devletlerde yüksek otorite durumundaydı. Teoride de olsa halife de dâhil olmak üzere yüksek kademedeki yöneticilerin yetki ve sorumluluklarını çoğu zaman ulema tespit ederdi. Bu kesim zaman zaman yönetimin aşırılıklarını frenleyici tavırlar da takınıyordu. Buna karşılık çeşitli dönemlerde hükümdarların ulema üzerinde otorite kurduğu da görülmektedir.

Ulema başlangıçta, özellikle Abbasilerden önce geçimini çoğu zaman başka bir meslekle, örneğin ticaretle sağlarken, daha sonraları resmî sıfat kazandırılanlar olmuştur. Devletler, özel kuruluşlar ve şahıslar tarafından kendilerine hizmetleri karşılığında maaş verilmeye başlanmıştır. Bunun yanı sıra hizmetlerini herhangi bir karşılık almaksızın sürdürenler ve bağımsız çalışmayı tercih edenler de bulunagelmiştir.

Ulema, halkı, devleti ve ülkeyi zararlı olduğuna inandığı akımlardan korumaya çalışmıştır. Örneğin Gazâlî, ayet ve hadislerin dış anlamlarını kabul etmeyen, gerçek anlamlarını ancak Tanrı ile ilişki kurabilen masum imamın bulabileceğini savunan aşırı görüşlere sahip olan ve şiddet uygulayan Bâtınilerle mücadele etmiştir. Bu akımı siyasal ve kültürel açıdan bir tehlike olarak görmüş, inançlarını, yorumlarını eleştirmek amacıyla bir kitap yazmıştır. Bâtıniliğin yıkılışında onun kitaplarının büyük katkısı olmuştur.

Osmanlı devletinde ulema (ilmiye) grubu, seyfiye (askerî bürokrasi), mülkiye (sivil yüksek bürokrasi) ve kalemiye (memurlar) ile birlikte devletin dört temel meslek grubundan birisini oluşturuyordu. Şeyhülislam, kazasker, kadı, müderris vs.den oluşan ilmiye, medreselerden mezun olduktan sonra eğitim, hukuk, fetva, dinî hizmetler gibi alanlarda hizmet veren meslek grubunu teşkil ediyordu.

İLMÎ HAYAT (I)

DİNÎ/SOSYAL İLİMLER

İslam medeniyetinin kendine özgü en belirgin niteliğinin "ilim" olduğu, bu kavramın, başka hiçbir medeniyette bu kadar belirleyici olmadığı; İslamiyet'in, bir ilim dini, onun meydana getirdiği medeniyetin de her şeyden önce bir ilim medeniyeti olarak şekillendiği daha önce söylenmişti.

İlme verilen değere ve ilmî faaliyetlere paralel olarak ilimlerin tasnifi üzerinde yapılan çalışmalar, İslam medeniyetinin en bariz vasıflarından biridir. İslam düşünür ve bilginleri, ilimlerin alan ve sınırlarını birbirinden ayırmak, alanlar arasındaki ilişkileri belirlemek, farklı ilimlere ait birikimleri konularına göre değerlendirmek ve eğitim sisteminin ana müfredatını oluşturmak amacıyla ilimleri tasnif etme yoluna gitmişlerdir. Bu konuda yazılan başlıca eserler şunlardır: Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm;* Hârizmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm;* İbn Sînâ, *Aksâmu'l-Ulûmi'l-Akliyye;* Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn;* Fahruddîn er-Râzî, *Câmiu'l-Ulûm;* Taşköprîzâde, *Miftâhu's-Saâde.*

Bu alanda Fârâbî, kendi yaşadığı dönemde eğitim ve araştırmaya konu olan ilimleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Dil ilimleri (lügat, sarf, nahiv, yazı, okuma, şiir).
2. Mantık.
3. Matematik ilimleri (aritmetik, geometri, optik, musiki, astronomi, kaldıraçlar).
4. Fizik, metafizik.
5. Medeni ilimler (ahlak, siyaset), fıkıh, kelam.

Bunun yanında, yukarıda kaydedilen eserlerde şu temel hususlar ortaya çıkmaktadır:

1. Naklî (şer'i/dinî) ilimler (tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf).

2. Akli (felsefi/hikemi) ilimler.

a) Nazari ilimler: İlahiyat, riyaziyat, yani matematik ilimler, tabiiyat, yani fiziki ilimler;

b) Amelî ilimler: Ahlak ve siyaset.

Akli ilimlerin kapsamına kısa bir bakış, İslam dünyasında müspet ilme verilen ehemmiyetin anlaşılmasına vesile olacaktır. Matematik ilimlerin başlıcaları aritmetik, geometri, astronomi (ilmu'n-nucûm, ilmu'l-hey'e, ilmu'l-felek), musiki, optik (ilmu'l-menâzır) ve mekaniktir (ilmu'l-hiyel). Fizik ilimler (ilmu't-tâbiî) ise temel fizik (es-semâ ve'l-âlem), mineraloji (ilmu'l-meâdin), kimya (ilmu'l-kimyâ), tarım (ilmu'l-fîlâha), meteoroloji (ilmu'l-âsâri'l-ulviyye), psikoloji (ilmu'n-nefs), botanik (ilmu'n-nebât), zooloji (ilmu'l-hayevân) ve tıp dallarına ayrılmaktadır.

Biz burada Müslümanların ilmî çalışmalarını "dinî ve sosyal ilimler" ve "fen ve sağlık bilimleri" şeklinde ele almak istiyoruz. Önce dinî ve sosyal ilimler sahasını inceleyeceğiz.

A) Kur'an İlimleri

Dinî ilimlerin başında Kur'an ilimleri gelmektedir. Kur'an'la ilgili ilimler, *kıraat* (okumak) ve *tefsir* (yorum) olmak üzere ikidir. Bu iki ilim dalının temelleri aslında Hz. Peygamber tarafından atılmış daha sonra gelişmiştir. İslam medeniyetinin birçok ilim ve sanat şubesinin hareket noktası Kur'an-ı Kerim olmuştur. Bu arada özellikle filolojinin çeşitli konularının, örneğin eski lehçelere dair araştırmalar, dil, gramer, üslup teknikleri, imla meseleleri, yazının ıslahı ile ilgili araştırmalar, Kur'an-ı Kerim'e bağlı olarak başlamış, sonra bunlardan birtakım ihtisas şubeleri doğmuştur.

Kıraat: Hz. Osman döneminde değişik merkezlerde öğretmen olarak görev yapan sahabiler arasında kıraat farklılıklarının ve bu konuda ihtilafların çoğalması üzerine adı geçen halife, Kur'an'ın indirildiği Kureyş lehçesini esas alan ve Hz. Peygamber'den geldiği kesin olan kıraatlere de imkân veren Kur'an nüshalarını ço-

ğalttı. 4-5 veya 7 nüsha olduğu rivayet edilen bu mushaflardan birisi Medine'de alıkonuldu; diğerleri Mekke, Kufe, Basra, Şam gibi merkezlere gönderildi. Kur'an'ı bu resmî mushaflara göre okutmak üzere Medine, Mekke, Şam, Kufe ve Basra'da âlimler görevlendirildi.

Değişik merkezlerde kısa sürede çok sayıda mushaf istinsah edildi. Bu faaliyet, Müslümanların Kur'an kıraati üzerindeki ihtilaflarını en aza indirdi ve Kur'an'ın sonraki nesillere Hz. Peygamber'den geldiği şekliyle aktarılmasını sağladı. Kıraat alanında uzman sahabilerin verdikleri dersler genç sahabilerin yanı sıra çok sayıda tabiinin de bu alanda uzmanlaşmasına vesile oldu.

Emeviler döneminde yetişen kıraat âlimleri, ilim halkalarında hocalanndan dinledikleri kıraat vecihlerini sistemleştirmeye başlamış ve bu suretle kıraat ilminin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemde çok sayıda kıraat âlimi yetişmiştir. Bunlardan bir kısmı ilmî faaliyetlerini tamamen Kur'an'ın okunuşuna hasretmişlerdir.

Kıraat ilmine ait ilk eserler de Emeviler döneminde yazılmaya başlamıştır. Çok azı zamanımıza ulaşan bu kitaplar daha sonraki dönemde bu konuda yapılan çalışmalara kaynaklık etmiştir.

Kur'an metnine nokta ve harekeler bu dönemde konulmuştur. Ayetlerin sayısına ve durak yerlerine ait ilk eserler de aynı dönemin âlimleri tarafından yazılmıştır. Kıraat-ı seb'a imamlarından diğerleri Abbasiler döneminde yaşamış ve kıraatle ilgili çalışmalar bu dönemde zirveye ulaşmıştır. Daha sonraları fetihlerin genişlemesine ve İslamlaşmanın artmasına paralel olarak Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, İran, Orta Asya ve Anadolu'ya kadar yayılmıştır.

Tefsir: İslam medeniyetinin temelini teşkil eden Kur'an'ın ayetlerinden anlamı kapalı ya da anlaşılması güç olanları anlama çalışmaları tefsir ilmini doğurmuştur. Peygamberimiz hayatta iken anlaşılmasında güçlük çekilen ayetleri bizzat kendisi açıklıyordu. Daha sonra bu işi müfessirler yerine getirdiler. Hz. Peygamber ve sahabe döneminden uzaklaştıkça ortaya çıkan ve gitgide çoğalan meseleleri halletmek için tefsirle meşguliyete daha çok ihtiyaç duyulmuştu. Müfessir sahabilerin yerleştiği merkezlerde on-

lardan ilim tahsil eden çok sayıda tabiin grubunun bulunması dolayısıyla çeşitli şehirlerde tefsir ekolleri oluşmaya başladı.

Tefsir ekollerin en önemlileri Mekke, Medine ve Irak'ta olanlardır. Mekke ekolünün başında Abdullâh b. Abbâs vardı. Mağripli bir Berberi olan İkrime, Saîd b. Cubeyr ve Mücâhid onun meşhur öğrencileri arasında yer alırlar.

Medine ekolünün başında Ubey b. Ka'b yer alır. Ebû'l-Âliye er-Riyâhî ve Zeyd b. Eslem burada yetişmiş meşhur müfessirlerdir.

Irak ekolünün başında ise Abdullâh b. Mes'ûd bulunur. Alkame b. Kays, Mesrûk b. el-Ecda', Hasan el-Basrî ve İbrâhîm en-Nehâî Irak ekolünün meşhurlarındandır.

Bu üç tefsir ekolünün ayrı ayrı yerlerde ve farklı kişiler tarafından yönetilmesi sebebiyle aralarında kendilerine özgü farklılıklar bulunduğu gibi ortak tarafları da mevcuttur. Mesela İsrailiyyatın tefsire girişi hemen bütün tefsir ekollerinde ortaktır. Bütün bu ortak yönlere rağmen bir ekolün diğeri ile aynı özelliği taşıdığını düşünmek mümkün değildir. Söz gelimi Mekke ve Medine ekolü daha çok rivayetçi, Irak ekolü ise dirayetçiliği ile temayüz etmiştir.

Abdullâh b. Mes'ûd Kufe'de verdiği kıraat ve tefsir dersleriyle Kufe ekolünün temellerini atmış, burada re'y ehlinin doğmasında etkili olmuştur. Dört halife döneminde tefsir ve Kur'an ilimleri alanında telif edilmiş herhangi bir esere rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Abdullâh b. Mes'ûd gibi bazı sahabilerin kendi özel mushaflarına tefsir kabilinden notlar düştükleri bilinmektedir. Sahabe ve tabiine mensup âlimlerin Kur'an ayetlerinin tefsirine ilişkin görüşleri rivayet yoluyla sonraki dönemlere aktarılmış ve bunlar, ileriki dönemlerde telif edilmiş kitaplarda dağınık da olsa yer almıştır.

Emeviler döneminde tefsirler yazılmaya başlanmıştır. Saîd b. Cubeyr'in (ö. 95/714) tefsir yazdığı ve Abdulmelik b. Mervân'ın isteği üzerine ona gönderdiği söylenmektedir. Amr b. Ubeyd'in (ö. 140/760), hocası Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) bir Kur'an tefsirine sahip olduğu kaynaklarda kayıtlıdır; ancak onun tefsirinin belirli ayetlerin açıklaması olduğu söylenebilir. Emeviler döneminde tefsir çalışmaları Mekke, Medine ve Kufe'de yoğunluk kazanmıştır. Kur'an-ı Kerim'i bir bütün olarak baştan sona tefsir eden ilk müfessir Mukâtil b. Suleymân'dır (ö. 150/767).

Abbasiler döneminde ortaya çıkan dinî ve fikrî akımların etkisiyle diğer İslami ilimlere paralel olarak tefsir faaliyetleri de gelişmiş, tefsirde rivayet ve dirayet ekolleri oluşmuştur. Bu usullere göre ele alınarak yazılan tefsirlerin yanında Kur'an metnini çeşitli yönleriyle ele alan (söz gelimi *Garîbu'l-Kur'ân*, *Muşkilu'l-Kur'ân*, *İ'câzu'l-Kur'ân* gibi çeşitli başlıklar taşıyan) kitaplar kaleme alınmıştır. Abbasiler döneminin tefsir faaliyetinin en önemli ve büyük ürünü, Taberî'nin daha önceki âlimlerden yaptığı nakil ve rivayetlerle zamanına kadarki çalışmaların çoğunun tertip ve terkibi mahiyetindeki *Câmiu'l-Beyân*'ıdır. Zemahşerî'nin, ayetleri tahlile, nahvi açıklamalara ve kelam meselelerine özellikle yer veren *Keşşâf*'ı, Fahruddîn er-Râzî'nin yine kelam meseleleri üzerinde yoğunlaştığı *Mefâtihu'l-Gayb*'ı ve Kurtubî'nin fıkhi nitelikli *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*'i, İsmail Hakkı Bursalı'nın tasavvufi ağırlıklı *Rûhu'l-Beyân*'ı ünlü tefsirlerden birkaçıdır.

B) Hadis

Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve takrirlerini aktaran, değerlendiren ve tasnif eden bilim dalı olan hadisin dört halife döneminden itibaren geliştiği görülmektedir. O dönemde hadislerin naklinde titizlik gösterilmiş, rivayetlerin tahrif edilmesini önlemek için bazı tedbirler alınmıştır ki halifelerin bu konuda uyguladıkları ilk tedbir az rivayet etmeleri olmuş, ayrıca, rivayet yollarının artırılmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bu amaçla, rivayet edilen hadisi, ravi ile birlikte peygamberden duyan bir şahit isteme yoluna gitmişlerdir. Hz. Ali, gerektiğinde hadis ravilerine yemin ettirmiştir.

Hadis rivayetinde ciddiyeti sağlamak ve olası suistimallerin önünü almak için bu dönemde rivayetler, dinin bilinen nassları ve kuralları ile karşılaştırılarak ilmî tenkide tabi tutulmaya başlanmıştır. Hz. Ömer ile Hz. Âişe'nin bu hususta önemli katkıları olmuştur. Hz. Ömer bazı kimselerin rivayette gevşeklik göstermesi yüzünden, gerçeklerin saptırılmasına yol açabileceği endişesiyle yanlış anlaması muhtemel kişilerden hadis alınmasına karşı çıkmıştır.

Bu dönemde bazı sahabilerin şahsi gayretleri ile hadisleri yazdıkları bilinmektedir; ancak sahabe arasındaki yaygın uygulama, hadislerin şifahen nakledilmesidir. Hz. Ömer, devlet eliyle hadislerin toplanmasını düşünmüş, bir süre tereddüt gösterdikten sonra, Kur'an'la karışabileceği veya bununla meşgul olunup Kur'an'ın ihmal edilebileceği endişesiyle bundan vazgeçmiştir.

Hz. Osman'ın vefatından sonra baş gösteren olaylar ve güvensizlik ortamı rivayetlerde senedi ve ravinin durumunu araştırmayı haklı kılmış; bu husus, cerh ve ta'dil ilminin temelini teşkil edecek olan rical tenkidi faaliyetinin sahabe arasında başlangıcını oluşturmuştur.

Belli şehirlerdeki ilim meclisleri, yani ilim halkaları, ilimler ayrışması henüz o dönemde tam olarak gerçekleşmediği için, şehirlerde çeşitli alanlardaki ortak faaliyetleri teşkil etmiştir.

Hadislerin yazılmasına sahabe döneminde başlanmış, ilk aşamada yazılan hadislere cüz, sahife veya hadis denilmiştir. Hemmâm b. Munebbih'in (ö. 101/719) *Sahîfe*'si meşhurdur.

Hadis yazma faaliyetleri Emeviler döneminde yoğunluk kazanmıştır. Dönemin hadis âlimleri, sahifelerinde yer alan hadislerle hocalarından dinlediklerini kitaplarda toplamışlardır. Ömer b. Abdulazîz, hadis âlimlerinin vefatı nedeniyle ortaya çıkabilecek mahzurları göz önünde bulundurarak, valilere ve ülkedeki hadis âlimlerine mektuplar yazmış ve peygamberden nakledilen hadislerin toplanmasını emretmiştir. Bu emri ilk olarak yerine getiren kişi, İbn Şihâb ez-Zuhrî olmuştur. Onu, çağdaşı diğer muhaddisler de (örneğin Mekhûl) izlemişlerdir. Diğer bazı Emevi halifeleri de Zuhrî'nin faaliyetlerini desteklemişlerdir.

Yalnız Müslümanlara özgü bir sistem olan hadiste *isnad* uygulaması da Emeviler döneminde başlamıştır. Bu uygulamanın başlamasında Hz. Osman'ın vefatı ile başlayan uydurma hadis faaliyetinin ortaya çıkmasının büyük rolü olmuştur. Bunun için sahih hadisleri uydurma olanlarından ayırt edebilmek için bir hadisi söyleyene nispet demek olan *isnad* sistemi geliştirilmiştir. Bazı siyasi ve dinî cereyanların meşruluk kazanabilmek için uydurma hadis ortaya attıkları görülmüştür. Kasıtlı veya kasıtsız bozulmaları önlemek ve doğru hadisleri seçebilmek için hadis rivayet

ve tespiti birtakım esaslara bağlanmıştır. Hicri ilk yüzyılın sonlarına doğru iyice yerleşen isnad sistemi, sadece hadislerde değil, diğer haberlerde de kullanılmaya başlanmıştır.

Emeviler döneminde hadislerin bir araya toplanmaya başlaması Abbasiler döneminde tedvin ve tasnife dayanan hadis külliyatının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Emeviler döneminde başlatılan tedvin hareketi gelişerek devam etmiş ve Abbasilerin ilk yıllarından itibaren belli başlı İslam ülkelerinde tasnif faaliyetleri hızlanmıştır. Bu faaliyetlerin günümüze ulaşan en eski ürünü Medineli Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'* adlı eseridir. Abdurrezzâk es-San'ânî'nin *el-Musannaf*'ı, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin *Musned*'i, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i, İbn Hanbel'in *el-Musned*'i, Dârimî'nin *Sünen*'i, hicri 3. yüzyılın ilk yarısında meydana getirilen önemli eserlerdir. Bu yüzyılın ilk yarısında başlayan ve daha çok ikinci yarısında yazılan ve kütüb-i sitte diye anılan Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'leri, İbn Mâce, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünen*'leri hadis eserlerinin en önemlileridir. Hadis kitapları ve şerhleri ileriki yıllarda da yazılmaya devam etmiştir.

C) Fıkıh

Hz. Peygamber'in vefatı, Müslümanları yeni fıkhi problemleri Kur'an ve sünnetteki ilke ve açıklamalar ışığında çözmeye zorlamıştır. Dört halife dönemi, re'y/ictihadın ve bunun çeşitli tezahürlerinin kabul görüp kullanıldığı bir dönemdir. Bu zaman diliminde itibaren Kur'an ve sünnetin sınırlı ifade ve hükümleriyle, hayatın sınırsız ihtiyaçları ve olaylar arasında bağ kurmayı sağlayacak yorum metotları geliştirme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber'den sonra, insan hayatının her türlü tezahürlerine yön veren esasların tespiti ihtiyacı devam ediyordu.

İslam'ın getirdiği esaslara göre hüküm verme mevkiinde bulunanlar, karşılaştıkları meseleler için Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sözlerinde ve hareketlerinde, yani sünnetinde delil arıyor, bu kaynaklardan ve ittifakla kabul edilmiş meselelerden (icma) hüccet çıkarılamıyorsa, kıyas ile kendi kanaatlerine, görüşlerine (re'y) başvuruyorlardı; ancak, ileride yine yeni meseleler için kıyasa esas olabilecek bir hükme bu yolla gitmek, top-

lumun yadırgamadan kabul edebileceği ve İslam'ın ruhuna uygun bir hâl yolu bulabilmek için Kur'an-ı Kerim'i ve sünneti iyi bilmek gerekiyordu. Buna ek olarak geçmiş deneyimlere etraflıca vâkıf olmak ve zekâ, kavrayış gibi hasletler yanında doğru düşünmenin yollarını da bilmek lazımdı. Bu sebeple fıkıh ve fıkıh usulü çok erken bir dönemde doğdu.

Dört halife dönemi, daha sonraki dönemlerin ictihad faaliyetlerine örnek teşkil etmiştir. Başta halifeler olmak üzere sahabenin dinî hükümleri anlayışı, yorumlaması ve uygulama şekilleri ileriki dönem fakihleri tarafından *sahabe kavli* olarak adlandırılmıştır. Bunun, ileriki dönem fakihleri nazarında önemli yeri vardır. Bilhassa dört halife, sahabenin önde gelen fakihleri arasında yer alıyordu ki onların pek çok uygulaması üzerinde Müslümanlar ittifak etmişlerdir.

Dört halife döneminde gerçekleşen fetihler sonucunda, yeni sosyal yapı ve kültürlerin İslam dünyasına girmesi, yeni problem ve anlayışların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunların Kur'an ve sünnet ışığında çözüme kavuşturulması ihtiyacı doğmuştur. İleride kıyas, istihsan, ıstıslah ve örf gibi terimlerle ifade edilecek metotlar bu dönemde re'y adıyla kullanılmıştır. Kamu hukuku alanında istişareye önem verilmiş ve amelî ittifak sağlanmıştır.

İlk iki halife, istişare amacıyla belli sayıdaki sahabiden Medine'yi terk etmemelerini istemişlerdir. İstişare, toplumsal düzeydeki ihtilafların en az düzeye indirilmesine vesile olmuş ve ayrıca siyasi birliği korumuştur. Ferdî alanda da geniş bir re'y serbestliği sağlanmıştır. Dört halife döneminde re'y, kitap ve sünnetten sonra üçüncü bir kaynak niteliğine sahip olmuştur. Hicri 2. yüzyılın başlarından itibaren derlenmeye başlanan fıkıh kitaplarında sahabe ve tabiin fetvaları geniş bir şekilde yer almıştır.

Genç sahabilerle tabiinin yaşadığı Emeviler dönemi fıkhın ayrı bir ilim dalı hâlinde kurulmaya başladığı bir dönemdir. Hz. Peygamber ve dört halife tarafından çeşitli görevlerle bölgelere gönderilen sahabilerle, fetihler sonucu çeşitli yerlere yerleşen fakih sahabiler fıkhın gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

Tabiin, büyük şehirlerde bu sahabilerin etrafında ilim halkaları oluşturmuşlar ve onlardan aldıkları bilgileri kendilerinden son-

raki nesle geliştirerek aktarmışlardır. Tabiin fakihleri her bölgede ayrı bir ilmî gelenek ve çevre oluşturmuşlardır. Önderliğini Saîd b. Müseyyib'in yaptığı "Hicaz ekolü" ve yine önderliğini İbrâhîm en-Nehâî'nin yaptığı "Irak ekolü" teşekkül etmiştir. Öyle ki bu ekoller, o dönemin simgesi hâline gelmiştir. Aralarındaki fark daha çok çevre ve üstat farkına dayanmaktadır. Her iki grup da kitap, sünnet ve sahabe icmaına dayanmakla birlikte Hicaz ekölü Medine ehlinin teamülüne ayrı bir yer vermiştir. Hicaz ekolünün çevreleri icabı hadis malzemeleri de zengindir. İleriki yıllarda bu ekoller Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y olarak anılacaktır.

Emeviler döneminde nazari fıkıh da gelişmiştir. Konularına göre ilk fıkıh kitaplarının da bu dönemde yazıldığı bilinmektedir; ancak bunların çok azı zamanımıza ulaşmıştır. Zeyd b. Sâbit, Kadı Şureyh ve İmam-ı Zuhrî'nin ve tabiinden 20'ye yakın fakihin fıkha dair eserlerinden söz edilir. Zeyd b. Alî'nin *el-Mecmû' fi'l-Fıkh* adlı eseri günümüze kadar ulaşmıştır.

Abbasiler dönemi fıkhın olgunluk çağıdır. Bu dönemin özellikle ilk iki yüzyılı fıkhın tedvin edildiği, geliştiği ve mezheplerin oluştuğu bir dönemdir. Emevilerin İslam dinini ve hukukunu ihmal ettikleri, kendilerinin ise İslami hükümleri hayata geçirecekleri iddiasıyla iş başına gelen Abbasiler, biraz da bu vaatlerini yerine getirmek düşüncesiyle İslami ilimleri ve fıkhı desteklemek zaruretini duymuşlardır. Gerek bu anlayış ve gerekse genişleyen İslam dünyasında yeni meselelerin ortaya çıkması, bunların fıkhi hükümlerinin tespitine ihtiyaç duyulması, fıkhın bir bütün olarak gelişmesine ve çeşitli mezheplerin oluşmasına yol açmıştır.

Bu mezhepler, müctehidlerin farklı yorumlarına dayanıyordu. Sonuçta, Irak'ta, hadise yer vermekle birlikte re'yi de etkin bir şekilde kullanan Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf ve Muhammed başta olmak üzere talebelerinin ortaya koyduğu Hanefi mezhebi, Hicaz'da hadise ve Medinelilerin hukuk tatbikatına özel bir ağırlık veren Maliki mezhebi, bu iki mezhep arasında telifçi bir yol izleyen Şafii mezhebi, daha çok muhaddis olarak tanınan ve hadis ekolünün kuvvetli bir taraftarı olan Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan Hanbeli mezhebi oluştu.

Günümüze kadar gelen bu mezheplerin yanında bugün taraf-

tarı bulunmayan bir kısım mezhepler de bu dönemde kuruluşlarını tamamlamışlardır. Abbasiler döneminde fıkıh kitaplarının da telifine girişilmiştir ki aynı zamanda hadis kitabı da olan Mâlik'in *Muvatta*'ı, Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Harâc*'ı, Şâfiî'nin *el-Ümm* adlı eseri bunlardandır. Fıkıh kitapları, zamanın ihtiyaçlarına cevaben hemen her toplum ve coğrafyada geliştirilerek yazılmıştır.

D) Kelam

Dört halife döneminde itikadi açıdan önemli sonuçlar doğuran olaylar yaşanmıştır. Söz gelimi Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçimine dair ihtilaf, Kur'an'ın toplanması gibi. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Hz. Ali döneminde meydana gelen Cemel ve Sıffin savaşlarında birbirini öldüren Müslümanların dinî durumu tartışma konusu olmuştur. Sonunda büyük günah, iman küfür sınırı, kader ve insanın ihtiyari fiilleri gibi itikadi meseleler öne çıkmıştır. Sıffin savaşında Hariciler ortaya çıkmış, daha sonra ona ve merkezî idareye muhalif bir siyasi fırka niteliğiyle Şia oluşmaya başlamıştır. Dört halife döneminde belirginleşen siyasi ve sosyal gelişmelerle fikrî hareketler, 2. hicri yüzyılın başlarından itibaren itikadi mezheplerin kurulmasına ve önce siyasi birer akım olan Haricilik ve Şia'nın ilmî içerikli birer mezhep hâline gelmesine zemin hazırlamıştır.

Emeviler dönemi kelam tarihi bakımından itikadi konularda tartışmaların başladığı ve bu ilmin temellerinin atıldığı bir dönem olarak kabul edilir. Bu dönemde şahıslar etrafında bazı gruplaşmalar oluşmaya başlamıştır; ancak büyük itikadi ekoller henüz teşekkül etmemiştir. O nedenle bu dönem kelam ilminin hazırlayıcı merhalesi olarak değerlendirilebilir. Kelam ve mütekellim tabirlerinin Abbasi halifesi Hârûnu'r-Reşîd döneminde yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

Hz. Ali döneminde meydana gelmiş olaylar, kelamın konusuna giren kader, irade, kebire, iman, küfür gibi kavramlar üzerinde tartışmaların ortaya çıkması, kelamın doğuşuna tesir eden Şia, Hariciler, Cebriyye, Kaderiyye, Mürcie gibi grupların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Emeviler döneminde kader konusunu gündeme getirerek insan hürriyetini savunan kişilerin Ma'bed el-Cuhenî

ve Gaylân ed-Dımeşkî, kader görüşünü destekleyenlerin Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân, ilk i'tizal hareketini başlatanın Vâsıl b. Atâ olduğu kabul edilir. Dönemin, itikadi görüşleriyle merkezî konumda yer alan iki şahsiyeti Hasan-ı Basrî ile Ebû Hanîfe'dir.

Abbasiler döneminde kelam ilmi de sistemleşmiş, bazı itikadi mezhepler kurulup gelişirken, bazıları da sönüp gitmiştir. Mu'tezile, Abbasiler devrinde Halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde en parlak devrini yaşamıştır. Mu'tezilenin meşhur simaları da bu dönemde yaşamışlardır. Bağdat Mu'tezilesi, halifeler nezdinde itibar kazanarak bu mezhebi devletin resmî mezhebi hâline getirmişlerdir. Fakat Mu'tezilenin Mutevekkil döneminden sonraki dönemde gücü ve etkisi kaybolmuştur.

Abbasilerin ikinci döneminde Sünni akideyi savunan âlimler, Ehl-i Sünnet kelamının doğmasına zemin hazırlamışlardır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî tarafından kurulan Eş'ariliğe paralel olarak, Maveraünnehir'de Ebû Mansûr el-Mâturîdî tarafından kurulan Maturidilik ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Bu dönemde Şia, Haricilik ve Mürcie birçok kola ayrılmıştır. Söz konusu mezheplerin mensuplarının zaman zaman halifelerin aleyhinde bulunmaları bazen iç savaşlara ve karışıklıklara yol açmıştır.

Temelde İslam'ı diğer inançlara karşı savunma saikıyla ortaya çıkan kelam, günümüze değin bu işlevi sürdürmüştür. Özellikle Avrupa aydınlanmasından itibaren Batı düşüncesi ile karşı karşıya kalan Müslümanlar, dinî inançlarını savunabilmek için kelamda yeni arayışlar içine girmişlerdir. Bu arayışın temsilcileri arasında Muhammed Abduh ve İzmirli İsmail Hakkı zikredilebilir.

E) Tarih

Tarih çalışmaları hadis çalışmalarıyla birlikte başlamıştır. Bu alanda ilk önce Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili bilgilerin derlenmesi akla gelmektedir. Çünkü İslam tarihçiliği, Hz. Peygamber'in hayatını, tebliğ faaliyetlerini ve savaşlarını konu alan siyer-meğazi çalışmalarıyla başlamıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun hayatına dair bilgileri toplamayı kendilerine görev sayan sahabiler, bunları kaydediyorlardı. Müslümanların hadis çalışmaları esnasında topladıkları ha-

disler arasında ibadetlere ve muamelata ait olanların yanında Hz. Peygamber'in ahlakına, şemailine, Mekke ve Medine'deki hayatına ve gazvelerine ait haberler de bulunuyordu. Bazı sahabiler Hz. Peygamber'in hayatı ve gazveleriyle ilgili hadisleri topluyorlardı.

Bu alandaki çalışmalar Emeviler döneminde hız kazandı. Zuhrî gibi bazı âlimler hem hadis hem de meğazi üzerinde çalışmışlardır. Hadis ilminin metotlarına uygun bir şekilde isnad kullanılıp nakledilen haberler toplanarak ilk siyer-meğazi eserlerinin telifine girişilmiştir. Bu eserler, Abbasiler döneminde ortaya çıkacak hacimli tarih kitaplarının ilk denemeleri sayılır.

Siyer-meğazi ile ilgili ilk kitaplar hicri ilk yüzyılın sonlarına doğru yazılmaya başlamıştır. Bu dönemde ve hicri ikinci yüzyılın ilk yarısında bu konuda ilk eser yazanlar arasında şu şahısların adları geçmektedir: Ebân b. Osmân, Şurahbil b. Sa'd, Vehb b. Munebbih, Urve b. Zubeyr, İbn Şihâb ez-Zuhrî, Mûsâ b. Ukbe ve İbn İshâk. Emeviler döneminde telif edilen ilk siyer eserleri günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, bugüne intikal eden çok sayıda eserin müellifleri bunları kaynak olarak kullanmışlardır.

Çalışmalarıyla siyer-meğazi ilminin temellerini atan ve bu ilmin ana malzemesini hazırlayanlardan birisi Ebân b. Osmân'dır (ö. 105/723). Onun meğazi hakkında bir kitabının olduğu bilinmektedir. Urve b. Zubeyr'in (ö. 94/712) kitapları da Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları konusunda daha sonraki müellifler için kaynak olmuştur. Kendisine sorulan sorulara yazılı veya sözlü olarak cevap vermesi meğazi alanında Urve'yi eser vermeye sevk etmiştir. O, sadece meğazi konusunda değil, dört halife dönemine ait olaylarla da meşgul olmuştur. Abdulmelik b. Mervân, Hz. Peygamber'in gazvelerine dair çeşitli konuları yazılı olarak Urve'den sorar, o da kendisine aynı yolla cevap verirdi. Tarihçi Taberî, Urve'nin Abdulmelik'e verdiği cevapları kaydetmiştir.

Emeviler döneminin siyer-meğazi âlimlerinin en büyüğü, hadis âlimi Zuhrî'dir. Onun da bu alanda kitaplar yazdığı bilinmektedir.

Emeviler döneminde siyer-meğazi üzerindeki çalışmaların yanında cahiliye tarihi, genel tarih, İslam tarihi, mahalli tarih, şehir tarihi ve kültür tarihi ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalış-

maları yapanların alanlarını her zaman birbirinden ayırmak mümkün olmamakla birlikte bibliyografik eserlerden öğrendiğimiz kadarıyla bıraktıkları eserin adına bakıldığında ve onların eserlerinden faydalanan sonraki müelliflerin anlattıkları incelendiğinde, üzerinde çalıştıkları alanları tespit etmek mümkün olmaktadır. Bazı tarihçiler genel tarih ve Müslümanlar arasında meydana gelen ilk devir olayları üzerinde çalışmışlardır. Ayrıca şehirler, bölgeler ve fetihleri anlatan ilk eserler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Emeviler döneminde başlayan İslam tarihçiliği Abbasilerin ilk zamanlarında şekillenmiştir. Önce siyer-meğazi ve sahabenin hayatını tespit amacıyla başlayan İslam tarihçiliği, ensab ilminin de yardımıyla toplumun tüm unsurlarını kaplamış ve aynı zamanda rical ilminin gelişmesine de yardım etmiştir. Bugünkü siyer-meğazi bilgilerimizin temelini İbn İshâk, Vâkıdî, İbn İshâk'ın eserini yeniden ele alıp düzenleyen İbn Hişâm ve İbn Sa'd gibi Abbasiler döneminde yaşayan müelliflerin eserlerine borçluyuz.

Genel tarih eserleri ile ilgili çalışmalar Abbasiler döneminde hızlanmıştır. Bilindiği üzere genel tarihler Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak çeşitli milletlerin tarihini kaydettikten sonra Hz. Peygamber'in hayatından, Hulefâ-i Râşidîn döneminden ve daha sonraki İslam devletlerinden, müellifin yaşadığı zamana kadarki İslam tarihinden bahseden kitaplardır. Geniş bir şekilde tüm olayları ihtiva eden ve önceden yazılmış eserlerden de faydalanarak hazırlanmış genel İslam tarihi eserleri 2. hicri yüzyılda telif edilmeye başlamıştır. 3. hicri yüzyılda ise artık daha geniş anlamda, yani siyer-meğazi, ensab şecereleri, hadis ve tarihî rivayetlerden oluşan malzemeler üzerine kurulu sistemli genel tarih kitapları yazılmaya başlamıştır. Ya'kûbî'nin *Târîh*'i, Dîneverî'nin *el-Ahbâru't-Tıvâl*'ı, Taberî'nin *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*'u, İbnu'l-Esîr'in *el-Kâmil fî't-Târîh*'i, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si genel tarih kitaplarından birkaçıdır.

Tabakat ve teracime dair eserler de İslam dünyasında telif edilmiş önemli kitaplar arasındadır. Bu eserler, her ilim dalında ün yapmış bilginlerin, sahabe, tabiin, şairler, edipler, tabipler, nahiv uleması, fakihler ve mutasavvıfların hayat hikâyelerinin yer aldığı eserlerdir. Bunlardan bir kısmı sadece sahabenin hâl tercümelerine

aittir. İbn Abdilberr'in, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* adlı eseri, İbnu'l-Esîr'in *Usdu'l-Ğâbe*'si bunlardan birkaçıdır. İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve'ş-Şuarâ*'sı şairlerin, İbn Ebî Useybia'nın *Tabakâtu'l-Etıbbâ*'sı tabiplerin tabakatına örnektir.

İslam tarihi literatüründe fetihleri anlatan kitaplar da müellefat arasında önemli yer tutar. Hz. Peygamber döneminden itibaren fethedilen yerler, fetihlerin nasıl gerçekleştiği, fatihlerin durumu, diplomatik olaylar, fethedilen bölgelerin coğrafi durumu gibi pek çok bilginin yer aldığı fütuhat kitapları İslam tarihçiliğinin ilk ürünleri arasında yer alır. Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân*'ı, İbn Abdi'l-Hakem'in, *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ* adlı eseri bunlardandır.

İslam tarih yazıcılığı içinde şehir ve bölge tarihçiliğinin de önemli yeri vardır. Bu alandaki eserlerde genellikle belirli şehir veya bölgelerin coğrafi durumlarının, fetih şartlarının ve buralarda yaşayan sahabiler ve tabiin başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında yetişmiş kimselerin ele alındığı görülür. Bu açıdan şehir tarihleri siyasi, askerî, sosyal, ekonomik, ilmî alanlarda olduğu kadar yollar, köprüler, kuyular, setler, kaleler, konaklar, mescitler gibi eserler için de son derece önemli kaynaklardır. Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke,* Narşahî'nin *Târîhu Buhârâ,* Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı kitapları gibi.

Haraç ve emval kitapları, hadis, tabakat, siyer-meğazi, fıkıh vs. kitaplarında bir araya getirilmemiş pek çok bilgiyi içerir. Söz gelimi mali ve ekonomik uygulamaların çeşitli şekilleri, fey, humus, zekât gibi gelirleri ve bunların harcama yerlerini ele almaktadır. Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Harâc*'ı, Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-Emvâl*'i, İbn Zenceveyh'in *Kitâbu'l-Emvâl*'i gibi.

Klasik dönemde usulü ve muhtevasıyla İslam ilimleri içindeki yerini alan İslam tarihi, gelişerek günümüze kadar gelmiştir. İslam dünyasının çeşitli yerlerinde hanedan tarihlerine ağırlık verilmiş, son yüzyıllarda yazılan İslam tarihlerinde ise sosyal, kültürel ve ekonomik hayatla ilgili konulara daha çok yer verilmiştir. Bu konulara yer verilmesine paralel olarak İslam tarihi, İslam medeniyetinin yeniden kavranmasında, yorumlanmasında ve okunmasında dayanak noktası olarak görülmektedir.

F) Coğrafya

İslam öncesinde Araplar, Arabistan ve komşu bölgeler hakkında bazı coğrafi bilgilere sahip idiler. Bunun yanında gezegenlerin hareketleri, gökyüzü ve yıldızlar hakkında da günlük gözlemlerine dayandırdıkları bazı bilgileri vardı. Bu bilgilerden seyahatlerinde, takvim düzenlemelerinde ve hava tahminlerinde faydalanıyorlardı.

Abbasi devletinin kurulmasından sonra Yunan, İran ve Hint astronomi coğrafya çalışmalarının İslam dünyasında tanınmasıyla coğrafya bir ilim dalı olarak ortaya çıktı. Bu süreç, Hintli bir bilim heyetinin Abbasi sarayına bazı Sanskritçe astronomi eserleri getirdiği 771 veya 773 tarihinde başladı. Bu eserlerden bazıları Arapçaya tercüme edildi. Bu çalışmalarla Müslüman âlimler Hintlilerin yeryüzünün şekli, dönmesi, bilinen sınırları, enlem ve boylam gibi bazı coğrafya, astronomi bilgilerinden haberdar oldular. Yine bu dönemde astronomi ve İran tarihi üzerine yazılmış pek çok Pehlevice kitap Arapçaya tercüme edilmiştir.

Eski Yunan kaynaklarının da İslam coğrafyasının gelişmesinde katkısı olmuştur. Arapçaya tercüme edilen Grekçe eserler arasında Batlamyus'un ve Aristo'nun kitapları yer almaktaydı. Bağdat'ta Halife Me'mûn'un himayesinde çalışan bilim adamları Grekçe eserlerden sağladıkları bilgileri tahkik ettiler. Hârizmî, Batlamyus'un *Coğrafya (Geographia)* adlı eserinden elde ittiği bilgilere dayanarak bir dünya haritası çizdi.

Aynı zamanda ilk İslam coğrafyacıları arasında yer alan Hârizmî'nin *Kitâbu'l-Coğrafya (Kitâbu Sûreti'l-Arz)* adlı eseri şehirlerin ve bazı bölgelerin koordinatlarını vermektedir. Coğrafi yerler Grek geleneği takip edilerek yedi bölgeye ayrılmıştır. Eserde şehirlerin dökümünü, dağları, denizleri, adaları, bazı coğrafi bölgelerin merkezî noktalarını ve nehirleri ele alır. Her kısımda gerekli coğrafi bilgiler düzenli bir şekilde verilmeye çalışılmıştır. Bettânî, Sâbit b. Kurre, İhvân-ı Safâ, Kindî, onun öğrencisi İbnu't-Tayyib es-Serahsî, coğrafya ile ilgili çalışmalar yapmışlardır.

İslam dünyasında gelişen coğrafya çalışmalarını başlıca iki ekole ayırarak incelemek mümkündür:

1. Irak Coğrafya Ekolü
2. Belh Coğrafya Ekolü

1. Irak Coğrafya Ekolü: Genel ve tasvirî coğrafya üzerinde ilk defa sistematik olarak yazı yazanlar 9. yüzyılın ortalarında Irak'ta görüldü. Irak coğrafya ekolünün en önemli coğrafyacıları arasında İbn Hurdâzbih, Ya'kübî, Mes'üdî, İbnu'l-Fakîh, İbn Ruşd'e ve Kudâme b. Ca'fer bulunmaktadır.

Bilinen dünyayı ilk tarif eden coğrafyacı İbn Hurdâzbih'tir (ö. 300/912). Bundan dolayı kendisine "İslam coğrafyasının babası" denilmiştir. O, Cibal bölgesinde posta işlerinde çalışan bir devlet memuru idi. Günümüze ulaşan eseri *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adını taşır. Eser daha sonraki dönemlerde tasvirî coğrafya üzerinde çalışan birçok müellife kaynaklık etmiştir. *Kitâbu'l-Buldân*'ın müellifi Ya'kübî (ö. 292/905), *Murûcu'z Zeheb*'in müellifi Mes'üdî (ö. 345/956), yine *Kitâbu'l-Buldân*'ın müellifi İbnu'l-Fakîh, *Kitâbu'l-A'lâkı'n-Nefîse*'nin müellifi İbn Ruşd'e bu ekolün diğer coğrafyacılarıdır.

9. yüzyılda coğrafyaya olan ilgi, sadece memurlar, tarihçiler ve seyyahlarla sınırlı kalmamış, edebiyatçılar da bu alana yönelmişlerdir. Ünlü Arap edebiyatçısı Câhız (ö. 255/868), coğrafya ile ilgili çalışmalar yapmış, çeşitli eserlerinde coğrafî bilgiler vermiştir. İktisadi coğrafyaya dair *et-Tebassur bi't-Ticâre* adlı bir kitap da yazmıştır.

2. Belh Coğrafya Ekolü: 10. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da yeni bir coğrafya mektebi ortaya çıktı. Bu ekolün müellifleri, Müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak çalışmalarını geniş ve ayrıntılı bir şekilde İslam ülkelerinin coğrafyası üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu durum, bölgesel coğrafyaya doğru bir adım sayılır. Bu ekolün kurucusu, Ebü Zeyd el-Belhî'dir (ö. 322/934). Ömrünün sonlarına doğru İslam ülkelerinin bölgesel haritalarını çizmiştir. Eseri *Suveru'l-Ekâlîm* adıyla bilinir.

Belh ekolüne mensup coğrafyacılar İslam ülkelerini iklimlere (bölge) ayırdılar. Her iklimin ayrı bir haritasını çizdiler. Yuvarlak bir dünya haritası çizerek Mekke'yi bu haritanın merkezinde gösterdiler. Genel olarak coğrafi gerçekleri Kur'an ve hadisteki kavramlarla desteklemek temayülü vardı. Ayrıca çalışmalarını İslam ülkelerinin coğrafyası üzerinde yoğunlaştırarak coğrafyaya İslami ve siyasi bir renk verdiler. Bu okulun ilk mensupları arasında İstahrî gelir. Eseri *Mesâliku'l-Memâlik* adını taşır. Çalışmalarında

asıl önemli nokta önceden hiç kimsenin yapmadığı iklim haritalarını çizmiş olmasıdır. Müellif İslam ülkelerinin çeşitli bölgelerini gezmiş olduğu için bilgileri kısmen şahsi gözlemlere dayanır.

Diğer bir müellif İbn Havkal'dır. *Kitâbu Sûreti'l-Arz* (*el-Mesâlik ve'l-Memâlik)* adlı eserinde İslam ülkelerinin yirmi iki haritasını çizmiştir. İstahrî'nin kendi isteği üzerine karışık ve eksik olan haritalarının bazısını yeniden çizmiştir.

Diğer bir coğrafya âlimi Makdisî veya Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* adlı bir eser kaleme almıştır. O, coğrafyayı herkes ve her grup insan için, hatta dinî ilimlerle uğraşanlar için gerekli bir ilim olarak görüyordu. Eserinde İslam ülkelerini altısı Arap ve sekizi Acem, yani Arap dışı olmak üzere on dört iklime ayırmış, iklimler hakkında sadece coğrafi bilgiler vermekle kalmamış, aynı zamanda o bölgelerde yaşayan insanların sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yönleri üzerinde durmuştur. Kelime ve deyimlere özel anlamlar vererek ilk defa Arapçada bir coğrafya terminolojisi oluşturmuştur.

Bu arada çeşitli ülkelere gönderilen elçilerin raporları, dünyanın çeşitli bölgelerini gezen denizci ve tüccarların naklettikleri rivayetlerle, sefaret heyetlerinin ve seyyahların notları ile coğrafya literatürü genişlemiştir. Bölgesel coğrafya konusunda eserler yazılmıştır. Bunların en önemlisi Hemdânî'nin (ö. 334/945) *Sıfatu Cezîreti'l-Arab* adlı eseridir.

İbn Sînâ ve Bîrûnî, fiziki, astronomik ve matematiki coğrafya alanlarında orijinal katkılarda bulunmuşlardır. Zerkâlî, Kepler'den çok önce, yörüngelerin oval olduğu görüşünü ortaya koymuştur.

Coğrafya sözlükleri: Bekrî (ö. 487/1094) *Mu'cem Me'sta'cem.* İlk defa Bekrî, Arapça alfabetik ebced sistemini kullanmıştır. Eser, esas olarak Arabistan'daki yerler hakkında verilmiş bilgilerle sınırlıdır ve öncelikle Kur'an'da, hadislerde ve eski Arap şiirinde geçen ilimlerle ilgilidir. Diğer bir müellif, coğrafya ile tarih arasında yakın ilişki bulunduğuna inanan Yâkût el-Hamevî'dir (ö. 626/1229). O, *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eserinde isimlerin telaffuzunu belirtmiş, yerlerin coğrafi durumlarını, sınırlarını ve koordinatlarını vermiştir.

İslam âleminde bilinen ilk dünya haritası Bağdat'ta Halife

Me'mün için çizilen *es-Sûretu'l-Me'mûniyye*'dir. Daha sonra Hârizmî (ö. 232/847) tarafından bir dünya haritası yapılmıştır. Müellifin coğrafyaya dair eserinde bu haritanın tanıtımı bulunmaktadır. Daha sonra Sâbit b. Kurre (ö. 288/901) *Sıfatu'd-Dunyâ* adında bir dünya haritası yapmıştır.

Harita yapımına temel teşkil edecek bilgileri sağlayan astronomi, fiziki coğrafya, matematik gibi ilimlerin çok gelişmiş olması, İslam dünyasında haritacılığın ileri bir seviyeye ulaşmasına vesile teşkil etmiştir. Müslümanlar bu ilimler sayesinde gezip gördükleri bölgelerin ve ülkelerin haritalarını doğru ve düzgün bir şekilde çizebilmişlerdir. O gün tanıdıkları ve tanımadıkları kıtaların ve hatta dünyanın haritasını bile çizebilmişlerdir.

İlk Müslüman haritacılardan İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz* adlı eserinde bir dünya haritası çizmiştir. Onun haritası, 9. yüzyılda bilinen ve meskûn kıta ve ülkeleri içine almaktadır. İbn Havkal bu haritayı çizerken kendisinden önce harita çalışmaları yapan Ebû Zeyd el-Belhî ve İstahrî gibi coğrafyacıların haritalarından geniş çapta faydalanmıştır. Bîrûnî ise çizdiği haritada kendi zamanında bilinen kıtaların haritasını çizmekle kalmamış, yeni kıtaların varlığına da işaret etmiştir. İdrîsî de (ö. 560/1165) Norman kralı 2. Roger'in isteği üzerine bir dünya haritası çizmiştir. Onun bu çalışması kendisinden öncekilerin haritasına göre daha mükemmeldir. Daha sonra İbn Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286), Batlamyus, Hârizmî, İdrîsî ve diğerlerinin çalışmalarından faydalanarak bir harita hazırlamıştır.

G) Felsefe

İslam felsefesi; İslam düşüncesi çerçevesinde özellikle 8-13. yüzyıllarda ortaya çıkmış varlık, bilgi ve değerler alanı ile ilgili felsefi düşünce ve araştırmaları ifade eder.

İslam felsefesi, oluşum sürecinde kısmen Hint, İran ve büyük oranda Yunan felsefesinin mirasını kullanmıştır. Bu niteliği ile İslam felsefesi, İlk Çağ ve Helenistik felsefe ile Yeni Çağ modern Avrupa felsefesi arasında bir köprü durumundadır. Bununla beraber İslam felsefesi, Doğu ile Batı'yı bir araya getiren seçmeci/uzlaşmacı bir düşünce değildir. İslam düşünürleri çevre medeniyetlerin

felsefi birikimini kendi kaynakları ışığında yeniden yorumlayarak özgün bir düşünce sistemi ortaya koymuşlardır.

Başka bir ifade ile İslam felsefesi, kadim felsefe geleneklerinin basit bir taklidi ve devamı olmayıp orijinal eserleri olan, felsefenin temel meselelerine İslam ilkeleri ışığında yeni biçim ve içerik kazandıran bir alandır.

İslam felsefesinin diğer felsefe geleneklerinden farklı nitelikleri bulunmaktadır. Her şeyden önce İslam felsefesi, düşünce dünyasına filozofların yanında kelamcılar, mutasavvıflar ve fakihleri de katmıştır. Bunun yanında özellikle Orta Çağ felsefeleri daha çok din savunmasına eğilen din felsefesi niteliği taşırken, İslam felsefesi, ilahiyat yanında hayatın çeşitli alanlarına dair beşerî yorum ve açıklamaları ile daha geniş bir konu yelpazesine sahip olmuştur.

İslam felsefesinin bir diğer niteliği de dili Arapça olmakla birlikte bir ırkın, yani sadece Arapların ürünü değil Türkler, Farslar, Berberiler ve diğer Müslüman topluluklar, hatta İslam coğrafyasında yaşayan gayr-i müslimlerin ortak eserdir. Türkistan'dan Endülüs'e kadar uzanan topraklarda yaşayan çeşitli milletlere mahsus düşünürler, mütercimler bu geleneğe katkıda bulunmuşlardır. Bu nedenle bu felsefe geleneğine Arap felsefesi denemez. İslam felsefesi, hem katılımcıları, hem geliştiği coğrafya, hem içeriği hem de etkileri bakımından evrensel bir nitelik kazanmıştır.

Her büyük medeniyet dairesinin felsefe sistemleri gibi İslam felsefe sistemleri de alanın temel konularına eğilmiştir. Bunları *metafizik,* (Allah ile âlem arasındaki ilişki), *etik* (ahlak, değer) *fizik, estetik, matematik, politika* olarak sayabiliriz. Başka bir ifade ile İslam düşünürleri, Tanrı, varlık, insan, bilgi, nefis, ahlak ve siyaset konularındaki fikirlerini ortaya koymuşlar, esas meselelerinden biri de din felsefe uyuşmasını/uzlaşmasını sağlamaya gayret etmişlerdir.

İslam Felsefesinin Oluşum ve Gelişim Süreci: Müslümanlar fetihlerle birlikte Helen, Fars, Hint ve diğer kültürler ile karşılaşınca şu açılardan felsefe ile ilgilenmeye ihtiyaç duymuşlardır:

1. Salt fikrî ve ilmî saiklarla,
2. Hâkimiyetlerini pekiştirmek için,

3. Farklı kültürler ile aralarında ortaya çıkan bazı teolojik sürtüşme ve tartışmalarda kendi inançlarını savunmak için,

4. İslam'ın üstünlüğünü ispat etmek için.

Bu etkenlerden dolayıdır ki Müslümanlar 8. yüzyıldan itibaren bu kültürlerden tercüme yoluyla yararlanmaya başladılar. Hintçe, Sanskritçe, Farsça, Nabatice, Koptça, Grekçe, Süryanice ve Aramice tercüme yapılan dillerin başında geliyordu.

İslam dünyasında felsefi düşünceyi harekete geçiren en önemli etken Yunan felsefe klasiklerinin Arapçaya çevrilmesidir. Yunan felsefesinin etkisi daha ziyade Helenistik felsefe yoluyla olmuştur. İskenderiye ve Suriye'ye geçerek Helenistik bir mahiyet kazanan Yunan felsefesi özellikle Suriye bölgesindeki Hıristiyan ve Yakubi manastırlarında Platon (Eflatun), Aristo ve Neoplatonizm Hıristiyanlıkla meczedilerek yeni bir muhtevaya büründürülmüştü. Bu bölgede Urfa, Nusaybin, Harran, Cundişapur ve Antakya önemli kültür ve bilim merkezleri ile aynı zamanda felsefe merkezleri idi.

Tercüme faaliyetlerine Abbasiler çok önem verdiler. Halife Mansür zamanında Süryanice, Yunanca ve Farsçadan önemli tercümeler yapıldı. Hârûnu'r-Reşîd ve Me'mûn dönemlerinde tercüme faaliyetleri devlet desteği ile sistemleştirildi. Me'mûn, Beytu'l-Hikme'yi kurarak burayı âdeta İslam felsefesinin akademisi hâline getirdi.

İslam felsefesi esas olarak doğu ve batı İslam dünyası çizgileri olmak üzere iki koldan gelişti. Kuşkusuz, Türkistan'dan Mısır'a kadar bir alanı kapsayan doğu kolu çeşitlilik ve derinlik bakımından daha verimlidir ve İslam medeniyetinin muharrik gücü olmuştur. Endülüs kolu ise daha çok Hıristiyan Orta Çağ Avrupa'sına etki etmiştir.

İslam Felsefesinin Temel Okulları: İslam felsefesi, konuları bakımından her coğrafyada ve her yüzyılda homojen bir yapıya sahip değildir. Birbirinden çok farklı felsefe akımları kendini ifade etme imkânı bulmuştur. Söz konusu okulları tabiatçılar (tabîiyyûn), maddeciler (maddiyyûn), meşşailik (meşşâiyyûn), Bâtınilik, İhvân-ı Safâ, işrakilik (işrâkiyyûn) olarak sayabiliriz.

Tabiatçılar, bilginin deney ve tümevarım metodu ile duyumlar yoluyla kazanılacağını iddia ediyorlardı. Kurucusu Avrupa'da Rhazes, el-Razes veya Albubator olarak bilinen Zekeriyyâ Râzî'dir.

Maddecilere göre de bilginin kaynağı duyulardır. Tek hakikat maddedir. Zamanı (dehr) ezelî, yani yaratılmamış kabul ettikleri için dehriyyün, Allah'ı inkâr ettiklerinden dolayı muattıla olarak da bilinirler. Bunlar İslam dünyasının ateistleridir. En önemli temsilcileri İbnu'r-Râvendî'dir.

Meşşailik, aslında İslam dünyasındaki felsefenin ana damarıdır. En geniş kadroya ve en yaygın etkiye sahiptir. Aristo mantığı ve metafiziğine dayanan bu okul akılcıdır. Meşşailik İslam dünyasında Aristutalis; Aristatilis veya Aristu olarak bilinen Aristo'nun mantık ve metafizik başta olmak üzere bütün düşüncelerinin Müslümanlarca yorum ve etkileridir. En önemli temsilcileri Kindî (ö. 252/876), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), İbn Sînâ (ö. 428/1037), İbn Bâcce (ö. 533/1139), İbn Ruşd'dür (ö. 595/1198).

Bâtıniler, İslam'da her ifadenin bir zahirî bir de bâtıni anlamı vardır; hakikate bâtıni anlamın keşfiyle ulaşılabilir, iddiasında bulunurlar.

İhvân-ı Safâ, tabiat ilimlerinden faydalanarak din ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışmış bir düşünce kulübüdür. Düşüncelerini elli civarında risaleden oluşan bir ansiklopedide toplamışlardır.

İşrakilik kelime olarak ışığın açılması, güneşin doğması anlamlarına gelir. Bundan dolayı nur felsefesi de denir. Bilginin kaynağı olarak keşf, ilham ve sezgiyi esas alır. Hakikate işrak ve kalp yoluyla ulaşılacağını iddia eder. En önemli temsilcisi Şihâbuddîn Suhreverdî Maktül'dür (ö. 588/1191).

İslam felsefesi esasen klasik dönemini 8-13. yüzyıllarda tamamlamış olmakla birlikte İslam dünyasında düşünce hareketleri ve felsefi faaliyetler Osmanlılarda, Hint alt kıtasında, İran'da ve Arap dünyasında günümüze kadar devam etmiştir. Özellikle İslam coğrafyasının büyük kısmının 19. yüzyılda sömürgeleştirilmesi Müslümanlarda düşünceyi harekete geçirmiştir. Bu dönem düşünürleri Batı hegemonyasından kurtulmanın ve İslam medeniyetini yeniden eski günlerine kavuşturmanın yollarını aradılar. 19. yüzyıldan itibaren ilk akla gelenlerden Namık Kemal, Cemâleddîn Afgânî, Hint alt kıtasından Seyyid Ahmed Han, Emir Ali, Muhammed İkbal sayılabilir.

İslam Dünyasında Felsefeye Karşı Takınılan Tavır: İslam dünyasında, pratik felsefenin ahlak ve siyaset sahalarındaki görüşleri çoğunlukla kabul edilmiş, öte yandan daha çok materyalist ateist felsefe ile teorik felsefenin din ile uyuşmayan kimi görüşleri şiddetle tenkite tabi tutulmuştur. Kuşkusuz bunun dinî olduğu kadar siyasi, kültürel ve psikolojik sebepleri bulunmaktadır. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

1. Felsefenin çok tanrıcı menşeden geldiği ve böyle bir karakter taşıdığı iddiası: Bazı Müslüman düşünürler felsefenin çok tanrıcı Yunan toplumunun bir ürünü olduğunu, bu hâliyle İslam medeniyetinde yeri olmadığını düşündüler.

2. Mütercimlerin dinî kimliği meselesi: Kimileri bu mirası Arapçaya aktaran mütercimlerin bir kısmının putperest Sabiiler ve Hıristiyanlar olmasını hoş görmediler.

3. Felsefenin Sünniliğe karşı kullanıldığı iddiası: Bazı çevreler felsefenin daha çok Bâtıniler tarafından Sünniliğe karşı bir silah olarak kullanılmasını hoş görmediler.

4. Yeni bir felsefi din ihdası iddiası: İhvân-ı Safâ'nın felsefe ile dini uzlaştırarak âdeta bir felsefi din ihdası içinde olduğunu düşündüler.

5. Tanrı tanımazlığın kaynağı olduğu düşüncesi: Özellikle tabîiyyûn ve maddiyyûn filozofların ateist olması.

6. Kimi felsefi düşüncelerin İslam'ın temel ilkeleri ile uyuşmadığı iddiası: Meşşailerin âlemin zaman bakımından ezelîliğini, ahiret hayatının ruhaniliğini, cüz'ilerin Allah'ın bilgisinin konusu olmadığı görüşlerinin dinî nasslarla çarpışır görülmesi.

7. Filozofların felsefi görüşlerini birer ilmî hakikat gibi savunmaları.

8. İslam medeniyetinin oluşum ve kurumsallaşma aşamasında yabancı kültürlere gereğinden çok açılmanın bir kültürel krize yol açacağı endişesi.

9. Filozofların genellikle özel hayatlarında dinî emirler hususunda lakayt davranmaları.

İslam düşünce tarihinde felsefeye karşı tavır alanların başını Gazâlî (ö. 505/1111) çekmiştir. O, başta *Tuhfetu'l-Felâsife* olmak üzere yazdığı eserlerinde felsefecilere ağır tenkitler yöneltmiştir.

Buna karşılık İbn Ruşd de Meşşailiği savunmak için *Tehâfutu't-Tehâfut*'u yazmıştır. Öte yandan bu tartışma Osmanlılara taşınmış, 2. Mehmet'in (Fatih) isteği üzerine Hocazâde Muslihiddîn ve Alâaddîn Alîi Tûsî tarafından konu hakkında risaleler yazılmış, buna 16. yüzyılda Kemalpaşazâde de katılmıştır.

İslam Felsefesinin Başlıca Literatürü: Geniş bir coğrafyada uzun bir zaman diliminde varlığını sürdüren İslam felsefesi zengin bir literatûre sahiptir. İslam felsefesinin ana dili Arapçadır. Bunun yanında Tûrkçe, Farsça, Urduca ve diğer bazı millî dillerde de önemli eserler verilmiştir. Bunları şöyle tasnif edebiliriz:

1. Belirli bir konuya ayrılan kitap ve risaleler: Kindî, *er-Resâil*; Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâzıla*, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, *Kitâbu'l-Mille*; İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk* gibi.

2. Ansiklopedik eserler: İbn Sînâ, *eş-Şifâ*; İhvân-ı Safâ, *er-Resâil* gibi.

3. Felsefe terminolojisine dair eserler: Kindî, Câbir b. Hayyân, İbn Sînâ, Gazâlî gibi düşünürlerin eserleri.

4. Felsefeye giriş niteliğinde eserler: Fârâbî, *Risâle fî mâ Yenbağî en Yukaddem kable Teallumi'l-Felsefe* gibi.

5. Bir filozofun kendi felsefi sisteminin ana unsurlarını anlatan eserler: İbn Sînâ, *en-Necât, el-İşârât ve't-Tenbîh, Uyûnu'l-Hikme;* Sühreverdî, *Hikmetu'l-İşrâk, Heyâkilu'n-Nûr.*

6. Daha önceki filozofların eserleri üzerine yapılan çalışmalar: Kindî, İbn Ruşd'ün Aristo'nun eserlerine yazdıkları şerhler; Fârâbî, *el-Cem' beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn.*

7. Belirli bir ilimde ansiklopedik eserler: Ebûbekir Râzî, *el-Hâvî*; İbn Sînâ, *el-Kânûn fî't-Tıbb.*

8. Başka kültûr ve medeniyetler üzerine yapılan çalışmalar: Bîrûnî, *Kitâbu Tahkîki mâ li'l-Hind* gibi.

9. Roman üslubu ile yazılan eserler: İbn Sînâ, *Salaman ve Ebsal, Hayy b. Yakzân*; İbn Tufeyl, *Hayy b. Yakzân*; İbnu'n-Nefîs, *er-Risâletu'l-Kâmiliyye fî Sîreti'n-Nebeviyye* gibi.

10. Felsefi tefsirler: İbn Sînâ, *İhlâs, Felak ve Nâs Sureleri Tefsirleri*; Fahreddîn Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb* gibi.

11. Din-felsefe uzlaşmasına dair eserler: İbn Ruşd, *Faslu'l-Makâl, el-Keşfu an Menâhici'l-Edille* gibi.

12. İlimlerin tasnifine dair eserler: Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, İbn Sînâ, *Fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Akliyye* gibi.

H) Edebiyat ve Dil

İslam dünyasının Mekke, Medine, Basra, Kufe ve Şam gibi belli başlı şehirleri ve daha sonra diğer şehirler canlı ve hareketli birer edebiyat ve düşünce merkezi olmuştur.

Mekke ve Medine, dinî ilimlerin yanında musiki ve şiirin, Basra ve Kufe nahiv ve dil çalışmalarının merkezi hâline gelmiştir. Bunun başlıca sebebi şudur: Basra ve Kufe'de değişik lehçelere sahip Arap kabilelerinin yanında Farsça ve diğer diller konuşan mevali de oturuyordu. Zamanla buralarda fasih Arapçada önemli bozulmalar oldu. Bu nedenle Arapçanın korunması zaruret hâline geldi.

Pek çok dil âliminin Basra ve Kufe'de yetişmesine sebep olarak, büyük ölçüde bozulmaya yüz tutan dili koruma ve düzeltme çabaları gösterilebilir. Bunun yanında, filolojik ve edebî çalışmaların, Kur'an'ın ve hadisin inceliklerini anlamak amacıyla başladığı da söylenir.

Emeviler döneminde nahivle ilk uğraşan, tabiinin ileri gelenlerinden Ebû'l-Esved ed-Duelî'dir (ö. 94/688). Hz. Ali ondan Arap dili üzerine bir eser yazmasını istemiş, Ebû'l-Esved de bunu başarıyla gerçekleştirmiştir. Daha sonra yetişen Kufe ve Basra âlimleri bu ilmi geliştirmişlerdir. Onun öğrencilerinden Îsâ b. Ömer'den meşhur dil âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) nahiv tahsil etmiştir.

Bu dönemde edebiyatın gelişmesinde Emevi halifelerinin edebî faaliyetleri desteklemelerinin önemli rolü olmuştur. İleriki yıllarda Abbasiler döneminde gelişecek olan edebiyat meclisleri, Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır. Sarayların –özellikle halife saraylarının– tarihi ile yakından ilgili olan bu meclisler Muâviye b. Ebî Sufyân'ın muhteşem sarayında ikamet edişiyle başlamış, ondan sonra da devam etmiştir.

Klasik dönemin önemli edebî belgeleri şunlardır:

1. Mektuplar: Mektuplarda tehdit, nasihat, teşvik, yardım isteme gibi tarzlarda kullanılan ifadeler edebî tarzda yazıldığında önemli belge oluyordu. Önemli yazışmalar, tayinler ve benzeri yazılar bütün hükümetlerde Dîvânu'r-Resâil adlı özel bir daire ta-

rafından kaleme alınıyordu. Hususi mektuplarıyla ünlü olanlara, meşhur tarihçi Taberî'nin yeğeni Ebûbekir el-Hârizmî (ö. 383/993) örnek olarak verilebilir. Bu şahıs, edebiyatta dönemine damgasını vurmuştur. Aynı zamanda ensab ve dil âlimidir. *Resâil* ve *Dîvân* adlı eserleri meşhurdur. Sayıları 150'yi geçen öğrencilerine, dost ve arkadaşlarına, devlet adamlarına yazdığı mektupları, çeşitli konulardaki görüşlerini, inanç ve üslubunu ve dönemin tarihî ve sosyal olaylarına dair bilgileri içerir.

2. Tevkiat: Resmî yazılarla dilekçelerin üzerine ve kenarına yazılan ve tevkiat tabir edilen şerhler birer edebî malzemedir. Genellikle bu, bir ayet, hadis, meşhur bir şiir veya halifenin kendi beliğ ifadesi ile konuya uygun olarak verdiği özlü bir cevap olurdu. Muâviye, Abdulmelik, Ömer b. Abdulazîz gibi halifelerin yanında Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yûsuf gibi valilerin tevkiatı mevcuttur.

3. Hitabet: Propaganda araçlarının günümüzdeki kadar yaygın olmadığı o dönemde hitabet, fikirlerin yayılması, halka ve orduya heyecan verilmesi için son derece önemli bir araç idi. Camilerdeki hatip hitabeti cuma hutbelerinde dinî bir ibadet için, ordu komutanları askeri savaşa teşvik için, valiler de halka vatanseverlik duygusu aşılamak için kullanmışlardır. Hz. Ali'nin hikmet dolu secili hutbeleri, Ömer b. Abdulazîz'in, Hasan el-Basrî'nin, Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc'ın hutbeleri ilk devirden bize kalan son derece değerli edebî hazinelerdir.

4. Şiir: Bedevi şairler okuma yazma bilmezlerdi. Hatta İslamiyet'ten sonra yazı yayılıp önem ve itibar kazandığı hâlde, bu anlayış yer yer devam etmiştir. Mesela Zû'r-Rimme (ö. 117/735), okuma yazmayı gizlice öğrenmiş, etrafının bunu bilmesinden çekinmiştir. Bununla birlikte yerleşik Araplar arasında şehir muhitinde yazı yaygındı.

Emeviler döneminde en büyük fikrî gelişmelerden birisi şiir alanında gerçekleşmiştir. Şiir bu dönemde aşk şiiri ve siyasi şiir olmak üzere başlıca iki ayrı dal hâlinde gelişmiştir.

Arap Yarımadası'nda gelişen aşk şiiri ekolünün en büyük temsilcisi Ömer b. Rebîa'dır. Bu şahıs, dine karşı saygısız davranışları ile tanınan bir Kureyşli idi. Karşı cinse karşı duyduğu hisleri, za-

rif ifadeler taşıyan dili sayesinde şiiriyle ölümsüzleştirmiştir. Onun çağdaşı olan ve Uzre kabilesine mensup Cemîl, mısralarını, gönlündeki sevgilisi, aynı kabileden Buseyne için yazmıştır. Bu iki şairin mısraları, şarkıcılar tarafından güfte olarak kullanılmıştır.

Siyasi şiirler de bu arada gelişme göstermiştir. Yezîd b. Muâviye halifeliğe seçilmesini anmak ve hatırlatmak için Miskîn ed-Dârimî'den bir güfte yazmasını ve onu halkın önünde şarkı olarak okumasını istemiştir.

Yine bu dönemde İslam öncesi cahiliye şiirinin derlenmesine ve toplanmasına teşebbüs edilmiş, bu teşebbüs de Hammâd er-Râviye (ö. 160/776) tarafından gerçekleştirilmiştir. Hammâd, *Muallakât* adı verilen meşhur şiirleri toplamıştır.

Emeviler döneminin en ünlü şairleri Ferezdak, Cerîr ve Ahtal'dır. Bunların üçü de Irak'ta doğmuş ve orada yetişmişlerdir. Ahtal, Emevilerin en büyük savunucusuydu. Abdulmelik b. Mervân'ın yakınları arasında yer almıştı. Güzel ipek elbiseler giyinmiş vaziyette üzerinde altın bir zincirle halifenin huzuruna girerdi. Ferezdak da Abdulmelik, oğulları Velîd, Suleymân ve Yezîd'in gözde şairi idi. Cerîr ise dönemin en büyük hiciv ustası idi. Şairler o dönemde bugünkü medyanın görevini yapıyorlardı. Sanat bakımından son derece üstün olan bu şairlerin şiirleri, zamanımızda bile müracaat edilen, Arap dilinin en kıymetli kaynakları arasındadır.

5. Nesir: Nazmın yanında nesir de gelişmiştir. Hz. Peygamber'in mektupları, hutbeleri ve çeşitli siyasi vesikaları sağlam dil yapısıyla nesrin en güzel örnekleri arasında yer alır. Edebî nesrin hazırlanışı yönündeki büyük atılımlar Emeviler döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde hikâye, hitabe gibi çeşitler gelişirken, tercümeler yoluyla bir taraftan dil yeni kavramlarla zenginleşmiş, diğer taraftan yeni ilim ve fikir üslubunun temelleri atılmıştır.

Bu arada dinî ilimlere ve müspet ilimlere ait nesir eserler de yazılmıştır. Çoğu cahiliye döneminde, bir kısmı da İslam'ın ilk döneminde cereyan etmiş Eyyâmu'l-Arab'a (Arapların savaşları) ait menkıbevi rivayetler toplanmıştır. Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Musennâ'nın *Eyyâmu'l-Arab Kable'l-İslâm*'ı bunlardan biridir. Bu arada ahbar (bir kişi, kabile, ülke veya şehir hakkındaki eski bilgiler) toplanmıştır.

Ahbâru Mekke, Ahbâru Temîm, Ahbâru'l-Hulefâ gibi. Masallar ve hikâyeler derlenmiştir. Elf Leyl ve Leyle (Bin Bir Gece) gibi.

Abbasiler dönemi, dil ve edebiyat alanında çok verimli geçmiştir. Önceleri Kur'an'ın ve hadisin inceliklerini anlamak amacıyla başlayan filolojik ve edebî çalışmalar daha sonra müstakil birer ilim hâlini almıştır. Bu arada halk hikâyeleri toplanmıştır. Manzum mensur parçaları, çeşitli nakilleri içeren edebiyat kitapları doğmuştur. Câhız (ö. 255/869) büyük bir nesir ustasıydı. O, yazılarını geniş bir yelpazede yazmıştır. *Kitâbu'l-Hayevân* ve dönemin sosyal hayatını da içeren *el-Beyân ve't-Tebyîn* gibi eserleriyle, genel kültür veren edebiyat tarzının ilk büyük temsilcisidir. Bu alanda onu *Uyûnu'l-Ahbâr* ve *Edebu'l-Kâtib* isimli eserleriyle İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb* adlı eseriyle de Muberred (ö. 285/898) takip etmiştir.

Gerek Kur'an ve gerekse hadislerdeki bazı kelimeleri anlamak ve gerekse bunların gramerini kavramak için önemli bir kaynak olan şiir, konu ve şekil bakımından cahiliye ve Emevi dönemlerinden farklı olmamak ve hatta büyük ölçüde ona dayanmakla birlikte, özellikle edebî sanatlar bakımından büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde yetişmiş çok sayıda şair vardır. Eski şairlerin divan ve şiirleri toplanarak antolojiler meydana getirilmiştir. Kureşî'nin *Cemheretu Eş'âri'l-Arab*'ı, İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve'ş-Şuarâ*'sı bunlardandır.

6. Sözlük Çalışmaları: Abbasiler döneminde, İslami ilimlerin temelini oluşturan Kur'an ve hadisle ilgili çalışmalara bağlı olarak sözlük çalışmaları da zirveye ulaşmıştır. Önceleri muhtelif konulara ve çeşitli eşyaya ait rastgele toplanıp açıklanan kelimeler ilk defa Halîl b. Ahmed tarafından *Kitâbu'l-Ayn* adlı eserde belli bir sistem içinde bir araya getirilmiştir. Bu hareket devam etmiş ve değerli sözlükler ortaya konulmuştur. Abbasiler döneminde adı geçen müelliften sonra sözlük yazanlardan bazıları şunlardır: İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luga*; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*; Cevherî, *es- Sıhâh*; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*.

Daha önce Ebû'l-Esved ed-Duelî tarafından esasları tespit edilen nahiv ilmi Abbasilerin ilk zamanlarında Basra ve Kufe ekolle-

ri şeklinde oluşmuş ve bu ekollere bağlı olarak birçok dil âlimi yetişmiştir.

Abbasiler döneminde çeşitli dillerden yapılan tercümelerle edebî nesrin alanı daha da genişlemiştir. Bu tercümeler eski Arap gelenekleriyle karışık yeni bir türün meydana gelmesine vesile olmuştur. Aydınlara sade bir dille gerekli bilgileri öğretmek amacıyla gelişen bu türün (edeb) kurucusu Câhız'dır.

7. Makamat: Bu arada makamat türü gelişmiştir. Makamat (tekili: makâme), hikâye kahramanı olarak seçilen gösterişsiz, kalender, kayıtsız dolaşan bir şahsın her biri başka bir macerasını anlatan hikâyeler mecmuasıdır. Bunlar aynı zamanda birer kültür tarihi kaynağıdır. Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Makâmât*'ı ünlüdür. Müellif, adı geçen eserde toplumdaki eksiklik ve çelişkilere dikkat çekmek amacıyla, Ebû Zeyd es-Serûcî adlı hayali kahraman adına uydurulmuş maceraları, ravi rolündeki Hâris b. Hemmâm'ın dilinden akıcı bir üslupla anlatır. (Terc. Sabri Sevsevil, İstanbul 1952).

8. Evail edebiyatı: İnsanlık tarihi boyunca ilk yapılanları tespite çalışan bilim dalıdır ki örnek olarak Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 400/1009), *el-Evâil*'i verilebilir.

Kuşkusuz İslam medeniyetinde meydana gelen edebiyat sadece klasik dönem Arap edebiyatından ibaret değildir. Çeşitli dil ve ırklara mensup (Farslar, Türkler ve Berberiler gibi) Müslümanlar da İslami dönem edebiyatlarını oluşturmuşlardır. Bu dönem edebiyatının başlıca özelliği (Yusuf ile Züleyha, Kerem ile Aslı, Leyla ile Mecnun gibi) klasik dönem İslam edebiyatının temel konularını esas almış olmasıdır.

İLMÎ HAYAT (II)

FEN VE SAĞLIK BİLİMLERİ

Yukarıda değinildiği gibi, bir medeniyetin muharrik gücü ve günlük hayata yansıyan yönü pozitif bilimlerde tezahür eder. Bu hususiyet, İslam medeniyetinde gelişen pozitif bilimlerde de açıkça görülmektedir. Müslümanlar, soyut bilim olan matematikten daha somut olan sağlık bilimlerine kadar hayatın tüm yönleriyle ilgili müspet bilimlerde insanlığa çok önemli katkılarda bulunmuşlardır.

A) Matematik

Müslümanlar erken dönemlerden itibaren kıblenin tayini, namaz vakitlerinin tespiti ve miras paylaşımı gibi hususlarda matematik bilgisine ihtiyaç duyulduğundan matematikle meşgul olmaya başlamışlardır.

Hz. Ömer döneminde Medine'ye bir grup İranlı matematikçinin geldiği, Hz. Ali'nin teklifi üzerine halifenin bunlardan, hazineden ödenecek ücret karşılığında bazı sahabilere cebir öğretmelerini istediği ve ilk önce Hz. Ali'nin cebir öğrendiğini Hârizmî kaydetmektedir.

Daha sonraki dönemlerde Müslüman âlimler eski Hint ve Yunan matematik tarihini öğrenmişler ve adı geçen milletlerin kitaplarından Arapçaya tercümeler yapmışlardır. Bu arada matematiğin çeşitli dallarında Müslüman âlimler tarafından yepyeni hipotez ve sistemler geliştirilmiştir. Bu alandaki çalışmalar genellikle Abbasiler döneminde başlamış ve uluslararası üne sahip Hârizmî ve çağdaşı İbn Türk ile hız kazanmıştır. Burada öneminden dola-

yı Hârizmî'den ve diğer ünlü matematikçilerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ (ö. 232/847?) İslam dünyasında cebir ilminin kurucusu olarak kabul edilen, matematikçi, astronom ve coğrafyacıdır. Bağdat'ta yaşamış, Me'mûn döneminde aynı zamanda önemli üyelerinden biri olduğu Beytu'l-Hikme'nin kütüphanesinde görev yapmıştır. Onun bu dönemde eser kaleme alıp Halife Me'mûn'a sunduğu görülür. Eserleri arasında yer alan *Kitâbu'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele*, düzenli bir şekilde telif edilmiş, adında cebir kelimesini taşıyan ilk matematik kitabıdır. Bu eserle ilimler tarihindeki esas ününü kazandığı cebir ilmi ilk olarak 'hisab ilmi'nden ayrılmış ve ilk kez cebir bir ilmin adı olarak kullanılmıştır. Eserinde sadece uzmanlara değil, tacir, kadı, devlet memurları ve diğer insanlara hitap etmeyi amaçlamıştır. Bundan dolayı kitabının yarısından fazlası pratik cebir problemlerinden oluşmaktadır. Bunun yanında bazı geometri problemlerinin cebirle nasıl çözülebileceğini göstermiş, bu iki bilim dalı arasındaki ilişkiye işaret etmiştir. Hârizmî, ilk defa cebiri İslam hukukunun feraiz meselesine uygulamıştır. Ondan sonra gelen bütün İslam cebircileri bu eseri kendi çalışmalarına örnek almışlar, hatta içerdiği problem ve örnekleri dahi aynen muhafaza etmişlerdir. İslam dünyasına Hint rakamları ve ondalık sayı sistemi Hârizmî'nin *Kitâbu'l-Hisâbi'l-Hindî* adlı eseriyle girmiştir.

Abdülhamîd b. Vâsî b. Türk, adından da anlaşıldığı gibi Türk asıllıdır. İslam dünyasında cebir ilminin kurucularından ve matematik konusunda ilk eser telif edenlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Ebû Kâmil, Benû Mûsâ (Mûsâ b. Şâkir'in matematik ve astronomi alanlarında çalışmalarıyla ünlü Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç oğlu), Kindî, Bettânî, Ebû'l-Vefâ Buzcânî, 9. ve 10. yüzyılların diğer ünlü matematikçileridir.

Ünlü matematikçi Ebû Kâmil'in Ahmed b. Tolun zamanında Mısır'da gemi inşaat mühendisi ve yapımcısı olduğu söylenmektedir. Temel cebirsel ifadeler ve işlemlerle basit ve katışık denklemleri incelediği, cebirsel yöntemleri geometrik problemlere uyguladığı, modern matematikte "diofantik denklemler" adı verilen belirsiz denklemleri ele aldığı *Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele* ad-

lı eseri, Hârizmî'nin eserinden sonra cebir alanında yapılmış en güzel çalışma olarak nitelendirilmektedir. Bu ve diğer eserleriyle Doğu'da ve Batı'da ün kazanmıştır. Belirsiz denklemlerle çözülebilen problemler konusunda zamanımıza ulaşan en eski Arapça eser olan *Kitâbu't-Tarâiṭ fi'l-Hisâb* adlı eseri ile dördüncü dereceden ve krasyonel katsayılı ikinci dereceden katışık denklemlerin çözümlerini içeren ve cebirsel yöntemlerin geometrik problemlere uygulandığı *Risâle fî'l-Muhammes ve'l-Muaşşer* adlı eseri de ünlüdür. *Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele* kısa süre sonra Alî b. Ahmed el-İmrânî (ö. 344/955-956), aynı sıralarda İstahrî ve daha sonraki yüzyıllarda da başkaları tarafından şerh edilmiştir.

Benü Mûsâ Kardeşler, Me'mün'un halifeliği zamanında İslam âleminde müspet ilimlerin gelişmesinde ve orijinal eserlerin yazılmasında çok önemli rol oynamışlardır. Tercüme faaliyetlerinde de adı geçen bu üç kardeş, çeşitli dillerden Arapçaya tercüme ettikleri eserler üzerinde çalışmışlar, bunlara ilaveler yapmışlar, kendileri keşiflerde bulunmuşlardır. Servetlerinin önemli bir kısmını müspet ilimlerin gelişmesi uğruna harcamışlardır. Bazı şahıslan Bizans'a göndererek büyük paralar karşılığında kitaplar satın almışlardır. Müteakip yüzyıllarda matematik alanında İbnu'l-Heysem, İhvân-ı Safâ, Kerecî, Bîrünî, İbn Sînâ, Ömer Hayyâm ve Şerefeddîn Muzaffer b. Muhammed et-Tüsî gelir.

Matematiğin önde gelen dallarından biri aritmetiktir. Bu alanda Müslümanların önemli icatlan olmuştur. Ondalık sistem (0-9) bunların başında yer alır. Bu, Romalıların sistemine ve eski Arap sistemine göre daha kısa zamanda sonuca ulaşma ve az yer kaplama özelliğine sahiptir. İlk bakışta zihnen kontrol edilebilecek kolaylıktadır. Eski Roma rakamları ile basit bir dört işlem bile yapılamıyordu. Ondalık sistem Kuzey Afrika üzerinden Avrupa'ya geçmiş ve orada uzun zaman Arap rakamları olarak bilinmiştir.

Müslüman bilginler sayıların çeşitli tariflerini yapmışlar ve sınıflara ayırmışlardır. Söz gelimi Sâbit b. Kurre, sayının tarifini yaparak sayıları tek ve çift olarak ayırmıştır. Kesir sayılarında pay ile payda arasına bugünkü yazılan şekliyle çizgi koymak Müslüman matematikçilerin icadıdır.

"Sıfır"ı kullanan ilk matematik kitabının 873 yılında yazıldığı

bilinmektedir. Sıfır, Hint matematiğinde 876 yılında, Müslümanlardan 3 yıl sonra kullanılmıştır. Avrupalılar bu Müslüman buluşunu 250 yıl sonra, 13. yüzyılın başında alabilmişlerdir. Bugün Almancadaki ziffer, İtalyancadaki zero, cenero, zaphiro, Fransızcadaki ve İngilizcedeki zero, Arapça sıfırın tercümeleridir. Sıfırla başlayan onluk sistem dünyaya Müslümanlarca tanıtılmıştır. (.) şeklini daha çok doğu İslam âlemi, (0) şeklini Kuzey Afrika ve Endülüs Müslümanları kullanmışlardır.

Müslümanlar, dört işlem denilen toplama, çıkarma, çarpma ve bölmenin tariflerinde eski Yunanlılardan ve Hintlilerden esinlenmişlerse de bunların metot ve tekniklerini tamamen kendileri, bugünkü kullandığımız şekliyle icat etmişlerdir. Çok sayılı çarpma işlemini basitleştirmişlerdir. Uzun sayılı bölme işlemleri ve metotları üzerinde düşünmüşlerdir.

Müslümanların matematik alanında en orijinal keşiflerinden biri cebirdir. Bu ilmin temelini yukarıda adı geçen Hârizmî atmıştır. İçerisinde cebir kelimesini taşıyan kitap yazmış, onun eseriyle cebir, bağımsız bir bilim hâline gelmiştir. Hârizmî, cebir ilminin temel kavramları olan, sayılar, kökler ve karekökleri tarif etmiştir. Cebirsel toplama ve bölmelerle uğraşmış, bu konularda çeşitli çözümler yapmıştır. Hârizmî ismi de logaritma (algorizm) ilmine özel isim olmuştur. Kerhî ve Ömer b. Hayyâm, cebir alanında gelişmeler kaydeden diğer âlimlerdir. Cebirde ifadeler ve formüller eskiden yazı ile ifade edilirken bunların yerine Müslümanlar semboller ve işaretler kullanma fikrini ilk defa ortaya atmışlardır. Bugünkü temel cebirsel işaret ve sembolleri ilk icat eden ve kullanan Faslı matematikçi İbnu'l-Bennâ'dır (ö. 721/1321).

Matematiğin önemli bir dalı olarak geometri Müslümanlarla büyük bir gelişme ve ilerleme kaydetmiştir. Müslümanlar tercüme ve nakil döneminde ve özellikle bunu izleyen eleştiri ve üretim döneminde antik medeniyetlerden miras aldıkları tercüme eserlerdeki yanlış bilgileri düzeltmişler, eksikleri tamamlamışlardır. Bu konuda yine Hârizmî başta olmak üzere Benû Mûsâ, Ebû'l-Vefâ el-Buzcânî, Bettânî, Sâbit b. Kurre, İbn Türk, İbnû'l-Heysem, Ömer Hayyâm ve Şerefeddîn et-Tûsî'nin büyük katkıları olmuştur. Bu âlimlerin eserleri daha sonra İbranice ve Latinceye tercüme edilmiştir.

Bunlardan Ebû'l-Vefâ el-Buzcânî (ö. 388/998) trigonometri ilmini kuran, sistematik bir bilim dalı hâline getiren ve geometriye pergel kullanmayı ilk defa sokan âlimdir. Bağdat'ta yetişmiş, burada öğretim görevinde ve araştırmalarda bulunmuş, eserler vermiştir.

Uzay geometri ve trigonometrinin doğmasının en büyük amili Müslüman bilginlerin astronomik meselelere çözüm aramalarıdır. Trigonometriyi bir bilim dalı hâline getirerek bu konuda geçmişten aldıkları bilgileri yeniden düzenlemişler ve bağımsız bir ilim dalı olarak kurdukları gibi, bu yeni ilim vasıtasıyla birçok astronomi ve fizik problemini çözmüşlerdir. Trigonometrinin kurucularından birisi Batılıların "Albategnius" olarak tanıdıkları Bettânî'dir. Kendisine bundan dolayı "Bağdatlı Batlamyus" adı verilmiştir. Müslüman âlimler geometriyi daha ziyade astronomi alanında kullanmışlardır.

Matematik teknolojisi: Müslümanlar matematik teknolojisiyle, yani matematik aletlerin icat ve yapımları ve matematiğin güzel sanatlara uygulanması konusunda çalışmışlardır. Matematik ve geometrik işlemleri yapabilmek ve onları günlük hayatta uygulanabilir hâle getirmek için çeşitli aletler yapmışlardır. Geometriyi, özellikle coğrafi ölçümlerde kullanmışlardır. Matematiği musikiye uygulayarak musiki aletleri icat etmişlerdir. İslam bilginleri ve matematikçileri matematik ve geometriyi sadece eşyanın ve fikirlerin sayısal ifadeleri için değil, aynı zamanda deruni ve ilahî güzellikleri ifade etmede de güzel sanatların her dalına uygulamışlardır. Söz gelimi geometriyi hat sanatında, geometrik şekilleri süsleme sanatında, cami, mescit ve medrese gibi binalarda kullanmışlardır.

Anadolu Selçukluları, beylikler ve Osmanlılar matematik ilimleri alanında kendilerinden önceki birikimi devralmışlar, bu ilimler daha sonra Osmanlı coğrafyasında da büyük ilgi görmüş, ciddi çalışmalar yapılmıştır. Bu suretle, klasik İslam bilgi birikimi ve Merağa Matematik Astronomi Okulu başta olmak üzere İslam dünyasında matematik alanındaki bilgi birikiminin sürekliliği sağlanmıştır.

B) Astronomi

Astronomi, Müslümanların en erken ve en çok üzerinde durdukları ilimlerdendir. Bu dalda, sadece entelektüel cazibe ile kalma-

mışlar, bunun ötesinde günlük hayatla ilgili kıble ve namaz vakitlerinin belirlenmesi, kara ve denizde yön tayini, elverişli zaman seçimi, tarım işlerinin zamanlanması gibi hususlar şeklinde özetlenebilen birçok pratik faydalar görmüşlerdir. Müslümanlar astronomi ilimlerine genellikle "İlm-i Hey'e", "İlm-i Felek", "İlm-i Nücûm" adını vermişlerdir.

Astronomi ilimleri özellikle Abbasi halifesi Me'mûn'un himayesinde bu konuda yazılmış Hintlilerin ve Yunanlıların eserlerinin Arapçaya tercümeleriyle hız kazanmıştır. Kısa süre zarfında pek çok astronomi âlimi yetişmiş, eserler yazılmış ve yeni keşifler yapılmıştır. Abbasilerin ilk yıllarının meşhur astronomi ve astroloji âlimleri arasında Ebû Sehl b. Nevbaht ve Fezârî (ö. 190/806) yer alır.

Astronomi konusunda birçok eseri olan Fezârî, aynı zamanda usturlabı (gökcisimlerinin konumlarını, ufuk çizgisine göre yüksekliklerini belirlemekte kullanılan araç) ilk icat eden kişidir. Onun Hintli bir bilginin (Brahmagupta) 770 yılında yazdığı *Siddhânta* adlı eserinin genişletilmiş bir tercümesi olan gezegenlerin astronomik cetvellerini içeren *Zîcu's-Sind-Hind el-Kebîr* adlı eseri uzun süre devam eden bir gelenek oluşturmuş, 10. yüzyıla kadar İslam dünyasının doğusunda, 12. yüzyıla kadar da Endülüs'te kullanılmıştır. Bu müellifin, gezegenlerin ortalama hareketlerinin astronomik tablolarını veren, İslami günlerin kamerî takvime göre hesaplanması için kullanılacak cetvellerin hesaplanmasıyla ilgili temel bilgi ve yöntemleri ana hatlarıyla ortaya koyan *Kitâbu'z-Zîc alâ Sîni'l-Arab* adlı eseri; yanı sıra öğle vaktinin tayin edilmesi, usturlab yapımı, kürenin düzlem hâline getirilişi, çeşitli milletlerin takvimleri üzerine ayrı ayrı telif ettiği eserleri vardır.

Me'mûn döneminin ünlü astronomları Hârizmî, Alî b. Îsâ el-Usturlâbî, Abbâs b. Saîd Cevherî, Habeş el-Hâsib, Ebû Ma'şer el-Belhî ve Fergânî'dir. Bunlar İslam astronomi âlimlerinin ilk nesli sayılırlar. Yukarıda matematik bilginleri arasında adı geçen Hârizmî'nin astronomi alanında kaleme aldığı *Zîcu's-Sind-Hind (Zîcu'l-Hârizmî)* adlı eser, Halife Mansûr zamanında, 154/770-771 civarında, bir Hint heyetinin Bağdat'a getirdiği ve yukarıda adı geçen Brahmagupta'nın *Siddhânta* adlı kitabına veya ondan kaynaklanan ve aynı adı taşıyan başka bir esere dayanır. Bu eserin en

önemli özelliği, tam anlamıyla otantik sayılmasa da zamanımıza gelen ilk astronomi kitabı olmasıdır. Hârizmî'nin bu alanda ayrıca mermer yüzey üzerine güneş saati yapmakla ilgili *Amelu's-Sâa fî Basiti'r-Ruhâme,* astronomi problemlerini usturlab yoluyla nasıl çözdüğüne dair *Kitâbu'l-Amel bi'l-Usturlab,* İbranilerin kullandığı takvimin pratik astronomi anlayışı çerçevesinde ele aldığı ve İbrani takviminin değişik cepheleri hakkında *Fi'stihrâci Târîhi'l-Yehûd* adlı eserleri vardır.

Abbâs b. Saîd Cevherî, Me'mûn döneminde astronomi aletlerinin yapım işlerini üstlenmiştir. Bağdat yakınlarındaki Şemmasiyye'de yapılan astronomik araştırmalara Me'mûn onun da katılmasını istemiş, o da bu çalışmaları sırasında bazı yıldızlarla gezegenlerin yerlerini tespit etmeyi başarmıştır. Öklid'in *Elemanlar* adlı kitabı üzerine çalışmalar yapmış ve astronomi cetvelleriyle ilgili kitap yazmıştır.

Fergânî (ö. 247/861), Abbasi halifelerinden Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mutevekkil dönemlerinin önde gelen matematikçileri ve astronomları arasında yer alır. Eserleri arasında bulunan *Cevâmiu İlmi'n-Nucûm ve Usûlu'l-Harekâti's-Semâviyye* Batlamyus'un *Sintaksis (el-Mecistî)* adlı eserinin bir özeti mahiyetinde olmakla birlikte takvimlerle tarihler hakkında verdiği bilgiler ve Batlamyus'a karşı ortaya koyduğu itirazlar bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Eserde Arap, Suriye, Roma takvimleri, dünyanın uzaydaki konumu ve hareketleri, meşhur ülke ve şehirler, yeryüzü ölçümleri, güneş, ay ve gezegenlerin konumu ve hareketleri, yıldızların ve aynı durumları, aynı safhaları, güneş ve ay tutulmaları gibi çeşitli konular ele alınmıştır. Fergânî'nin geometri, yıldız hesapları, usturlap ve matematik teorilerinden bahseden *el-Kâmil fî San'ati'l-Usturlab* adında bir kitabı ve daha başka eserleri de vardır.

Diğer bir astronom Habeş el-Hâsib (ö. 250/864), Bağdat'ta 35 yıl süreyle astronomi gözlemleri yapmıştır. O, trigonometrik fonksiyonları küresel astronominin problemlerine uygulamıştır. Güneşin ufuktan yükselişini gözlemleyerek vakit tayini için yeni bir yol bulmuştur. Zamanımıza ulaşan ve ulaşmayan çok sayıda eserleri arasında kürenin tanımı ve astronomik rasatlarda kullanımı üzerine kaleme alınan ve İslam dünyasında bu konuda yazılmış ilk eserlerden

olan *Kitâb fî Ma'rifeti'l-Küre ve'l-Ameli bihâ* çok ünlüdür. Araştırmaları sonraki astronomlar arasında yankılar uyandırmıştır.

Otuzdan fazla eseri olan astronomi ve astroloji âlimi Ebü Ma'şer el-Belhî'nin (ö. 272/886), gezegenlerin tek başlarına ve güneşe nispetle konumlarını açıklaması, astronominin müspet verilerine dayanarak astrolojiyi temellendirmeye çalışması, gelgit olayını izah etmesi dikkat çekicidir. *Kitâbu'l-Kırânât* adlı eserinin konusu, gökyüzünde aynı boylam üzerinde bulunan gezegenlerin durumudur.

9. yüzyılın meşhur astronomları ise Neyrizî, Sâbit b. Kurre ve Bettânî'dir (ö. 317/929). Bunlardan Bettânî, anti Batlamyusçu düşünürlerin ilkidir. İslam'da ilk astronomi doktrinleri daha çok Batlamyusçu ve Hint tesirlidir. Hatta Kindî'nin bazı görüşleri bile bu ilk iptidai görüşleri yansıtır. Fakat daha ilk dönemlerde Kur'an'ın ve aklın prensiplerine uymayan görüşler eleştirilmeye başlanmıştır. Batlamyus'un ve diğer İlk Çağ bilginlerinin iddia ettiği gibi gök cisimlerinin akıl dışı bazı ruhi cisimler olmadığı ispatlanmaya çalışılmıştır.

Bettânî, Batlamyus'un verdiği bilgileri düzelterek geliştirdiği ve yeni buluşlarını açıkladığı çok önemli bir *Zîc* yazmış, kitapta beş gezegenin hareketlerini ve bunlarla ilgili astronomik hesapları vermiştir. Ayın, boylamda ortalama hareketinin tespiti, güneş ve ayın görünür çaplarının ölçülmesi gibi keşif ve başarılara da imza atan Bettânî'nin eseri, astronomi ve küresel trigonometrinin gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır. Bettânî'yi Sâbit b. Kurre takip etmiştir. Câbir b. Eflah, Batlamyus'u akıl dışı bulmuştur.

10. yüzyıldaki ünlü astronomlar ise Abdurrahmân es-Sûfî (ö. 376/986), Benü Mûsâ Kardeşler, Ebû Saîd es-Siczî, Ebü'l-Vefâ el-Buzcânî ve İbnu'l-Gurbâlî'dir (ö. 403/1013).

Abdurrahmân es-Sûfî'nin, Batlamyus'tan sonra sabit yıldızların incelenmesi ve bunların kozmografik kataloğunun hazırlanmasında önemli rolü olmuştur. O, *Kitâbu Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite* adlı eserinde, Batlamyus'un ele aldığı kırk sekiz yıldız takımındaki yıldızları incelemiş, bunların Arapçasını vererek İslam astronomi ilminin terminolojisini meydana getirmiştir.

Aynı zamanda trigonometri ilmini kuran/sistematik bir bilim da-

lı hâline getiren Ebû'l-Vefâ el-Buzcânî, *el-Mecistî* adlı eserinde, Danimarkalı astronom Tycho Brahe'den (ö. 1010/1601) çok önce ayın değişimini (tadil, varyasyon) incelemiştir. Astronomi ilmine bu alandaki katkılarından dolayı onun adı aynı bir kraterine verilmiştir.

Endülüslü İbnu'l-Gurbâlî (ö. 403/1013) *Kitâbu'l-Envâ' ve'l-Ezmine ve Ma'rifeti A'yâni'l-Kevâkib* adlı eserinde Arapların kutupları, felekleri, gökyüzünü ve burçları adlandırmadaki metotlarını, güneş, ay ve gezegenlerin hareketlerini, kıble tayinini ve atmosferde meydana gelen olayların tespitini ele almıştır. Ayrıca kitapta tarım ve hayvancılıktan bahsetmiştir. Eser, Arapların halk astronomi ve meteorolojisi ile ilgili birikimlerini ele alan kitâbu'l-envâ' ve'l-ezmine türünde telif edilmiş kitaplardan en önemlisi olup, bu konuda yazılmış elliye yakın kitaptan günümüze ulaşmış birkaç taneden biridir.

11. yüzyıl, İslam dünyasında astronominin en yüksek dönemi sayılır. 19. ve 20. yüzyıldaki yeni sayılan keşiflerin çoğu, gerçekte bu yüzyıllarda Müslümanlar tarafından ortaya konulmuştur. Bîrûnî ve Siczî, Galileo'nun öncüsü olarak dünyanın güneş etrafında döndüğünü söylemişlerdir.

Astronomi çalışmaları 12. ve 13. yüzyıllarda ve müteakip yıllarda devam etmiştir. Bugün astronomide kullanılan birçok yıldız ve gezegen adları ve çeşitli astronomi alet isimleri Arapça olduğu gibi, Müslümanların yazdığı eserlerin çoğu 10. yüzyıldan itibaren çeşitli Avrupa dillerine çevrilmiştir.

Endülüslü astronomi âlimi İbn Muâz (ö. 471/1079), *ez-Zîcu'l-Ceyyânî* adlı kitabında meridyen doğrultusu, zamanın ve namaz vakitlerinin tayini, kıblenin tespiti, takvim hazırlanması, yeni ayın görülebilirliği, tutulmaların tahmini gibi alanlarda özellikle kadıların anlayabileceği açıklamalar içermektedir.

12. yüzyılda İran'da yaşamış ünlü astronom, mekanikçi ve ilim aleti yapımcısı olan Abdurrahmân el-Hâzinî, Selçuklu sultanı Sencer döneminde, bir ilim merkezi olan Merv'de, sarayın desteğiyle çalışmalarını yürütmüştür. Hazırlamış olduğu astronomi zîcleri uzun yıllar en güvenilir cetveller olarak kabul edilmiştir. Kişisel gözlemleri sonunda hazırladığı bu astronomi tablolarını *ez-Zîcu'l-Mu'teberu's-Sencerî es-Sultânî* adıyla Sultan Sencer'e ithaf etmiştir. Adı geçen eserde gezegenlerin gözlenebilen ve hesaplanabilen du-

rumlarını karşılaştırmıştır. Onun tabloları 14. yüzyılın ünlü Batılı astronomları tarafından da kullanılmıştır. Astronomi aletlerine dair *Risâle fi'l-Âlât*'ı kaleme almıştır.

Yine aynı yüzyılda Endülüs'te Ebû's-Salt ed-Dânî'nin (ö. 529/1134) astronomi aletlerinden usturlab ve kullanılışı hakkında kaleme aldığı *el-Amel bi'l-Usturlâb,* bir astronomi el kitabı olarak kaleme aldığı *el-Vecîz fî İlmi'l- Hey'e* teliflerinden birkaçıdır.

12. yüzyılda Endülüslü astronom Câbir b. Eflah, Batlamyus'un ünlü eseri *el-Mecistî*'deki yanlışları düzeltmek üzere *Kitâbu'l-Hey'e fî Islâhi'l-Mecistî* adlı bir kitap yazmıştır.

Yine aynı yüzyılda *Kitâbu'l-Hey'e* adlı eseri yazan Endülüslü âlim Bitrûcî, sadece geleneksel astronomi görüşlerini eleştirmekle kalmamış, tezleriyle, yeni bilimsel görüşleri ile onları çürütmüş ve modern astronomiyi kurmuştur. Batılı astronomlar Bitrûcî'nin görüşleri etrafında çalışmalar yapmışlardır. İshâk el-İsrâilî adlı bilgin Bitrûcî için "teorisi dünyayı sarsan adam" sözünü kullanmıştır.

Ebû Saîd es-Siczî ise dünyanın döndüğünü ispatlamasıyla astronomide devrim yaratmıştır. Bitrûcî ve Ebû Saîd es-Siczî, Galileo, Kopernik ve Kepler'in öncüleridir. Bîrûnî ise sadece dünyanın döndüğünü söylemekle kalmamış, aynı zamanda yerçekiminin varlığına da işaret etmiştir. Fergânî'nin gezegenlerin ölçüleri (hacimleri, büyüklükleri, birbirine uzaklıkları) hakkında verdiği rakamlar modern ölçülere çok yakındır. Yerin yuvarlaklığı görüşü Müslümanlarla canlanmıştır. İbn Hazm dünyanın yuvarlak olduğunu şöyle ispatlar: "Eğer dünya, bazılarının dediği gibi tepsi gibi olsaydı, güneşin doğuşu her memlekette aynı olması gerekirdi."

Endülüs'ün Hıristiyanlar tarafından ele geçirilişi, bu ülkedeki astronomi çalışmalarının da sonu olmuştur. Bu arada 13. yüzyılın ortalarında Doğu'da, İran'da önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bundan sonra İslam astronomisinin gelişimi duraklama içine girecek; ancak Avrupa'daki astronomi çalışmalarını ciddi bir şekilde etkileyecektir.

C) Rasathaneler

Astronomik gözlemler yapmak için kullanılan özel bina ve evler, yani gözlem evleri olan rasathaneler genellikle bir medreseye bağ-

lı olarak kullanılırdı. Mali ihtiyaçları ya genellikle doğrudan devlet tarafından, ya da vezirler, devlet adamları ve bilim meraklısı zenginler tarafından karşılanırdı.

Tam teşekküllü ve gerçek anlamda akademik rasathaneler İslam medeniyetinde ortaya çıkmıştır. Daha önceki medeniyetlerde gözlemler ya yüksek tepelerde, ya da müsait yerlere kurulmuş kule şeklindeki basit binalarda yapılıyordu.

İslam dünyasında mali ve idari işleyişleri bakımından iki tür rasathaneye rastlanır:

Resmî rasathaneler: Devlet eliyle veya hükümdarlar tarafından kurulan, masrafları ve yönetimi devlete ait rasathanelerdir. İslam dünyasındaki rasathanelerin çoğu bu türdendir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Şemmasiye Rasathanesi: İslam dünyasında kurulan ilk rasathanedir. Abbasi halifesi Me'mûn tarafından Bağdat'ta kurulmuştur.

Kasiyun Rasathanesi: Şam'da Kasiyun dağı üzerinde biraz evvel adı geçen Şemmasiye'den kısa süre sonra kurulmuştur. Daha gelişmiş olan bu rasathanede güneş, ay ve bazı gezegenlerin gözlemleri, daimî bir şekilde, bütün bir yıl boyunca her gün yapılıyordu. Bu tür bir gözlem Batı'da ancak 16. yüzyılda başlamıştır.

Bağdat Rasathanesi: Büveyhi hükümdarlarından Şerefu'd-Devle tarafından 10. yüzyılda Bağdat'taki sarayının bahçesinde kurulmuştur.

Hemedan Rasathanesi: İbn Sînâ ve öğrencisi Cuzcânî bu rasathanede görev yapmışlardır.

Melikşah Rasathanesi: İsfahan'da Selçuklu sultanı Melikşah tarafından büyük para harcanarak kurulmuş ve yaklaşık 1075 tarihinde tamamlanmıştır. Ömer Hayyâm, burada görev yapan devrin ünlü simaları arasındadır.

Meraga Rasathanesi: İlhanlı hükümdarlarından Hülâgû Han tarafından bugün İran topraklarının içinde bulunan Meraga şehrinde 1259'da kurdurulmuştur. Yönetimi de dönemin ünlü bilgini Nasîruddîn Tûsî'ye verilmiştir. Bu rasathane gözlem evi olmasının yanında, astronomi ve matematik derslerinin verildiği bir yerdi. Dört yüz bin cilt eserden oluşan zengin bir kütüphanesi olduğu söylenir. Rasathanedeki çalışmalar vakıf gelirleriyle destekle-

niyordu. Burada çeşitli gözlemler yapılarak *Zîc-i İlhânî* oluşturulmuştur. Rasathanede yabancı öğrenciler de eğitim görüyordu. 60 yıl kadar hizmet vermiş olan bu rasathane, daha sonra kurulanlara örnek teşkil etmiştir.

15. yüzyılda Uluğ Bey tarafından kurulan Semerkand Rasathanesi ve 3. Murad tarafından 1575 yılında kurulan İstanbul Rasathanesi de ünlüdür.

Özel rasathaneler: Bunlar, bilginlerin kendi imkânlarıyla bilimsel araştırmalar yapmak için kurdukları rasathanelerdir. Benû Mûsâ'nın 9. yüzyılda Bağdat yakınında kendi evlerinde kurdukları rasathane, meşhur astronom ve matematikçi Bettânî'nin kurduğu rasathane (9. yüzyılın sonu ve 10. yüzyılın başları) bunlardandır.

D) Fizik ve Optik

İslam medeniyetinde fizik bilimi mektepleri genel olarak ikiye ayrılır. Birincisi Aristocu fizik akımıdır. Bu akım daha çok Kindî, İbn Sînâ, Fârâbî gibi filozoflarla temsil edilmiştir. İkincisi bazı kelamcılar ve bilim adamları tarafından temsil edilmiştir, ikinci grup fizikçiler birincilerden genellikle daha bilimsel, icat ve teorilerinin çoğu orijinaldir. Kelamcılardan Nazzâm, Eş'arî, Fahreddîn Râzî bu konuda başta gelirler.

Bîrûnî, İbnu'l-Heysem, Sâbit b. Kurre, Hâzinî, Benû Mûsâ Kardeşler ve Suhreverdî bu konu üzerinde durmuşlardır. İlk filozoflardan Kindî, pek çok eserinde teorik ve pratik fizik konularına değinmiştir.

İslam dünyasında bazı fizik aletlerinin yapımı, ağırlık ve zaman ölçmeye yarayan aletlerin, çeşitli mekanik ve otomatik makinelerin icadı, yani fizik teknolojisi alanında ciddi gelişmeler kaydedilmiştir.

Saat tekniği çok erken dönemlerde başlamıştır. Önce su ile daha sonra mekanik olarak çalışan çeşitli saatler yapılmıştır. Su ile çalışan saat yapımcılığı İslam'dan önce diğer medeniyetlerde de vardı; ancak bu tür saatlerin gelişmesi İslam döneminde olduğu gibi, Batı'ya geçişi de özellikle Endülüs Müslümanları aracılığıyla olmuştur. Mekanik ve ağırlıkla çalışan saatlere gelince, Hârûnu'r-Reşîd'in Charlemagne'a (Şarlman) gönderdiği saatin niteliği hak-

kında farklı görüşler vardır. Bazıları su ile çalışan bir saat, bazıları da mekanik bir saat olduğunu söylerler. Fakat ilk mekanik ve ağırlıkla çalışan saatin mucidinin Müslümanlar olduğu bir gerçektir. Bu tür saatlerin ilk örneklerini 706-714 yılları arasında inşa edilen Şam Ümeyye Camii'nde görüyoruz. Hemen bütün bilim tarihçileri, bir zaman ölçme aleti olarak kullanılan kum saatinin Müslümanlar tarafından icat edildiğini tartışmasız kabul etmektedir. Kum saatinin ilk mucitlerinden birisi, meşhur astronom Fergânî'dir.

Önceki medeniyetlerde de kullanılan güneş saatleri, İslam medeniyetiyle yeni gelişmelere sahne olmuş, çeşitli güneş saatleri yapılmış ve fonksiyonları artırılmıştır. Özellikle camilerde kullanılmış, namaz vakitlerini tespitin yanında mevsimler, burçların hareketleri, gün dönümü noktasının gösterilmesi gibi alanlarda kullanılan bir alet olmuştur. Şimdiki bilgilerimize göre, İslam dünyasında bilinen en eski güneş saati Fustat'taki Tolunoğlu Ahmed'in kendi adına yaptırdığı caminin güneş saatidir. Memlukler, Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde de çeşitli güneş saatleri kullanılmıştır.

Cisimlerin yoğunluk ve özgül ağırlıklarını ölçmek için fizik ve kimya laboratuvarlarında kullanılan ilk hassas teraziler Müslüman bilginler tarafından icat edilmiştir.

İlk uçuş denemeleri ve uçma makineleri Müslüman mekanikçiler tarafından yapılmıştır. 9. yüzyılda Endülüslü bilgin İbn Firnâs, iki kanatlı bir uçma makinesi icat ederek Kurtuba yakınındaki bir tepeden uçmayı başarmıştır. Onu iki yüzyıl sonra Cevherî takip etmiştir. Cevherî, icat ettiği mükemmel bir uçuş makinesi ile Nişapur eski camiinin minaresinden uçmayı gerçekleştirmiştir. Onu da Osmanlı bilim adamı Hezarfen Ahmed Çelebi takip etmiştir.

İlmu'l-Menâzır denilen optik ilmi üzerindeki çalışmalar antik toplumlara ait Öklid, Heron, Batlamyus gibi bilginlerin eserlerinden yapılan tercümelerle başlamıştır. Daha sonra, sahanın ilk iki önemli ismi olan Kustâ b. Lûkâ ve el-Kindî tarafından bu alanda ciddi çalışmalar yapılmıştır. Utârid b. Muhammed, Ahmed b. Îsâ ve Ebû Sa'd b. Sehl ile devam etmiş olan optik çalışmaları, İbnu'l-Heysem ve Kemâleddîn el-Fârisî ile olgunluğa ulaşmış, bu alanda

ciddi eserler yazılmıştır. İslam medeniyetinde optik ilmi bu son ikisinin çizgisinde gelişmiştir.

Karanlık oda veya karanlık kamera ilk defa ünlü fizikçi ve optikçi İbnu'l-Heysem tarafından icat edilmiştir. Onun bu icadı, gündüzleri güneş ve gök cisimlerini inceleyebilmek ve bazı optik olayları açıklayabilmek içindi. Bu, daha sonraki yüzyıllarda bazı optik aletlerin, özellikle fotoğraf ve film makinelerinin icadına vesile olmuştur. Müslümanlar, yel değirmeni yapımında, gemi yapım tekniğinde büyük ilerlemeler ve keşifler yapmışlardır. Fârâbî ve ondan sonra İbnu'l-Heysem konkav (çukur) aynanın yapımıyla ilgilenmiştir.

Osmanlılarda optik ilminin hem tarihî sürecine ait bütün eserler dikkate alınmış hem de İbnu'l-Heysem Kemâleddin el-Fârisî çizgisi izlenmiştir. Aynı zamanda çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Fatih Sultan Mehmed döneminin matematikçi ve astronomlarından biri olan Fethullah Şirvânî'nin eseri, ayrıca Mîrim Çelebi'nin *Risâle fî'l-Hâle ve Kavsi Kuzâh*'ı, 2. Bayezid döneminde Hasan Dihlevî'nin *Risâle fî'l-Mirâtiyye*'si, Takıyyuddîn er-Râsıd'ın *Nûru Hadîkati'l-Ebsâr ve Nûru Hadîkati'l-Enzâr* adlı eseri bunlardan birkaçıdır. Lale devrinin önemli ilim adamlarından Yanyalı Mehmed Esad Efendi'nin muhtemelen Osmanlılarda ilk defa optik ilmini yakından ilgilendiren teleskop ve mikroskop gibi Yeni Çağ Avrupa'sında kullanılan optik aletlerden bahsetmesi dikkat çekicidir.

E) Kimya

Kimya da Müslümanlar tarafından ilk ele alınan ilimlerden biridir. Bugünkü modern kimyanın temelleri İslam medeniyetinde atılmıştır. Halife Yezîd b. Muâviye'nin oğlu Hâlid'in Müslümanlar arasında ilk defa kimya tahsili ve bu konuyla ilgili çalışmalar yaptığı kaynaklarda kayıtlıdır. Hâlid b. Yezîd o sırada İskenderiye'de yetişen ve dönemine göre kimya ilminin uzmanlarından sayılan *Marianus* adlı bir Rum rahibi yanına çağırarak ondan tıp ve kimya öğrenmiş ve bu ilmin İskenderiye'deki birikimini Arapçaya naklettirmiştir. Bu emri ile Hâlid, bu alanda İslam medeniyetinin müspet ilimler alanındaki ilk meşalesini yakmış, kimyayı Arapçaya tercü-

me ettirmiştir. O, İstefân el-Kadîm'den (Stephanos I'Ancient) bir kimya kitabının tercümesini istemiştir. Hz. Ali'nin torunlarından Ca'fer es-Sâdık'ın kimya ile uğraştığı söylenmektedir.

Kimya ilminin en ünlü ismi olan, tabiat filozofu ve çok yönlü âlim Câbir b. Hayyân'ın (ö. 200/815), yukarıda adı geçen Hâlid b. Yezîd'in hocası Marianus'un bir talebesinin ve Ca'fer es-Sâdık'ın öğrencisi olduğu kaynaklarda kaydedilir. Batılı araştırmacılar, Batı dünyasında *Geber* diye tanınan Câbir b. Hayyân'ın kimya tarihindeki yerini modern araştırmacılara denk kabul ederler. Câbir, deneysel metodun önemini tam olarak kavramış ve bunu tüm çalışmalarında uygulamıştır. Kufe'de iken kendisi için bir laboratuvar yaptırmış ve burada pratik çalışmalar yapmıştır. Mineralleri ve asitleri keşfetmiştir. Kimya ilmini tecrübi bir ilim olarak tanımlamıştır. Nitrik asidi bulması, onun kimya ilmindeki yeniliklerinden biridir.

Câbir b. Hayyân'dan sonra tıp alanında da başarılı çalışmalar yapmış olan Ebûbekir Râzî, Câbir'i aşmış, organik ve inorganik kimya alanlarındaki çalışmalarıyla yeni bir dönem başlatmıştır. O aynı zamanda laboratuvarda kullandığı mangal, fırın, kepçe gibi aletleri çizimlerle tanıtmış, damıtma, çözünürleştirme gibi çeşitli kimyasal işlemleri tanımlamıştır.

İslam medeniyetinin en üretken dönemlerinde varlık gösteren âlimlerden birisi olan Bîrûnî (ö. 453/1061), gözlem ve deneye önem vermiştir. O, nesnelerin özgül ağırlıklarını ölçmek için orijinal teknikler uygulamıştır. İlk yoğunluk ölçme aletini icat etmiştir. Modern yoğunluk ölçme aleti ve metodu, Bîrûnî'nin metot ve aletinin ancak daha gelişmiş hâlidir. Bîrûnî'nin ve Abdurrahmân el-Hâzinî'nin altın, bakır, demir, kalay ve kurşun gibi bazı elementler için verdikleri yoğunluk ağırlıkları bugünkü ölçülerden pek farklı değildir. Abdurrahmân el-Hâzinî'nin, "Mîzânu'l-Hikme" adını verdiği ünlü hidrostatik terazisi çok meşhurdur. *Kitâbu Mîzâni'l-Hikme* adlı kitabının bir bölümünü metallerle değerli taşların ve diğer cisimlerin özgül ağırlıklarının nasıl bulunacağı konusuna ayırmıştır.

Müslümanlar, kimyasal işlemler için toprak, maden, cam ve tahtadan yapılmış çeşitli kaplar imal etmişlerdir. Bu çeşit aletlerin yapımcılarından birisi, bitkilerden esans imal etme tekniğiyle ilgi-

li bir eser de yazan Kindî'dir. Bugün elimizde ona ait olduğu sanılan bir toprak tencere vardır. Râzî'nin ve Câbir b. Hayyân'ın da çeşitli kaplar yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca Râzî, bu kaplar ve aletler hakkında bir kitap yazmış, bu kitapta yirmi beş kadar kimyasal kabın yapılış ve kullanılışını anlatmıştır.

Aynı zamanda çeşitli kimyasal maddeleri birleştirmek, katılaştırmak, öğütmek, süzmek, damıtmak ve ayırmak için çeşitli fırınlar yapılmıştır. Bu fırınların yapılması ve kullanılmasıyla ilgili kitaplar yazılmıştır. Câbir b. Hayyân'ın bu hususta bir kitabı vardır.

Müslüman kimyacılar kimyasal maddelerin yoğunluk ve ağırlıklarını ölçmek için çeşitli hassas teraziler icat etmişlerdir. Ayrıca birçok damıtma metotları ortaya koymuşlardır. Bu amaçla fırınlar icat etmişlerdir. Petrol, Müslümanlarca bilinmekteydi ki petrol, "Neft" terimi ile ifade edilmiş ve arıtılması ve damıtılmasıyla ilgili işlemler geliştirilmiştir. 9. yüzyılda Râzî, petrol ve damıtılmasından bahseden *Sırru'l-Esrâr* adlı bir kitap yazmıştır.

F) Biyoloji

İslam bilim tarihinde genel biyoloji bağımsız bir disiplin olarak değil, genel tabiat bilimleri ve kozmoloji içinde gelişmiştir. Çeşitli düşünürler ve ilim adamları tabiatın ve özellikle canlı varlıkların oluşum ve gelişimleriyle uğraşmışlardır. 8. yüzyılda Nazzâm bu bilginler arasındadır. Onun öğrencilerinden Câhız, genel biyoloji ve zooloji konusunda dikkate değer eserler vermiştir. Bu konuda onun *Kitâbu'l-Hayevân* adlı eseri önemlidir. Câhız bu eserinde hayvanların yaşayış ve gelişiminden bahseder, onların psikoloji ve sosyolojilerini inceler.

Câhız, Lamark ve Darwin'den on asır önce onların tekâmül nazariyelerinden daha mükemmel ve idealist bir görüş ortaya koymuştur. Çevrenin tekâmülde büyük rol oynadığını, tabiatta doğal bir seleksiyon olduğunu ifade etmiştir. Darwin'in maddeci, materyalist ve mekanik tekâmül görüşüne karşılık idealist bir görüş ortaya atmıştır: Tekâmülün sebebi bizzat Allah'tır. Tabiata böyle bir kanunu Allah koymuştur. Daha sonra 10. yüzyılda başta Bîrûnî olmak üzere İbn Sînâ ve İhvân-ı Safâ, biyoloji alanında dikkate değer görüşler ortaya atmışlardır.

G) Botanik

Botanik, ilm-i nebât olarak bilinir. Bitkiler, İslam bilim ve sanat geleneği içinde önem verilen bir araştırma konusu olmuştur. Islam âlimleri ilk dönemlerden itibaren bitkilerin morfoloji, fizyoloji ve anatomileriyle ilgilenmişlerdir. Bitkiler tedavi amacıyla da kullanıldığı için, botanikle ilgili eserler ve çalışmalar erken dönemden itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Dil âlimleri 8. yüzyıldan itibaren bitki isimleri ve botanik terimleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. İslam seyyah ve coğrafyacılarının ülkelerin bitki örtüsüne dair verdikleri bilgiler botanik literatürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. İslam dünyasında botanik ve tarıma dair ilk eser yazan Câbir b. Hayyân ile Asmaî (ö. 216/831) botanikle ilgilenen âlimlerden birkaçıdır. Bu iki müellifin *Kitâbu'n-Nebât* adlı eserleri meşhurdur.

Botanik konusunda 8. yüzyılda yukarıdaki müelliflerle başlayan çalışmalar 9. yüzyılda tüm hızıyla devam etmiştir. Söz gelişi bu yüzyılda Dîneverî, botanik tarihinin en ünlü kaynaklarından biri ve bir botanik ansiklopedisi olan altı ciltlik *Kitâbu'n-Nebât*'ı telif etmiştir. Eserde bitkilerin çimlenmelerinden itibaren olgunluk dönemlerine kadar her aşamadaki durumlarını, morfolojik yapılarını, fizyolojilerini, tıp ve besin değeri açısından taşıdıkları değeri açıklamıştır. Bitkilerin gelişip büyümesinde başlıca etken olan toprak, yağmur, su ve ekolojik şartların oynadıkları rol üzerinde durmuştur. Bitkileri tasnif etmiştir.

İhvân-ı Safâ, yirmi birinci risalede bitkilerin öz suyunu topraktan çekme, tutma, sindirme, boşaltma, gelişme ve şekillendirme güçleri olduğunu vurgulamışlar, kısaca bitkilerin gelişimi, çoğalmaları ve üremelerine özel yer ayırmışlardır; bitkileri tasnif etmişlerdir. Özellikle hurma ağacı hakkında tohumdan ağaca kadar bütün aşamaları ve aşılanması üzerine ayrıntılı bilgiler vermişlerdir.

Bîrûnî botanik alanında özel çalışmalar ve gözlemler yapmış, bitkisel ilaç listesi hazırlamış, özellikle süs bitkileri ve çiçekler üzerinde de çalışmıştır.

İbn Sînâ *Şifâ*'sında bitkilere özel yer vermiştir. *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserinde sekiz yüzden fazla tıbbi bitkiyi tanımlamıştır.

10. yüzyılda *el-Filâhatu'n-Nabatiyye* adlı bir eser yazan İbn Vah-

şiyye ve 12. yüzyılda *Kitâbu'l-Filâha* adlı eseriyle ün yapan Endülüslü botanik âlimi İbnu'l-Avvâm, bitkiler ve ağaçlar arasında sempati ve anti pati bulunduğuna dair meşhur tezlerini ortaya atmışlardır. Bunlardan İbn Vahşiyye'nin eseri tanın konusunda yazılmış olmasına rağmen bilinen ilk botanik klasiğidir. Özellikle bitkilerin yaratılışı ve tabiat şartlarından etkileniş sebepleri kısmıyla, sonraki müelliflere model teşkil etmiştir. Kitapta yer alan bitki biyolojisine dair bölümde müellif, bitkilerin doğuşu ve farklı türlere ayrılması, kokuların ve çiçeklerin meydana gelmesi, renklerin psikoterapik etkileri, yapısal morfoloji ve bitki biyolojisinin temel meselelerini ele almıştır. İbnu'l-Avvâm, aşı yapma tekniği, toprağın özellikleri, gübreleme usulleri, ağaç hastalıkları ve tedavi yollarını açıklamıştır.

12. yüzyılın sonlarında Endülüslü botanik âlimi İbnu'l-Baytâr (ö. 646/1248), bitki anatomisiyle ilgilenenler arasında yer alır. İslam botanik tarihinde özel bir yeri olan müellif, günümüze ulaşmış en büyük farmakoloji ansiklopedisi olan *el-Mufredât* adlı eserinde iki binin üzerindeki basit ilacı tanımlamıştır. Yine aynı yüzyılda Endülüs'te botanik âlimi, hekim ve eczacı Gâfikî (ö. 560/1165), Endülüs bölgesinin tıbbi bitkilerini orijinal resimlerle tanıtmıştır.

Botanik âlimi ve hekim İbnu's-Sûrî (639/1242), *el-Edviyetu'l-Mufrede* adlı eserinde ilaç yapımında kullanılan bitkileri, kök, gövde, yaprak, çiçek ve meyveleriyle tanıtmak için bir ressamla birlikte çeşitli bölgeleri dolaşmış, her bitkinin gelişme, olgunlaşma, kuruma safhalarında renkli resimlerini çizdirerek ilk kez, İslam bilim tarihinde görsel yolla da bitkileri tanıtan bir ansiklopedi hazırlamıştır.

13. yüzyılda Mısır'da Abdullatîf el-Bağdâdî, Mısır'daki bitkilerin yapı ve özelliklerini, eseri *Kitâbu'l-İğtibâr*'ında anlatmıştır.

Osmanlılarda botanik ilminin gelişmesinde, Dioskorides, İbnu'l-Baytâr ve İbnu'l-Avvâm'ın eserlerinin etkisi olmuştur. Dioskorides'in *Kitâbu'l-Haşâiş*'ine bir İtalyan bilgininin yazdığı Latince şerh *Kitâbu'n-Nebât* adıyla ve bazı ilavelerle, İbnu'l-Baytâr'ın *Kitâbu'l-Câmi'* adlı müfred ilaçlara dair eseri altı kez, İbnu'l-Avvâm'ın *Kitâbu'l-Filâha*'sı da iki kez Türkçeye tercüme edilmiştir. Modern anlamda sistematik botanik öğretimine 19. yüzyılın başlarında (1827) başlanmış ve devam edilmiştir.

H) Zooloji

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an'da ve hadislerde hayvanlardan sıkça bahsedilmiştir. Aynı zamanda İslam medeniyeti çok çeşitli hayvan türlerinin yaşadığı geniş topraklar üzerine yayılmıştır. İslam'ın yayıldığı bölgelerde hayvanlar hakkında eski kültürlerin yazılı ve sözlü birikimlerine de muttali olan Müslüman düşünürler 2-8. yüzyıldan itibaren ilm-i hayevân denilen zooloji ile ilgili eserler vermeye başlamışlar ve bu konuda daha önce eşine ve benzerine rastlanmayan geniş bir literatür oluşturarak modern zoolojinin öncüsü olmuşlardır.

İslam dünyasında hayvanlar alanında yazanlar, önce hayvanların isimlerini derleyerek, dil bilgisi açısından inceleyen, yaşayışlarını, morfolojik özelliklerini ve karakterlerini yansıtan yönüyle ele almışlar, onlarla ilgili inanç, hikâye ve şiirleri derlemişler, insanlara fayda ve zararlarını işlemişlerdir. Bunlara zoografik eserler denir. Söz gelişi Asmaî (ö. 216/831), çeşitli vahşi hayvan türlerini (hayl, ibil, vuhûş), bunların ad ve morfolojik yapılarını ele aldığı *Kitâbu'l-Vuhûş* adlı bir eser kaleme almıştır. Aynı müellifin atların türlerini, isimlerini, üstün cinslerini, yürüyüşlerini, renklerini, koşmalarını, maharetlerini ve zaaflarını inceleyen *Kitâbu'l-Hayl,* develer hakkında *Kitâbu'l-İbil,* davar hakkında *Kitâbu'ş-Şâ'* adlı eserleri de mevcuttur.

İslam dünyasında 8. ve 10. yüzyıllar arasında akli ve tecrübi yöntemlerle hayvanların morfolojik, anatomik ve fizyolojik yapılarının incelenmesi, sınıflarının tespit edilmesi, yaşayış tarzlarının, kendi aralarındaki ve insanlara karşı davranışlarının ele alındığı eserler yazılmıştır. Bunlara zoolojik eserler denir. Söz gelimi Câhız'ın *Kitâbu'l-Hayevân* adlı eseri zooloji konusunda çok meşhurdur. O, başta Aristo olmak üzere daha önceki yazarlardan topladığı bilgilere kendi gözlemlerini ve topladığı diğer bilgileri de eklediği, zooloji tarihi açısından da çok önemli olan bu eserinde, üç yüz elli kadar hayvanı tanıtmıştır. Hayvanların fiziki ve biyolojik yapıları yanında sosyoloji ve psikolojisini de ele almıştır.

Câhız'ın yanı sıra İbn Kuteybe, Fârâbî, İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ, Bîrûnî, Mervezî ve İbn Ruşd, zooloji ile ilgilenmişler, Grek-Helenistik kültürlerden yapılan tercümelerden de faydalanarak, ya

müstakil eser yazmışlar, ya da eserlerinde bu alana geniş yer ayırmışlardır. Kindî, bal arılarının türleri, zararlı böcekler ve hayvan cesetleri hakkında ayrı ayrı eserler kaleme almıştır.

Bu alanda en yaygın ve ünlü eser Demîrî'nin (ö. 808/1405) *Hayâtu'l-Hayevân* adlı kitabıdır. Müellifin bu eserinde zooloji konusunda zengin bilgiler bulunmaktadır. İslam dünyasında çok yaygın olarak okunan kitap bin altmış dokuz hayvan hakkında her türlü ilmî ve dinî bilginin yanı sıra, hayvanların tıbbi faydaları, etlerinin helal ve haram oluşlarına dair lüzumlu bilgileri içermektedir.

İbn Ahî Hizâm'ın *Kitâbu'l-Hayl ve'l-Furûsiyye ve'l-Baytara* adlı eseri biniciliğin yanında atların anatomisi, hastalıkları ve tedavi usulleri... hakkında bilgi vermiştir. Babasının veterinerliğinden dolayı bu lakabı alan İbnu'l-Baytâr veterinerlik alanında ünlüdür. İbnu'l-Avvâm arı hastalıkları hakkında bilgi vermiştir. Veterinerlikle ilgili çalışmalar ileriki yüzyıllarda gelişerek devam etmiştir.

İslam dünyasında 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yapılan zooloji araştırmaları ve hayvanlar âlemi hakkında verilen bilgiler yukarıda zikredilen zoografi ve zooloji kitaplarına dayanır. Demîrî'nin *Hayâtu'l-Hayevân* adlı eseri ve tercümeleri Osmanlı döneminde en çok başvurulan kitaptır.

İ) Tıp ve Eczacılık

Tıp, İslam medeniyetinde en çok rağbet gören ve en fazla gelişen ilimler arasında yer alır. Müslüman âlimlerin çoğu aynı zamanda birer tabip idiler. Tarihî seyri içinde İslam tıbbı, eski Yunan ve Hint tıp kitaplarının tercümeleri ve ilk Abbasi hastanelerinde yabancı doktorların çalışmalarıyla çevre kültürlerden etkilenmiş; kısa sürede yepyeni buluş ve görüşlerle gelişmiştir.

8. ve 9. yüzyıllarda yetişen tabiplerin başında Alî b. Rabben et-Taberî (ö. yk. 247/861) gelmektedir. O, 850 yılında tıp ve eczacılık alanında *Firdevsu'l-Hikme* adlı bir kitap yazmıştır. Bu eserde hastalıkların teşhisinin yanında tedavi metotlarını da göstermiştir. Tıp ilmini dallara ayırmış; beden sağlığı ile ruh sağlığının bir arada mütalaa edilmesi gerektiğini savunmuştur. Hekimlik ahlakına dair bilgi ve öğütlere de yer vermiştir.

Ebûbekir Râzî (ö. 313/925) ile İslam tıbbı büyük gelişme sağ-

lamıştır. Onun bu konudaki en önemli eseri nazari incelemeler ve klinik gözlemlerden oluşan *Kitâbu'l-Hâvî*'dir. Dizanteri, menenjit, üriner sistem hastalıkları, apandisit, epilepsi, çiçek, kızamık, siyatik gibi vakalar eserde zikrettiği klinik gözlemler arasında yer alır.

Endülüslü meşhur bir hekim ve tıp tarihçisi olan İbn Cülcül'ün (ö. 994) eserleri arasında tıp tarihine dair *Tabakâtu'l-Etıbbâ ve'l-Hukemâ* adlı eseri ile panzehirler ve ağrı kesici ilaçlara dair *Makâle fî Edviyeti't-Tiryâk* adlı eseri ünlüdür.

Kayrevanlı hekim ve eczacı İbnu'l-Cezzâr'ın (ö. 369/979) kırktan fazla eseri arasında, böbrek ve böbrek taşlarını konu alan *Kitâbu'l-Kulâ ve'l-Hasâ* adlı eseri ünlüdür; ayrıca çocuğun doğumu, bakımı, hastalıkları ve tedavi yöntemleri, melankoli hastalığı, yaşlıların tedavileri ve sağlıklarını koruma yöntemleri, mide hastalıkları, ilaçlarla ilgili ayrı ayrı telif edilmiş kitapları mevcuttur.

Alî b. Abbâs el-Mecûsî (ö. 391/994), *Kâmilu's-Sınâati't-Tıbbiyye* adlı eseriyle İbn Sînâ'dan önce tıp dünyasında büyük yankılar uyandırmıştır. 11. yüzyılda Latinceye tercüme edilen eser, 13. yüzyıla kadar Avrupa'da ve İslam dünyasında ders kitabı olarak okutulmuştur.

İbn Mendeveyh (ö. 410/1019), diyabetik, çocuk sağlığı ve eczacılık alanında elliye yakın eser vermiştir.

Göz hastalıkları üzerine yaptığı çalışmalarla ün kazanmış, İslam dünyasının en büyük hekimlerinden biri Alî b. Îsâ el-Kehhâl'dir (ö. 430/1038). Onun *Tezkiretu'l-Kehhâlîn fi'l-Ayn ve Emrâzihâ* adlı eseri, göz ve göz hastalıkları konusunda yazılmış ve günümüze kadar gelmiş Arapça kitapların en genişi ve en eskisidir. Eser üç bölümden meydana gelir. Birinci bölüm gözün anatomisi ve fizyolojisi, ikinci bölüm göz kapakları, gözyaşı bezleri, kornea ve uveanın hastalık ve tedavileriyle katarakt ameliyatını, üçüncü bölüm göz iç hastalıklarından miyopi, hipermetropi, gece gündüz körlüğü, şaşılık gibi görme bozuklukları ile lensler, görme sinirleri ve retina gibi gözün çeşitli kısımlarına ait hastalıkları içerir.

İbn Sînâ (ö. 428/1037), dünya tıp tarihinin övündüğü ve kendisiyle Islam tıbbının zirveye ulaştığı bir şahsiyettir. Tıp alanında Galenci tıp sistemini yeniden inşa ettiği *el-Kânûn fi't-Tıbb* ve Aristocu biyolojiyi izlediği *eş-Şifâ* adlı eserleriyle ünlüdür. Dünya onu tıp

alanda daha çok kapsamlı, sistemli ve tıp eğitimine uygun olarak kaleme aldığı *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eseri ile tanımaktadır. Bu eserde anatomi, patolojik belirtiler, hıfzıssıhha, tedavi şekilleri, hastalıkların çeşitleri (ateşli hastalıklar, apseler, ortopedik problemler, zehirlenmeler, yaralanmalar) ve ilaçlar üzerinde durmuştur. Teşhis için nabız, nabzın çeşitleri ve (özellikle şeker hastalığının teşhisinde) idrar muayenesine önem vermiştir. İbn Sînâ Doğu'da ve Batı'da etkisini yıllar boyu (Batı'da 17. yüzyıla kadar) sürdürmüştür.

Fatımi döneminin ünlü hekim ve filozofu İbn Rıdvân (ö. 460/1068), hekimlik ahlakı üzerinde durur. Ona göre bir hekim şu özellikleri taşımalıdır: Vücut sağlığı yerinde, akıllı, iyi huylu, temiz giyimli, hastaların sırlarını saklayan, tedavi ücretini değil tedaviyi ön plana alan, öğrenme aşkı olan, sağduyulu ve iffetli, can ve mal konusunda güvenilir, reçetesini dikkatli yazan, düşmanını bile tedavi eden. Müellifin çok sayıda eseri arasında Mısır'ın insan sağlığı ve hastalıklarıyla mahalli şartlarının incelendiği *Kitâbu Def'i Mazarri'l-Ebdân bi-Mısr* adlı eseri meşhurdur. Eser, genel tıp bilgisinin özel şartlara göre yeniden yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. *Makâle fî Şerefi't-Tıbb* adlı kitabı da tıbbın beden ve ruh sağlığına faydaları, hekime ve insanlara kazandırdıkları ve daha pek çok meseleyi içermektedir.

Endülüslü İbn Vâfid (ö. 567/1075), insan vücudunda baştan ayağa kadar her organda ortaya çıkabilecek hastalıklara karşı kullanılan ilaçların terkip, tarif ve faydalarını konu alan *Kitâbu'l-Visâd fi't-Tıbb* adlı eseri ile ve ayrıca ilaçlar konusunda *Kitâbu'l-Edviyeti'l-Mufrede* adlı eseriyle ünlüdür.

İbn Cezle el-Bağdâdî (ö. 494/1100), Bağdat'ın Kerh bölgesinde yaşayan bir Hıristiyan aileye mensup iken Müslüman olmuş, Abbasi halifesinin sarayında hekimlik yapmıştır. Eserleri arasında, 352 çeşit hastalığın teşhis ve tedavisini anlatan *Takvîmu'l-Ebdân fî Tedbîri'l-İnsân,* basit ve mürekkep ilaçlarla yiyecek ve içeceklerin alfabetik olarak tanıtıldığı *Minhâcu'l-Beyân fî mâ Yesta'miluhu'l-İnsân* adlı eserleri meşhurdur.

İbn Zuhr, 10-13. yüzyıllarda Endülüslü Benû Zuhr ailesinden yetişen 5 erkek ve 2 hanım hekim, tıp alanında ünlüdür. Bunlar arasında Ebû Mervân b. Zuhr (ö. 557/1162) *Kitâbu't-Teysîr fî*

Mudâvât ve't-Tedbîr adlı eserinde koruyucu hekimlik hakkında verdiği bilgilerden sonra, baştan itibaren vücutta çıkan hastalıklar ve kullanılacak ilaçları tanıtır. Kendi yaptığı deney ve gözlemleri açıklar. Bunlar arasında kalbin dış zarında meydana gelen tümörün tasvirî, yutak felci ve orta kulak iltihabı orijinaldir. O, nefes borusu ameliyatını ve yemek borusu vasıtasıyla suni beslenmeyi öneren ilk hekimdir.

Endülüslü botanik âlimi İbnu'l-Baytâr (ö. 646/1248), *el-Muğnî fî Edviyeti'l-Mufrede* adlı eserinde baş, göz, kulak, ağız, mide, bağırsak, üreme organları, hamilelik, eklem hastalıkları, tümörler ve zehirlenmeler için kullanılan ilaçlar ve bunların yanı sıra, tıbbın âciz kaldığı durumlarda halkın başvurduğu ilaçlardan bahseder.

13. yüzyılda Endülüs'te yaşamış olan göz hekimi Gâfikî, *el-Murşid fi'l-Kuhl* adlı eserinin birinci bölümünde gözün anatomisi, sağlığı, hastalıklarının tedavisi ve cerrahisi, ikinci bölümünde gözün parçaları, sinir ve damarları, bunların yapıları ve görme olayının nasıl meydana geldiği, üçüncü bölümde genel tıp konuları, dördüncü bölümde genel göz hastalıkları, beşinci bölümde göz ilaçları, bunların hazırlanışı, altıncı bölümde çocuklarda görülen göz hastalıkları, gözün tabakalarına göre yetmiş yedi çeşit hastalık, bunların ilaçları üzerinde durmakta, son olarak yirmi beş adet göz cerrahisi aletini şekilleriyle birlikte tanıtmaktadır.

İslam dünyasında Alî b. Îsâ el-Kehhâl, İbn Zuhr, İbnu'l-Kuf ve Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî gibi ünlü cerrahlar yetişmiştir. Bunlardan Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî, Müslüman cerrahların en üstünü olarak kabul edilir. O, 17. yüzyılın sonlarına kadar Doğu'da ve Batı'da ders kitabı olarak okutulan *Kitâbu't-Tasrîf* adlı eserinin bir bölümünü cerrahiye ayırmıştır. Eserde birçok ameliyatı tarif etmiş, kanamaların nasıl durdurulduğunu açıklamış, ameliyat aletlerini resimleriyle tanıtmıştır.

Küçük kan dolaşımını doğru bir şekilde keşfiyle ünlü İbnu'n-Nefîs (ö. 687/1288), aynı zamanda başarılı bir cerrahtır. Ona göre her ameliyat, muayene ve teşhis, ameliyat ve ameliyat sonrası bakım olmak üzere üç aşamadan meydana gelir. İbnu'n-Nefîs her üç hususta da hekim, hasta ve hasta bakıcının dikkat etmesi gerekli hususları ayrı ayrı açıklamıştır.

Cerrahide yeni teknikler geliştiren İbnu'l-Kuf (ö. 685/1286), döneminin en ünlü cenahıdır. İslam tıp literatüründe yalnız cerrahi konuların ele alındığı ilk tıp kitabı olarak bilinen ve hem teori, hem uygulamaya dair bilgiler içeren *Umdetu'l-Islâh fi Ameli Sınâati'l-Cerrâh* adlı eseri yazmıştır.

İslam dünyası tıp alanında bazı keşiflerle ünlüdür. Alî b. Abbâs el-Mecûsî, kılcal damarlar sistemini keşfetmiş, İbn Sînâ'dan önce psikoterapinin önemini vurgulamış, psikoloji ile tıp arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.

"İkinci İbn Sînâ" diye anılan İbnu'n-Nefîs küçük kan dolaşımını doğru bir şekilde tanımlamıştır. Kanın sağ karıncıktan pulmonar alterle akciğere gittiğini, akciğerden pulmonar ven ile kalbin sol tarafına geldiğini ortaya koymuştur. Batı dünyası bu olaydan üç yüz yıl sonra bahsedecektir. Göz hastalıkları konusunda çağında zirve kabul edilen *el-Muhezzeb fi Kuhli'l-Mucerreb,* ameliyat tekniği üzerinde ayrıntılı bilgiler veren *Kitâbu'ş-Şâmil fi Sınâati't-Tıbbiyye* adlı eserler, Hipokrat'ın ve İbn Sînâ'nın eserlerine yazmış olduğu şerhler İbnu'n-Nefîs'in 15 kadar eserinden birkaçıdır.

Tıp tarihinde ameliyatlarda anestezi ilk defa Müslümanlar tarafından kullanılmıştır. Alî b. Îsâ el-Kehhâl, *Tezkiretu'l-Kehhâlîn* adlı eserinde yaptığı çeşitli göz ameliyatlarında anestezi kullandığını anlatmaktadır.

14. asırda bütün dünyayı kasıp kavuran ve karşı konulamaz ilahî bir azap olarak düşünülen veba hastalığı hakkında Fas hekimlerinden İbn Hâtime'nin (ö. 771/1369) yazdığı eser Avrupa'da 14-16. yüzyıllar arasında aynı mevzuda yazılan eserlerin hepsinden üstün ve mükemmel idi. Eser, vebanın mahiyeti, belirtileri, korunma yolları, tedavi yöntemlerinden bahseder.

Kemik ve iskelet biliminin (asteoloji) kurucusu Abdullatîf Bağdâdî'dir. (ö. 629/1231). Reçete yazma usulü İslam dünyasında başlamıştır. Müslüman cerrahlar tarafından çeşitli ameliyat aletleri imal edilmiş ve kullanılmıştır. Tıp tarihi ile ilgili eserlerde bunların şekillerini görmekteyiz.

İslam dünyasındaki tıp pratiğinde idrar incelemesi önemli yer tutmaktadır. Kuşkusuz diğer kültürlerde de yer alan idrar muayenesi İslam tıbbında da sık başvurulan bir yöntemdir. İdrarın ren-

gi, kıvamı, kokusu, içinde çökelti bulunup bulunmadığı gibi beş duyu aracılığıyla öğrenilebilecek özellikler araştırılır; normale göre bir sapmanın varlığı aranırdı.

Tıp ilmi Osmanlılar döneminde büyük gelişme kaydedecektir. Pastör'den yaklaşık 400 yıl evvel Akşemseddin mikrobu keşfetmiş, ona "tohum" adını vermiştir.

İlk dönemlerde hekimler tarafından yürütülen eczacılık 9-12. yüzyıllar arasında hekimlikten ayrılmıştır. İlk eczanenin 765 yılında Bağdat'ta açıldığı tahmin edilmektedir. İçinde ayrı bir ilaç yapım laboratuvarı bulunan eczanelerin 9. yüzyıldan itibaren açıldığı, buralarda yetmişten fazla ilaç çeşidinin üretildiği, ağız yoluyla alınan ilaçların tat ve koku veren maddelerle hazırlandığı bilinmektedir.

İslam dünyasında yeni ilaçların yanında ilaç yapımında kullanılan alet ve teknikler de geliştirilmiştir. İlaç şekilleri, ilaç yapımında kullanılan teknik ve yöntemlerin yanında, ilaçlar ve bunların tedavideki etkileri üzerine de eserler yazılmıştır. Ebûbekir Râzî, *Kitâbu'l-Hâvî* adlı eserinde 829 ilacın adını vererek özelliklerini saymış, İbnu'l-Cezzâr, *el-İ'timâd fi'l-Edviyeti'l-Mufrede* adlı eserinde 294 basit ilacı anlatmış, İbn Sînâ *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserinde 800'den fazla ilaca yer vermiş, Bîrûnî, özel olarak eczacılık üzerine kaleme aldığı *es-Saydele* adlı eserinde 720 ilacı alfabetik sırayla tanımlamış, eczacılık mesleğini, eczacıların görevlerini açıklamıştır. Daha sonra İbnu'l-Baytâr *el-Câmi' li-Mufredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye* adlı eserinde 1400 kadar bitkisel ilaç hakkında bilgi vermiştir.

K) Sağlık Kurumları

İslam'ın insan sağlığına vermiş olduğu öneme ve bu hususta ortaya koymuş olduğu ilkelere paralel olarak Müslümanlar sağlık kurumları oluşturmuşlardır. İslam dünyasında ilk sağlık kuruluşları *bimaristan* olarak bilinir. Bazı İslam bölgelerinde bunlara *dâru'şşifâ* da denmiştir. Sağlık kurumlarının ilk örneklerini Hz. Peygamber zamanına kadar götürmek ve nüvelerini o dönemde görmek mümkündür. Hz. Peygamber tarafından, Hendek savaşı sırasında yaralanan Sa'd b. Muâz ve diğer yaralılar için Mescid-i Nebevi'de,

Eslem kabilesinden Rufeyde el-Ensâriyye adlı kadına ait çadırın hastane olarak kurulduğu bilinmektedir.

İslam dünyasında ilk sistemli hastaneler Emeviler döneminde kurulmaya başlamıştır. Halife Velîd b. Abdulmelik 88/707 yılında bir hastane kurarak buraya maaşlı hekimler tayin etmiştir. Cüzzamlı hastaların tecrit edilmesini emretmiş, bunlara ve görme özürlülere erzak tahsisi yapmıştır. Mısır'da da Fustat'ın Kanadil sokağında Ebü Zubeyd'in evi bimaristana çevrilerek hastane olarak kullanılmıştır.

Abbasiler dönemi İslam tıbbı ve sağlık kurumları açısından parlak bir zaman dilimidir. Müslümanlar, geleneksel sağlık bilgilerine Fars, Hint ve Yunan bilgi ve birikimini de katmışlardır. Abbasiler döneminde halifelerin yanında vezirler ve diğer devlet adamları da hastaneler yaptırmışlardır. Söz gelişi, Bermeki ailesi Bağdat'ta ve yine daha sonraki dönemde Vezir Alî b. Îsâ 914'te Bağdat'ta, Feth b. Hâkân 861'de Fustat'ta hastane açmışlardır.

Fars tıp geleneğinin önemli bir merkezi olan Cündişapur'da yetişen hekimlerin Abbasi dönemi hastanelerinin kurulup gelişmesinde büyük katkıları olmuştur. Halife Mansûr, hastalandığında Cündişapur'dan ünlü hekim Curcîs b. Buhtîşü'yu 148/765 yılında Bağdat'a getirtmiştir. Hârünu'r-Reşîd, yine aynı aileden Cibrâîl b. Buhtîşü'yu Bağdat'a çağırarak burada ilk defa bir hastane kurdurmuş, başına da oradan gelen Ebü Yuhannâ b. Mâseveyh'i tayin etmiştir. Bu hekimden sonra yerine oğlu Yuhannâ b. Mâseveyh geçmiştir. Hârünu'r-Reşîd'in kurduğu hastane diğer şehirlerde kurulan hastanelere örnek teşkil etmiştir.

Hint tıp geleneğini İslam dünyasına aktaranlar Bermeki ailesi mensupları olmuştur. Bu aile Bağdat'ta kendi adlarıyla bir hastane kurarak başına İbn Dehn adlı bir Hintli hekimi getirmiştir. Bu uygulama, o dönemde İslam tıbbı üzerinde, antik Yunan ve Fars tıbbının yanında Hint tıbbının da etkili olduğunu göstermektedir.

Daha sonra hastanelerin sayısı hızla çoğalmış, 10. yüzyılda İslam hastaneciliği ve İslam tıbbı parlak bir dönem yaşamıştır. Yukarıda adı geçen vezir Alî b. Îsâ, Mekke ve Medine'de de hastane açmıştır. Ayrıca bu devirde Vasıt, Rakka, Harran, Antakya, Nusaybin, Merv, Rey, Şiraz, İsfahan ve Zerenc'de çeşitli hastaneler mevcuttur.

Bu tam teşekküllü hastanelerin yanında ihtisas hastaneleri de kurulmuştur. Mesela, 9. ve 10. yüzyılda Deyru'l-İzkıl'da türünün en eski örneği olan bir akıl hastanesi mevcuttur. Avrupa'da bu türün ilk örnekleri 15. yüzyılın başlarında (İspanya'da 1409'da, Londra'da 1404'te) görülmektedir.

Ahmed b. Tolun 872 yılında Mısır'da 60.000 dinar harcayarak akıl hastaları için de bir bölümü olan bir hastane yaptırmıştır. Ahmed b. Tolun her cuma günü bu hastaneye giderdi. Hastaların özel kıyafetleri vardı. Yemekleri de önlerine getirilirdi.

Bağdat'a 945-1055 yılları arasında hâkim olan Büveyhilerden Adudu'd-Devle (ö. 373/983), Dicle nehrinin kenarında Bimaristan-ı Adudi'yi yaptırdı. Bu, devrin en gelişmiş hastanesi ve tıp mektebiydi, ilk kurulduğunda hastanede, aralarında dahiliyeci, göz doktoru, cerrah ve ortopedistlerin de bulunduğu 24 hekim çalışıyordu.

Abbasiler döneminde sağlık alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Mesela hekimler, ünlü hekim Sînân b. Sâbit'in tavsiyesi ve vezir Alî b. İsâ'nın emriyle her gün hapishanelere gidip hasta muayene ederler ve onlar için çeşitli ilaçlar hazırlarlardı. Sevad (Aşağı Mezopotamya) bölgesine hekimlerle birlikte seyyar hastaneler gönderilirdi. Hastaların tedavisinde Müslüman gayr-i müslim ayrımı yapılmazdı.

Selçuklular 1055'ten itibaren Nişabur, Bağdat, Şiraz, Berdeşir, Kaşan, Zencan, Harran ve Mardin'de hastaneler kurmuşlardır. Teori ve pratiğe dayalı eğitim veren Şam'daki Nureddin Hastanesi, Kayseri'deki Gevher Nesibe Dâru'ş-şifâsı, Sivas, Divriği, Tokat, Çankırı ve Kastamonu'daki hastaneler o dönemden günümüze kalanlardır.

Selçuklular döneminde genel hastanelerden başka sadece akıl hastalarının tedavisiyle uğraşan Bağdat'taki Deyru'l-İzkıl gibi müesseselerle, cüzzamlıların tecrit edilerek bakıldığı hastaneler kurulmuştur. Bunlardan Anadolu'da bulunanlar yakın zamana kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Örneğin; Afyon dolaylarındaki Karacaahmet tekkesi, Burdur Önocak'taki Melek Dede Türbesi, Erzurum civarındaki Deli Baba Köyü ile Konya, Kayseri, Sivas, Kastamonu ve Tokat'ta cüzzamlılar için tesisler vardı.

Selçuklular dönemi sağlık kurumlarından biri de seyyar hastanelerdi. Melikşah ve Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un sırasıyla 100, 200, 400 deveden müteşekkil kafileler tarafından hekim, hasta ve ilaç ve diğer gerekli levazımatın taşındığı ve özellikle ordular için seyyar hastaneleri vardı.

Selçuklular, ekonomik hayatın bel kemiği olarak yaygınlaşan kervansaraylarda hastaneler kurmuşlardır. Ülkenin hemen her yöresinde ve özellikle Anadolu'da hastalanan yolcuların tedavisi için kurulan hastaneler din, dil, renk ve ırk ayrımı gözetmeden herkese sağlık hizmeti veriyordu.

Daha ilk dönemlerinden itibaren Selçuklularda, muhtemelen saray mensupları ve muhafızlar için saray hastaneleri mevcuttu. Selçuklu saray hastaneleri Osmanlılara ve Moğollar döneminde Çin'e kadar tesir etmiştir.

Halk sağlığı ve tıp eğitimi için kurulan genel hastanelerin sayısı Selçuklular döneminde çok fazlaydı. Nizâmu'l-Mülk önce Nişabur'da ve 1076 yılında Bağdat'ta yaptırdığı Nizamiye medresesinde bir de hastane kurdurmuştur.

İslam dünyasında bilimsel tıp eğitimi Abbasiler zamanında başlamış, Selçuklular döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu çerçevede, Bimaristan-ı Adudi, Selçuklular döneminde büyük ve ünlü bir tıp akademisine dönüşmüştür. Tuğrul Bey zamanında buradaki hekim sayısı 28'e çıkarılmış, yoğun bir tıp eğitimi ile burası o dönemin büyük bir tıp merkezi hâline getirilmiştir. Burada tıp eğitimi akademik bir mahiyet kazanmış; öğrenciler belli bir aşamadan sonra doktora tezi mahiyetinde bir risale hazırlamakla yükümlü tutulmuşlardır. Bugüne ulaşmış ilk doktora tezi, 1178 yılında adı geçen akademide Galen'in Hıfzıssıhhası üzerine hazırlanmış *Kitâbu Câlînûs fî Tedrîbi's-Sıhha* adlı eserdir. Bu usul, Avrupa tıp fakültelerini etkilemiştir. 1184'te hastaneyi ziyaret eden seyyah İbn Cubeyr, onu bir saraya benzetmiştir.

Bağdat'ta 1223'te kurulan ve bir üniversite hüviyetinde olan Mustansıriyye medresesinde, diğer ilimlerin yanında, içindeki hastanede tıp eğitimi yapılıyordu.

Şam'da Atabey Nureddin Zengi tarafından 1154'te yapılan hastane Bîmâristan-ı A'zam olarak bilinir. Önemli bir tıp merke-

zi olan bu eser, orijinal hâliyle günümüze ulaşan ilk Selçuklu hastanesidir ki burada teori ve pratiğe dayalı tıp eğitimi yapılıyordu. Küçük kan dolaşımını keşfederek doğru bir şekilde tanımlayan İbnu'n-Nefîs burada yetişmiştir. Öğretim üyesi, göz doktoru ve tıp tarihçisi, biyografi yazarı ünlü İbn Ebî Useybia 13. yüzyılda burada öğrenim görmüştür. Onun babası burada başhekim, amcası da hekimdi.

Memluklü sultanı Kalavun, Nureddin hastanesini örnek alarak 1284'te Kahire'de teori ve pratiğe dayalı tıp eğitiminin yapıldığı bir hastane kurmuştur. İbnu'n-Nefîs evini ve kitaplarını bu hastaneye bağışlamıştır.

Selçuklu dönemi tıp eğitiminin muhteviyatına gelince, kaynaklarda hangi sınıfta hangi derslerin okutulduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. İbn Sînâ, Râzî, Galen, Hipokrat, Curcânî, Sâbit b. Kurre, Huneyn b. İshâk, Alî b. Abbâs el-Mecûsî, eserleri okutulan müellifler arasındadır.

Selçuklu dönemindeki hastaneler, Osmanlılarda, Avrupa'da ve Doğu Asya'da tıp, hastane mimarisi, plan, iç süslemeler, tıp eğitimi, tedavi usulleri, hekim hasta ilişkileri, kontrol sistemi, okutulan kitaplar üzerinde etkili olmuştur. Hipokrat andı Avrupa'ya İslam dünyasından geçmiştir.

Doğu'da bu gelişmeler yaşanırken, Kuzey Afrika ve Endülüs'te de hastaneler kurulmuştur. Tunus'ta, Kayrevan şehrinde, Ağlebi emiri 1. Ziyâdetullâh bir hastane yaptırmıştır. Fas'ta, Merakeş'te 12. yüzyılda Muvahhitler sultanı Ya'küb el-Mansûr, İbn Tufeyl, İbn Ruşd ve İbn Zuhr gibi âlimleri çağırdıktan sonra büyük bir hastane inşa ettirmiştir. Endülüs'te, Kurtuba'da İslami dönemde 50 hastane vardır.

İslam dünyasında büyük hastaneler erkek ve kadınlar bölümlerinden meydana geliyordu. Bazılarında ruh hastalıkları için ayrı bir bölüm vardı. Hastane başhabibine "saur" deniyordu. Eczacılara da "saydeli" veya "saydelani" gibi isimler veriliyordu. Eczacının idaresinde bir ilaç deposu bulunuyordu. Hekimlerin reçetelerine göre bu eczaneden hastalara ilaç verilirdi. Şarabhane de denilen bu eczane yerlerini, sultanlar kendilerine mahsus olarak da kuruyorlardı. Hastanelerde hastaların bakımı, yemek ve ilaçların hazır-

lanması; yatakların bakımı, temizlik gibi işler için görevliler çalışıyorlardı. Hastanenin asıl yönetici, "nazır", "mütevelli" veya "şedd" denen kişiydi. Bu yönetici, halife ya da sultan tarafından tayin edilirdi. Reîsu'l-etıbbâ, yani baştabibin da menşurla tayin edildiği bilinmektedir. Göz hekimlerinin (kehhâl) ve cerrahların da reisleri bulunuyordu.

KİTAP VE KÜTÜPHANELER

Müslümanlarda kitaba karşı oluşan sevgi ve saygı, yazılı eser alanında İslam medeniyetinin dünya uygarlıkları içinde önemli yer tutmasını sağlamıştır. Müslümanların kitaba karşı tutumunda, vahyin bir "kitap" olarak vasıflandırılmış ve adlandırılmış olmasının etkisi olmalıdır. Müslümanlar, kitabı bilgi edinme ve nakletme aracı olarak görmenin yanı sıra, cilt, süsleme ve yazı sanatlarındaki mükemmel hünerlerini kitaplara yansıtarak onlara birer sanat eseri hüviyeti kazandırmışlar; bir başka deyişle kitaba bir sanat eseri gözüyle bakmışlardır.

İslam toplumunun kitaba karşı tutumuyla, antik çağlarda İskenderiye kütüphanesinin Romalılar; Orta Çağ'da Bağdat başta olmak üzere İslam dünyasındaki çok sayıda kütüphanenin Moğollar; Endülüs kütüphanelerinin İspanyollar; keza Mayaların yazılı eserlerinin de bu sonuncular tarafından karşılaştığı yıkım mukayese edilmelidir.

Kütüphanelerin kurulabilmesi için her şeyden evvel kitabın bollaşması gerekir. İlk dönem İslam tarihinde, yani Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerinde Kur'an nüshaları, hadis metinleri ve İslam devletinin diğer devletlerle yaptığı antlaşmalar dışında pek fazla yazılı malzeme mevcut olmadığı söylenebilir. İslam dünyasında ilk fetihlerden sonra 7. yüzyılın birinci yarısından itibaren çeşitli konulara dair kitaplar çoğalmaya başlamıştır.

Güzel yazının okumayı teşvik ettiği düşünüldüğünden, İslam dünyasında kitaplarda yazı güzelliğine önem verilirdi. Kitabın de-

ğeri de nadir olup olmayışına, cildine ve süslenmiş olmasına göre tespit edilirdi. Fiyat tespit işini genellikle kitapçılar yapardı. Şayet bir kitap, müspet ilimler gibi bir dalda yazılmış ise konuları açıklayıcı resimler konurdu. Edebî eserler hüsn-i hatla yazılırdı. Kitaplar işlevlerine göre cepte, kuşakta, çizme ve çantalarda kolay taşınabilecek boyutlarda küçük olarak hazırlandığı gibi, evler ve kütüphaneler için de uygun boyutlarda büyük yazılır ve ciltlenirdi.

Emeviler dönemi, İslam kütüphaneciliğinin başlangıç devri olarak kabul edilebilir. Çünkü bu dönem Kur'an ve hadis etrafında yoğun bir telifin başladığı bir devirdir. Muhtemelen ilk kütüphaneler bu dönemde, aynı zamanda birer eğitim kurumu olan mescitlerde faaliyete başlamıştır. Bazı âlimlerin de evlerinde özel kütüphaneleri vardı.

Muâviye döneminde Şam'da bir kütüphanenin kurulduğu söylenmektedir. İlk kütüphane kurucuları arasında Hâlid b. Yezîd'i (ö. 85/704) anmak gerekir. O, Muâviye'nin kurduğu kütüphaneyi devralmış ve zenginleştirmiştir. Bu kütüphanenin Velîd b. Abdulmelik (hd. 705-715) tarafından geliştirildiği, sâhibu'l-mesâhif diye nitelenen Sa'd adlı birinin kütüphaneci olarak ve bir de müstensih tayin edildiği kaynaklarda nakledilmektedir. Sa'd, İslam tarihinde adı günümüze ulaşan ilk kütüphanecidir. Daha sonra Ömer b. Abdulazîz (hd. 717-720) bu kütüphanenin mevcut kitaplarını yeni bir tasnife tabi tutmuştur.

Abbasiler döneminde papirüsün yanında kâğıt imalatının çoğalmasıyla kitap yazımı da kolaylaşmış ve bollaşmıştır. Dinî ilimlerin yanında müspet ilimlere gösterilen ilgi, kitap sayısının artmasında rol oynamıştır. 7. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat'ta bir kâğıt fabrikasının kurulması kitap sayısının hızla çoğalmasına, telif faaliyetlerinin artmasına ve kitap ticaretinin yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Bağdat, Şam, Kahire ve Basra gibi şehirlerde süku'l-verrâkîn diye adlandırılan kitap çarşıları ortaya çıkmıştır. Mansûr döneminde hem telif, hem de tercüme kitapların sayısı artmıştır. Adı geçen halife Bizans imparatoru ile kitap temini için yazışmıştır. Sonunda sarayında zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Onu takip eden halifeler, Mehdî, Hârûnu'r-Reşîd ve Me'mûn dönemlerinde de çalışmalar artarak devam etmiştir. Beytu'l-Hikme'de bir

kütüphane mevcuttu. Mu'tasım zamanında başkentin Samerra'ya taşınması ile Beytu'l-Hikme yalnızca kütüphane olarak faaliyetini sürdürmüştür.

Abbasiler döneminde halifeler dışında vezirler, ilim adamları ve bazı zengin kimseler de kütüphane oluşturmuşlardır. Meşhur vezir ailesi Bermekilerin kütüphaneleri özellikle Grekçe ve Farsça yazmalar yönüyle tanınıyordu. Bermeki ailesinin Hârûnu'r-Reşîd'in ani kararıyla imha edilmesiyle kütüphane müsadere edilerek mevcut kitaplar Beytu'l-Hikme'ye devredilmiştir.

Mu'tasım, Mutevekkil ve Vâsık dönemlerinde vezirlik yapan Muhammed b. Abdulmelik b. Zeyyat, o sırada başkent olan Samerra şehrinde zengin bir kütüphane kurdurmuştu. O, kitap istinsahı ve tercümesi için her ay büyük bir meblağ ayırıyordu. Kütüphanenin gelişmesi için Yuhannâ b. Mâseveyh ve Buhtîşû ailesine mensup âlimler bu kütüphane için kitap tercüme etmişlerdir. İbn Ebî Useybia'nın naklettiğine göre İbn Zeyyat her ay kitap tercüme ve istinsahı için 1.000 dinar harcamaktaydı.

Burada, bir kütüphane kurucusu olarak Abbasi devlet adamlarından Feth b. Hâkân'ı (ö. 247/861) anmak gerekir. Edip ve şair olan Feth b. Hâkân hem kendi çalışmalarını sürdürmek hem de araştırmacılara yardımcı olabilmek için Samerra'da Hizânetu'l-Hikme adıyla büyük bir kütüphane kurdurmuştur. Aralarında Harranlı astronomi âlimi Alî b. Yahyâ el-Muneccim'in de bulunduğu dostlarını bu kütüphanenin zenginleştirilmesiyle görevlendirmiştir. Bu kütüphanedeki kitapların çoğu felsefi ve edebî eserlerdi. Dönemin Basralı ve Kufeli âlimleri kütüphaneden faydalanıyorlardı. İbnu'n-Nedîm bu kütüphaneden, "Hiçbir kütüphanede bu kadar çok ve güzel kitap görmedim." sözleriyle bahseder. Kitaba aşırı derecede düşkün olan Feth b. Hâkân, yanında daima bir kitap taşırdı. Halife abdest almak için sohbete ara verdiği zamanı bile ona kitap okumakla zamanını değerlendirirdi.

Âlimlerin ve zengin şahısların da İslam dünyasında kütüphaneler kurduğunu biraz evvel belirtmiştik. Yedi kıraat imamından biri olan, Emevilerin son yılları ile Abbasilerin ilk yıllarında yaşayan Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebü Amr b. Alâ'nın (ö. 154/771) bir oda dolusu kitabı bulunduğu kaynaklarda kayıtlıdır. Biraz ön-

ce yukarıda adı geçen Alî b. Yahyâ el-Muneccim'in (ö. 275/888) Bağdat yakınlarında Kerker'de bir çiftliği ve köşkü vardı. Burada kurduğu kütüphaneye Hizânetu'l-Hikme adını vermişti. Beytu'l-Hikme örneğine uygun olarak kurduğu bu kütüphaneye İslam dünyasının her tarafından gelen araştırmacılar özellikle felsefe ve astronomi alanında bol miktarda kaynak bulabilirlerdi. Buraya gelenlerin her türlü ihtiyacını kütüphanenin kurucusu karşılardı.

Huneyn b. İshâk'ın Arapça, Grekçe, Süryanice ve Farsça olarak yazılmış ve ağırlığını tıp kitaplarının teşkil ettiği bir kütüphanesi mevcuttu. Bu dönemde Bağdat, Mısır ve İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde kütüphane sahibi olan çok sayıda âlim yaşamıştır.

Medrese kütüphaneleri: Her medresede kitap ve kütüphanenin bulunması tabii ise de bazılarında önemli kütüphaneler kurulmuştur. Bağdat Nizamiyesi dönemin en geniş kütüphanelerinden birisine sahipti. Nizâmu'l-Mülk'ün 1067'de Bağdat'ta kurduğu medrese ve kütüphane, diğer medrese ve kütüphanelere öncülük etmiştir. Bağdat'ta diğer medreselerin kütüphaneleri de mevcuttu. Bu kütüphaneler, kurucularının vakfettiği kitapların yanında müelliflerin ve yardımseverlerin katkılarıyla zenginleşmiştir.

Nizamiye'den sonra en ünlü medrese olan ve 1234 yılında açılan Mustansıriyye medresesinin kütüphanesi Hizânetu'l-Kutub diye adlandırılır. Halife, özel kütüphanesinden seçtiği 290 yük kitabı bu kütüphaneye göndermiştir. Bu kütüphanede 80.000'in üzerinde kitap bulunduğu kaynaklarda nakledilmektedir. Halife Mustansır, vakfiyesinde kütüphanede çalışma yapacak kişilerin kalem, kâğıt, mürekkep gibi ihtiyaçlarının teminini şart koşmuştur. Buraya İslam dünyasının her tarafından araştırmacılar gelir, uzun süre çalışırlardı. Bu kütüphane Moğol saldırısı esnasında büyük kayba uğramıştır. Moğol askerleri yağmaladıkları kitapların bir kısmını satmışlar, bir kısmının da ciltlerini çıkarıp atlarına takım yapmada kullanmışlardır.

Kütüphane olarak Beytu'l-Hikme: Beytu'l-Hikme'nin tercüme merkezi ve kütüphane fonksiyonları, zamanla genişleyerek özellikle pozitif ilimlerin araştırıldığı bir merkez ve eğitim kurumu hâline gelmiş ve o şekilde varlığını devam ettirmiştir; ancak yukarıda da açıklandığı gibi, başkentin Mu'tasım tarafından Samerra'ya

taşınmasından sonra Beytu'l-Hikme, büyük ölçüde araştırma merkezi olma özelliğini kaybederek kütüphane fonksiyonunu sürdürmüştür. 10. yüzyılın sonlarına kadar faaliyette bulunan kütüphaneden daha sonra haber alınamamıştır. İslam ilim dünyasına 500 yıldan fazla kaynaklık eden bu merkez 1258 yılında Hülâgû tarafından yakılıp yıkılmıştır.

İslam dünyasının batısında, Endülüs'te de çok sayıda kütüphane kurulmuştur. Bunların bir kısmı devlete, diğer kısmı da şahıslara aittir. Devlete ait olanların en ünlüsü, kendisi bir kitap aşığı olan 2. Hakem tarafından kurulan saray kütüphanesidir. O, Kayrevan, İskenderiye, Şam ve Bağdat gibi ilim merkezlerine kitaptan anlayan memurlar gönderiyordu. Bu memurlar adı geçen merkezlerdeki kitapçı dükkânlarını bir bir dolaşarak satın alınacak veya istinsah edilecek kitapları tespit ve temin ediyorlardı. 2. Hakem bu memurları aracılığıyla Doğu'da telif edilen bir eserden bazen doğululardan önce haberdar olur, bu eserlerin ilk orijinal nüshalarının kendi kütüphanesinde yer almasına özen gösterirdi. Onun bu gayretleri sonucunda saray kütüphanesinde toplanan el yazması kitapların sayısı dört yüz bin cildi aşmıştı. Bunların isimlerini içeren katalog ise her biri elli yapraktan oluşan tam kırk dört cilt tutuyordu. Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde kitap çarşıları bulunuyordu. Bunların en ünlüsü Kurtuba çarşısı idi. Kitap çarşıları şahısların kendi özel kitaplık ve kütüphanelerini kurmayı kolaylaştırıyordu. Bu özel kütüphanelerden birisi Kurtuba'da İbn Futays'a (ö. 402/1012) aitti. İbn Futays'ın kütüphanesi, saray kütüphanesinden sonra şehirdeki kütüphanelerin en büyüğü idi. Müstakil bir binadan ibaret olan bu kütüphanede bir müdür ve altı müstensih maaşlı olarak çalışıyordu. Onun, kitaplarını çok iyi koruyup ödünç dahi vermediği, görüp beğendiği her kitabı hemen satın aldığı veya kâtiplerine yazdırarak kütüphanesine kazandırdığı bilinmektedir.

Kurtuba'da daha başka özel kütüphaneler de vardı. Meriyye'de vezirlik yapmış olan İbn Abbâs, tıpkı 2. Hakem gibi dört yüz bin ciltlik bir kütüphane kurmuştu. Diğer Endülüs şehirlerinde de gerek idareciler ve gerekse şahıslara ait zengin kütüphaneler mevcuttu.

İslam dünyasında kurulan çeşitli hanedanlar kütüphaneleriyle ünlüdür.

Ağlebiler, Mısır, Şam, Irak ve Horasan gibi kültür merkezlerinden temin ettikleri kitaplarla, ayrıca Sicilya'dan davet ettikleri Hıristiyan din adamlarına Grekçeden yaptırdıkları tercümelerle büyük bir kütüphane kurmuşlardır. Kütüphanenin yanında telif ve tercüme heyetleri için ayrılan odalar vardı. Bunlardan başka tıp, eczacılık, matematik, geometri, astronomi ve botanik alanlarında araştırma ve öğretim yapan bölümler vardı. Burada yetişen ilim adamları, Ağlebilerin Fatımiler tarafından yıkılmasından sonra Endülüs'e geçerek çalışmalarını Kurtuba'da devam ettirmişlerdir.

Hamdaniler, Musul'da, özellikle felsefe ve astronomi alanında olmak üzere hemen her ilim dalındaki eserleriyle ünlü olan ve dâru'l-ilm diye anılan müesseselerin ilki olduğu kabul edilen bir kütüphane açmışlardır. Bu, gerçek anlamda halka açık ilk kütüphaneydi. Bu hanedan döneminde Halep'te kurulan ve on bin kitaptan oluşan bir başka kütüphane de çok ünlüydü.

Büveyhilerin Irak kolu kültürel faaliyetleriyle ünlüdür. Muizzu'd-Devle'nin oğlu Habeşî'nin on beş bin ciltlik kütüphanesi vardı. Adudu'd-Devle'nin Şiraz'daki saray kütüphanesinin, o zamana kadar telif edilmiş tüm kitapları ihtiva ettiği kaydedilmektedir. Bu kütüphanedeki kitaplar, bir holün iki tarafında yer alan odalardaki raflarda konularına göre sıralanmıştı. Yine Adudu'd-Devle zamanında İbn Suvâr adlı bir kişi tarafından Basra, Rey ve Ramhürmüz'de kütüphaneler kurulmuştur. Büveyhi vezirlerinden İbnu'l-Amîd'in Rey'de, kitapları yüz deve yükü tutan bir kütüphanesi vardı ve burada ünlü tarihçi İbn Miskeveyh kütüphane görevlisi idi. Samani askerleri İbnu'l-Amîd'in sarayını yağmaladıklarında kitaplar dışındaki her şeyi götürmüşlerdir. Bunun üzerine İbnu'l-Amîd, İbn Miskeveyh'e, "Gidenlerin yeri doldurulabilir, ancak kitapların yerini bir şey tutamaz." demiştir. Yine Büveyhi vezirlerinden Sâhib b. Abbâd'ın dört yüz deve yükü tutarında ve fihristinin on cilt tuttuğu bir kütüphanesi vardı.

Samanilerin hükümet merkezi olan Buhara'da İbn Sînâ'nın istifade ettiği ve bir süre çalıştığı kütüphane çok ünlüdür. Bu kütüphanenin her odasında ayrı bir ilme ait kitaplar bulunuyordu. Ay-

rıca Horasan, Belh, Herat ve Merv gibi merkezlerde bu dönemde kütüphaneler vardı.

Fatımiler de kütüphanelere önem vermişlerdir. Azîz Billâh'ın, Kahire'de, kitap sayısı altmış bin civarında olduğu söylenen ve raflara konularına göre yerleştirilen saray kütüphanesi, Hâkim bi-Emrillâh'ın inşa ettirdiği dâru'l-ilm'deki kütüphane bu hanedan dönemindeki onlarca kütüphaneden birkaçıdır.

Bu hanedanların yanı sıra, Eyyubiler, Ammaroğulları, Zengiler, Selçuklular, Osmanlılar, hâsılı Endülüs'ten Hindistan'a, Balkanlardan Yemen'e kadar kurulan hemen tüm hanedanların ortak özelliklerinden biri zengin kütüphanelerdir.

10-16. yüzyılda İslam dünyasındaki herhangi bir özel kütüphanede bulunan ortalama kitap sayısı, aynı dönemde Batı'nın bütün kütüphanelerinde bulunan kitap sayısından fazlaydı.

Kütüphanelerde, genişliğine göre sayıları değişmekle birlikte genellikle görevli olarak; müdür durumunda görev yapan *sahib;* idari ve mali işleri yürüten *hazin;* okuyucuya aradığı kitabı raflarda bulma veya dolaptan alıp mütalaa salonuna getirme görevini yerine getiren *münaviller*; temizlik hizmetlerini yürüten *ferraşlar,* kitapları ciltleyen *mücellitler;* tercüme ile iştigal eden *mütercimler;* kitapları istinsah eden *müstensihler* bulunurdu.

Bunlar arasında istinsah görevi kitapların çoğaltılıp yaygınlaştırılması bakımından çok önemlidir. Matbaanın icat edilip İslam dünyasında kullanılışına kadar kitapların ilk nüshaları/kopyaları el ile yazılır ve çoğaltılırdı. Bir metnin nüshasını çıkaran, kopya eden kişiye *müstensih,* yaptığı işe de *istinsah* denir. İslam dünyasında istinsahla geçinen kişiler vardı; bunlardan yazısı güzel olanların kazancı yüksek düzeyde olurdu. Kütüphane kadrolarında, ilmi ve yazı sanatındaki maharetiyle kendisini ispatlamış müstensihler görevlendirilirdi. Bunlar kendi kütüphanelerinde bulunan eserlerin çoğaltılmasında olduğu kadar başka yerlerdeki kitapların kurumlarına kazandırılmasında görev yaparlardı. İstinsah, özellikle 4. hicri yüzyıla kadar çok önemli bir meslek kabul edilirdi. Kur'an-ı Kerim'in Hz. Ebûbekir zamanında bir araya getirilen ilk nüshasından Hz. Osman zamanında çoğaltılması, İslam dünyasındaki ilk istinsah faaliyetleri arasında önemli yer tutar. Daha son-

ra camilerde ve kütüphanelerde çok sayıda mushaf, hadis metinleri ve diğer eserler istinsah edilmiş ve bu faaliyet, kitap ticaretinin doğup gelişmesinde önemli rol oynamıştır. İslam dünyasında kütüphanelerin yanı sıra, Mekke'de Mescid-i Haram; Medine'de Mescid-i Nebevi; Şam'da Ümeyye; Mısır'da Amr, Ezher; Tunus'ta Kayrevan; Fas'ta Karaviyyin ve Endülüs'te Kurtuba olmak üzere kütüphanelerde de çok sayıda mushaf ve çeşitli konularda kitaplar istinsah edilmiştir. Ulemanın, yazdıkları kitapların birer nüshasını, varlıklı kimselerin de mushafı veya faydalı gördükleri bilimsel eserleri istinsah ettirip cami ve medrese kütüphanelerine bağışlamaları gelenek hâlini almıştır.

Klasik dönem İslam tarihindeki kütüphanelerin ortadan kalkışında ve içerdiği kitapların çok azının bize ulaşmasında yangın, sel gibi felaketlerin, ihtilallerin (söz gelimi Mısır'da), isyanların, kanlı savaşların etkisi olmuştur. Bağdat, Mısır, Suriye, Endülüs, Buhara ve Nişabur kütüphaneleri savaş ve karışıklık dönemlerinde çok büyük zarar görmüştür. Haçlı saldırıları ve Moğol istilası bu alanda çok büyük tahribata yol açmıştır.

Klasik İslam kütüphanelerinde bulunan kitapları kısmen gösteren bazı bibliyografik eserler şunlardır:

İbnu'n-Nedîm, (ö. 385/995), *el-Fihrist*,

Tüsî, Ebü Ca'fer Muhammed b. el-Hasan, (ö. 460/1067), *el-Fihrist*,

Kâtib Çelebi (Hacı Halife), *Keşfu'z-Zunûn*,

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri ve Eserleri*,

Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)*,

Fuat Sezgin, *Geschichte der Arabischen Schrifttums (GAS)*.

SANAT VE MİMARİ

A) İslam Kültüründe Sanat Anlayışı

Sanatsız medeniyet, hatta sanatsız insanlık düşünülemez. Sanat, evrensel bir duygu ve ihtiyaçtır. İnsan, yaratılışından kaynaklanan sanat duygularına sahiptir. Nicelikleri ve nitelikleri farklı olmakla birlikte tarih boyunca bütün insan toplulukları sanat ile ilgilenmişler ve sanat eserleri vücuda getirmişlerdir. Bu anlamda sanat evrenseldir; başka bir ifade ile dünyanın her yerinde sanat eserlerine rastlanmaktadır. Sanatın evrenselliğinin bir başka kanıtı da yeryüzünün herhangi bir mekânında ve zamanında üretilen bir sanat eseri daha sonraki kuşaklar tarafından takdirle karşılanmaktadır. Söz gelişi, Mimar Sinan'ın veya Mozart'ın veya Da Vinci'nin bir eseri din, dil, ırk ve sınıf farkı olmaksızın herkes tarafından yüzyıllardır hayranlıkla beğenilmektedir.

Müslümanlar da insanın *fıtratı* ile *beşerî arzu ve kabiliyetlerinin* bir gereği olarak gördükleri sanata önem vermişler, sanat eserleri üretmişlerdir. İslam kültüründe insanın tabiatından gelen fıtri sanat duyguları yanında bu tür faaliyetlerin meşrulaştırılması ve teşvikinde en önemli saik Allah'ın *cemal* (güzel) sıfatı olmuştur. Kur'an'da belirtildiği üzere en büyük sanatkâr Allah'tır. Allah, kâinatı ve kâinatın küçük örneği kabul edilen insanı, üstün yeteneklerle donatarak *en güzel biçimde* (ahsen-i takvîm) yaratmıştır. Asıl amacı Allah'ın sıfatları ile sıfatlanmak olan insan da bu sanat faaliyetlerine katılmalıdır ki kemale erebilsin, iyi insan, iyi Müslüman olabilsin. Müslüman kendisini ve çevresini güzelleştirmek-

le sorumlu tutulmuştur. İlke hâline gelen, "Allah güzeldir, güzeli sever." (Muslim, Îmân, 147) hadisi bu hususta Müslümana yol göstermiştir. Bu ilke doğrultusunda Müslümanlar, sanatın mimari, musiki, minyatür, hat gibi hemen her dalında özgün ve muhteşem eserler ortaya koymuşlardır.

İslam'ın bu temel ilkesi Müslümanları sanata teşvik etmenin yanında diğer medeniyetlerin sanat eserlerine karşı da saygılı, hoşgörülü ve hatta korumacı davranmaya yöneltmiştir. Bu ilke ışığında Müslümanlar söz gelişi, Mısır'daki piramitleri, Hindistan ve Afganistan'daki Buda heykellerini insanlığın ortak mirası olarak değerlendirmişler ve tevhid inancını tehdit etmediği sürece korumuşlardır. Kur'an, yeryüzündeki sanat eserlerinin gezilerek görülmesini isterken bunlardan hem ibret hem de ilham alınmasını öngörmüştür.

Müslüman Arap, Türk, Fars, Berber, Moğol vb. toplumların, Uzak Doğu'dan İspanya'ya, Sibirya'dan Afrika içlerine kadar uzanan bölgede 7. yüzyıldan çağımıza kadar geliştirdikleri İslam sanatı, dönem ve ülkelere göre birlik içinde çokluk niteliği taşımaktadır. İslam sanatının genel niteliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. İslam sanatı esas olarak Kur'an kaynaklıdır: Başta Allah inancı olmak üzere dinin ana ilkeleri İslam sanatını şekillendirmiştir. İslam'ın temel ibadeti olan namazın mümkün olduğunca cemaatle kılınması tavsiyesi cami mimarisinin doğuşunu hazırlayan en önemli amildir. Hutbe okuma vecibesi minberi, vaaz geleneği de vaaz kürsüsünü oluşturmuştur. Aynı şekilde temizlik vecibesi de su mimarisini geliştirmiştir. Farklı mezhep mensuplarının yaşadığı yerlerde kurulan camilerde de söz konusu mezheplerin her biri için mihrap oluşturulmuştur. Bunun yanında İslam'ın ilme ve eğitime verdiği değer medrese mimarisini, kitap ve hat sanatını, insan sağlığına verdiği önem sağlık kurumlarıyla ilgili mimariyi geliştirmiştir.

2. Özellikle dinî mimari süslemelerinde irrealizm/soyutluk: Her şeyden önce İslam sanatının en özgün niteliği tevhid, yani soyut (mücerret) bir varlık olan Allah inancı etrafında gelişmiş olmasıdır. Bu ilkeden hareketle İslam sanatı esasen soyut bir karakter kazanmış ve bu yönde gelişmiştir. Müslüman sanatkârlar "Muhâlefetün li'l-Havâdîs" (emsalsiz varlık) Allah'ı asla resim veya heykel ile somut kalıplar içinde tasvir veya tavsif etmemişlerdir.

İslam sanatındaki soyut niteliği tezyinatta/süslemelerde görmek mümkündür. Söz gelişi bir cami süslemesinde tabiat aynen taklit edilmemiştir. Renkte, biçimde çizgilerde kısmen veya kimi zaman oldukça cesaretli farklar yapılmıştır. Bu duyarlılık minyatürde daha açık görülmektedir. Kelime anlamı zaten küçültülmüş olan minyatürde boyutlar, şekiller, renkler, gölgeler hatta mekânlar gerçeğinden oldukça farklıdır. Burada gerçeğini olduğu gibi aktarma veya yansıtma yerine yorumlama öne çıkmıştır. Mesela, geceyi anlatan bir minyatürde nesneler, gün ışığında imiş gibi gösterilmiş, gerçek renklerinden başkaca mesela gökyüzü pembe, atlar mavi veya mor renkte gösterilebilmiştir.

Bu çerçevede, İslam dünyasında puta tapıcılığa yol açabileceği, tevhidi zedeleyeceği endişesi ile büyük ölçüde somut nitelik taşıyan tasvir/resim ve heykel sanatına sıcak bakılmamıştır. Bununla beraber, dinî mimaride görülmese de kimi saraylarda insan resim ve heykellerine rastlanmaktadır. Öte yandan İslam dünyasında kısmen soyut resim sanatı kategorisinde değerlendirebileceğimiz güzel yazı sanatı olan "hat" gelişmiştir.

3. Tefekkür ve hendeseye dayanma: İslam sanatında tefekkürün en yüce noktalarından olan sonsuzluğa ulaşmak amaçlanmıştır. Allah'a ulaşma düşüncesi Müslüman sanatkârın daima baş amacı olmuştur. Bu duygularını da en güzel biçimde süslemede dile getirmiştir. Kapı ve kubbe iç yüzeylerin süslemelerinde, sonsuzluğu ve güveni ifade eden geometrik şekiller sıkça görülmektedir. Başlangıcı ve sonu açık olmayan kimi kompozisyonlar ezelî ve ebedî olan Allah'ı hatırlatmakta, insan ruhunda ve düşüncesinde derin izler bırakmakta ve yeni ufuklar açmaktadır.

İslam sanatının amaçları arasında Allah'ın varlığını ve sevgisini insanlara hissettirmek de vardır. Bu amaca ulaşabilmek için Müslüman sanatkâr daha çok Allah'ın varlığını ve kudretini ifade eden figüratif ve natüralist geometrik şekiller, yıldız kümeleri ve bitki motiflerini kullanmıştır. Nitekim Kur'an, insanoğlunu Allah'ın varlığını ve kudretini hissetmek için gökyüzüne ve tabiata bakmaya çağırmaktadır.

4. Tabiat ile tabiatüstü arasında denge: Sanatkâr, bir yandan tabiatüstü/metafizik varlıkları hatırında tutarken bir yandan da on-

ları hatırlamaya veya betimlemeye götürecek vasıtaları tabiattan seçmektedir. Tabiat motiflerini kullanarak Allah'a ulaşmayı amaçlamıştır. Bu, aynı zamanda İslam'ın dünya ile ahiret arasında kurduğu dengenin sanat diliyle anlatımıdır.

5. Dünya hayatının fâniliği: İslam inancının temel ilkelerinden olan dünyanın fâniliği, ahiretin bakiliği İslam sanatında tezahür etmiştir. Söz gelişi, bir minyatürde yer alan figürler âdeta dondurulmuş bir rüya gibidir. Çoğunlukla, minyatürde resmedilen insanların yüzünden, düşüncelerini veya duygularını anlamak mümkün değildir. Zafer ve eğlenceleri anlatan minyatürlerde de insanların yüzünde esasen sevinç ifadesi yoktur. Bu keyfiyet, dünya hayatının geçiciliğinin İslam sanatındaki yansımasıdır.

6. Mimaride gerçekçilik: Müslümanlar, mimari eserlerinin hemen her karesini muhakkak fonksiyonel, dinî veya sosyal bir ihtiyaca binaen yapmışlardır. Bu çerçevede lüks ve israftan kaçınmışlardır. Bu ilke gereğince olsa gerek, dünyanın çeşitli medeniyetlerindeki şehirlerde görülen boş ve geniş şehir meydanlarının yerini İslam şehirlerinde daha fonksiyonel ve yararlı görülen şadırvan, çeşme veya sebil almıştır. Yine aynı ilkeye bağlı olarak Müslümanlar, muhteşem saraylara meyletmemişlerdir. Herhangi bir İslam şehrinde olduğu gibi, İstanbul'da bir zamanlar üç kıtayı yöneten Topkapı Sarayı oldukça mütevazıdır.

7. Çevre medeniyetlerin sanatlarını aşma arzusu: Müslümanlar fethettikleri topraklarda karşılaştıkları ihtişamlı mabetler ve diğer sanat ürünlerini gölgede bırakmayı, onları aşmayı bir amaç ve İslam'ın yüceltilmesi anlamında dinî bir vecibe olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda, örneğin Emeviler Şam'da eski Bizans kiliselerinden daha görkemli Şam Ümeyye Camii'ni, Osmanlılar İstanbul'da Ayasofya'dan daha muhteşem Süleymaniye Camii'ni yapmayı başarmışlardır.

8. Birlik içinde çokluk: İslam sanatı millî, mahalli ve şahsi anlayışlar ve tercihleri kendi bünyesinde yeni bir terkibe kavuşturmuştur. Milletlerin, mahalli toplulukların ve bireylerin estetik, güzellik ve sanat anlayışları ve dünya görüşleri de İslam sanatını etkilemiştir. Mesela, Türklerin defin âdeti İslam sanatında kümbet ve türbenin gelişip yayılmasında etkili olmuştur. Müslüman-

lar sanatın malzemesinde ve şeklinde mahalli zenginlikleri, estetik zevkleri ve birikimleri kullanmışlardır. Söz gelişi, fonksiyon olarak aynı olmakla birlikte Samerra'da kalın spiral, İstanbul'da ince silindirik, Kuzey Afrika'da kalın ve dört köşelidir. Bu bağlamda Müslümanlar fetih veya seyahat yoluyla karşılaştıkları medeniyetler ve kültürlerin sanat mirası ve geleneğinden yararlanmaktan kaçınmamışlardır. Bizans, Mısır, Sasani, Hint ve Orta Asya sanat geleneklerini kendi potalarında eriterek senteze kavuşturmuşlardır.

Müslümanlar iklim ve malzemenin durumunu da göz önünde bulundurmuşlardır. Mesela iklimin sıcak veya soğuk olması, mimaride duvar kalınlıklarını ve pencere ölçülerini etkiler. Bunun gibi ahşabın bol olduğu yerde ahşap malzeme, taşın çok olduğu yerde taş malzeme kullanılır. Karın ve yağışın çok olduğu yerlerde çatılar dik, az olduğu yerlerde daha basıktır.

Klasik İslam sanatının iki önemli dönemi olan Emeviler ile Abbasiler arasında bazı önemli farklardan bahsedilmektedir. Emevi sanatında Bizans ve Helenistik etki, Abbasilerde Türk ve Fars etkisi vardır.

a) Mimaride

1. Emevi camileri ebat bakımından Abbasi camilerine nazaran daha küçüktür. Söz gelişi Samerra Camii (157x240) Şam Ümeyye Camii'nden (136x87) daha büyüktür.

2. Emevilerin yapı malzemesi taş, Abbasilerin kerpiç ve tuğladır. Bu sebeple Abbasi eserleri günümüze kadar ulaşmamıştır.

3. Emevi kemerleri at nalı, yuvarlak ve dilimli, Abbasilerinki sivridir.

4. Emevi minareleri kare planlı, Abbasi minareleri yükseldikçe daralan içi dolu helezonik rampalı malviye minaredir.

5. Emeviler zamanında türbeye rastlanmazken Abbasiler ilk devirden itibaren türbe yapımını başlatmışlardır.

b) Süslemede

1. Emevi yapılarında iç ve dış süsleme, Abbasilerde daha çok iç süsleme vardır.

2. Emevi süslemesi tabiatçı karakterde iken Abbasilerde neba-

ti şekiller üsluplaştırılarak resmedilmiş, geometrik ve hayali motiflere yer verilmiştir.

3. Emevi saraylarındaki resimlerde insan figürüne sıkça rastlanırken Abbasilerde daha seyrektir.

4. Emeviler süslemelerde fresk ve cam mozaik kullanırken Abbasiler süslemede genellikle stuk/alçı kullanmışlardır.

5. Emevi sütun başlıkları daha çok Roma ve Hıristiyan eserlerinden devşirme iken Abbasilerinki kendi imalatlarıdır.

B) Tezhib

Klasik İslam süsleme sanatlarından olan tezhib Arapçada altınlama anlamına gelmektedir. Tezhib altın tozu ve boya ile yapılan bir bezeme sanatıdır. Bunu yapan sanatçıya *müzehhib,* tezhiplenmiş esere de *müzehheb* denir.

Tezhib daha çok kitapları ve murakkaları (yazı albümlerini) bezemede kullanılırdı. Kitap sayfalarının yanı sıra duvar levhaları hilye-i şerifler, hattat diploması niteliğindeki yazılar, fermanlar ve tuğralar da tezhiblenmiştir.

Bu süsleme, kitapta en çok baş sayfalarda uygulanmıştır. Kur'an-ı Kerim en çok tezhiblenen kitaptır. Bunda, Kur'an yazmanın ve süslemenin sevap sayılmasının büyük etkisi vardır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in ilk iki sayfasının bu tür bir süsleme ile doldurulması âdeta bir kural hâline gelmiştir. Diğer kitaplarda ise genellikle metnin başında tezhibli bir besmele bölümü koymak yeterli olmuştur. Baş sayfalarda taç şeklinde yapılan tezhibe *tepelik* veya *mihrabiye*; bunların üstünü ok şeklinde süsleyen tezhibe *tığ*; hizip, cüz, sure, vakf, secde ve aşir işaretlerini saran tezhibe *gül*; zahriye/kitabın dış kapağındaki süslemeye *şemse* denir. Kaside ve gazel başlıkları, konu başlıkları vb. yerler de tezhib yapılır.

İslam tezhib sanatının gelişmesinde bütün Müslümanların katkıları vardır. Bu alanda Türkler de önemli başarılar sağlamışlardır. Türklerde tezhibin geçmişi 8. yüzyılda Mani dinini kabul eden Uygurlara kadar uzanır. 15. yüzyılda Mısır'da Memluk sanatçıları ayrı bir tezhib üslubu geliştirmişlerdir. Aynı dönemde İran'da ve ardından Timurluların egemen olduğu Herat, Hive, Buhara, Semerkand gibi merkezlerde tezhib sanatı büyük gelişme kaydet-

miştir. Herat'ta geliştirilen üslup daha sonra da İran tezhip sanatını büyük ölçüde etkilemiştir.

Tezhib, zirvesini Osmanlılarda yaşamıştır. Osmanlı sanatçıları da 15-16. yüzyıllarda İran'la artan ilişkiler sonucunda eserlerinde Herat Okulu'nun birçok özelliğini uygulamışlar, yeni terkipler oluşturmuşlardır. Fatih zamanında klasik Türk tezhibi olgunluk dönemine ulaşmıştır. Bu dönemde Topkapı Sarayı'nda iki tezhib atölyesi bulunuyordu. Bunlardan birini Türk sanatçılar, diğerini de Doğu ekolünü temsil eden İran ve Herat'tan gelen sanatçılar çalıştırıyordu.

Matbaanın Osmanlı topraklarında ilk ürünlerini 18. yüzyılda vermeye başlaması ile tezhib sanatında gerileme başlamıştır. El yazma eserlere rağbetin azalması bu sanatı da etkilemiştir. 19. yüzyılda ise sanatın hemen her alanını saran Batı etkisi tezhibe de yansımış, örneğin klasik dönemde tek olarak kullanılan çiçek motifleri, vazolar, saksılar içinde buketler hâlinde görülür olmuştur.

Zengin bir tezhib geleneğine sahip olan Türkler daha çok *hatai, rumi* ve *şukûfe* adı verilen süslemeler yapmışlardır. Hatai, Türkistan'da gelişen ve stilize yaprak ile çiçek motiflerinden oluşan Türk klasik tezhib üslubudur. Anadolu'da Selçuklular döneminde gelişen Rumi ise stilize hayvan motifleri ile kıvrım dalların birbirine girift olarak tanziminden oluşur. Şuküfe de 12. yüzyılda çiçeklerin gerçekçi bir anlayışla tanzimi, en çok da düğün çiçeği, gül, karanfil, kadife, kiraz, nar çiçeği, lale ve sümbül gibi motiflerden meydana gelmektedir. Türkler sadece altın yaldız ile yaptıkları tezhibe de *halkârî* adını vermişlerdir. Bu sözcük, Farsçada altınla süsleme anlamına gelmektedir. Çünkü tezhibde temel malzeme altındır.

C) Hat Sanatı

Hat, yazı ve çizgi demektir. Hat sanatı İslam kaynaklarında en özlü şekilde "cismani aletlerle meydan getirilen ruhani bir hendese" şeklinde tanımlanmıştır. Bu sanatı icra edene *hattat* denir.

Hat sanatı Arap harflerinin 6-10. yüzyıllar arasında geçirdiği uzunca bir gelişmeden sonra ortaya çıkmıştır. Arap harfleri İslamiyet'in doğuşundan sonra yavaş yavaş estetik nitelik kazanmaya başlamış, bu süreç 7. yüzyılın ortalarında hızlanmıştır. Arap

yazı sisteminde harflerin çoğu, kelimenin başına, ortasına ve sonuna gelişlerine göre bünye değişikliğine uğrar. Sanat hâline dönüşüyle pek kıvrak bir şekle bürünen harflerin, birbirleriyle bitiştiklerinde kazandıkları görünüş zenginliği, hele aynı kelime veya cümlenin muhtelif terkiplerle yazılabilme imkânı, bu yazılara, sanatta aranılan sonsuzluk ve yenilik kapısını açmıştır.

Hat sanatının ortaya çıkmasında sanat ihtiyacı ve dinî vecibe rol oynamıştır. Müslümanların minyatür hariç tasvire karşı ilgi duymayışı, resim zevkinin yazı sanatında tecellisine vesile olmuş ve hat sanatı, âdeta soyut resim anlayışı kazanmıştır. Öte yandan Kur'an ayetlerinin yazılması dinî bir vecibe olarak addedildiğinden, hat sanatına Müslümanlar oldukça önemli ve yüce bir mevki vermişlerdir. Buna paralel olarak hattatlar da diğer sanatçılardan daha üstün tutulmuşlardır. Özelikle Türklerde herhangi bir yazılı kâğıt parçasının bile hürmetle yükseğe kaldırılması, hatta saklanması gereken dinî bir vecibe olarak kabul edilmiştir.

Hat örnekleri kitapların yanında kitabe, seramik, madenî eşyalarda da kullanılmaya başlandı. Hat sanatında yazı çeşitleri, harflerin şekilleri, boyutları, birbirine uzaklıkları ve kullanım yerlerine göre çeşitli adlar almıştır. Kimi yazı çeşitlerinin belirli yerlerde kullanılması gelenekleşmiştir.

Aslı Nabatilerden gelen basit Arap harfleri İslam ile birlikte önem kazandı. Arap hattı, çeşitli dönemlerde işlendiği bölgeye nispetle, İslam öncesi *anbari, hiri, mekki* ve hicretten sonra da *medeni* isimlerini alarak gelişti. İslam'ın kitap hâline getirilen ilk metni olan Kur'an, mekki, medeni hatla deri (parşömen) üstüne siyah mürekkeple, noktasız ve harekesiz biçimde yazılmıştı ki bu ilk örneklerde, elbette sanat kaygısı güdülmemiştir.

Zamanla bu yazı iki tarza ayrıldı. Sert köşeli olanı mushaflara ve kalıcı yazışmalara tahsis edilerek, en ziyade Kufe'de işlendiği için *kûfi* adıyla anılmaya başlandı. Hızlı yazılabilen ve yumuşak köşeli diğer tarz ise günlük işlerde kullanıldı; yuvarlak ve yumuşak karakterinden dolayı sanat icrasına uygun bir hâl aldı.

Abbasiler döneminde gittikçe gelişen ilim ve sanat hareketleri sayesinde büyük merkezlerde ve özellikle Bağdat'ta kitap merakı ve bunları yazarak çoğaltan "verrak"lar artmıştı. İşte bunların ki-

tap istinsahında kullandıkları yazıya *verraki, muhakkak* veya *ıraki* deniyordu. 8. yüzyıl sonlarından itibaren hattatların güzeli arama gayreti neticesinde ölçülü olarak şekillenen yazılar *asli* ve *mevzun* hat adıyla da anılmaya başlandı.

Bu yazıları ileri bir aşamaya eriştirenler arasında, ayrı bir mevkii olan İbn Mukle (ö. 328/940), hattın nizam ve ahengini kaidelere bağladı; bu yazılara "nispetli yazı" anlamında *mensub hattı* denildi.

Bu gelişmeler olurken *kûfi hattı* da özellikle mushaf yazılmasında parlak yıllarını sürdürdü. Kûfi, Kuzey Afrika ülkelerinde daha yuvarlaklaşarak bilhassa Endülüs'te ve Mağrip'te *mağribi* adıyla hükümranlığını korudu. Daha çok abidelerde görünen iri kûfi hat da bazı tezyinî unsurlarla birlikte, dekoratif bir mahiyet kazandı.

Mensub hattının yukarıda verraki adıyla geçen ve genellikle kitap istinsahına özgü olmasından dolayı da *neshi* de denen şeklinden, 11. yüzyılın başlarında *muhakkak, reyhani* ve *nesih* hatları doğdu. Bu dönemin en önemli temsilcisi İbnu'l-Bevvâb (ö. 413/1022), İbn Mukle yolunu değiştirdi ve 13. yüzyılın ortalarına kadar da üslup sürdü. O zamana kadar düz kesilen kamış kalemin ağzını eğri kesmek onun buluşudur ve bu hâl yazıya büyük letafet kazandırmıştır.

Zamanla aklâm-ı sitte (altı kalem) veya ümmü'l-hat (yazının anası) denen yazı türleri ortaya çıkmıştır. Bu adla anılan altı cins yazı birbirine tabi, ikili gruplar hâlinde gözden geçirilebilir:

1. Sülüs-nesih: Yuvarlak karakterli sülüs-nesih yazısı en çok büyük harfli süs yazılarında, kitabelerde ve levhalarda uygulanmıştır. Sülüs, sanat göstermeye en müsait alandır. Harflerindeki yuvarlak ve gergin karakter, ona hattatın elinde en fazla şekil zenginliğine girebilmek ve yeni istiflere açık olmak imkânı vermiştir. Bu hâl, hele abidelerde yer alan ve uzaktan okunabilmesi için ucu çok geniş kalemle yazılan veya satranç usulüyle genişletilen celi sülüs hattında daha da çarpıcıdır. Nesih hattı ise harflerinde yuvarlaklık olmakla beraber, daima satır nizamına tabi olup istife uygun gelmez; bu sebeple uzun metinlerin, en ziyade Kur'an-ı Kerim'in yazılmasında kullanılmış, eski matbaacılığımızın hurufatı da nesihle hazırlanmıştır.

2. Muhakkak-reyhani: Sülüs ile nesihin abartılmış şekilleri olup daha çok elin melekesini artırmak için hat murakkalarında (albümlerinde) uygulanmıştır. Çok yaygın değildir.

3. Tevki-rik'a: Resmî yazışmalar ve nadiren kitap çoğaltmalarda, daha çok icazetnamelerde/diplomalarda kullanılmıştır.

Bunların dışında İran'da geliştirilen *ta'lik,* fermanlarda girift ve çok süslü *divani,* mali kayıtlarda bir nevi stenografi niteliğindeki *siyakat* kullanılmıştır. Bunun yanında *muhakkak*, *muhakkak*ın küçültülmüş şekli *reyhani* ve *celi* vardır.

Hat araç gereçleri: Hat sanatında da yazının temel aracı kalemdir. Hat sanatında kalem olarak daha çok kamış kullanılırdı. Çok ince yazılar için madenî uçlar da kullanılmıştır. Hat sanatında kullanılan mürekkep de özel olarak hazırlanırdı. Yağlı isin çeşitli katkı maddeleriyle karıştırılmasıyla elde edilen bu mürekkep akıcı biçimde yazmayı sağlar, yanlış yazma durumunda da kolayca silinirdi. Hat sanatında kullanılan kâğıtlar da özeldi. Mürekkebi emip dağıtmaması, kaleme akıcılık sağlaması için kâğıtlar âhar denilen bir maddeyle saydamlaştırılırdı.

Hat eğitimi: Hattatlar yüzyıllar boyu usta çırak ilişkisi içinde yetişmişlerdir. Ortalama üç beş yıl kadar süren eğitimin sonunda hattat adayı iki veya üç hattatın önünde yazı yazarak sınav verirdi. Hattatlar bu yazıyı beğenirlerse altına imzalarını koyarlardı. Buna, "icazetname" adı verilirdi. İcazetname almamış kişi hattat sayılmaz, yazdığı bir yazının altına adını koyamazdı.

Türkler hat sanatına büyük önem vermişlerdir. Türklerin hat sanatındaki mahareti hususunda kullanılan "Kur'an-ı Kerim Hicaz'da nazil oldu, Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı." vecizesi de bu hakkın bir başka ifadesidir. Zira Türklerin Uygurlardan beri bu alanda tecrübeleri ve birikimleri vardı. Selçuklular, Anadolu beylikleri ve Osmanlılar hat sanatını geliştirmişlerdir. Osmanlılar döneminde hat sanatı teknik ve artistik bakımlardan zirveye ulaşmış, dünya sanatının en önemlileri arasına girmiştir.

D) Minyatür

Çok ince işlenmiş küçük boyutlu resimlere ve bu tür resim sanatına verilen addır. Minyatür sözcüğü, çok güzel kırmızı bir renk veren ve Latince adı "minium" olan kurşun oksitten türemiştir.

Minyatür, İslam dünyasında önemli gelişmeler kaydetmiştir. İslam kültüründe resme *tasvir* veya kimi zaman *nakış* denirdi. Min-

yatür için daha çok nakış sözcüğü kullanılırdı. Minyatür sanatçısı için de "resim yapan, ressam" anlamına gelen *nakkaş* ya da *musavvir* adı verilirdi. Minyatür daha çok kâğıt, fildişi ve benzeri maddeler üzerine yapılırdı.

Müslümanların tasvir zevki ve sanatı minyatürde ortaya çıkmıştır. Minyatür, Doğu ve Batı dünyasında çok eskiden beri bilinen bir resim tarzıdır. Ama minyatürün bir Doğu sanatı olduğu, Batı'ya Doğu'dan geldiği söylenmektedir. Minyatür, kitapları resimlemek amacıyla yapıldığından boyutları küçük tutulmuştur.

Minyatürde suluboyaya benzer bir boya kullanılırdı. Yalnız bu boyaların karışımında bir tür yapışkan olan Arap zamkı biraz daha fazlaydı. Çizgileri çizmek ve ince ayrıntıları işlemek için yavru kedilerin tüylerinden yapılan ve *tüykalem* denen çok ince fırçalar kullanılırdı. Boyama işi için de çeşitli fırçalar vardı. Resim yapılacak kâğıdın üzerine Arap zamkı katılmış üstübeç sürülürdü. Renklere saydamlık kazandırmak için de bu yüzeyin üzerine bir kat da altın tozu sürüldüğü olurdu.

Selçuklular döneminde minyatüre önem verildi. Selçukluların İran ile ilişkileri nedeniyle minyatür sanatı İran etkisinde kaldı. Mevlânâ'nın resmini yapan Abdu'd-Devle ve başka ünlü minyatür sanatçıları yetişti. Osmanlı devleti döneminde ise 18. yüzyıla kadar İran ve Selçuklu etkisi sürdü.

Fatih döneminde, padişahın resmini de yapmış olan Sinan Bey adlı bir nakkaş, 2. Bayezid döneminde de Baba Nakkaş diye tanınan bir sanatçı yetişti. 16. yüzyılda Reis Haydar diye tanınan Nigarî, Nakşî ve Şah Kulu ün yaptılar. Aynı dönemde, Bihzad'ın öğrencisi olan Horasanlı Aka Mirek de İstanbul'a çağrılarak saraya *başnakkaş* (başressam) yapılmıştı.

Türk minyatürü 16. yüzyılın ikinci yarısında en olgun ve verimli yıllarını yaşadı. *Klasik Okul* veya *Tarihî Okul* olarak adlandırılan bu dönemde, Türk minyatürünün birçok ayrıcalıkları olduğu gerçektir. Resimlendirilen eserler arasında, Osmanlı imparatorluk ordusunun büyük zaferlerini, hükümdarın adaletini, sosyal faaliyetleri, bir harp sporu olan avlanmadaki hünerlerini, o devir için önemli olan olayları konu alan Şehinşahname, Hünername gibi destandan çok tarih kitabı niteliğindeki eserler başta geliyordu.

Klasik dönem nakkaşları, bu konuları yepyeni bir görüş ve anlayışla resimlendirirler. Sanatkârlar için olaylar, olay kahramanları en önemli unsur olmuş ve bu olayları çevresiyle birlikte kendine özgü bir gerçeklikle resmetmişlerdir. Yaşadıkları devri belgeleme amacına yönelik çalışmaları sonucu Türk sanatkârlarının eserleri, çağdaşları olan diğer İslam minyatürcülerinin kalıpçı, geleneksel ve sadece kitabı süslemeyi amaçlayan eserlerinden ayrılır.

Osmanlı minyatüründe doğa; olay kahramanlarını kavrayan basit bir fon durumundadır. Genellikle bir, iki tepe veya ağaçla belirtilir. Doğanın, renklendirilmesinde göz alıcı renklerden kaçınılır. Sanatçı, sadece çevre, konuyla ilgili olduğu zaman, bölgenin belirgin özelliklerini yansıtan gerçekçi bir davranışla nehirleri, kaleleri, ağaçları resmeder. Klasik dönemde, tarih kitapları ve şehinşahnamelerden başka Osmanlı halkının günlük yaşantısını, kültürünü, ekonomik gücünü görüntüleyen büyük bir eserin hazırlanması, Türk minyatürüne yepyeni bir renk katmıştır.

19. yüzyıl başlarında yenileşme hareketleriyle birlikte minyatürde de Batı resim sanatının etkileri görüldü. Minyatür yavaş yavaş yerini bildiğimiz anlamda çağdaş resme bırakmaya başladı ama Batı'da olduğu gibi ülkemizde de geleneksel bir sanat olarak varlığını sürdürmektedir.

E) Ebru

Ebru, kâğıt üzerine, özel yöntemlerle yapılan geleneksel bir süsleme sanatıdır. Bu kelime "bulut gibi" ya da "bulutumsu" anlamına gelen Farsça "ebri" sözcüğünden gelir. Türkçede değişerek "ebru" biçimini almıştır. Gerçekten de ebru, bulut izlenimi uyandıran bir görünümdedir. Ebru sözcüğü bir başka görüşe göre de "yüz suyu" anlamına gelen Farsça "âbrüy" tamlamasından gelmektedir.

Ebru sanatının ne zaman ve hangi ülkede ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte, Doğu ülkelerine özgü bir süsleme sanatı olduğu kesindir. Bazı İran kaynaklarında ilk kez Hindistan'da ortaya çıktığı yazılıdır. Hindistan'dan İran'a, oradan da Osmanlılara geçmiştir. Bazı kaynaklara göre de ebru Buhara'da doğmuş ve İran yoluyla Osmanlılara geçmiştir. Batı'da ebru, "Türk kâğıdı" diye adlandırılır. Ebrunun "battal ebru", "taraklı ebru", "çiçekli ebru" gibi birçok türü vardır.

Ebru, zevkli, ancak sabır isteyen bir sanattır. Önce boyayı iyice emecek nitelikte ve dayanıklı uygun bir kâğıt seçilir. Ebru yapmak için genellikle dikdörtgen biçiminde, büyükçe ve yayvan bir tekne gerekir. Geven denilen otun gövdesinden elde edilen ve beyaz renkli bir tür zamk olan kitre, belli bir oranda, suyla bir kabın içinde karıştırılır. Kitre yerine salep, keten tohumu, ayva çekirdeği, gazyağı gibi birçok değişik madde de kullanılmaktadır. Kitre ile yapıları bu karışım 12 saat kadar bekletilir ve zaman zaman karıştırılır. Kitre bu süre sonunda erir ve karışım boza kıvamını alır.

Daha sonra küçük fincanlarda ebru için boya hazırlanır. Boyalara ayrıca iki kahve kaşığı taze sığır ödü katılır. Bu işlemin amacı iyice ezilmiş boyanın dibe çökmeden yüzeyde kalmasını sağlamaktır. Bu biçimde hazırlanan değişik renkteki boyalar özel tekneye boşaltılmış boza kıvamındaki sıvının yüzüne serpilir. Yüzeyde birikintiler hâlinde kalan bu boyalar daha sonra tahta bir çubukla karıştırıldığında ya da yayıldığında şaşırtıcı ve ilginç desenler ortaya çıkar. Ayrıca hazırlayanın isteğine göre belli desenler de elde edilebilir. Bu desenlerin üzerine yatırılan özel kâğıt, 5-10 saniye sonra, iki ucundan tutularak kaydırmadan ve oynatmadan, kitap sayfası açar gibi bir yana doğru kaldırılır. Kâğıt, boyalı tarafı üste gelmek üzere uygun bir yere serilerek kurutulur. Böylece ortaya binlerce ayrıntı ve renk taşıyan desenler çıkar.

Ebru, ciltçilikte ve hattatlıkta çok kullanılmıştır. Bazen elde edilen ilginç ve güzel desenler bir tablo görünümünde olduğu için bu amaçla da kullanıldığı olmuştur.

F) Mimari

Müslümanların başarılı oldukları sanatlardan biri de mimaridir. Mimari eserler aynı zamanda süsleme, tezhib, hat, minyatür vb. diğer sanat dallarının da icra edildiği ve geliştirildiği mekânlardır.

a) İslam Mimarisinin Başlıca Özellikleri

1. İslam mimarisi Kur'an ve hadis kaynaklıdır: Örneğin cemaatle toplu namaz camiyi, temizliğe verilen önem hamamı, yolcuya hizmet ilkesi han ve kervansarayı, eğitim ve bilime teşvik medreseyi, nefis terbiyesi tekkeyi doğurmuştur.

2. İslam mimarisi zamanı ve zemini farklı da olsa, temel nitelikleri bakımından dünyanın her yerinde birdir: Bu birliği veren İslam'ın ana ilkeleridir. Söz gelişi, mimari tür olarak cami, türbe, medrese ve tekke, süslemede arabesk ve hat hemen her yerde görülür.

3. İslam mimarisi başka kültür ve uygarlıklardan yararlanmıştır: Müslümanlar fetihlerle birlikte karşılaştıkları komşu kültür ve uygarlıkların mimarisinden yararlanmakta bir sakınca görmemişlerdir. Bu bağlamda İran ve Mezopotamya'da Sasani; Suriye ve Mısır'da Kopt, Roma ve Bizans; Endülüs'te Vizigot; Hindistan'da Çin, Hindu mimarisinin kimi unsurlarını kendi bünyelerine uydurarak almışlardır.

4. İslam mimarisi İslamiyet'e giren toplumların katkıları ile gelişmiştir: Fars, Türk ve Hint ve Berberilerin katkısı ilk akla gelenlerdir. Her Müslüman toplum, hanedan hatta her sanatçı kendi düşünce duyuşu içinde İslam mimarisine renk katmıştır. Bu yönüyle İslam mimarisi sadece Arapların değil bütün Müslümanların, hatta insanlığın ortak ürünüdür.

5. İslam mimarisi coğrafya, iklim ve malzemeye göre şekillenmiştir: Müslümanlar iklim şartları ve inşaat malzemesinin mimariye yön veren unsurların başında geldiği gerçeğini göz önünde bulundurmuşlardır. Söz gelişi, sıcak iklimlerde camilerin kapı ve pencereleri geniş, soğuk yerlerde dar ve küçük yapılmıştır. Aynı şekilde çatılar sıcak ve az yağışlı iklimlerde yatık veya düz, soğuk ve bol yağışlı yerlerde dik olarak inşa edilmiştir. Öte yandan yapı malzemesi de etkili olmuştur.

6. İslam mimarisi gerçekçidir: Müslümanlar mimaride daima gerçekçi ve mantıklı hareket etmişlerdir. Yaptıkları eserlerin bir ve daha çok ihtiyaca cevap vermesine dikkat etmişlerdir. Başka bir ifade ile eserlerin fonksiyonel olmasına gayret etmişler; sırf zevk için harcama yapmamışlardır.

İslam mimarisinin başlıca havzaları Suriye-Şam, Irak-Bağdat, İran, Mısır, Hindistan, Mağrip/Kuzey Afrika-Endülüs ve Türkistan'dan Balkanlara Türk dünyasıdır.

İslam mimarisi esas itibarıyla hicretin hemen akabinde kurulan Mescid-i Nebevi ile başlamıştır. Mütevazı hayat süren, lüks ve israftan kaçınan Hz. Muhammed ve dört halife, cami/mescit dâhil

süslü ve görkemli yapılardan uzak durmuşlardır. Emeviler İslam mimarisinde hızlı bir dönüşüm ve gelişme hamlesi başlatmışlardır. Bu hamle Abbasiler, Türkler, Farslar ve diğer Müslümanlar tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir.

Emeviler: Yönetim ve iktidar merkezini eski bir Bizans toprağı olan Suriye'ye taşıyan bu hanedan mimariye iki sebepten dolayı önem vermiştir. Birincisi, hâkim oldukları bölgelerde karşılaştıkları kilise, antik tapınak gibi eserler karşısında sönük kalmamak; ikincisi, İslam medeniyetini Fars ve Helen sanatına karşı yüceltmek.

Emevi dönemi mimaride yaratıcı olmaktan çok derleyici ve devşirmecidir. Bu dönemde mimari dâhil, İslam sanatının temeli atılmış, ana formları ve kaideleri belirlenmiştir. Emevi sanat ve mimarisinin başlıca özellikleri şunlardır:

1. Ana yapı malzemesi olarak taş kullanılması,
2. Süslemelerinde arabesk, Kusayr Amra Sarayı örneğinde olduğu gibi insan ve hayvan figürlerine yer verilmesi,
3. Kubbe ile at nalı ve yuvarlak dilimli kemerlerin başarılı şekilde uygulanması,
4. Kare minareler yapılması.

Endülüs Emevileri de Araplar, Berberiler ve İspanyollardan oluşan toplumları ile özgün eserler vücuda getirmiştir. Endülüs mimarisi esas itibarıyla Emevilerin devamı niteliğindedir. Bununla beraber Kurtuba Ulu Camii'ndeki çift katlı sahın kemer sıraları ve yuvarlak at nalı kemerler yeni unsurlardır. Bu unsurlar Roma sanatının devamı olan Vizigot mimarisinden kalmadır. Endülüs mimarisi Mağrip üslubu şeklinde Murabıtlar (1031-1150) ve Muvahhitler (1150-1250) elinde yeni bir kıvama kavuşarak Kuzey Afrika'da sürmüştür.

Abbasiler: Abbasiler zamanında başkentin Şam'dan Bağdat'a, yani Fars ve Arap dünyasının kavşak noktasına taşınmasıyla İslam sanat ve kültür anlayışında önemli değişiklikler olmuştur. Bu tarihten itibaren İslam mimarisinde Fars (Sasani) ve Türk etkisi daha başat olarak kendini hissettirmiştir. Abbasiler, yapı malzemesinde Mezopotamya geleneği olan tuğla ve kerpici, süslemede ştuk (alçı dekorasyon), çini ve mozaik kullanmışlar, kemer yerine düz damı tercih etmişlerdir.

Farslar (İranlılar): Farsların İslam mimarisine etkileri işaret ettiğimiz gibi, Abbasiler ile başlamıştır. Farslar mimari tecrübelerini bir yandan Müslümanlara taşırken bir yandan da kendi bölgelerinde eserler vücuda getirmişlerdir. Ana malzemesi tuğla ve kerpiç olan İran İslam mimarisinin örneklerinin çoğu depremler ve bakımsızlık gibi nedenlerle yıkılmıştır. Bu mimarinin günümüze ulaşabilen birkaç örneği Hazer kıyısındaki Damgan Camii, İsfahan'ın doğusundaki Nayin Camii ve Buhara İsmail Samani Türbesi'dir.

Türkler: Türklerin İslam mimarisindeki ilk etkileri Samarra ve Tolunoğullarının hâkimiyetindeki Mısır'da ortaya çıkmış, bağımsız birer Türk devleti olan Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Memlukler, Osmanlılar, Timurlular, Safeviler, Babürlüler vs. mimaride özgün eserler vermişlerdir. Türkler İslam öncesi sanat ve kültürlerinin çeşitli unsurlarını İslam mimarisine katarak tür, plan ve süslemede yenilik getirmişlerdir. İç süslemelerde yatık kesim tekniği ve stuk; türde medrese, medrese camisi, kervansaray, Türk çadırından mülhem kümbet, kubbeli türbe ve ince silindirik minare Türklerin katkılarından ilk akla gelenlerdir. Özellikle kümbet ve kubbeli türbe daha sonra yüksek kubbeli camilerin yapımında önemli rol oynamıştır. Memluk Türkleri de Mısır'da cami mimarisinde Türk Arap üsluplarının karışımından meydana gelen yeni bir terkip ortaya koymuşlardır. Camilerdeki kare kuşatma duvarı Arap, taç kapısındaki süslemeler de Selçuklu üslubunu taşımaktadır.

Fatımiler: Mısır'da 969-1171 yılları arasında hâkim olan Şii Fatımiler buraya Berberi ve İran etkisi getirmişlerdir. Kerpiç duvarlarla çevrili Kahire'yi kurarak Ezher Camii'ni 970-972 yılları arasında tamamlamışlardır. Bu cami kısmen Tolunoğlu Camii kısmen de Kayrevan Seydi Ukba Camii'ne benzemektedir. Yapılarında çoğunlukla taş kullanmaları ve cepheyi belirtmeleri, bölge mimarisine getirilmiş yeni bir unsurdur. Diğer bir Fatımî eseri Hâkim Camii 990-1003 yılları arasında yapılmış olup Tolunoğlu Camii'nin izlerini taşımaktadır. Üçüncü önemli eser Akmer Camii 1125'te tamamlamıştır. Burada zengin bir cephe görülmektedir. Cephe süslemelerinde Türk zevki görülmektedir. Mısır'da Tolunoğulları devrinde cami mimarisi estetik bir görünüme kavuşmuş, Fatı-

miler devrinde süslü bir cephe mimarisi ortaya çıkmıştır. 970-972 tarihinde el-Ezher Camii, Şam'daki Ümeyye Camii örnek alınarak inşa edilmiştir.

b) Askerî Mimari

Müslüman yöneticiler topraklarını korumak, gerektiğinde de saldın yapmak için savunma ve saldın amaçlı askerî mimariyi geliştirmişlerdir. Bu mimarinin başlıca ürünleri ordugâhlar, ribatlar, kaleler, surlar, hendekler, tabyalar, ok meydanları, gözetleme ve haberleşme kuleleridir.

Ordugâhlar: Müslüman Araplar fethettikleri topraklarda askerî kent/karargâh niteliğinde ordugâhlar kurmuşlardır. Bu ünitelerden bazıları zaman içinde kente dönüştürülmüştür. Kufe, Basra, Fustat, Kayrevan ve Saerra ilk dönem İslam ordugâhlarındandır.

Ordugâhlar başlıca şu ihtiyaçlardan doğmuştur:

1. Fatihlerin aileleri ile birlikte yaşama isteği,
2. Yerli halka karışmama arzusu,
3. Herhangi bir saldın karşısında ortak hareket etme ihtiyacı.

Ribatlar: Ribatlar askerî ve dinî hayatın birlikte yaşandığı ileri karakol niteliğindeki mekânlardır. Ribat, etrafı yüksek duvarlarla çevrili, erzak ve silah depoları, haberleşme ve gözetleme kuleleri bulunan basit yapıdır.

Ribatlar daha çok sınır boylarında,

1. İslam topraklarını yabancı saldırı ve istilalarından korumak,
2. Müstahkem mevkilerde orduyu toplamak için kurulmuştur.

Ribatlar, İslam dünyasının her yerinde görülmekler beraber en çok Kuzey Afrika ve Maveraünnehir'de yapılmıştır. Bu türün en eskisi ilk Abbasiler döneminden kalmadır.

Ribatlar İslam dünyasında zamanla siyasi hayatı da etkilemiş, iktidar mücadelelerinde önemli üslerden biri olarak kullanılmıştır. Örneğin, Aşağı Senegal'in bir adasındaki ribat mensupları daha sonra Murabıtlar adıyla büyük bir devlet kurmuşlar, onları Muvahhidler izlemişlerdir.

Tabyalar: Tabya, savunma amacıyla kurulmuş yerdir. Şehirlerin kenarlarında, stratejik yerlere yapılan tabyaların ülkemizde en çok bilineni Erzurum tabyalarıdır. İlkinin tarihi bilinmemektedir 19. yüzyıldan itibaren başta Ruslar olmak üzere kuzeyden gelen düşmanlara karşı savunmak için kurulan bu mevkilerin, Aziziye tabyaları gibi kalıntıları durmaktadır.

Hendekler: Bir savunma mimarisi türü olan hendek geleneği Farslardan alınmıştır. Hz. Peygamber, 627 yılında Mekke müşriklerine karşı Medine'yi, İranlı Selman'ın önerisi ile şehrin saldırıya açık yerlerine derin hendekler kazarak savunmuştur. Hendek uygulaması çeşitli zamanlarda Müslümanlar tarafından başvurulan bir savunma şeklidir.

Kaleler ve Surlar: Kaleler stratejik, müstahkem ve yüksek mevkilerde kurulmuştur. Bunun örneklerine İslam coğrafyasının pek çok yerinde rastlanmaktadır. Örneğin Fatımilerin Tunus sahilindeki Mehdiye kalesi, Endülüs Emevilerinin Kurtuba-Estramadoure yolu üzerindeki kale ve kuzeydeki Omaz kalesi ile Kayakıl kalesini sayabiliriz.

Bir kalenin başlıca unsurları araziye göre şekli değişen kalın duvarlar, burçlar, mazgallar ve sığınaklardır. Kalelere genellikle güvenlik gerekçesiyle tek kapıdan girilir.

Kale mimarisinde Türkler de ileri gitmişlerdir. Bunlardan Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan Anadolu Hisarı ve Fatih tarafından yaptırılan Rumeli Hisarı ilk akla gelenlerdir.

c) Sivil Mimari

Saraylar: İslam sivil mimarisinin önemli bir kısmı büyük yerleşim yerlerinden uzaklarda müstahkem saraylar/kasırlar şeklinde gelişmiştir. İlk halifeler sade hayat sürmüşler ve saraya ihtiyaç duymamışlardır. Emevi halifeleri ise başlıca şu gerekçelerle halktan uzak çöl içlerinde inşa ettikleri saraylarda lüks yaşamayı tercih etmişlerdir:

1. Siyaseten toplum ile iç içe olmamak,
2. Güvenli ortamda yaşamak,
3. Arap zevk geleneğinin bir devamı olarak.

Emevi saraylarının başlıca inşaat malzemesi taş ve tuğladır. Bu

türün örneklerinden biri Ürdün'deki Kusayr Amra Sarayı'dır. Halife 1. Velîd tarafından yaptırılan saray av ve hamam kasrı olarak inşa edilmiştir. İkinci örneği Kudüs'ün doğusunda çölde 2. Velîd'in yaptırdığı Mişatta Sarayı'dır. Halife Hişâm da Şam Palmira yolunda Kasru'l-Hayri'l-Garbî ve Kasru'l-Hayri'ş-Şarkî'yi inşa ettirmiştir.

Abbasiler de saray yapımına önem vermişlerdir. Dönemin ilk örneklerinden biri Kerbela yakınlarındaki Uhaydir Sarayı'dır (Kasru'l-Uhaydir). Samerra yakınlarındaki Belkuvara Sarayı (Kasru'l-Belkuvârâ) da Halife Mutevekkil tarafından 854'te Dicle kıyısında yaptırılmıştır. Cevsaku'l-Hâkânî (Hakan Sarayı) da Halife Mu'tasım'ın ünlü bir Türk komutanına yaptırdığı saraydır.

Endülüs'teki Elhamra Sarayı İslam mimarisinin şaheserlerindendir. Gırnata'da 14. yüzyılda yapılan bu eser üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar sultanın davalara baktığı ve halkı kabul ettiği meşver; taht salonu ve resmî kabullerin yapıldığı divan ile haremdir. Elhamra Sarayı'nda Abbasi sarayları gibi iyi düşünülmüş plan yoktur. Plan tesadüfidir, ihtiyaçlara göre gelişmiştir. Yapıyı önemli kılan, gösterişli dekorları ve rahat köşkleridir.

Saray mimarisi Müslüman Türklerde de devam etmiştir. Karahanlıların Tirmiz Sarayı, dört eyvanlı kare avlusu ve süslemeleri ile Anadolu Türk süsleme sanatına öncülük etmiştir. Gaznelilerin Leşker-i Bâzâr Sarayı büyük bir manzumedir. Sarayda eyvanlı avlu ve köşe kuleleri kullanılmıştır. Selçuklulardan günümüze ulaşan tek örnek Konya'daki Alaaddin Köşkü'dür.

Osmanlı sarayları da İslam mimarisinin özgün yapıtlarındandır. Osmanlıların Bursa Sarayı Timur orduları tarafından yıkılmış, Edirne Sarayı da günümüzde harabe durumundadır. Osmanlı saray mimarisinin en ünlüsü olan Topkapı Sarayı'nın ilk bölümleri Fatih tarafından yaptırılmış, daha sonra başka unsurlar eklenmiştir. Bu saray tek bir yapı değildir. Bir takım oda, daire ve köşklerden oluşmaktadır. Bu kompleks içinde en sanatlı birim Çinili Köşk'tür. Sarayda dört kapı vardır. Ana kapı Bab-ı Hümayun'dur. Fatih'ten sonra da bazı hükümdarlar birer köşk veya ek yapmışlardır.

Akkoyunluların Tebriz'deki Hişt-Bihişt Sarayı ve Safevilerin İsfahan'daki Ali Kapı ile Çihil Sütun adlı sarayı da İslam mimarisinin şaheserlerindendir.

Medreseler: İslam medeniyetindeki medrese düşüncesi ve mimarisi Türklerin eseridir diyebiliriz. Türkler, medrese ile sivil ve dinî mimariye yeni bir tür katmışlardır. İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde kurulan medreseler iklim vb. şartlardan dolayı mimari bakımından farklılık göstermektedir.

Bir medresede öğrencilerin ve diğer personelin hava aldığı avlu, güneş ve yağmurdan koruyan dinlenme yeri niteliğindeki eyvan, soğuk havalarda ders verilen dershaneler, mescit, türbe ve talebe hücreleri gibi üniteler bulunmaktadır. Mesela, Bağdat'ta 1232'de yaptırılan Mustansıriyye Medresesi uzun dikdörtgen bir avlunun her kenarında eyvanlar, bunların arasında sivri kemerli revaklar bulunan bir binadır. Revakların gerisine de öğrenciler için iki kat hâlinde odalar inşa edilmiştir.

Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilen medreselerde taş işçiliği, süslemeler, çiniler, görkemli portaller hâkimdir. Bu medreseler plan bakımından eyvanlı ve kubbeli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kubbeli türlerden Niksar Yağıbasan, Tokat Yağıbasan, Afyon Boyalıköy, Konya Karatay ve Kırşehir Caca Bey medreselerini sayabiliriz. Eyvanlı medreselerden ilk akla gelenler ise Erzurum Çifte Minare Medresesi, Sivas Gök Medrese, Buruciye Medresesi, Konya Sırçalı Medrese, Kayseri Hunad/Hunat Medresesi, Çifte Medrese, Kayseri Sahibiye Medresesi'dir.

Osmanlılar da medrese kurmaya devam etmişlerdir. İlk Osmanlı medresesi Orhan Gazi tarafından 1330'da İznik'te açılmıştır. Başta İstanbul olmak üzere ülke sınırları içinde çok sayıda medrese açılmıştır. 1453'ten 19. yüzyıla kadar sadece İstanbul'da 500'den fazla medrese yapılmıştır.

Camiler: İslam mimarisinin ağırlık merkezi mescit ve camidir. Müslümanlar camileri, İslam tevhid/birlik inancının hayata geçtiği mekânlar olarak addetmişlerdir. Cami, Müslümanları hiçbir fark gözetmeksizin eşitlik ruhu içinde omuz omuza, bir araya getirerek İslam toplumunda cemaat ve birlik ruhunu güçlendirmiştir. Bu sebeple cami mimarisinde daima yüksek, geniş ve kesintisiz mekân/harim arayışı olmuştur.

Mescid, sözlük anlamıyla secde edilen yer, *cami*, cemaati toplayan demektir. İslam'ın ilk yıllarında namaz kılınan bütün özel

mekânlara mescit deniyordu. Daha sonra cuma ve vakit namazlarının kılındığı büyük yerler cami, sadece vakit namazlarının kılındığı yerler mescit olarak adlandırıldı.

İslam medeniyetinde camilere nitelikleri veya işlevlerinden dolayı bazı adlar da verilmiştir. Fethedilen bir beldede kılıç hakkı olarak açılan veya kurulan ilk camiye, fethin hatırası olarak *fetih camii,* bir şehirdeki merkezi camiye *ulu cami* veya *câmi-i kebîr,* Osmanlı örneğinde olduğu gibi padişahların/hükümdarların inşa ettirdikleri büyük camilere *salatin camii,* yol boylarındaki üstü açık mescitlere de *namazgâh* denmiştir.

Kur'an'da belirtildiği üzere yeryüzündeki ilk mescit, kare biçiminde taş bir yapı olan *Mescid-i Haram* yani *Kâbe*'dir. İslam tarihinde ilk mescidi ise Hz. Ebûbekir Mekke'de evinin bahçesinde açmıştır. Hz. Muhammed, Medine'ye hicret edince burada Mescid-i Nebevi'yi inşa ettirmiştir.

İslam'ın yayıldığı her yerde yeni binalar inşa etmek veya eski yapıları tahvil etmek suretiyle çok sayıda camiler açılmıştır. Özellikle hanedan üyeleri, devlet adamları ve zenginler uhrevi hayır amacıyla veya dünyevi güçlerinin bir göstergesi olarak cami yaptırmaya özel gayret sarf etmişlerdir. Müslümanların mescit yapımındaki gayretlerini aşağıdaki sayılar kısmen göstermektedir. İbn Havkal'ın kayıtlarına göre Palermo'nun merkezinde 300, yukarı kısımlarındaki köylerde 200 cami vardı. Aynı şekilde Kurtuba'da bir ara mescit sayısı dört bine ulaşmıştır. 11. yüzyılda Mısır'da 800, Bağdat'ta yüzlerce küçük mescit ve 6 cuma camii bulunuyordu. 16. yüzyılda da Şam'da 600 civarında cami ve mescit vardı. Bu sayı Osmanlılar döneminde daha da çoğalmıştır. 19. yüzyıl ortalarında sadece İstanbul'da 900'e yakın cami ve mescit mevcuttu.

Cami mimarisi, yapı malzemesi, süsleme ve plan bakımlarından dönemine ve bölgesine göre değişiklikler göstermiştir. Camide başlıca yapı malzemesi taş, tuğla, kerpiç ve ahşap, süsleme ise bitki şekilleri, geometrik şekiller ve yazıdan ibarettir. Camiin planını, esas olarak cemaat hâlinde namaz kılma yükümlülüğü belirlemiştir.

Camilerin fiziki yapısı: İslam mescitleri zamanla çeşitli unsurlarla geliştirilmiş ve zenginleştirilmiştir. Mescid-i Nebevi esas alınarak bir caminin esas unsurları *avlu, harim, mihrap, minber, son*

cemaat mahalli, maksure ve *minare* olarak belirlenmiştir. Avluya cümle kapısı veya taç kapı denen büyük kapıdan girilir. İç avlunun etrafında, çevresi sütunlarla çevrili revaklar bulunur. Camiye giriş cephesinde bulunan revak son cemaat mahalli olarak adlandırılmıştır. Avlunun genellikle ortasında şadırvan vardır. Ana ibadet yerine harim/harem denir. Harimin kıble kısmında mihrap yer alır. Mihrap kıbleyi göstermek yanında cami içinde bir saf yeri daha elde etme zorunluluğunun bir ürünüdür. Hükümet merkezi olan şehirlerin büyük camilerinde hükümdarların namaz kıldıkları ayrı bölmeye maksure veya hünkâr mahfili denir.

Ayrıca cuma namazı kılınan camilerde hutbe okunan minber bulunur. Camiye bir de minare ilave edilmiştir. Camilere zamanla muvakkithane, mektep, medrese, kütüphane, hazire, türbe, hastane, hamam, kervansaray, sebil, tabhane, imaret ve çarşı gibi birimler de eklenerek külliye hâline getirilmiştir.

İslam ibadethanesinin tam anlamıyla ilk örneğini *Mescid-i Nebevi* teşkil eder. Bu bina, temelleri taşla yapıldıktan sonra etrafı bir adam boyu kerpiç duvarlarla çevrilmiş kare bir alandan ibaretti. Kudüs yönündeki kuzey duvarının iç tarafına hurma direkler ve hurma yapraklarından basit bir gölgelik yapılmış, kıblenin 624'te Mekke'ye dönmesi üzerine güney duvarı önüne de bir çardak ilave edilmiştir. Söz konusu mescidin doğu duvarına Hz. Peygamber ve ailesinin kalacağı odalar eklenmiştir. Mescid-i Nebevi'de tarih boyunca büyük onarım ve tadilat yapılmıştır.

İlk camiler sade, gösterişten uzak mütevazı yapılardır. Camilerin ilk örnekleri ordugâhlarda yapılmıştır. Geniş mekânlı bu camiler Basra Camii, Kufe Camii, Kayravan'da Seydi Ukba Camii, Fustat'ta Amr Camii'dir. Kufe Camii, duvar yerine etrafı hendekle çevrilmiş bir alanı kapsıyordu. Basra Camii de kerpiç duvarla çevrilmiş, hurma dallarından bir damla örtülmüş sade bir yapı idi.

Emeviler cami mimarisinde önemli aşamalar kaydetmişlerdir. Dinî mimaride kendilerinden önceki uygarlıkların eserlerden yararlanmışlarsa da İslam akidesinin temel öngörülerini korumuşlar, binaları Müslüman zevkine uygun olarak yaptırmışlardır. Emeviler döneminde büyük camilerin yapımına başlanmıştır. Kapalı harim, etrafı revaklarla çevrili avlu, mihrap ve minare bu dönemde

geliştirilmiştir. Kısa zamanda mihrap bütün camilerin ortak unsuru hâline gelmiştir. Öyle ki bu aşamada Mescid-i Nebevi'ye, Mısır Amr Camii'ne Basra Ziyad Camii'ne minare yapılmıştır.

Emevi camilerinin ilk akla gelenlerinden biri Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'dır. Müslümanlar burayı Hz. Muhammed'in miraca çıkarken ayak bastığı taş olarak bilmektedirler. Bu cami günümüze kadar sağlam olarak gelen en eski eserdir. Mescid-i Aksa da Jüstinyen döneminden kalma bir kilisenin yıkıntıları üzerine yaptırılmıştır.

Emevi dinî mimarisinin en önemli örneği gösterişi ve zenginliği ile görkemli bir yapı olan Şam Ümeyye Camii'dir. Bu bina, 706-715 yılları arasında, Saint Johannes Kilisesi yıkılarak inşa edilmiştir. Planında bir yandan Mescid-i Nebevi, diğer yandan söz konusu kilise göz önünde bulundurularak bir senteze ulaşılmıştır. Yapı, dikdörtgen şeklinde olup önünde üç tarafı revaklarla çevrili büyük bir avlu bulunmaktadır. Caminin içi, kıble duvarına paralel mermer başlıklı sütunlara dayanan iki sıra kemerle üç sahna ayrılmıştır. Bu sahnları kıble duvarına dik yüksek bir sahn kesmekte, bu sahnın ortasında dört sütuna oturmuş yüksek bir kubbe bulunmaktadır. Camide yarım daire şeklinde bir de mihrap vardır. İslam tarihinde ilk defa mimari unsur olarak görülen bu mihrap kendinden sonrakilere örneklik etmiştir. Ayrıca güneyinde, eski kilise kuleleri üzerine oturtulmuş iki minare vardır. Kuzeyine de sonradan bir minare eklenmiştir. Bu son minare İslam minare mimarisinin ilk özgün örneği durumundadır. Ümeyye Camii'nde süsleme olarak Bizans'tan mülhem mozaik kullanılmıştır.

Endülüs camilerinden Kurtuba Ulu Camii ve Medinetu'z-Zehra Camii'ni sayabiliriz. Endülüs cami mimarisinin özgün örneklerinden biri 785'te yapılan Kurtuba Ulu Camii'dir. Bu, Şam Ümeyye Camii planına göre yapılmıştır. Cami, kırmızı tuğla ve beyaz taşla iki katlı örülmüş 360 at nalı kemeri, 1.000 sütunu, büyüğü bin tane kandil taşıyan 113 avizesi, üç kapılı maksuresi, altın kaplamalı mihrabı ve öd ağacı, saç ağacı, abanoz ve bakkamdan yapılmış minberi ile göz kamaştırıcı güzelliktedir. Bu camiin en büyük özelliği iki kat at nalı kemerlerdir.

Abbasi camileri de kendine has üslup ile yapılmıştır. Abbasiler

devrinde cami mimarisi çevrenin de tesiriyle yeni gelişmeler göstermiştir. Malzeme olarak tuğlanın kullanılması ve caminin dışında bulunan ve "malviye" denilen minare bu devirde ortaya çıkmıştır. Ayrıca cami mimarisinde ilk defa sivri kemerler Abbasiler devrinde kullanılmıştır.

Günümüzde Abbasi cami mimarisini Mezopotamya'da Samerra Ulu Camii ve Caferiyye şehrindeki Ebû Dülef Camii temsil etmektedir. Abbasi cami mimarisinin temsilcilerinden Samerra Camii, Halife Mutevekkil tarafından 848-852 arasında yaptırılmıştır. 240X156 metre boyutundaki eser 150.000 kişilik cemaat kapasitesi ile dünyanın en büyük camilerinden biridir. Harim kısmı kıbleye paralel yirmi beş sahna ayrılmıştır. Binanın düz çatısı kemersizdir. Yuvarlak kulelerle çevrilmiş dış tuğla duvarlar vardır. Bu caminin minaresi de bir şaheserdir. Malviye denilen minare spiral şekli ile Babil zigguratlarını anımsatmaktadır. Dışarıdan 2,5 m. genişlikteki rampalarla çıkılmaktadır. Yüksekliği 53 metre olan bu minareye binek hayvanlarıyla çıkılabilmektedir.

Abbasiler dönemine ait Tolunoğulları mimarisi İslam mimarisinin Türklerle yoğrulmuş şeklidir. Tolunoğlu Ahmed Bey, Kahire'de 877-879'da kendi adına bir cami yaptırmıştır. Cami tamamıyla bir Türk eseri olup Samerra Camii tipindedir. Ayaklar ağır sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Bu usul Avrupa kilise mimarisini etkilemiştir. Tolunoğlu Camii kale karakteri göstermez. Minare caminin dışındadır.

İslam cami mimarisinde İran üslubu da vardır. İran'da Abbasiler zamanında çok cami yapılmışsa da yapı malzemesi kerpiç ve tuğla olduğu için zamana dayanamamıştır. Bu üslubun en tipik örnekleri Hazer kıyısında Damgan Camii, İsfahan'ın doğusunda Nayin Camii'dir. İlk camilerde belli bir tarz ve üsluba rastlanmazken daha sonraları özellikle Türkler bu alanda kendilerine özgü bir üslûp geliştirmişler; Müslümanlara öncülük etmişlerdir. Karahanlılardan başlayarak ortaya konan bu üslup Osmanlıların elinde zirveye ulaşmıştır.

Karahanlılar, cami yapımına önem vermişlerdir. Yapı malzemesi olarak kerpiç, süsleme olarak da ştuk kullanmışlardır. Karahanlı cami mimarisinin başlıca örnekleri Hazara Kışlak Camii, Merv yakın-

larındaki Talhatan Baba Camii ve Buhara Kalyan Camii'dir. Hazara Camii, merkezî plan şemasının ilk örneklerinden biridir. Bu yapı ile İslam mimarisinde yeni bir cami planına ulaşılmıştır. Merkezî geniş mekân elde etmede önemli bir aşama olan bu yapıyı Talhatan Camii izlemiştir. İlk Müslüman Türk devleti Karahanlılarda ise mihraptaki alçı süsleme, mihrap önü minber (hutbe) ve enine genişleyen mekân daha sonraki Türk İslam eserlerine örnek olmuştur. On üç kuşaklı ve süslü tuğla minare ise ayrı bir orijinalliği temsil etmektedir.

Gazneli mimarisi bir yandan Selçuklu mimarisini diğer yandan Hindistan İslam mimarisini etkilemiştir. Mahmud'un Afganistan'ın Büst kenti yakınlarında yaptırdığı Leşker-i Bâzâr Camii daha sonraki cami mimarisine örnek teşkil etmiştir.

Büyük Selçuklulardan çok az cami günümüze ulaşabilmiştir. Büyük Selçuklular zamanında camilerin mihrabının alçılarla süslendiği, dört eyvanlı camiler inşa edildiği, duvarların çinilerle ve nesih kûfi hatlarla süslendiği bilinmektedir. Selçuklular, cami mimarisine dört eyvanlı avluyu katmışlardır. Selçuklu camilerinin köşe taşlarından biri İsfahan'da Melikşah adına yapılmış olan Mescid-i Cuma veya Cuma Camii'dir. Cami mimarisi açısından buradaki gelişme dört duvarlı avlunun her cephesinin ortasına yapılan eyvanlardır. Bu dört eyvanlı avlu sonrakilere örnek olmuş, bundan medrese ve medreseli camiler doğmuştur. İran ve Türkistan'da camilerin çoğu bu planda yapılmıştır.

Anadolu Selçuklularının cami mimarisi önemlidir. Anadolu Selçukluları devrinde, ilk zamanlar Arap camilerinde olduğu gibi Selçuklu camileri sütunlu ve düz damla örtülmüştür. İkinci merhalede, cami tavanları tonoz ve kubbelerle örtülmeye başlanmıştır. Üçüncü merhalede ise camiler sıcak ve soğuğa karşı korunmak maksadıyla üstü açık kısımlar kubbelerle örtülmüştür. Selçuklu camilerinde ağaç ve taş sütunlar kullanılmıştır.

Çok sütunlu ulu cami tipindeki Anadolu Selçuklu camileri, ahşap ve taş olmak üzere ikiye ayrılır. Ahşap camilerden Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1296), Ankara Arslanhane Camii, Afyon Ulu Camii (1272) sayılabilir. Taş camilerin en önemlileri de Niğde Alaaddin Camii (1244), Kayseri Hunad Hatun Camii (1238), Sivas Ulu Camii, Divriği Ulu Camii (1228), Diyarbakır Ulu Camii, Malatya Ulu Camii'dir.

Anadolu Selçuklu devletinin dağılması üzerine beylikler dönemi başlamıştır. Bu dönem de cami mimarisi bakımından çok önemlidir. Beylikler mimarisi Osmanlı'da zirveye ulaşan büyük mekân arayışının gelişmesini sağlamıştır. Müslümanlar Emevilerden itibaren camilerde toplu ve geniş harim arayışı içinde olmuşlardır. Şam Ümeyye Camii, Kayravan Şeydi Ukba Camii ve İsfahan Cuma Mescidi gibi eserlerde mihrap önündeki alan sütunlar kaldırılıp kubbe ile örtülerek geniş harim elde edilmeye çalışılmışsa da istenen başarıya ulaşılamamıştır.

Bütün harimin tek kubbe ile kapatılması, yarım kubbelerin eklenmesi ile toplu ve geniş mekâna gidilmesi Osmanlılar zamanında başarılabilmiştir. Beylikler dönemi söz konusu başarıya ulaşmada bir geçiş dönemidir. Bu çerçevede müstakil, son cemaat yeri bulunan tek kubbeli kübik yapı bloğu bu arayışın ilk aşamasıdır. Bu dönemde çok sütunlu ulu camiler ve tek kubbeli küçük camiler yapılmıştır. Revaklı avlu, son cemaat yeri ve mermer kaplama gibi yenilikler daha sonra Osmanlı mimarisini hazırlamıştır. Tek kubbeli küçük cami örneklerinden İznik Hacı Özbek Camii, Yeşil Camii, İnönü Hoca Yadigâr Camii'ni, çift kubbelilerden Bursa Orhan Bey Camii'ni, Selçuk İsa Bey Camii'ni, Bursa Yeşil Camii'ni sayabiliriz.

Türklerin geliştirdiği camilerden biri payeli/direkli camilerdir. Bunlar üstü düz dam, kargir tonozlar veya kubbelerle örtülü binalardır. Tek kubbeli camiler de bu denemelerdendir. Anadolu Selçukluları zamanında küçük ölçülerde yapılmaya başlanan bu eserler Osmanlılar zamanında zirveye ulaşmıştır.

İslam medeniyetinde cami mimarisinde en parlak devir olan Osmanlılar devri cami mimarisi Bursa üslubu (1335-1501), klasik üslup (1501-1703), lale üslubu (1703-1730), barok üslubu (1730-1808), ampir üslubu (1808- 1875) ve yeni klasik üslup (1875-1923) tarzında gelişmeler göstermiştir. En son yeni klasik üslupta Aksaray Valide Camii ile Mimar Kemaleddin tarafından Bostancı Camii inşa edilmiştir. Edirne Üç Şerefeli Camii dört minareli camilerin ilk örneğidir.

Cami mimarisi Osmanlılarda en yüksek ve geniş harime kavuşmuştur denebilir. Bunu, Osmanlı mimarisinin baş mimarı Mimar Sinan başarmıştır. Onun etkisi hâlâ devam etmektedir. Dün-

yanın yedi harikasından biri olan Tac Mahal Mimar Sinan'ın öğrencileri tarafından yapılmıştır. Sinan, Selçuklulardan gelen türbe mimarisinden yararlanarak üç yüzden fazla özgün eser ortaya koymuştur. Şehzade, Süleymaniye ve Selimiye camileri Sinan'ın arayış dönemi eserleridir.

Bunun yanında Sinan geleneğinden gelen Mimar Mehmed Ağa 17. yüzyılda 1. Ahmed adına Sultan Ahmed Camii'ni inşa etmiştir. Bu cami, mekân bakımından Süleymaniye'den daha yüksek düzeydedir. Narin altı minaresi köşelere yerleştirilmiş, zarif kubbesi Ayasofya'yı geride bırakmıştır. Yeni Camii de klasik üsluptadır. 18. yüzyıl eseri Nuruosmaniye'den sonra klasik üslup kalkmıştır.

Türklerin cami mimarisine en büyük katkılarından biri de yukarıda değindiğimiz gibi ince silindirik minaredir. Geleneksel İslam mimarisinde minareler kiliselerin çan kulelerinden mülhem olarak dört veya çok köşeli kulelerdi. Türkler onun yerine ince silindirik minareyi geliştirmişledir. Bunun en güzel örneklerini İstanbul'da görebiliriz. Bu nedenle İstanbul'a *medînetü'l-menâir* (minareler kenti) adı verilir.

d) Diğer Eserler

İslam medeniyeti insan hayatının her alanını kapsayan mimari eserler ortaya koymuştur. Bunlardan kentler, kümbetler, türbeler, hanlar, hamamlar, hastaneler, tekkeler, su yolları ve imarethaneleri sayabiliriz. Söz konusu eserlerden bazıları hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Türbeler: İslam sanatının en güzel ürünlerinden biri de türbelerdir. Türkler, kubbeli türbeleri yükselterek bunlara yeni bir biçim kazandırdılar. Kule biçimindeki bu yüksek kubbeler Buhara, Semerkand, Kirman, Şam ve Kahire'de bulunmaktadır. İlk türbe Samerra'daki Kubbetü's-Süleybiye'dir. Buhara'da Samanoğlu İsmail Türbesi, Merv'de Sultan Sencer Türbesi, Sultaniye Olcaytu Hudabende Türbesi, Semerkand'da Timur Türbesi, Hindistan'da Tac Mahal, Bursa'da Yeşil Türbe ve sayamadığımız pek çokları türbe mimarisinin güzel örneklerindendir.

Kümbetler: Bu mimari tür İslam dünyasına Türkler tarafından tanıtılmıştır. Kümbetlerin biçimleri büyük Türk çadırlarından il-

ham alınarak yapılmıştır. Kümbetler, başta devlet başkanları olmak üzere hanedan üyelerinin mezarı olarak inşa edilmiştir. Bunların ilk örneklerini İran'da görmekteyiz. Eski Türk çadırlarının kumaş örtülerinden esinlenerek süslenmiştir. Dışarıdan bakıldığında büyük bir çadırı andırır.

Hanlar ve Kervansaraylar: Müslümanlar, sosyal ve ekonomik hizmetler veren hanlar ve kervansaraylar yaptırmışlardır. Buralarda üç gün karşılıksız dil, din, renk ve ırk ayrımı gözetmeksizin herkese hizmet verilmiş, daha fazla süre için para alınmıştır. Hanlarda yolcuların sağlık dâhil olmak üzere bütün ihtiyaçlarını karşılayacak yatakhane, aşhane, erzak ambarı, depo, ahır, samanlık, mescit, hamam, şadırvan, hastane, eczane, gibi birimler bulunuyordu.

İslam kervansaray ve han mimarisinin en güzel örneklerini Türklerin verdiğini söyleyebiliriz. Kervansarayların Türkistan'da doğduğu, Anadolu'da zirveye ulaştığı bilinmektedir. Bugün Anadolu'da 112 Selçuklu, 221 Osmanlı kervansarayı bulunmaktadır.

Osmanlı hanları ekonomik ve sosyal hayatın devamı bakımından önem arz etmektedir. Osmanlı hanlarından Bursa'da Emir Hanı, Kaptan Hanı, Çelebi Mehmed'in Geyve Hanı, 2. Bayezid'in Koza Hanı aynı planla inşa edilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra ülke içinde pek çok han yapılmıştır. İstanbul'daki Kürkçü Hanı, Valide Hanı, Tokat Sivas yolu üzerindeki Yeni Han, Merzifon'daki Taş Han, Tokat'ta Voyvoda Hanı, Safranbolu'da Cinci Hanı bunlardan bazılarıdır. Mesela Yeni Han'da kervanların barınması yanında dükkânlar ve bir çarşı vardı.

Hastaneler: İslam mimarisinin ürünlerinden biri de hastanelerdir. İnsan sağlığına çok önem veren İslamiyet'in emirleri doğrultusunda Müslümanlar hastaneler kurarak hizmet vermişledir. Dârü'ş-şifâ, dârü's-sıhha, dârü'l-âfiye, bimaristan, maristan, bimarhane gibi adlar verilen bu kurumların mimari yapısı da kendine hastır.

ŞEHİRCİLİK

A) Şehir ve Medeniyet

Şehir, genel bir tanımla, çok sayıda insanın çeşitli etkinlikler yapmak için veya doğal sebeplerle bir araya geldiği bir mekândır. Her şehir kendi tarihsel şartları içinde vücuda gelmiştir. Şehirlerin oluşmasında esas olarak sembolik manevi değerler ve fiziki sosyal ihtiyaçlar rol oynamıştır.

Her toplum ve hatta her medeniyet farklı şehirleşme tecrübeleri yaşamış ve şehirler kurmuştur. Bu farklılaşmada coğrafya/mekân, kültür, dinî ve siyasi şartlar etkili olmuştur. Başka bir ifade ile şehirleşme ve şehir yerleşimi coğrafi şartlara, kültürel birikime ve insanların bir arada yaşamalarını temin edecek sosyo-ekonomik etkenlere bağlı olarak gelişmiş, birçok meslek kolunun içinde geliştiği bir mübadele merkezi olarak temayüz etmiştir.

Şehir ruhu, kalbi olan, yaşayan varlıktır. Şehir; insan unsurunu, tabiatı, havayı, suyu, sanatı, müziği, mimariyi birleştirip yeni bir kıvamda ve güzellikte ortaya çıkaran sanat eseri, tarihî bir birleşmedir. Kuşkusuz yaşadığımız şehir; bizi düşünce ve duygu düzeyinde etkiler; şehir bizimle anlamlı hâle geldiği gibi biz de kendimizi onunla anlamlandırırız. Şehir ile karşılıklı bir iletişim ve etkileşim içinde yaşarız. Kimi düşünürler yeryüzündeki pek çok şehrin çekirdeğini mabet oluşturduğu gerçeğinden hareketle, şehrin kalbinin dinî mekân/mabet olduğu kanaatindedirler.

B) İslam Medeniyeti ve Şehir

Yukarıda bahsedilen süreç, şartlar ve nitelikler İslam şehirleri için de geçerlidir. Müslümanlar kendilerine mahsus İslam şehri olarak adlandırabileceğimiz bir şehir tipi geliştirmişlerdir. Müslümanların hayat anlayışları ve mekân tasavvurlarının ürünü olan İslam şehri; merkezden muhite/çevreye doğru dairesel olarak genişleyen bir mekân, başka bir ifade ile somuttan soyuta açılan kapıdır. İslam'ın hâkimiyetine giren coğrafyalarda hızlı bir şehirleşme yaşanmıştır. Başta bedevi Araplar olmak üzere İslamiyet'i kabul eden göçebe topluluklar yerleşik hayata geçmişlerdir. İslam hukuku da oluşum sürecinde, tüzel kişilik olarak şehir sakinlerine hiçbir ayrıcalık tanımamasına rağmen, daha çok şehir hayatının sorunları ile ilgilenmiştir.

İslam, şehir hayatını öne çıkaran bir dindir. İslam dininde bazı ibadetler sadece şehirde icra edilebilir. Cuma namazının yalnızca şehir/kasabalarda cemaat hâlinde kılınması mecburiyeti şehirleşmeye fonksiyon ve yapı bakımından büyük katkı sağlamıştır.

Tarihte Hıristiyan şehir tecrübesine benzer bir "İslam şehri" yoktur ve hiçbir zaman olmamıştır. Hıristiyan şehrinde, birlikte ortak bir mekân üzerinde yaşayan insanların tümünün tek bir dinî kimliğe ve tek tip yaşama biçimine mecbur edilmesi esastır ve böyle şehirlerde farklı kimlik ve kültürlerin bir arada yaşaması mümkün olmamıştır. İslam'ın bu yönde herhangi bir iddiası ve öngörmesi olmadığına göre, tarihte örneklerine rastladığımız Müslümanların ister kurucu ister etkileyici olduğu bütün şehir örneklerinde birden fazla dinî inanç, kültürel kimlik ve farklı yaşama biçimleri bir arada olmuş, her biri kendi kimliğine uygun renkleri ve çizgileri yaşadığı şehre verebilmiştir.

İslam medeniyetinde Batı medeniyetinde vücut bulan şehirleşme yapısı ve tecrübesi görülmez. İslam coğrafyasındaki şehir yerleşimleri, Avrupa şehirlerinden farklı olarak topografya yapısına bağlı bir gelişme süreci göstermiştir. İslam şehirlerinde Avrupa şehirlerinin ortasında yer alan meydan bulunmamaktadır. Bunun yanında İslam şehirlerinde, idareciler dâhil, sosyo-ekonomik statüleri ne olursa olsun hemen herkes her yerde yaşarken/yaşayabilirken Avrupa şehirlerinde keskin bir gruplaşma ve sınıflaşma

göze çarpar. İslam şehirlerinde insanların ayrıcalıklı sosyal hakları bulunmadığından şehirdeki fiziki gelişmeler sosyal yapıya bağlı yerleşim yapılanmasından çok merkezî ulu camiden çevreye doğru bir dağılım göstermiştir.

İslam coğrafyasında kurulan şehirler, Mısır'da İslam öncesine ait Babylon şehri ile Müslümanların kurduğu Fustat örneğinde olduğu gibi hemen yanlarındaki İslam öncesi şehir yerleşimlerini ve fiziki yapılarını bozmamış; bu yapılardan ayrı kendilerine özgü şartlar ve anlayışlar içinde inşa olunmuştur.

İslam şehirlerinden bazıları, toplumun baskısından kurtulmak ve güvenlik gerekçeleri ile tenha bölgelere inşa olunmuştur. Mesela, Dicle kenarındaki Samena ve Caferiye, Kayrevan civarındaki Ağlebilerin Rakkade şehri, Fatımilerin Mehdiye, Mansuriye ve Muhammediye, Kahire, Türkiye Selçuklu Sultanı 1. Keykubad'ın Beyşehir Gölü'ndeki küçük bir adada kurduğu Kubadabad bunların en önde gelenleridir.

İslam medeniyetinde ilk şehirleşme süreci hicretten sonra Yesrib/Medine'de yaşandı. Burası, muhacirlerin de gelmesi ile farklı kabile, din ve hatta ırktan insanların bir arada yaşadığı bir şehir hâline geldi. İslam medeniyeti Hz. Peygamber'den sonra yeni bölgelere yayılınca Araplar, şehirleşmede, başlangıçta hayat tarzları ve kabilevi yapılarına göre iskânda ısrar ettilerse de bir süre sonra mahalli şartları göz önünde bulundurmak zorunda kaldılar.

İslam medeniyeti, 7. yüzyıldan itibaren Ön Asya, İran ve Maveraünnehir gibi coğrafyalarda şehirleşmeye ivme kazandırdı. Bu bölgelerde güvenli şehir, kasaba ve nahiye yerleşimlerinin artması göçebeleri merkeze doğru çekti. Bu bağlamda mesela Türk coğrafyalarında şehirleşme teşvik ve terviç edilmiştir. Müslüman Araplar, 8. yüzyılın sonlarında Maveraünnehir'de güvenliği sağlamışlar, yerleşik hayat güvenceye alınmış, eski yerleşik halk yeniden evlerine ve yurtlarına dönmüşlerdir.

a) İslam Medeniyetinde Şehirleşmenin Başlıca Etkenleri

İslam medeniyetinde kuşkusuz şehirleşmenin siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel temel saikları bulunmaktadır.

1. Siyasi bakımdan fethedilen bölgeyi elde tutmak, hâkimiyeti kurmak,

2. Askerî bakımdan ikmal noktaları tesis etmek,

3. Ekonomik bakımdan vergileri düzenli toplamak ve ticari hayatı güven içinde canlı tutmak,

4. Kültürel bakımdan, İslamiyet'i öğrenebilmek/öğretebilmek ve yaşayabilmek.

Sonuncu saik üzerine biraz durmak gerekirse, her şeyden önce İslam bir şehir dinidir; İslam kültürü sanılanın aksine bir kırsal kültür değil şehir kültürüdür. İslam, Mekke şehrinde doğmuş "medeniyet" kelimesine kaynaklık eden şehir anlamındaki Medine'den dünyaya yayılmıştır. İslam; inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri ile de şehirleşmeyi teşvik etmiş kimi durumlarda dinî bir vecibe olarak addetmiştir. Söz gelişi, başta cuma ve bayram namazları olmak üzere ibadetlerin çoğunun cemaat hâlinde yapılması vücubiyeti ve mukimlik ilkesi, toplu hâlde yerleşik yaşamayı (köy, kasaba veya şehir) gerekli kılmaktadır. Bu gerekliliğin bir sonucu olarak kurulan cami/mescit şehrin olmazsa olmazını ve nüvesini teşkil etmiştir. Aynı şekilde dinin eğitim öğretimi de toplu hâlde yaşamayı ve okullaşmayı öngörmüştür.

b) İslam Medeniyetinde Şehirlerin Oluşum Şekilleri

İslam şehirleri oluşum şekilleri bakımından ikiye ayrılmaktadır:

1. Fethedilen şehirler: Müslümanlar fethettikleri şehirleri fiziki ve ruhi bakımdan ihtiyaçlarına cevap verecek unsurlarla donatarak birer İslam şehri hâline getirmişlerdir.

2. Müslümanlar tarafından kurulan şehirler. Bu şehirler de idari ve askerî şehirler olmak üzere ikiye ayrılır.

a. İdarî şehirler: Medine, Vasıt ve Bağdat gibi.

b. Askerî şehirler: Ordugâhlar, fethedilen yerleri elde tutmak, olası isyan veya geri alma girişimini önlemek, yeni fetih hamleleri için askerî ikmal noktaları kurmak, fatihlerin yerli halka karışmasını engellemek gibi amaçlarla oluşturulmuştur. Bu şehirler de ikiye ayrılmaktadır:

1. Planlı ordugâh şehirleri: Kufe, Basra, Fustat ve Kayravan gibi.

2. Plansız askerî karakol/ribat temelli şehirler: Rabat, Sus ve Manastır gibi.

Emevilerin son zamanlarından itibaren Orta Asya ve Kuzey Afrika yoğunluklu olmak üzere fethedilen coğrafyayı elde tutmak için, daha çok mutasavvıfların yaşadıkları ribatlar kurulmuştur. Bu birimler bölgenin korunması ve İslamlaşmasını sağlamış, daha sonraları buralardan, bir kısmı Rabat gibi şehir, bir kısmı da Murabıtlar gibi bağımsız birer devlet hâline gelmiştir.

İslam şehirlerinden bazıları, siyasi, ekonomik ve özellikle coğrafi şartlara yenik düşerek zamanla ya tamamen harabeye dönüşmüş (Kufe, Yaşıt, Fustat, Samena ve Medinetu'z-Zehra gibi) veya kısmen terk edilerek eski önem ve canlığını kaybetmiştir.

c) İslam Şehrinin Fiziki Unsurları

İslam şehrinin fiziki oluşumunda, diğer bazı medeniyetlerde görülen bir merkezi planlayıcı kişi veya kurumdan söz edilemez. Kısmen muhtesip şehrin imarı ile ilgili görevler üstlenmişse de bu şehrin fiziki unsurlarını ve gelişim aşamalarını kapsamamaktadır. Bu durumda İslam şehri fiziksel olarak şehri kuran ve orada yaşayan halkın sosyal ve kültürel anlayışları ve ihtiyaçları ile şekillenmiştir. Bu da İslam'ın getirdiği değerler, Arapların geleneksel sosyal ve kültürel anlayışları ile yerel halkların kültürleridir. Bunlardan birinci faktör olan İslami değerler İslam şehirlerinin fiziki ve fonksiyonel oluşum ve gelişiminde dominant durumdadır. Bu sebeple İslam şehirlerinin çoğunda birbirine benzer planlar ortaya çıkmıştır.

İslam şehirleri *kültürel (dinî) merkez mabet/cami, yönetim merkezi/dâru'l-imâre, ekonomik merkez/pazar* ve *mahalleler* gibi temel unsurdan meydana gelmektedir. Ancak bu, İslam şehrinin çok merkezli olduğu anlamına gelmemektedir. İlk İslam şehirleri daima tek merkezlidir.

Kültürel (Dinî) Merkez: İslam şehrinde hâkim unsur, işlevleri ile şehrin kalbi durumundaki mescid-i cuma/camidir. Benzeri durum aslında fetih yoluyla ele geçirilen şehirler için de geçerlidir. Fethedilen şehrin merkezindeki eski mabet camiye dönüştürülmüş ve şehir buna göre geliştirilmiştir. Şam ve Kurtuba şehirleri bunun örnekleridir. Müslüman Türkler de fethettikleri şehirlerin

merkezindeki mabedi, daha çok *Fetih Camii* adıyla İslam mabedine çevirmişlerdir. Osmanlılarda fethedilen bir gayr-i müslim beldenin en büyûk mabedini camiye tahvil etmek âdetti. Bunun en açık örneği İstanbul Ayasofya'dır.

Cami, şehrin maddi ve manevi gelişimini etkilemiştir. Cami, herkesin kolay ulaşabilmesi, herkese eşit mesafede olması için merkezde konumlandırılmıştır. Şehir bir daire gibi mabedin etrafında gelişmiştir. Kuşkusuz bu uygulamanın örneği Mekke'nin ortasında yer alan Kâbe'dir. Zaten Müslümanlar yeni kurdukları şehirlerde çoğu zaman önce mabedi inşa etmişlerdir.

İslam şehirlerinin bu niteliği İslam'ın tevhid ve cemaate verdiği önemin de bir gereği ve göstergesidir. Toplumsal bir birlik/cemaat olan İslam ümmetinin oluşumu ve muhafazasında cami önemli rol üstleniyordu. Cami, ibadet mahalli olma yanında eğitimin yapıldığı, hatta şehrin güncel haberlerinin konuşulduğu, tartışıldığı, aynı zamanda büyük sivil toplantıların yapıldığı yerdi. Erken dönem İslam toplumunun toplantılarını cami avlusunda yapması, buraya toplumun bütün katmanlarının katılabilmesi ve söz söyleyebilmesi cemaat oluşumunu hızlandırıyordu. İslam toplumu, bu birlikteliğin artmasıyla şehirleşmeyi tamamladı.

Yönetim Merkezi/Dâru'l-İmâre: İslam şehrinin merkezindeki ikinci temel unsur yönetim merkezi olan Dâru'l-İmâre'dir. Başlangıçta Dâru'l-İmâre ile cami birbiriyle iç içedir. Hz. Peygamber Mescid-i Nebevi'yi hem mabet hem de yönetim merkezi olarak kullanmıştır. Hz. Ömer döneminde ise vilayetlerdeki yönetim merkezleri, hemen mescidin yanında yapılan ayrı bir binaya taşınarak kısmen mabetten uzaklaşmıştır.

Bu gelenek Emeviler ve Abbasiler zamanında da devam ettirilmiştir. Mesela Emevi valisi Haccâc 83/702'de Vasıt'ı, Abbasi halifesi Mansûr 148/765'te Bağdat'ı kurarken bu geleneğe uymuşlardır. Ancak kimi zaman Emevilerin kısmen zevk, kısmen de güvenlik gerekçesi ile çöl saraylarına çekilmeleri, yönetim merkezlerinin şehir merkezinden ve camiden uzaklaştıklarını göstermektedir.

İslam şehrinde, esas olarak, idari mekân/saray veya yönetim konakları şehirde hâkim fiziki unsur hâline gelmemiştir; genellikle dinî merkez yanında daha mütevazı olarak kalmıştır.

Ekonomik Merkez/Pazar: İslam şehirlerinde ekonomik merkez olan pazar da hemen caminin yanında, şehrin merkezinde kurulmuştur. Bu öylesine bir yakınlıktır ki pazarın gürültüsü zaman zaman vali ve cami cemaati tarafından şikâyet konusu olmuştur.

Pazar ile mabet birlikteliğinin temel esprisi ekonomik bir faaliyet olan ticaret ile ibadetin, yani dünya ile ahiret kazancının birlikte götürülmesi isteği ve ihtiyacıdır. Bunun yanında vakit namazları ve özellikle cuma namazlarında mabette toplanan insanlar aynı zamanda müşteri potansiyelidir; bunu, tacir kaçırmak istemeyecektir.

Haftalık pazar yerlerinin ve ticari emtianın korunması için pazar yerinin duvarla çevrilmesi, zamanla bir ticari mübadele merkezinin şehir hâline gelmesini de sağlayabiliyordu.

İslam toplumunun ekonomik ve kültürel gelişmesine paralel olarak pazarlar da ihtisaslaşmış, *sûk* tabir edilen çarşılar kurulmuştur. Bu çarşılar aynı zamanda şehir halkının refah durumunu, zevklerini, ekonomik ve estetik ilgi alanlarını da göstermektedir. Bu çarşılardan bazıları şunlardır: Süku'l-Haddâdîn (Demirciler çarşısı), Süku'l-Bezzâzîn (Dokumacılar çarşısı), Süku's-Sarrâcîn (Ayakkabıcılar çarşısı), Süku'l-Harrâzîn (İpekçiler çarşısı), Süku'l-Tahhânîn (Tatlıcılar çarşısı) Süku'l-Hellâlîn (Sirkeciler çarşısı), Süku's-Sevîk (Tahıl ve un çarşısı), Süku'l-Varrâkîn (Kâğıtçılar, Kitapçılar çarşısı), Süku'l-Attârîn (Attarlar çarşısı), Süku'l-Bekkâlîn (Sebze, Meyve çarşısı), Süku'l-Cezzârîn (Kasaplar çarşısı), Süku'd-Decâc (Tavuk, hindi çarşısı), Süku's-Senânîr (Evcil hayvanlar çarşısı) Süku's-Sarrâfîn (Sarraflar çarşısı).

Mahalleler

İslam şehirleri küçük yerleşim birimleri olan mahallelere ayrılmıştır. Mahalleler, merkezden çevreye doğru fiziki bakımdan birbirinden müstakil farklı üniteler hâlinde konumlanmıştır. Bunun en temel sebebi Arapların kabileler hâlinde yaşama alışkanlıkları ve istekleridir.

Müslüman mahallelerinin özelliklerinden biri kendi içinde yeterli, güvenli, dış saldırı ve tecavüzlere karşı korunmuş mekânlar olmalarıydı. Evler doğrudan sokağa açılmaz, sokağı sınırlayan du-

var gerisindeki avluya açılırdı. Bunun temel amacı aile mahremiyetini, özgün ve özgür yaşama alanını korumaktı.

Bunlara ilaveten İslam şehirlerinde hamam, mezarlık ve türbeler, parklar ve bahçeler ve spor eğlence alanları mevcuttu. İslam şehirlerinin çoğu güvenlik gerekçesi ile hendek veya surlarla çevrili idi ve şehir kapıları vardı.

İslam şehrinde meydanın işlevi Grek, Roma veya İran şehir meydanlarından/agoralardan farklılık arz etmektedir. Agoralar büyük ölçüde ticaretin yapıldığı mekânlar idi. Oysa İslam şehirlerinde meydanlar büyük ölçüde askerî törenler veya askerî toplanma mekânları olarak hizmet verdiği gibi şehre uzaktan gelenlerin bineklerini bıraktıkları yerler olarak da karşımıza çıkmaktadır.

d) İslam Medeniyeti Çerçevesinde Türklerin Şehir ve Şehirleşme Tecrübesi

Türkçede büyük yerleşim yeri için kullanılan en eski kelime Ordubalık, Beşbalık örneğinde olduğu gibi *balık(ğ)* idi. Daha sonra Soğdcadan *kent* kelimesi alındı. Semerkand, Beykent, Özkent gibi. İslam medeniyeti dairesine girildikten sonra da *şehir* kelimesi kullanılmaya başlandı.

Türkler göçebe olmakla birlikte şehir kültürüne de uzak değillerdi. Yaylak ve kışlaklarında oturma mekânları vardı. İslam'ın, Türkleri hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçirdiği, şehirlileştirdiği bilinmektedir. Bu süreçte Türkler bir yandan eski şehirlerini İslami unsurlarla zenginleştirirken bir yandan da İslam şehir geleneği çerçevesinde yeni yerleşim merkezleri kurmuşlardır. Bu süreç Abbasiler döneminde hız kazanmıştır. 10. yüzyıldan itibaren, Türkistan'da görülen nüfus artması, şehirleşmeyi hızlandırırken bir yandan da şehirlerde varoş bölgelerini oluşturmuştur.

Türk İslam Şehrinin Fiziki Temel Unsurları: Türk şehri, İslam öncesindeki *kale, şehristan* ve *rabad* unsurlarını İslami dönemde de geliştirerek devam ettirdi. Daha sonra bunlara en önemli unsur olarak *cuma camii* eklendi. Bu unsurları Buhara, Semerkand, Merv, Tebriz ve Tirmiz'de görmek mümkündür. Bu üç kademe birbirini saran üç kuşaktan oluşurdu.

İslami dönem Türk şehirlerinin en özgün unsurlarından biri mahalledir. Türk mahalle mimarisinin temel esasları şunlardır:

1. Komşuluk hukukuna riayet edilir.

2. Estetiğe önem verilir; dışarıdan bakanların göz zevkini okşar.

3. Çocuk oyun alanları ev halkının görebileceği yerde bulunurdu.

Mahalle kendi içinde bir hayat alanı olduğu için ihtiyaçlar da orada karşılanıyordu. Mahallenin vazgeçilmez unsurları cami/mescit, tekke/türbe, kıraathane, bakkal, marangoz, berber ve tamirciler idi.

Mahalle içinde insanlar arası ilişkiler ile evlerini yaparken, yani şehri kurarken de cemaatin muvafakati esas alınırdı. Zira Müslüman Türk, halkın "Hak" ifade ettiğini kabul eder. Türk İslam mahallesi, dayanışma, fikir alışverişi ve sosyal organizasyonu esas alırdı. Herkes komşusu ile beraber yaşayacağının idraki içinde komşusuna göre evini yerleştirirdi. Osmanlı mahallesi herkesin birbirini tanıdığı, âdeta bin kişilik büyük bir aile idi. Herkes birbirinin hakkını korur, canından, malından, dininden, aklından ve namusundan/neslinden emin olurdu.

Türk İslam Evi: Türk İslam evi Türk hakan çadırı, otağın gelişmiş şeklidir. Oda kelimesi de otağdan gelmektedir. Otağ iki odadan/bölmeden oluşuyordu. Bunların arasında da "hayat" denilen bir mekân ve önde de bunları birleştiren bir yer bulunuyordu. Sonra ekonomik ve toplumsal gelişme ile birlikte otağ yerden biraz yükseltildi. Daha sonra iki odaya bir veya iki tane daha eklendi. İhtiyaç hâlinde başka odalar da eklenerek eski otağ, bildiğimiz Türk İslam evi hâline geldi.

Türk İslam evi cennet köşklerinden bir köşk olarak tasavvur edildiğinden evde yeşillik ve suya muhakkak yer verilmiştir.

Türk İslam evinde mahremiyet esastı. Bu yüzden her şeyden önce hayatın geçtiği iç bahçe/avlu bir duvar ile dışarıdan ayrılıyordu. Selamlık odası özel bir yere yerleştiriliyordu. Harem, mahrem olan selamlık bahçesinden de ayrılabiliyordu. "Bahçesiz ev" Türk'ün düşüncesine göre "üryan kişi" gibi idi.

Türk evinde su da önem taşıyordu. İç avluda mutlaka bir ha-

vuz, kuyu veya çeşme bulunurdu. Hatta bazı evlerin odalarında da küçük bir havuz veya fıskiyeye rastlanmaktadır.

Türk İslam evi esas itibarıyla tek kattı. İhtiyaç hâlinde bir veya iki kat daha eklenebilirdi.

Türk evi cumbalı, kanatlı ahşap yapılardır. Pencereler, tabiatı görebilmek amacıyla alçak yapılmıştır. Cumbalı evler, ev hanımının sokaktaki çocuğunu görüp murakabe etmesine imkân veriyordu. Cumba, günümüz tek yönlü balkonlarına nazaran çok geniş bir manzara imkânı ve kabiliyetine sahipti. Aynı zamanda sıcak iklimlerde de evi aşırı sıcaktan korumaktaydı.

VAKIFLAR

Vakıf kurumu, Müslümanların medeniyete önemli hizmetlerinden biridir. Sosyal yardımlaşma ve dayanışmaya büyük önem veren İslamiyet bunu vakıf kurumu ile en yüksek düzeye çıkarmıştır.

İslam medeniyetinde vakıf, bir malı insanların yararına olmak üzere Allah yoluna adamaktır. Söz konusu vakfın nasıl işletileceğini belirten belgeye *vakfiye* veya *vakıfname* denir.

Dünyada farklı zaman ve mekânlarda yaşayan toplumlar vakıf kurmuşlardır; ancak Müslümanlar bu konuda daha da ileri gitmişlerdir. İslam'ın zekât, sadaka-i câriye, karz-ı hasen, infak, inam ve ihsan gibi değerleri Müslümanları vakıf kurmaya yöneltmiştir. Bunun yanında lüks ve israfın yasak olması da Müslümanları vakıf kurmaya teşvik eden etmenler arasındadır. İslam medeniyetinin dinî, ahlaki, sosyal, ekonomik ve kültürel ihtiyaçlara verdiği cevaplar/değerlerin Müslümanlarda vakıf düşüncesinin doğuşunu hazırlayan temel dinamikler olduğu söylenebilir.

Vakıfların hizmet sahaları bir ölçüde vakfın doğuşuna zemin hazırlayan temel dinamikleri de göstermektedir. İslam dünyasına baktığımızda vakıf sadece dinî konularda değil, bugün modern devletin görevleri arasında sayılan eğitim, bayındırlık, sosyal yardım gibi alanlarda da hizmetler vermiştir. Vakıf düşüncesinin temel dinamiklerini oluşturan değerleri, eserden müessire giderek, *dinî, ahlaki, ruhi/psişik, ekonomik, toplumsal, siyasal* ve *kültürel* olarak, keza verdikleri başlıca hizmetlere göre *dinî, sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve askerî* olarak tespit edebiliriz.

Vakfiyeler üzerinde yapılacak kısa bir araştırmada "Kur'an, hatim, hadis, (Buhârî-i Şerîf), mevlit okunması, kelime-i tevhid getirilmesi, salavat getirilmesi, mübarek gecelerde kandil yakılması, aşure ve helva yapılması, tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerin tedrisi, kurban kesilmesi, çeşitli hastalıklar için ilaç tedariki, müflislerin hapisten kurtarılması için kaynak ayırma, cenazelerin defni için kaynak ayırma, yiyecek dağıtımı, soğuk su sağlamak için kar tedariki, çocukları mesire yerlerine götürme, çocuklar için eğitim yardımı, çocuklara bayram topu alma, yetimlere aylık bağlama, kızlara çeyiz yardımı, su ve meşrubat dağıtımı, hayvanlara gıda tedariki, kalem kâtiplerinin doyurulması" gibi hizmetler göze çarpmaktadır.

A) Vakıf Düşüncesini Doğuran Temel Dinamikler

Dinî ve Ahlaki İhtiyaçlar ve Değerler: Ruh ve bedenden oluşan insanın ruhi ihtiyaçları büyük oranda dinî ihtiyaç olarak da adlandırılabilir. Vakfın ilk nüvelerinin dinî kurumlar veya kavramlar etrafında oluşması, vakıf düşüncesinde dinin rolünü açıkça göstermektedir. Zira tarihî kayıtlardan ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla vakıf önce dinî olarak başlamış, daha sonra çeşitlenmiştir. Bu kategoride konu, Allah sevgisi ve O'na yaklaşma arzusu ile dünya ve ahiret telakkisi açılarından ele alınabilir.

Allah Sevgisi ve O'na Yaklaşma Arzusu: Allah'a yaklaşmak/takarrüp, rızasını ve lütfunu kazanmak, O'na sevgi göstermek insanlığın en kadim ihtiyaçlarındandır. İnsanlar bu ihtiyacı karşılamanın en iyi yollarından birisi olarak vakfı bulmuşlardır. Diğer kültür ve medeniyet dairelerinde olduğu gibi İslam medeniyetinde de vakfın doğuşunda Allah sevgisi en başta gelen amil olmuştur.

Yaratandan dolayı yaratılanı hoş görme ilkesi Allah sevgisinin sosyal boyutudur. Merhamet, insaf, adalet, nezaket, zarafet, iyilik ve yardım gibi yüce duyguların kaynağı olan sevgiye sahip kişi evreni sevmek gibi yüce bir duyguya ulaşabilir. Bunun akabinde kişi, insan, hayvan, ağaç, bitki çevre gibi unsurlara yönelik vakıflar kurabilir.

Allah sevgisinin gereklerinden ve tezahürlerinden birisi ibadettir. Kur'an'a göre insan Allah'a ibadet etmek için yaratılmıştır (51/Zâriyât, 56). Bazı düşünürler Allah'a hizmet ve ibadeti *bedenle ya-*

pılanlar (namaz ve oruç gibi), *nefisle/akılla yapılanlar* (sahih inanç, marifet, hakikat, tabiattaki ayetleri tefekkür, Allah'ın ihsanını tezekkür gibi) ve *halk ile ilişkilerde yapılanlar* (insaf ve adalet üzere olmak, sevmek, emanetleri yerine getirmek, nasihat etmek, dini ve milletin namusunu korumak gibi) şeklinde sınıflandırmışlardır. Bunların her birisi zamana ve zemine göre vakıf kurumunun doğuşuna temel teşkil etmiştir.

Bedenle ve Nefisle/Akılla Yapılan İbadetler: İnsanoğlu Allah'a yakın olabilmek için bazı ibadetlere yönelmiştir. Toplu ibadet ihtiyacı, temeli vakıf özelliği taşıyan ibadethaneyi doğurmuştur. Genel anlamda ibadethaneler, bir anlamda kamunun müşterek yararlandığı; kimsenin tasarrufunda veya mülkünde olmayan yerlerdir. Bu yönüyle vakıf özelliğini taşımaktadır.

Halk ile İlişkilerde İbadetler: Allah'a takarrübün bir diğer şekli, O'nun kullarına yaklaşmakta da kendini gösterir. Halk ile ilişkiler şeklinde yapılan ibadetler de vakıf düşüncesinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Allah'a ibadet etmek için yaratıldığının bilincinde olan insan, amel-i salih dediğimiz tutum ve davranışlarına ibadet özelliği kazandırmaya çalışır. Bu bağlamda İslam'ın *zekât, sadaka, birr, sadaka-i câriye, hayır, teavün, karz-ı hasen, infak, in'am, it'am* ve *ihsan* gibi amel-i salihler Müslümanlarda vakıf kurma bilincini oluşturan değerlerden bazılarıdır.

Dünya ve Ahiret Telakkisi: İslam kültüründeki dünya ve ahiret telakkisi vakıf düşüncesinin temel dinamikleri arasında yer almıştır. Vakfiyelerde sıkça geçen ahiret telakkisi bu çerçevede cennete nail olma ümidi, cehennem azabından korunma kaygısı, dünya hayatının fâniliği fikri, vakıf bırakanın zihnî arka planını kısmen göstermektedir. Dünya hayatını fâni ve ahiretin tarlası gören Müslüman, geleceğe hazırlık niyetiyle vakıf yapmaya yönelmektedir. Çoğu vakfiyelerin giriş kısmında dünya hayatının fâniliği, ölüm gerçeği ve ahiretin bakiliği vurgulanmıştır.

Ahlak Telakkisi: Mekârimü'l-ahlâk'ın temel değerleri arasında yer alan *cömertlik, ihsan, şefkat, merhamet, hamiyet, mürüvvet, muadelet* ve *uhuvvet* de vakıf düşüncesinin doğuşunu hazırlayan dinamiklerdendir. Söz konusu değerlerin çoğunu kapsayan cömertlik, hemen her toplumda görüldüğü gibi Müslümanların da en önemli

değerleri arasında yer almıştır. Başta Kur'an ve hadisler olmak üzere İslam kaynaklarında konu üzerinde ısrarla durulmuştur.

Ruhi/Psişik İhtiyaçlar ve Değerler: İnsanın önemli bir yönü de ruhi/psişik yapısıdır. İnsan, psişik bakımdan çelişkilerle dolu bir varlıktır; hayrı da şerri de kendini de başkalarını da düşünür. İnsanın ihtiyaçları arasında yer alan mutluluk, bireysel tatmin, iç huzur, kendini gerçekleştirme, kendisinden sonra iyi ad bırakma, ölümsüzleşme/ebediyen yaşama gibi ruhi arzular vakıf kurma düşüncesinin temel dinamikleri arasında sayılabilir. Bunlardan bencillik, gurur, büyüklenme, övünme, iktidar hırsı gibi yerilen tavır ve davranışların vakfiyelerde yer almamakla beraber vakıf bırakanı harekete geçiren temel dinamiklerden olduğunu söyleyebiliriz.

İnsan ve Doğa Sevgisi: Kişide vakıf düşüncesini besleyen kaynaklardan birinin de insan ve doğa sevgisi olduğu söylenebilir. Müslüman ahlakçılar insan ve doğa sevgisinin kişiyi iyiliğe yöneltme özelliğine dikkat çekmişlerdir.

Ekonomik Telakkiler: Ekonomik ihtiyaçlar ve değerler de iki yönüyle vakıf kurmayı gerekli kılabilir. Ekonomik durumu zayıf olanlara yardım etme saiki yanında kimi insanlardaki çok mal kazanma hırsı, servet artırma arzusu, servet teşhiri ve harcama duygusu da vakıf düşüncesinin dinamikleri arasındadır.

Çok mal kazanma, servetini artırma ve sonraki kuşaklara aktarma; servetini dokunulmaz kılarak geleceğini emniyet altına alma arzusu da vakıf düşüncesini doğuran amillerdendir. Müsadere, tebdil ve tağyirden korunma, vakfiyeye aykırı hareket edilmedikçe mütevellilerin değişmeyeceği teminatı vakıf bırakanı bu yöne sevk etmiştir.

Öte yandan ekonomik faaliyetlerin bir türü olan ticari hayatı canlı tutmak gibi ihtiyaçlar da vakıfları harekete geçirmiştir. Ticari yollar üzerindeki hanlar ve kervansaraylar bu düşüncenin ürünü olduğu gibi *ibnu's-sebil* kavramı da ticari hayatı korumaya yönelik vakıfların fikrî temelinin oluşmasına önemli katkı sağlamıştır.

İnsanın Toplumsal Sorumluluğu: İnsan taban medeni bir varlıktır; toplumsal yardımlaşmaya/teavüne ihtiyacı vardır. İslam düşünürleri teavünü toplumsal hayatın bir gereği ve mutlu olmanın bir yolu olarak görmüşlerdir.

Toplumsal Huzur ve Barış İhtiyacı: Gelir dağılımı adaletsizliğinin sonucu olarak ortaya çıkan sınıf çatışmalarını önlemek ve sosyal barışı sağlamak büyük ölçüde kişisel serveti toplumsallaştırmakla mümkündür. Bu ihtiyacı gören zenginlerden bir kısmı vakıflar kurmuşlardır. Vakıf bırakanların çoğu, kuşkusuz zengin tabakayı oluşturan hükümdarlar, hanedan üyeleri, yüksek bürokrasi, vezirler, beyler, zeamet ve has sahipleri idi. Bunlar "hayırsever" adını alarak, iktidarlarını meşrulaştırmak, halkın sevgisini kazanmak, toplumsal barışa katkı sağlamak için vakıflar yapmışlardır.

Ulema, meşayıh, duahanlar (duaguyan) vb. zümreler zenginleri vakıf yapmaya teşvik ediyorlardı. Çünkü bu zümreler bir yandan kurulan vakıflardan yararlanırken diğer yandan kendi öğretilerini yayma imkânına da kavuşmuş oluyorlardı.

Siyasal İhtiyaçlar ve Değerler: Özellikle yönetici sınıfın kurduğu kimi vakıflar devlet millet kaynaşmasına katkıda bulunmuş, yöneten yönetilen arasındaki ilişkileri güçlendirmiştir. Bu uygulama bir yandan sosyal bünyeyi güçlendirip, istikrarlı hâle getirirken bir yandan da devletin yüceliğini, alicenaplığını ve adaletini tebarüz ettirmiştir. Ünlü Selçuklu veziri Nizâmu'l-Mülk vakıf destekli Nizamiye medreselerini kurarken Sultan Melikşah'a, "Ey âlemin sultanı! Ben sana öyle bir manevi ordu vücuda getirdim ki onların duaları arşa ve Allah'a kadar yükselir." diyerek bu kaynaşmaya atıfta bulunmuştur.

Stratejik İhtiyaç: Vakıflar, Türk şehirlerinin kurulup gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Fethedilen şehirlerin yenileştirilmesi ve Türk şehri hâline gelmesinde, özellikle de yeni kurulan şehirlerde vakıf kurumu ve hizmet binalarının rolü büyük olmuştur. Osmanlılar da iskân siyaseti çerçevesinde vakıflardan yararlanmışlardır. Fethedilen bölgelerde devlet üst düzey yöneticileri çeşitli fonksiyonları haiz vakıflar kurup âlim/müderris, mutasavvıf/şeyh, din görevlileri (imam, vaiz vs.) istihdam ederek buralara, öğrenciler ve müritlerin yanında halkın gelmesini sağlamışlardır. Çok sayıda Müslüman Türk nüfus bölgeye kaydırılmış; vakıflar vasıtasıyla rehabilite edilerek söz konusu coğrafya İslamlaşmıştır. Başta ribatlar olmak üzere bazı vakıflar da sınır güvenliğini sağlamak ihtiyacından doğmuştur.

Kültürel İhtiyaçlar ve Değerler: İnsanlığın ilerlemesini sağlayan bilim sevgisi ve öğrenme merakı tarihin her döneminde saygı, sevgi, güç ve iktidar aracı olmuştur. Bu niteliklere sahip olmak isteyen kişi kendisi bilim yapmak için vakıf kurabileceği gibi başkalarının çalışmasına destek de verebilir. Bunun en açık örneklerinden biri vakıf kütüphanelerdir. İslam medeniyetinde kitap en muteber vakıflar arasında sayılmıştır. Bugün bile hemen bütün camiler ve mescitlerdeki kitapların üzerinde "vakıftır" ibaresini görürüz. Bu konuda Müslümanlar çok çaba harcamışlar, insanlığa hizmet edecek kütüphaneler kurmuşlardır. Bunun yanında bilim insanlarını doğrudan gelir ile destekleyen vakıflara da rastlamaktayız.

İnsanın dinî, ruhi, ahlaki erdemlerinin çoğunu kazanmasının en temel yolu olan eğitim, zaruri ihtiyaçlardan addedilir. Yakın tarihlere kadar eğitim de devletin görevleri arasında sayılmadığından bu ihtiyaç sivil girişimlerle vakıflar tarafından karşılanmıştır. Vakıflar, eğitimi, altyapı, ders araç gereçleri, öğretim kadrosu ve hizmet kadrosu olmak üzere baştan sona finanse etmiştir.

B) Vakıfların Hizmet Alanları

Vakıflar sadece dinî konularda değil, bugün modern devletin görevleri arasında sayılan eğitim, bayındırlık, sosyal yardım gibi alanlarda da hizmetler vermiştir. İslam medeniyetinde ortaya çıkan vakıflar hizmet sahalarına göre şöyle sınıflandırılabilir:

1. Din hizmeti verenler.
2. Eğitim hizmeti verenler.
3. Ekonomik hizmet verenler.
4. Sivil ve askerî hizmet verenler.
5. Sosyal hizmet verenler.
6. İnsan hakları sahasında hizmet verenler.
7. Spor hizmeti verenler.
8. Hayvanlara hizmet verenler.

Bu alanlardaki hizmetlerden bazıları müşahhas olarak şöyle sıralanabilir:

1. Dul kadınlar ve kimsesiz çocuklar için bakımevi açmak.
2. Öksüz çocuklara sütanne tutmak, bayramlarda çocukları sevindirmek için top almak.
3. Halkın alışverişte aldatılmaması için çarşı pazar yerlerine ölçü tartı aletleri koymak.
4. Yoksul kızlara çeyiz hazırlamak ve düğünlerini yapmak.
5. Hapishanelerdeki mahkûmlara çeşitli yardımlarda bulunmak.
6. Çalışamayan yaşlı ve sakat meslek ve sanat erbabına yardım etmek.
7. Halka yararlı kitaplar yazdırmak ve bedava dağıtmak.
8. Kışın et fiyatlarının artmaması için tedbirler almak.
9. Hatim, mevlit, aşir, Buhârî-i Şerîf okutmak.
10. Fakirlere yemek yedirmek.
11. Fakirlere odun ve kömür almak.
12. Sıcak günlerde şerbet, soğuk su ve kar dağıtmak.
13. Çocuklar için oyun yerleri açmak, kitaplar almak.
14. Yetimlere aylık bağlamak.
15. Askeri donatmak.
16. Donanmaya yardımda bulunmak.
17. Kışın geçit vermez ıssız yerlere sığınacak yerler yapmak.
18. Yollarda halka zarar veren, sağlığını tehdit eden unsurları ve engelleri kaldırmak.
19. Kış aylarında kuşları, hasta ve garip leylekleri beslemek ve tedavi etmek.
20. Sahipsiz kedi ve köpekleri doyurmak idi.

Bunlara ek olarak vakıflar Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında da büyük rol üstlenmiştir. Vakıflar Türk dünyasında siyasi, dinî, sosyal ve kültürel iş birliğinin sağlanmasına da hizmet etmiştir.

C) Bazı Vakıf Kurumlarından Hizmet Örnekleri

İmarethaneler: Yoksullara iaşe ve ibate temin etmede en önemli vakıf kuruluşlarından biri imarethaneler idi. İmarethaneler, eğitimden yol hizmetlerine kadar pek çok alanda hizmet vermiştir. Bun-

lar, zamanla aşevinden cami, medrese, hastane, mektep, kervansaray, kütüphane, hankâh ve hamamı da içine alan, küçük bir köy büyüklüğünde külliye hâline gelmiştir.

Osmanlılarda ilk imarethaneyi İznik'te Orhan Bey (1326-1359) kurmuştur. Onun oğlu Sultan Murad da kurduğu imarethanelerin iyi hizmet verebilmesi için zengin vakıflar tahsis etmişti. Söz gelişi, kaplıca imarethanesi ile ilgili 787/1385 tarihli vakfiyede, hiç kimsenin imarethaneye inmekten men olunmaması, gelenlere en güzel şekilde hizmet edilmesi, hizmette özellikle kalpleri kırık fakirlere itina gösterilmesi, imarete inenlerin üç gün minnetsiz kalmasının sağlanması, daha fazla kalacakların durumunun mütevelli tarafından görüşülmesi öngörülmektedir.

İmaretin hizmet alanı çok geniş olmakla birlikte esas görevi muhtaçlara yemek vermekti. 18. yüzyıl sonlarında yalnızca İstanbul'daki imarethanelerde her gün 30.000 fakire yemek ikram ediliyordu. Bazı imaretler yemek yanında muhtaçlara, gelirine göre adam başına 3-10 akçeye kadar para veriyordu. Yemek hizmetinin en yüksek düzeyde olması için azami dikkat sarf edilirdi. Yemeklerin kaliteli olması için özel görevliler ve uzmanlar istihdam edilirdi. Söz gelişi, bir keresinde Bursa'daki bir imarette verilen yemeğin bozulmasından haberdar olan İstanbul yönetimi Bursa kadısına yazarak, mütevellinin imarette pişirilen yemeklerin kaliteli olmasını, en iyi etin alınmasını sağlamasını istemiştir.

Hastaneler: İslam vakıflarının finanse ettiği önemli kurumlardan biri de hastanelerdir. Çünkü İslam, insanların canını ve sağlığını korumayı temel amaçlarından biri olarak ilan etmiştir. Hastaneler ayrım gözetmeksizin herkese hizmet vermiştir. Söz gelişi, Memluk Türk devleti tarafından Kahire'de kurulan Kalavun hastanesinin vakfiyesinde şu hükümlere yer verilmiştir:

"Bu hastaneyi erkek ve kadın, zengin ve fakir, Kahire içinde ve civarında, yerli ve yabancı, ırk ve hastalık farkı gözetilmeksizin Müslümanların tedavisi için yapıyorum. Yaşlı ve genç, erkek ve kadın fakir hastalar, iyi olup şifa buluncaya kadar tedavi için burada kalırlar. Burada tedavi için hazırlanan ilaçlar sarf edilir ve bir karşılık şart koşulmaksızın uzağa, yakına, tanıdığa, tanımadığı dağıtılır.

Mütevelli (vakıf yönetimi) her hastaya durumuna göre yatak ve di-

van hazırlar. Bu hastanede yiyecek işlerine bakan kimse hastalar için tavuk ve piliç eti hazırlatır ve her hasta için pişirilen hususi bir tepsiye koyar; başka hastalarınkine karıştırmaz, üzerini örter, hastaya ulaştırır.

Mütevelli, bu vakfın gelirinden tayin ettiği doktorların maaşını verir. Doktorlar, toplu ve nöbetleşe hastalara bakarlar; hallerini, hastalıklarını sorarlar. Her hasta için uygun şurup, yiyecek ve diğer şeyleri bir tabelaya yazarlar. Toplu ve nöbetleşe her gece hastanede yatarlar ve tedavi işini görürler. Bu muameleyi yaparken de nazik davranırlar.

Fakir bir kimse evinde hasta olursa, mütevelli, fazla kısıtlamaya kaçmadan ona muhtaç olduğu şurup, ilaç, macun ve diğer şeyleri sarf eder."

D) Vakıfların Yönetimi

Vakıfları, vakfedenin isteği doğrultusunda oluşturulan mütevelli heyeti, vakıf senedine uygun olarak yönetirdi; ancak kimi zaman mütevellilerin yanlışları ortaya çıkınca merkezi otoriteye bağlı kadı tarafından uyarılırlardı. Bazen de devlet doğrudan doğruya vakıfların yönetimine el koyardı. Söz gelişi, Osmanlılarda büyük gelişme gösteren vakıflar zaman içinde suistimallerle yıpratılmıştı. 2. Mahmud, 1826'da, vakıfları maksadına uygun olarak yönetecek bir Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurmuştu. Bununla beraber vakıflardaki gerileme durdurulamamış, Tanzimat döneminde de devam etmişti. 2. Meşrutiyet ile birlikte Evkaf Nezaretine bağlı vakıflara ait işlenmeyen topraklar, harap binalar ve arsaların satılarak gelirlerinin cami, mektep, medrese ve hastaneler yapmak için harcanmasını öngören kanun çıkarılmıştır.

Cumhuriyet döneminde vakıfların maksatlarına uygun çalışması için bazı düzenlemeler yapılmıştır. 3 Mart 1924'te Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bugün vakıflar bu temel ilkeler çerçevesinde yönetilmektedir. Osmanlılar döneminden kalan vakıfların yanında günümüzde de yeni vakıflar kurularak toplumun hizmetine sunulmaktadır.

İSLAM MEDENİYETİ VE TÜRKLER

A) Türklerin İslam Medeniyetindeki Yeri

Türk kültürünün bağlı olduğu medeniyet İslam medeniyetidir. Türk milletinin son bin yılı aşkın tarihi, Türk kültürünü oluşturan büyük eserlerin ilham kaynağının ve Türk toplumunun sosyolojik temelinin İslam medeniyeti olduğunu ortaya koymaktadır. İslamiyet'i kabulünden bu yana Türk milletinin ruhu bu dinin her zaman temel ilkeleri ile şekillenmiştir. Bu kaynak ve bu kaynağın verdiği enerji ve ilhamla, Türkler arasında çok değerli kültür öğeleri topluma yerleşmiş, yüksek düzeyli çalışmalar yapılmış ve ürünler ortaya konulmuştur. Çünkü böyle bir kaynak ve bu kaynağın verdiği enerji olmadan değerli kültür öğeleri topluma yerleşemez ve yüksek düzeyli çalışmalar sürdürülemezdi.

İslamiyet'i kabulünden bu yana, Türkler arasında bilimin gelişmesi, toplumsal huzurun ve istikrarın sağlanması, kişiliğin gelişip olgunlaşması ve büyük sanat eserlerinin meydana getirilmesi bu medeniyet kaynağının bilincinde olunması sayesinde gerçekleşmiştir. Bilimde, felsefede, sanatta değerli yenilikler, İslam medeniyeti içinde ve ışığında filizlenmiştir. İslam medeniyeti Türk milletine azim aşılamış, kamu bilinci oluşturmuştur.

İslam medeniyetine dâhil olmakla Türkler bazı kazanımlar elde etmişlerdir. Her şeyden önce şehirleşme ve yerleşik hayata geçiş artmış ve hızlanmıştır. Yerleşik hayat tarzının hızlanmasına paralel olarak İslam medeniyeti çerçevesinde kurumlar oluşmuştur.

Ayrıca Türklerin İslamiyet'i kabulü ile birlikte yazılı kültüre ge-

çişleri hızlanmıştır. İslam medeniyeti ile birlikte Türklerin yerleşim alanları Batı'ya doğru kalıcı bir şekilde genişlemiştir; bu gelişme ile deniz hâkimiyetine geçilmiştir. Islam'dan önceki dönemlerde Batı'ya göçen Türklerin müteakip dönemlerde diğer medeniyetler içindeki durumu ile İslam dışındaki dinlere mensup Türklerin gelinen noktadaki durumu göz önüne alındığında, İslam medeniyetinin Türklere kazandırdıklarının ne ölçüde önemli olduğu görülür. Söz gelişi, Hunlar daha önce Batı'ya gelmekle birlikte siyasi hâkimiyetlerini kaybedince sosyal ve kültürel varlıklarını da kaybetmişlerdir. Öte yandan Hıristiyanlığı kabul eden Macar ve Bulgar Türklerinde de önemli ölçüde kültür ve milliyet değişiklikleri yaşanmıştır.

Türkler, İslamiyet'i kabul etmelerinden itibaren İslam medeniyetine siyasi, askerî, sosyal, ekonomik alanlarda, düşüncede, çeşitli ilim dallarında, kurumlarda ve sanat alanlarında değerli ve önemli katkılarda bulunmuşlardır. En büyük katkıları yönetim sahasında ve askerî alanda olmuştur. İslam'ı yayma ve müdafaa hususunda ciddi faaliyetlerde bulunmuşlardır.

İslam medeniyetinin tarihî süreçte karşılaştığı Haçlı seferleri, Moğol istilası ve sömürgecilik/emperyalizm gibi üç büyük ciddi dış saldırı karşısında en önemli direnişi Türkler göstermişlerdir. İslam medeniyeti, daha ziyade askerî bir meydan okuma olan ilk iki saldırıyı Türk dünyasının İslami ilkeler çerçevesinde oluşmuş dinamikleriyle aşmasını bilmiştir. Söz gelişi Osmanlı devleti Moğol saldırısını aşan ve İslam medeniyetine ciddi hamleler kazandıran çok önemli bir sentezdir. Bugün üzerinde yaşadığımız topraklar, İslam dünyasının sömürge hâline gelmeyen ve sömürgecilik/emperyalizmden kaynaklanan problemleri ve gerilimleri en az zararla aşan bölgesidir. Bu da Türklerin İslami değerleri dinamik tutmasıyla sahip olduğu kazanımın bir sonucudur.

İlimler, İslamiyet'i kabulünden sonra Türkler arasında rağbet görmüştür. Abbasiler dönemindeki ilmî gelişmeler esnasında Türk bölgelerinde kabul görmüş ya da aslen Türk sayılan, dinî ilimler alanında Buhârî, Muslim, Tirmizî, Mâturîdî; müspet ilimlerde Hârizmî, Fârâbî, İbn Sînâ gibi bir çok âlim bulunmaktadır.

Karahanlılar ve Gazneliler döneminde Türk İslam kültürü ge-

lişmiştir. Türklerin yazılı kültür alanındaki eserleri ve en eski kitapları büyük çapta İslam'ı kabul etmelerinden sonra gerçekleşmiştir. Keza kurumların oluşmasına ve sürekliliğine vesile olan şehirleşme/yerleşik hayata geçiş de öyledir. Selçuklularda Tuğrul Bey zamanından itibaren Anadolu dâhil İslam dünyasının her tarafı camiler, medreseler, kütüphaneler, tıp okulları, hastaneler, rasathaneler, hanlar, hamamlar, imarethaneler, zaviyeler ve kervansaraylarla doldurulmuştur. Düzenli ilk örgün eğitim kurumları kurulmuştur. Medreseler, Karahanlılarla başlamış, Selçuklularla gelişmiştir. Medreselerde dinî ilimlerin yanında filoloji, matematik, astronomi, tıp ve felsefe gibi ilimler de okutulmuştur. Medreselerin dışında örgün eğitim öğretim kurumları giderek her tarafta yaygınlaşmıştır. Batılıların, "Bilgin Hükümdarlar Devleti" dedikleri Timurlular devri, Türk medeniyet tarihinin Rönesans dönemidir. Astronom, hafız ve şair Uluğ Bey, sanat, edebiyat ve ilim adamı Hüseyin Baykara ve Babür Şah, bilgin Timurlu sultanlarının önde gelenlerindendir.

Türk İslam tarihinde fütüvvet, ahilik, gibi ekonomik ve sosyal kurumlar tesis edilmiştir. Bu meyanda ayrıca Türk İslam dünyasında çeşitli alanlarda vakıflar kurulmuş ve gelişmiştir. Çünkü bir medeniyet, insanlığın muhtaç olduğu kurumların varlığı ile hayatiyetini korur ve sürdürür. Sanat alanında da mimari, çinicilik, ciltçilik, hat, tezhib gibi çeşitli dallarda ilerlemeler kaydedilmiştir.

Türk milletini diğer medeniyet mensuplarından farklı kılan, ait oldukları İslam medeniyetiyle ilişkileridir. Çünkü yukarıda da değinildiği gibi, İslam, Türklerin Türklüklerini de korumalarını sağlamıştır. Türklerin diğer medeniyetler karşısında hâlâ bir gücü varsa, o da İslam'la bağı ve ondan tevarüs ettiği dinamikler/değerlerdir.

Günümüzde de Islam medeniyeti, tüm Türk dünyası için önem arz etmektedir. Bilimde, felsefede, sanatta, özetle hayatın tüm alanlarında yeni açılımlar esasen mensup olunan uygarlık içinde ve ışığında gelişir. Aksi girişimler, kısır yeniliklerden başka bir şey doğurmaz. Bu bağlamda, temel sorunların çözümünde İslam medeniyetine ait kavramlar ve tarihsel derinlikten gelen *tecrübe* göz ardı edilmemelidir.

B) Türk İslam Medeniyetinden Örnek Kurumlar

a) Yolculara Hizmet Veren Kurumlar

İslam medeniyetinde sosyal dayanışmanın gerçekleştiği toplum kesimlerinden birisi yolculardır. Kur'an'da asıl iyiliğin mahiyeti sayılırken mal harcanacak kesimler arasında yolcular da sayılmaktadır. Ganimetin beşte birinden pay ayrılması gereken kesimler ve zekât verilecek sekiz grup arasında yolcular da bulunmaktadır. Ayrıca fey gelirlerinden pay ayrılanlar arasında yolcular da yer almaktadır. Bütün bu görevlerin yanında yolculara iyi davranılması, akraba ve yoksulla birlikte yolcunun hakkının verilmesi istenmektedir.

Hz. Peygamber'in sünnetinde yolcularla ilgili hükümlere gelince, Buhârî, Hz. Peygamber'in yolcular için sadaka olarak bağışladığı bir arazi bulunduğunu rivayet etmektedir. Hz. Peygamber, mü'minin, öldükten sonra amel ve hasenatına yazılacak hususlar arasında "yolcular için inşa etmiş olduğu binayı" da saymıştır. Buhârî, zekât develerinin ve sütlerinin Hz. Peygamber döneminde yolculara hizmet için kullanılmasıyla ilgili uygulama hakkında bir bab açmıştır. Yemen'de Serat sıradağlarında oturan ve Ezd'in bir kolu olan Barık kabilesinin Medine'ye gönderdiği heyet Müslüman olunca Hz. Peygamber onlar için şu ahitnameyi yazdırır: "... Barık kabilesinin meyve ağaçları kesilmeyecek, kendileri istemedikçe vahalarında hayvan otlatılmayacaktır. Onlar da savaş ve kıtlık zamanlarında yanlarına gelen Müslümanları üç gün misafir edeceklerdir. Meyveleri olgunlaştığı zaman yolcular dalından koparmamak ve toplayıp götürmemek şartıyla yere dökülenlerden karınlarını doyurabileceklerdir." Bu uygulama bize İslam tarihinin daha sonraki dönemlerinde zaviyelerin, yolcuları üç gün ağırlamak suretiyle öşürden muaf tutulmasını hatırlatmaktadır.

Yol emniyetini sağlamak Hz. Peygamber'in gerçekleştirmek istediği hedefler arasında yer almaktaydı. Hz. Peygamber döneminde sahabiler de yolculara hizmet için hayır hasenatta bulunmuşlardır. Söz gelimi Hz. Osman kendi parasıyla satın aldığı Bi'r-i Rûme'yi hizmetine sunduğu kesimler arasında yolcuları da saymıştır.

Sosyal dayanışma alanlarından birkaçı üzerinde hizmet ver-

mekle birlikte asli hizmet alanlarından birisi yolcuları ağırlamak olan kurumlardan biri zaviyelerdir. Zaviyelerin kuruluşunu daha eski dönemlere götürenler bulunmakla birlikte, 11. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika'da çok sayıda zaviye bulunduğu görülmektedir. Bunlar, tasavvufi hayat sürdürülen, din eğitimi verilen ve bir kısmı da askerî hüviyeti olan yerlerdi; ancak 13. ve 14. yüzyıldan itibaren yolcular için bedava konaklama yerleri olmuştur. Tlemsenli bir edip olan İbn Merzûk, "Mağrip'te zaviyelerin, gelip geçenleri barındırmaya ve seyyahları yedirip içirmeye mahsus yerler olduğunu" söylemektedir.

Zaviyeler aynı dönemlerde Mısır, Suriye ve Irak'ta Abbasi halifeliğinde de kurulmuştur. 12-15. yüzyıllara ait kroniklerle İbn Cubeyr ve İbn Battüta gibi seyyahların eserlerinde bunlar hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Özellikle adı geçen iki seyyahın yolculukları esnasında zaviyelerde konaklamaları, bu kurumların işlevi hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. İbn Battüta, Lübnan'da Cebele'de uğradığı İbrâhîm b. Ethem'in zaviyesinde, yolculara bedava yemek yedirildiğini bildirmektedir. 14. yüzyılın ikinci yarısında Basra havalisinden geçen İbn Battüta, burada her konak başında bir zaviye bulunup, yolculara bedava et, ekmek ve helva verildiğini, her zaviyede şeyhten başka imam, müezzin, dervişlere hizmet eden birtakım hizmetkârların yanında yolcuların yiyeceği ile ilgilenen aşçılar bulunduğunu haber vermektedir.

Zaviyeler sayesinde yolculukların rahat ve güven içinde yapılması sağlanmaktaydı. Ticaret hayatının büyük ölçüde kervan nakliyatına dayandığı o dönemlerde zaviyelerin yeri ve önemini anlatmaya gerek yoktur.

Anadolu'da kurulan zaviyeler bir iskân unsuru olmasının ve İslamlaşmada rol oynamasının yanında, diğer bölgelerde olduğu gibi yolculara verdiği hizmet açısından önemli görevler üstlenmiştir. Anadolu Selçuklu sultanları, vezirler ve devlet adamları zengin vakıflı zaviyeler yaptırmışlardır. 13. yüzyılda Anadolu'da çok sayıda zaviye mevcuttur. İçlerinde Osmanlı beyliğinin de yer aldığı beylikler döneminde de zengin vakıflara dayalı zaviyeler kurulmuştur. Zaviye şeyhlerinin görevi, zikir ve fikre devamla, gelen yolcularla ilgilenmekti.

Zaviye kelimesinin Osmanlı döneminde üç kurumu kapsadığı görülmektedir.

1. Herhangi bir tarikata ait olup, o tarikata mensup dervişlerin yaşadığı ve içinde gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği binalardır. Bunlar ister şehirde, ister kasaba ve köylerde olsun, hepsi zaviyedir; ancak 15. yüzyıldan itibaren şehirlerdeki abidevi binalara *imaret* adı verilmiştir. Bunları yaptıranlar genellikle devlet adamlarıdır.

2. Şehirlerde mescit, medrese, hamam gibi mimari üniteleri bir araya toplayan külliyelerdir. Bunlar için de zaviye tabiri kullanılmaktaydı. Aynı zamanda *imaret* de denilen bu yapılarda misafir yolcular ağırlanıyordu.

3. Geçitlerde, derbentlerde ve yol üzerlerinde yolculara bir sığınak niteliğinde olup, yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan küçük misafirhanelerdir.

Görüldüğü üzere, her üç tür zaviyenin işlevleri arasında gelip geçen yolcuların bedava ağırlanması, yiyecek, içecek ve yatacak yer ihtiyaçlarının karşılanması geçmektedir. Bunların özellikle şehir ve kasabalarda bulunanlarının daha sonra *imaret* adıyla anılmaları da hassaten dikkat çekicidir. *İmaret,* talebelerle fakirlere yemek pişirilip yedirilen yerlere verilen addır.

Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey'le yakınlığı olan Şeyh Edebâlî'nin hayatını Söğüt'teki zaviyesine vakfettiği ve bütün servetini çevredeki fakir halka ve gelip geçenlere harcadığını biliyoruz. İlk Osmanlı sultanları zaviyelerin kurulmasını teşvik etmişlerdir. 14. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun her tarafında Ahi zaviyelerinin mevcut olduğunu, bu yüzyılda zaviyeden zaviyeye misafir edilerek dolaşan İbn Battüta'nın gözlemlerinden anlamaktayız. İbn Battüta bu zaviyelerin şimdiye kadar gördüğü en misafirperver insanlarla dolu olduğunu anlatmaktadır. Ahi zaviyelerinin yanında Anadolu'da Rifai, Nakşibendi, Kadiri, Halveti, Mevlevi, Bektaşi, Bayrami ve Kazeruniyye tarikatlarına ait zaviyeler de bulunuyordu.

Zaviyelerde özel olarak misafir odaları mevcuttu. Zaviye gelirlerinin bir kısmı misafirlerin yiyip içmelerine harcanıyordu. Bir gezgin dervişin mutlaka kendi tarikatına ait bir zaviyede konakla-

ması şart değildi. Fakat genellikle kendi zaviyelerini tercih ediyorlardı. Bu yüzden, örneğin bir Kadiri zaviyesinde bu tarikata bağlı Türk, Arap ve İranlı, hatta Hintli gibi değişik millet ve kültürlerden dervişlere rastlanıyordu. Bunun sonucunda karşılıklı kültür alışverişi, haberleşme ve kaynaşma doğacağı doğaldı.

İbn Battüta'nın bildirdiğine göre bir gezgin derviş veya bir yolcu, misafir olduğu zaviyede üç günden fazla kalmamak koşuluyla dilediği gibi yer, içer, hatta bineğinin ihtiyacını temin ederdi. Bazen zaviyenin şeyhi, kendi ekonomik gücüne göre fakir bir yolcuya elbise ve para yardımında bulunurdu. Yine aynı gezgine göre zaviyelerde misafir şöyle ağırlanıyordu: "Zaviyeye bir yolcu geldiği zaman kapıcı tarafından karşılanıp kim olduğu, nereden gelip nereye gittiği hakkında bilgi alındıktan sonra içeri buyur ediliyor, eşya ve hayvanları yerleştirildikten sonra hamamda yıkanıyordu. Oradan çıkınca bir odaya alınıp yiyecek ve içecek ikram ediliyordu..."

Zaviyeler yolcuların bedava yiyip içme ve yatıp kalkmalarını sağladığı için hem seyahatlerin hem de ticaret hayatının düzenli bir şekilde yürümesine yardımcı oluyordu. Bundan başka, bu kurumlarda çevrede yaşayan yoksullara bedava yiyecek veriliyordu. Özellikle büyük kasaba ve şehirlerde bu durumun daha iyi teşkilatlandığı ve büyük çaptaki zaviyelerin, yani *imaret*lerin, kimsesiz ve yoksulların iaşe ve ibatelerini yüklendikleri anlaşılmaktadır.

O dönemde zaviyelere misafir olan seyyahların kendilerini hanedandan bir kişinin, bir derebeyinin konağına gelmiş addedebileceğinde şüphe yoktur. Bir köyde bir zaviye inşasıyla öşrün oraya tahsis edildiğini görmekteyiz. Bu da devlete ait olan genel hizmet işlerinden birinin, yani yolun ve yolculuğun teminine ait hizmetlerin bu ailenin müstakil olarak ifasına terk edilmiş olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, zaviyelerin çoğu başlangıçta vergilerden muaf olmakla birlikte, henüz öşürden bile muaf değildi. Yolculara hizmette kusuru görülen zaviyeler ilga ediliyor veya sahiplerinin ellerinden alınıp başkalarına veriliyordu. Görüldüğü gibi zaviyeler birer sosyal yardım kurumları idi.

Burada, Osmanlı devletinin ilk yıllarında çok sayıda kurulan ve Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar devam eden bir cami ti-

pine, konumuz açısından önemli olduğu için, kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Semavi Eyice'nin "zaviyeli camiler" dediği ve altmış kadarı tespit edilen bu camilerin yanlarında bulunan ve kapıları dışarıya açılan "yan hücreler" birer misafirhane, birer zaviye odası idi. Bu tür binaların kitabelerinde mescit kelimesine rastlanmadığı gibi, genellikle yoksullara mahsus olduklarını gösteren cümleler ve özellikle imaret kelimesine rastlanmaktadır. Bu durumda zaviye ile imaret arasında hayli girift bir durum bulunduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul'da Asya Müslümanlarına mahsus misafirhane zaviyeler mevcuttu. Söz gelimi Hindistanlılara mahsus Hindiler tekkesi, Özbekler tekkesi gibi. Evliya Çelebi Afyon'daki ziyaretgâhlardan bahsederken Horasan erenleri için yaptırılan tekkelerden ve buralarda barınan Hintli, Özbek, Moğol ve Dağıstanlı fakirlerden bahsetmektedir.

Konu açısından Türk İslam dünyasının en önemli kurumlarından biri de kervan ve kervansaraylardır. Bunların küçüklerine genellikle han denir. Derbent, boğaz gibi menzillerde yapılan kervansaraylar sayesinde yolcular rahatça ve emniyet içinde seyahat edebiliyorlardı. Osmanlı devletinde yurdun her tarafından kervanlar, hükümet merkezi olan İstanbul'a akın ederdi. Bunların konaklaması için saray ve hükümet dairelerinin, çarşıların civarı hanlarla, kervansaraylarla dolmuştu.

Kervansaraylar idare bakımından iki kısma ayrılıyordu. Bir kısmının vakfı bulunmuyordu ki bu kervansaraylarda ücretle kalınırdı. Bir kısmı da vakıflı idi ki yolcular buralara parasız alınıyordu. Şifahane, bimaristan, misafirhane tipinde olan bu binalar Batı'da hiçbir zaman benzerine rastlanmayan yardım ve şefkat kurumlarıydı. Bunlar Budin'den İstanbul'a kadar yol üzerinde çok sayıda bulunduğu gibi, İran yolu üzerinde de vardı.

Bu tür kervansaraylarda yolculara eşyalı odalar ve bedava yemek verilirdi. Bir Avrupalı seyyah bu binalar için şunları söyler: "Bu binalar zenginler için Avrupa'daki otellerimiz kadar elverişli değilse de fakirler için bizimkilerden çok elverişlidir. Çünkü bu binalara fakirler daima kabul edilir, onlardan para alınmaz; herkes gücü yettiği ölçüde yiyecek masrafı yapar."

Osmanlı hükümdarları kervansaraylara büyük önem verirler-

di. Burada Fatih Sultah Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın adlarını zikredebiliriz. Yavuz Sultan Selim, Bayezit semtindeki Ali Paşa sarayını kervansaraya dönüştürmüştür. Kanuni Sultan Süleyman'ın *Kanunname*'sinde kervansaraylarla ilgili hükümler mevcuttur. Adı geçen hükümdarın vakfiyesinde kendi kervansarayı için şu cümleler kullanılmıştır: "ve ziyâfethâne-i bî adîl ve caygâh-ı misâfirîn ve'bni's-sebîl." Yani "Eşsiz bir ziyafet yeri, misafirler ve yolcular için iyi bir hizmet mekânı."

b) Fütüvvet ve Ahilik

Klasik dönemde İslam ülkelerindeki gençlik teşkilatı olan fütüvvet, genç anlamındaki *fetâ* sözünden gelmektedir. Başta Bağdat olmak üzere büyük İslam kentlerinde işsiz güçsüz olarak dolaşan gençler fütüvvet teşkilatında toplanmıştır. Bu teşkilat başlangıçta tasavvuf ile iç içe iken zamanla mesleki teşekkül hâlini almıştır.

Fütüvvet, kavram olarak şöyle tanımlanmaktadır: "Bir kimsenin başkalarının hak ve çıkarlarını kendininkilerden üstün tutması, kimsenin hatasını görmemesi, özür dilemeyi gerektirecek davranışlardan sakınması, başkalarına katlanması, kendini aşağılarda, başkalarını yukarılarda görmesi, sözünde durması, sadakat göstermesi, olduğu gibi görünmesi, kendini başkalarından üstün saymamasıdır."

Bağdat'taki fütüvvet teşkilatına Abbasi halifelerinden Nâsır li-Dînillâh'ın (1180-1225) girmesiyle söz konusu kurum büyük gelişme kaydetmiştir. Halife çevre hükümdarlara mektuplar yazarak ülkelerinde benzeri teşkilatlar kurmalarını istemiştir. Bu çerçevede Anadolu Selçuklu sultanı 1. İzzettin Keykavus 1213'te fütüvvet teşkilatını kurmuştur. Ondan sonra gelen 1. Alaaddin Keykubat (1219-1236) fütüvveti daha da geliştirmiştir.

13. yüzyılda, fütüvvet teşkilatı kısa süre sonra Anadolu'da ahilik adı altında bir mesleki organizasyona dönüşmüştür. Ahi, Arapçada "kardeşim" anlamına gelmektedir. Bu sözcüğün Türkçe cömert anlamındaki "akı" kelimesinden alındığı da ileri sürülmüştür. Anadolu'da ahiliğin kurucusu ve halk arasında Ahi Evren olarak bilinen Şeyh Nasîruddîn Mahmûd'dur (ö. 1262). O, Alaaddin Keykubat'ın desteğiyle Anadolu'da ahiliği teşkilatlandırmıştır.

Ahilik teşkilatının çalışma düzeni, teşkilat, ustalar, kalfalar ve çıraklardan oluşuyordu. Çıraklıktan başlayarak teşkilatta ilerlemede meslek ehliyeti ve liyakat şarttı. Çırağın, mesleğini çok iyi öğrenmedikçe dükkân açmasına izin verilmezdi. Her meslekten esnaf, dükkân sayısı, iş aletleri ve tezgâhlar sınırlı tutulurdu. Üretim ihtiyaca göre yapılırdı.

Ahiliğin ekonomik hayatı düzenlemeye yönelik ilkeleri:

1. Ahinin mutlaka bir işi olmalıdır. "Namaz mü'mine, iş başı ahiye miraçtır.", "Çalışmak ibadettir."

2. Ahi devamlı dayanışma içinde olmalıdır: "Yâran payına sarkmak" büyük ayıp ve günahtır.

3. Ahi teşkilatı mal, emek ve sermaye piyasasının işleyişini düzenlemektedir.

4. Ahi istikrarlıdır ve istikrarın teminatıdır.

Ahiliğin bazı ilkeleri vardır. Ahiyân-ı Rüm denen erkek ahilerin altı ilkesi, eline dikkat et, diline dikkat et, beline dikkat et, elini açık tut, kapını açık tut ve sofranı açık tut.

Bâcıyân-ı Rüm denen kadın ahilerin üç ilkesi vardır ki şunlardır: İşine dikkat et, aşına dikkat et ve eşine dikkat et.

Ahiliğin günümüze etkileri

Ahiliğin ahlaki ilkeleri günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır: Doğruluktan ayrılmamak, cömert olmak, alçak gönüllü olmak, iyi huyları geliştirmek, yalan söylememek, konuksever olmak, dindar olmak, utanma duygusuna sahip olmak, başkalarında kusur aramamak, uyuşturucu kullanmamak, zinaya yaklaşmamak, zengine karşı minnetsiz olmak, kimseye kin ve nefret beslememek, büyüklere saygı, küçüklere sevgi göstermek, nefsiyle ve şeytanla mücadele etmek.

Ticaret ahlakı ile ilgili ilkeler: Bir sanat veya iş sahibi olmak, kendini halkın ve tüketicinin faydasına hasretmek, hileli ve çürük mal satmamak, müşteriden fazla para almamak, başkasının malını taklit etmemek, eksik ölçü ve tartı yapmamak, sahte ve kalitesiz mal üretmemek.

Ahiliğin günümüzdeki uzantıları; köy odaları, yâren odaları ve

meclisleri, köy delikanlı teşkilatları, sivil toplum kuruluşları, tüketiciyi koruma dernekleri, standart kurumu (TSE).

Ahilik kültüründen günümüze kalan bazı güzel sözler ve dizeler:

Müşterimiz, veli-i nimetimiz, yaranımız, yârımız.
Ziyadesi zarar verir, kanaattir kârımız.
Ey Bâri-i Hüdâ ver bana bir taç,
Namerde değil, merde bile eyleme muhtaç.
Her sabah dükkânımız Besmele ile açılır,
Emelimiz hakikattir, Hak'tan rahmet saçılır,
Burada doğruluk vardır, haksızlıktan kaçılır,
Bir yudum su dâhil helalinden içilir.
Gönül ne kahve ister ne kahvehane,
Gönül sohbet ister kahve bahane.
Niyeti halis olunca kişinin,
Hayır olur akıbeti her işinin.

İSLAM MEDENİYETİNİN ETKİLERİ

İslam medeniyeti, kendi dışındaki medeniyetlerin kimi yönlerini alarak geliştirdiği gibi, kimilerini de çeşitli yönlerden etkilemiştir. Bu etkileme iki şekilde gerçekleşmiştir:

1. Farklı medeniyetlere mensup insan/toplumlardan bir kısmını kendi inanç dairesine almıştır. Bu yeni Müslümanlar eski kültürlerini İslam değerleri ile birleştirip özgün yerel kültürlerini ortaya koymuşlardır. Söz konusu kültürler bir yönüyle de İslam medeniyetinin zenginliğini oluşturmuştur. Söz gelimi İslam; Asya, Afrika ve Avrupa'da yaşayan pek çok topluluğu kendi inancına katmıştır. Bunlar artık İslam medeniyetinin ana unsurları arasına girmişlerdir.

2. İslam kimi medeniyet ve kültürleri de doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli alanlarda etkilemiştir. İslam medeniyetinin bilim, teknoloji, edebiyat, dil, sanat, mimari, yaşam tarzı, ekonomi vb. alanlardaki bazı değerleri diğer medeniyet ve kültür mensupları tarafından benimsenmiştir.

A) Batı'ya Etkiler

İslam dünyasındaki ilmî ve fikrî çalışmalar İslam medeniyetini Orta Çağ Batı dünyasından daha ileri bir hâle getirmişti. Sekizinci yüzyılın ortalarından on üçüncü yüzyılın başlarına kadar yaklaşık beş yüz yıl boyunca İslam dünyasının bütün dünyada kültür ve medeniyet meşalesini elinde bulundurduğunu, bundan başka Müslümanların, antik çağlardan gelen eski ilim ve felsefe ürünlerinin de

geliştirilmesinde ve bunlara ek, haşiye ve şerhler yazılmasında göstermiş olduğu çabayı daha önceki konularda görmüştük.

Müslümanlar, Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve Rönesans adı verilen ilim, kültür ve medeniyet hareketini mümkün kılacak şekilde bütün bu fikrî ve ilmî mahsullerin Avrupa'ya aktarılmasında aracı rolünü oynamışlardır. Bu kültür ve medeniyet çalışmalarında Müslüman İspanya ve Sicilya'nın önemli payı vardır. Bu iki bölge İslam hâkimiyeti altında bulunduğu yıllarda ve bu hâkimiyeti takip eden dönemlerde İslam medeniyetinin Avrupa'ya aktarılmasında aracı olmuş ve bu aracılığa tercüme faaliyetleri, ticari ilişkiler, Haçlı seferleri ve medreseler de iştirak etmiştir.

İslam dünyası ile Batı Hıristiyan dünyası arasında gerçekleşen siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel ilişkiler çerçevesinde birbirini yakından tanıma fırsatı bulmuş ve karşılıklı etkileşim içinde bulunmuşlardır. Orta Çağ'da oldukça geri durumda bulunan Avrupalılar İslam dünyasında gördükleri ilerlemenin sebeplerini araştırarak her fırsatta İslam medeniyetinden yararlanmaya ve çeşitli unsurlarını ülkelerine aktarmaya çalışmışlardır. Bu aktarma ve yeniden yorumlama sonunda Avrupa'da, bugünkü Batı medeniyetini doğuran, Reform ve Rönesans ortaya çıkmıştır.

a) Batı'da Tercüme Faaliyetleri

Şüphesiz bu etkileşimde en önemli rolü tercüme faaliyetleri oynamıştır. Tıpkı Müslümanların daha evvel antik medeniyetlerin klasiklerini dillerine aktardıkları gibi Avrupalılar da Müslümanların eserlerini kendi dillerine çevirmişlerdir. Çeviri hareketinde Endülüs ve Sicilya önemli merkezler olmuştur. 12. yüzyılda Endülüs'te Tuleytula (Toledo) başpiskoposu I. Raymond, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mütercimlerin çalıştığı bir çeviri okulu açmıştır. Burada İslam medeniyetinin antik medeniyetlerden yaptıkları çeviriler ve aynı zamanda felsefe, astronomi, matematik, tıp, kimya, fizik, tarih, coğrafya ve edebiyata dair telif eserleri Latinceye çevrilmiştir. Çevrilecek kitaplar oraya genellikle Kurtuba'dan getiriliyordu. Aşağıda bahsi geçecek olan mütercimlerden bazılarının da çalıştığı Toledo'daki tercüme merkezinde yapılan çeviriler hemen Fransa içlerindeki Chartres'ta bulunan okullara ulaştırılıyordu.

Aynı şekilde 13. yüzyılda Batı Avrupa'nın en canlı bilim merkezlerinden İşbiliye (Sevilla), Mürsiye (Murcia) ve Barcelona'da da çeviriler yapılmıştır. Portekiz kralı Diniz'in direktifleriyle Lizbon ve çevresindeki kültür ve eğitim kurumlarında Arapçadan, Latinceden, İspanyolcadan pek çok eser Portekizceye tercüme edilmiştir.

Haçlı seferleri sırasında İslam medeniyetine hayran kalan ve İslam medeniyetinin üstünlüğünü kavrayan kral 2. Roger ve 2. Friedrich Sicilya'da da Müslüman filozof ve bilginlerin çok sayıdaki eserini Latinceye çevirtmişlerdir. 2. Friedrich'in 1224'te Napoli'de kurduğu üniversite İslam düşüncesini Batı'ya tanıtan bir akademi olarak çalışmıştır. Oğlu Manfred de babasının izinden giderek tercüme hareketini desteklemiştir.

Avrupalılar bu çeviriler yoluyla bir yandan klasik Grek felsefesini, bir yandan da Müslüman bilginlerin düşünce ve birikimlerini öğrenmişlerdir. Skolastiğin koyu karanlığında boğulan Avrupa için Müslüman filozofların özellikle din ile bilimi uzlaştıran düşünceleri âdeta bir kurtuluş ışığı olmuştur. Tercüme faaliyetleri sonunda Batı, antik düşüncenin klasiklerinden ve İslam düşüncesinin temel eserlerinden birçoğuna sahip olmuş ve Avrupa kütüphaneleri zengin bir literatüre kavuşmuştur.

Batılı mütercimlerin Latinceye tercüme ettikleri Antik Grek ve İslam medeniyetine ait eserleri daha yakından tanımak için önce tercüme faaliyetini gerçekleştiren mütercimler hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Meşhur mütercimlerden bazıları şunlardır:

Afrikalı Konstantin (ö. 1087): İslam tıbbının Batı'ya aktarılmasında erken dönemde rol oynayan Orta Çağ tıp bilginidir. Kartaca'da doğmuş, orada tıp ve felsefe tahsil etmiştir. Endülüs'te ünü yayılan İslam hekim ve filozoflarının cazibesine kapılarak araştırmalarda bulunmak için Doğu'ya seyahatlerde bulunmuştur. Hindistan, İran, Irak, Suriye, Mısır ve Habeşistan'ı dolaşmıştır. Onun seyahatleri esnasında İbn Sînâ ve Bîrûnî hayatta idi. Fakat onlarla görüştüğü bilinmemektedir. Afrikalı Konstantin daha sonra Salerno şehrine yerleşmiştir.

Grekçe, İbranice, Habeşçe, Latince ve Arapçayı çok iyi kullanan Afrikalı Konstantin, Arapça tıbbi eserlerin Latinceye tercü-

mesini başlatarak Batı düşüncesini derinden etkileyecek gelişmeye vesile olmuştur. Arapçadan Latinceye çok sayıda kitap çevirmiştir. Böylece, İslam dünyasının, eski Yunan tıbbına ait birikimini ve orijinal eserlerini Batı'ya aktarmıştır. Hipokrat, Galen, İshâk b. Suleymân, Alî b. Abbâs el-Mecüsî, İbnu'l-Cezzâr gibi bilginlere ait tıbbi ve felsefi eserleri (100'e yakın) çevirmiştir. Alî b. Abbâs el-Mecüsî'nin *Liber Regius* veya *Regalis* adıyla Latinceye çevirdiği *Kâmilu's-Sınâati't-Tıbbiyye*'sı bunlardan biridir. Eser, Salerno okulunda ders kitabı olarak okutulmuştur. Huneyn b. İshâk'ın *Aşru Makâlât fi'l-Ayn* adlı eserinin *Liber Oculus* adıyla çevirisi de tercümeleri arasındadır. 16. yüzyıla kadar Avrupalı bilginler onun tercümelerini kullanmışlardır. Ayrıca çok sayıda tıp kitabı da yazmıştır.

Leonardo Fibonacci (ö. yk. 1240): Pizalı İtalyan matematikçi Leonardo Fibonacci, Müslümanlardan matematik öğrendi. Mısır, Suriye, Sicilya ve Bizans topraklarına seyahatlerde bulundu. Kütüphaneleri gezdi ve ulema ile görüştü. Buralarda kullanılan değişik sayı sistemlerini ve hesap yöntemlerini öğrendi. Hint Arap sayılarına hayran oldu. Matematik üzerine *Liber Abaci (Abaküs Kitabı)* adlı kitabını yazdı. Eser ilk yayımlandığında, adı geçen sayılardan birkaç Avrupalı aydın haberdardı. Onlar da bunu Hârizmî'den yapılan tercümelerden öğrenmişlerdi. Leonardo Fibonacci eserinde 0-9 rakamı ve bu rakamların aritmetikte nasıl kullanılacağını anlatıyordu. Leonardo Fibonacci 2. Friedrich'in himaye ettiği bilgin ve mütercimler arasındadır.

Adelard (Bathlı) (12. ve 13. yüzyıl): Adelard, Batı medeniyetinin uyanışı üzerinde çok etkili olanlardan birisidir. Eski Yunan ilim ve felsefesini hakkıyla öğrenmek için Arapça bilmek ve İslam felsefesini incelemek gerektiğine inanmıştı. İtalya, Mısır, Suriye ve Endülüs'ü gezerek daha sonra Bath'a döndü. Dönüşünde felsefe, riyaziyat ve astronomiye ait çok önemli eserler tercüme etti. Öklid'in *Usûlu İlmi'l-Hendese* adıyla Arapçaya çevrilmiş eserini *Elements (Elemanlar)* adıyla Latinceye çevirerek Batı dünyasına yüzyıllar boyu okutulacak temel geometri kitabını kazandırdı. Arapça astronomi tablolarını tercüme etmiş; Hârizmî'nin *ez-Zîc*'ini *Liber Ezich Japharis el Kauresmi* adıyla çevirmiştir. O, ayrıca Arap-

ça eserlere dayanarak telif çalışmalarında da bulunmuştur. *Qestiones Naturales (Doğa Soruları)* adlı insan tabiatı, meteoroloji, astronomi, botanik ve zoolojiye ait 76 tartışma metnini içeren ve diyalog şeklinde kaleme alınmış bulunan kitabını yazmıştır. Abaküs ve usturlaba ilişkin çalışmalar yapmıştır. Sâbit b. Kurre, Huneyn b. İshâk ve Nasîruddîn-i Tüsî'nin eserleriyle meşgul olmuştur.

Cremonalı Gerhard (ö. 1187): Gerard de Cremona da denilen bu İtalyan mütercim, Cremona'da 1114 tarihinde dünyaya geldi. Felsefe okudu; sonra astronomiye merak sardı. Batlamyus'un *el-Mecistî* isimli eserinin ününü duyunca, bunu temin için uzun süre yaşayacağı İspanya'ya, Toledo'ya gitti. Felsefe ve bilim alanındaki birikimin Arapçaya tercüme edilmesi gereğini hissetti ve Arapça öğrenerek tercüme faaliyetine koyuldu. Arapçadan Latinceye yaptığı çevirilerle İslam dünyasının ilmî birikiminin Avrupa'ya yayılmasını sağladı. Aristo'nun Arapçaya çevrilmiş eserlerinden, Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinden yaptığı 80'in üzerinde tercümesi vardır ki birkaçı şöyledir: Batlamyus'un *el-Mecistî*'si, Abdurrahmân el-Hâzinî'nin *Mîzânu'l-Hikme*'si, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'ı, Hârizmî'nin *Kitâbu'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele* adlı eserinin birinci bölümü.

Chesterli Robert: 1145 yılında Hârizmî'nin *Kitâbu'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele* adlı eserinin tamamını tercüme etmiştir.

Michael Scot (ö. 1235): İskoç bilgin ve mütercim, papa, papaz ve başpiskopostur. Aristo'nun eserlerini Arapça ve İbraniceden çevirerek Batı'da tanınmasına öncülük etmiştir. Bitrücî'nin *Kitâbu'l-Hey'e*'sini *De Motibus Colerum Circularibus* adıyla 1217'de Toledo'da Latinceye çevirmiştir. 1227'den sonra 2. Friedrich'in Sicilya'daki sarayında bulunmuştur. İbn Ruşd'ün Aristo'nun eserlerine yazdığı şerhleri çevirmiştir.

Arnold de Villanova (ö. 1312): Barselona'da doğmuştur. Daha çok tıbba dair eserlerin tercümesi ile tanınır. Galen, İbn Sînâ, Kindî, Kustâ b. Lükâ gibi şahsiyetlerin eserlerini tercüme etmiştir. Bunlar arasında İbn Sînâ'nın *el-Edviyetu'l-Kalbiyye* adlı eserinin *De Viribus Cordis* adıyla tercümesi ünlüdür. Sicilya'da ölmüştür.

Antakyalı Stephan: Antakyalı olması dolayısıyla kolayca Arapça öğrenmiş, İslam felsefesi ve diğer ilimlere ait incelemelerde

bulunmuştur. Sonradan İtalya ve İspanya'ya giderek götürdüğü ve bir kısmını tercüme ettiği eserleri neşretmiştir. 1127 yılında Alî b. Abbâs el-Mecüsî'nin tıbbi eserlerini, *Kâmilu's-Sınâati't-Tıbbiyye*'sinin tamamını Latinceye çevirmiştir. Latince el yazması Leipzig ve Paris'te bulunmaktadır.

Domingo Gondisalvo (ö. 1181): İspanyalı filozof, dil bilimci ve mütercim. Arapçadan Latinceye tercüme hareketinin en önde gelen simalarındandır. Toledo ve Segovia katedrallerinin meclis üyesi olduğu sırada Arapça uzmanlarıyla iş birliği içinde Kindî, İbn Sînâ, Fârâbî ve Gazâlî ile meşgul olmuştur. Bu düşünürlerin felsefi eserlerini Latinceye çevirmiştir. İbn Sînâ'yı Batı'ya nakleden asıl bu şahıstır. Batı dünyasının, Doğu'nun Aristocu ve yeni Eflatuncu gelenekleriyle ilgili bilgisini artırmıştır.

Hermannus Allemannus (ö. 1272): İngiliz filozof Roger Bacon'un hocası olan Alman Herman, Arapça öğrendiği ve önemli tercümelerini yaptığı Toledo'da 20 yıl kaldı. Daha sonra Sicilya'ya geçti. Aristo'nun mantığına, İbn Ruşd ve Fârâbî tarafından yapılan şerhleri tercüme etmiştir.

Andreas Alpagus (ö. 1531): Bu şahıs önceleri tıpla meşgul oluyordu. İslam tıbbını öğrenmek için sonradan Arapça öğrendi. Özellikle İbn Sînâ ile meşgul oldu. İbn Sînâ'nın Batı'da tanınmasına en çok hizmet edenlerden biridir. Kıftî ve İbn Ruşd, eserlerini tercüme ettiği diğer filozoflardır.

Yukarıda adı geçenler Hıristiyan mütercimlerden bazılarıdır. Bunlardan başka, çeşitli zamanlarda ve farklı konularda tercüme yapmış daha pek mütercim vardır. Bunların yanı sıra Yahudi mütercimler de bulunuyordu ki bunlar, bir yandan Latin mütercimlere yardımcılık, diğer yandan müstakil olarak Arapçadan Latinceye ve İbraniceye çeviri yapıyorlardı.

Yahudiler, İslam dünyasının her tarafında olduğu gibi Endülüs'te Müslümanların himayesinde de rahat bir hayat sürüyorlardı. Bu ortamda tercüme faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Ferec b. Sâlim (Moses ben Salomon), Yahyâ b. Dâvûd (Johannes Hispalensis), Bitrücî'nin *Kitâbu'l-Hey'e*'sini 1259'da İbraniceye çeviren Moses ben Tibbon, Alî b. Ahmed el-İmrânî'nin *Kitâbu'l-İhtiyârât* adlı astroloji çalışmasını 1134 yılında Barselona'da *De Electionubus*

adıyla Latinceye tercüme eden Abraham Judaeus bunlar arasındadır. Yahudiler Endülüs'te, birer birer Hıristiyanların eline geçen şehirlerde önceleri Katolikler tarafından hoşgörü ile karşılanmış iseler de Müslümanlar gibi, daha sonra büyük sıkıntılara ve göçlere maruz kalmışlardır.

Batı'da tanınan ve eserleri tercüme edilen âlimlerden bazıları şunlardır:

Hârizmî (ö. 232/847): İslam dünyasında cebir ilminin kurucusu kabul edilen matematikçi, astronom ve coğrafyacıdır.

Huneyn b. İshâk (ö. 260/873): Mütercim ve hekimdir.

İshâk b. Huneyn (ö. 298/910): Mütercim ve hekimdir.

Kindî (ö. 252/866): Filozoftur.

Ebû Ma'şer el-Belhî (ö. 272/886): 9. yüzyılın önde gelen astronom ve astrologlarındandır.

Bettânî (317/929): İslam astronomlarının en büyüklerindendir.

Fârâbî (ö. 339/950): İslam felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren Türk asıllı filozoftur.

İbn Cülcül (ö. 384/994): Endülüslü hekim, tıp ve felsefe tarihçisidir. İbnu's-Saffâr (ö. 426/1035): Endülüslü astronom ve matematikçidir.

İbn Sînâ (ö. 428/1037): Filozof ve hekimdir.

İbn Yûnus (ö. 399/1009): Astronomi âlimi ve matematikçidir.

İbnu'l-Heysem (ö. 432/1040): Optiğin gelişmesine yaptığı ciddi katkılarla tanınan Orta Çağ'ın en büyük fizikçi, matematikçi, astronom ve filozofudur.

İbn Ruşd (ö. 595/1198): Meşşai okulunun temsilcisi, filozof, fakih ve hekimdir.

İbnu'z-Zerkâle (ö. 493/1110): Endülüslü astronomdur.

İbn Tufeyl (ö. 581/1185): Endülüslü filozof ve hekimdir.

Ebûbekir Râzî (313/925): Hekimdir.

Alî b. Abbâs el-Mecüsî (ö. 384/944): İranlı tıp bilginidir.

Alî b. Ahmed el-İmrânî (ö. 344/955): Matematikçi ve astrologdur.

Alî b. Îsâ el-Kehhâl (ö. 430/1038): Göz hekimidir.

İbn Cezle (ö. 493/932): Hekim, eczacı, edip ve tarihçidir.

İbn Ebî Useybia (668/1269): Göz hekimi ve biyografi yazarıdır.
İbnu'l-Baytâr (ö. 646/1248): Botanik âlimidir.
İshâk b. Suleymân el-İsrâilî (ö. 341/953): Hekim ve filozoftur.
İbnu'n-Nefîs (ö. 687/1288): Ünlü hekim ve düşünürdür.
İbn Vâfid (ö. 467/1075): Endülüslü hekim ve eczacıdır.
Fergânî, Ebü'l-Abbâs (ö. 247/861): Matematikçi ve astronomdur.
İbn Kuzmân (ö. 555/1160): Endülüslü şairdir.
Bitrücî (12. yüzyıl): Astronomdur.
.....

b) İslam Medeniyetinin Batı'ya Ulaştığı Yollar

Sicilya ve İtalya: Müslümanların Kuzey Afrika'yı fetihleri esnasında Sicilya ve İtalya Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunuyordu. 800-909 yılları arasında Orta Akdeniz bölgesine hâkim olan Ağlebi hanedanından 2. Ziyâdetullâh (817-838) zamanında başlayan ve yüz yıla yakın süren seferler sonucunda, 902'den itibaren Sicilya tamamen Müslümanların hâkimiyetine girdi. Sicilya adası İtalya'daki İslam fetihleri için köprübaşı vazifesi gördü.

Müslümanlar 9. yüzyıl boyunca gerçekleştirdikleri akınlarla Güney İtalya'yı, Malta'yı ve bazı sahil şehirlerini ele geçirerek Roma'ya kadar ilerlediler. Aynı zamanda Alp dağlarını aşmak suretiyle 10. yüzyıl boyunca Orta Avrupa içlerine seferler düzenlediler. Buralarda bulunan bazı kaleler, hisarlar ve yer isimleri, söz konusu eserlerin o bölgelere girişilen askerî seferler esnasında yapıldığını göstermektedir.

Müslümanların İtalya hâkimiyeti çok uzun sürmedi. 880 yılında Bizans imparatoru 1. Vasil, İtalya'nın güney sahilinde bulunan Taranto şehrini geri aldı. Bundan birkaç yıl önce de Güneydoğudaki Bari sahil şehri Müslümanlar tarafından kaybedilmişti. Birkaç yıl sonra da İtalya'nın en güney ucu olan Kalabria eyaleti de Müslümanların elinden çıktı. Fakat Sicilya hâkimiyeti 1090 yılına kadar devam etti.

Müslümanlar Sicilya'daki hâkimiyetleri sırasında adaya birçok yenilik getirdiler. Hıristiyan ahaliye geniş bir serbestlik tanıdılar. Vergileri hafiflettiler. Yeni zirai usuller, mükemmel sulama tesisleri, zeytin, pamuk, şekerkamışı gibi o zamana kadar bura hal-

kınca bilinmeyen bitkileri, gümüş, bakır, demir, kükürt, mermer ve granit madenlerinin işletilmesini nizama bağladılar. İpek sanayiinin geliştirilmesi gibi sanayi alanında da önemli yenilikler yaptılar. Sicilya emirleri lüks saraylar, köşkler inşa ettirdiler. Başşehir Palermo'da bu dönemde bulunan 300 cami bölgedeki İslam kültürünün ne derece hâkim olduğunu göstermektedir.

Normanlar, 1091 yılında Sicilya'yı Müslümanların elinden aldılar. Norman hâkimiyeti altında da Sicilya, İslam medeniyetinin yayılmasında ve birçok unsur ve değerlerinin İtalya yarımadası ve Avrupa içlerine aktarılıp iletilmesinde köprü vazifesi gördü.

Güney İtalya'daki tıp okulunda 10. yüzyılın ortalarında ilk defa Arapça eserler Latinceye tercüme edilmeye başlandı. Bir asır sonra da Kartacalı bir Hıristiyan olan ve yukarıda mütercimler arasında adı geçen Afrikalı Konstantin, Salerno'ya kendi memleketinden getirdiği kitapları burada kısmen tercüme, kısmen de şerhli bir şekilde Latinceye nakletti. Onun tercümeleri Avrupa tıbbı üzerinde yenileştirici etkilerde bulundu. Astronomi ve matematiğe ait tercümeler de bu arada yapılıyordu. Bu tercümeler Orta Çağ Avrupa'sında ilk bilim tohumlarının atılmasına vesile oldu.

Norman kralları Hıristiyan olmalarına rağmen İslami hayat tarzını benimsemişler ve geniş ölçüde İslam kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Bu etki ordu, mimari, kıyafet ve küçük el sanatları gibi sahalarda gayet açık bir şekilde göze çarpmaktadır. Bu krallar, uygulamalı ilimlere çok rağbet ettiler. Müslüman tebaaya karşı da iyi davranıyorlardı. Müslümanlar dinî bakımdan bağımsız idiler. Devlet yönetimine de katıldıkları oluyordu. Norman sarayında Arapça da konuşuluyordu.

Sicilya'da bu dönemde Müslüman mimarlar da korunuyordu. Sicilya'daki Norman mimarisi Fransız, Bizans ve İslam üsluplarının başarılı bir karışımıdır. Bu mimarideki süslemeler ise tamamen İslam geleneğine aittir. Doğu'dan gelen bu etki, sanat, edebiyat ve ilim alanında gayet açık bir şekilde izlenmektedir. Mesela Rönesans'ın bir model ve icadı olarak tanıtılan campanili (kilise çan kulesi), öyle anlaşılıyor ki Kuzey Afrika'dan, bilhassa Mısır'dan alınmış minare yapısının özel bir biçimidir. Sicilya adası ve İtalya'nın güney bölgeleri, tekrar Hıristiyanların idaresi altı-

na geçtikten sonra uzun seneler boyu Müslüman el sanatkârları, Palermo'daki Palatine kilisesinde görülen mozaik ve kitabelerden anlaşıldığı üzere, mesleklerini devam ettirmişlerdir.

Müslüman hükümdarlar tarafından Palermo'daki sarayda kurulu ünlü dikimevi, Avrupa'daki Hıristiyan hanedan mensuplarına, üzerinde İslami nakış ve süslemeler, hatta kûfi yazılar bulunan kumaşları dokumaya uzun seneler devam etmiştir. İtalya'nın ilk dokuma sanatkârları, teknik bilgilerini ve süsleme modellerini Sicilya'dan almışlardır. 13. yüzyıldan itibaren ipek dokumacılığı birçok İtalyan şehrinde esas sanayi dalı hâline gelmiştir. Palermo, Kadiz, Venedik, Ferrara ve Piza şehirlerinde Doğulu Müslüman sanatkâr toplulukları yerlileri sanat öğretimine tabi tutmuşlardır. Musul'da 12. yüzyılda başlatılıp geliştirilen bir diğer sanayi dalı, pirinç eşya üzerine altın, gümüş, yakut ve bakır işlenmesi Venedik'te de gelişmeye başlamıştır.

13. yüzyılın başlarında Almanya'yı da idaresi altına alan Sicilya kralı 2. Friedrich İslam kültürüne çok meraklıydı. Muhafız askerleri Müslüman olduğu gibi Müslüman arkadaşları da vardı. Katıldığı Haçlı seferi esnasında birçok Müslüman âlimle görüştü ve Arapça öğrendi. Meşhur mütercim Michael Scot'u Toledo'dan Napoli'ye getirdi. 2. Friedrich'in sarayında tetkik, araştırma ve deney yaparak gerçeğe ulaşma ruhu ve anlayışı hâkimdi. Bu durum, İtalya'da gerçekleşecek olan Rönesans'ın başlamasına yol açan bir adım olmuştur. İtalyan şiiri, nesri ve musikisi Müslüman edebiyatçıların etkisi altında gelişmiştir. 2. Friedrich 1224 yılında Avrupa'da ilk olarak Napoli üniversitesini kurmuştur. Burada Aristo ve İbn Ruşd'ün eserleri tercüme edilerek ders kitabı olarak okutuluyordu. Bu durum, 2. Friedrich hanedanı düştükten sonra da devam etmiştir.

Endülüs ve Fransa: Müslümanlar bugünkü adı İspanya olan Endülüs'ü fethedince, yarımadanın çehresini birçok bakımından değiştirdiler. Söz gelimi tarım alanında yeni sulama metotlarıyla birlikte turunçgiller, pamuk, şekerkamışı ve pirinç dahil birçok yeni mahsulü yarımadaya getirdiler. Arazide yapılan değişiklikler sayesinde tarım gelişti; üretim arttı. Endüstri alanında da tekstil, seramik, kâğıt imalatı, ipekçilik ve şeker üretimi gibi çok sayıda

endüstri kolu gelişti. Altın, gümüş ve diğer önemli madenleri işletmeye açtılar. Yün ve ipek imalatı, seramikçilik ve dericilik gelişme gösterdi.

Tekstil sanayii Endülüs'te esas endüstri dalını teşkil ediyordu. Yalnız Kurtuba'da 13.000 dokumacının bulunduğu bilinmektedir. Endülüs Müslümanları Doğu ile aktif ticarete giriştiler. Endülüs limanlarından kalkan tüccar gemileri, kendi ürettikleri eşyaları Akdeniz ülkelerine taşıyorlardı.

İspanya'nın çok yakın olması ve iki memleket arasında seyahat kolaylığı, buradaki İslam medeniyetinin Güney Fransa'da da büyük bir tesir icra etmesini kolaylaştırmıştır. Müslümanların Prene dağlan civarında yarım asırdan fazla süren hâkimiyeti sırasında birçok sanayi kolu, ziraat usulleri, Müslümanların icadı olan makineler, bostan kuyularında kullanılan su dolapları Güney Fransa'ya girmiştir. Aynı tarihlerde yerli sanayiden üstün bir sanayi ürünü olan eserler meydana getirilmiştir. Burada tahkim edilmiş şatolara, kale ve duvar kulelerine, büyük mimari eserlere, silahlara, yontma ve mücevherlere "Müslüman eserleri" demek âdet hâline gelmiştir. Bu âdet bugün hâlâ devam etmektedir.

Endülüs, aynı zamanda bir kültür merkeziydi. Önemli merkezlerde binlerce ciltlik kütüphaneler mevcuttu. Ayrıca buralarda faaliyet gösteren İslam medreselerine Hıristiyan ve Yahudi öğrenciler de geliyordu. Bilhassa Toledo, İslam kültürünün Hıristiyanlığa etki yaptığı en önemli merkezdi.

Kastilyalı kral 6. Alfons, 1085 yılında Toledo'yu zapt etti. İşte Toledo'nun kuzeyli Hıristiyanların eline bir İslam ilim merkezi olarak geçmesinden sonra burası Müslüman medeniyetinin Batı'ya aktarılması işinde bir ana yol rolünü oynamıştır. Baş Piskopos 1. Raymond'un teşebbüsleri sonucunda burada sırf tercüme işleriyle meşgul olmak üzere bir okul faaliyete geçirilmiştir. Bu okul 1135'ten 1284 yılına kadar faaliyetini sürdürmüş ve sayısız mütercimler yetiştirmiştir. Burada Arap astronomi âlimlerinin, matematikçilerinin başlıca eserleri Latinceye tercüme edilmiş ve Avrupa aydınlarının istifadesine sunulmuştur. 1145 yılında Chesterli Robert, Hârizmî'nin *Kitâbu'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele* adlı eserini tercüme etmiş ve Dalmatalı Hermannus ile

birlikte Kur'an-ı Kerim'in ilk Latince tercümesini *Alcorani Epitomen Arabicam in Latinam* adıyla gerçekleştirmiştir.

İşbiliyeli John, Fergânî, Ebû Ma'şer, Kindî, Ben Gabirol ve Gazâlî tarafından aritmetik, astronomi, nücumiyyat, tıp ve felsefeye dair eserleri tercüme etmiştir. Gerhard (1114-1487), büyük önemi haiz seksen kadar eseri tercüme etmiş ve İslam medeniyetini Avrupa'ya yayma hareketinin babası sayılmıştır. Tıp alanında Hipokrat, Galen, Huneyn, Kindî, İbn Sînâ ve İbnu'l-Heysem'in; fizik alanında ise Kindî, Fârâbî, İshâk b. Huneyn ve Sâbit b. Kurre'nin eserlerini tercüme etmiştir.

Averroizmin kurucularından olan Michael Scot, Chesterli Robert, Abraham b. Ezra, bu ekolün diğer araştırmacıları arasındadır. Bunlardan İskoçyalı Michael Scot, felsefeye, ilme ve müziğe meraklıydı; İbn Ruşd'ün eserlerini daha filozof hayatta iken tercüme etti.

Bu arada Toledo'ya İngiltere'den birçok bilgin geliyordu. Mesela en eskilerinden biri olan ve yukarıda adı geçen Bathlı Adelard, Batılı bilginlere kendi okullarını bırakıp Müslümanların yanında çalışmalarını açıkça tavsiye ediyordu. İspanyollardan keşiş Gundisalvo'nun felsefe sistemi İbn Sînâ'ya dayanıyordu. 13. yüzyılda yetişen önemli bilgin Raymond Martin, Kur'an ve hadis üzerinde geniş bilgiye sahipti. Önceleri İslami eğitim, sanat ve ilimlerle Avrupa'yı besleyen Endülüs, sonradan Arapçadan yapılan tercümelerle bu konudaki tesirini devam ettirmiştir.

Haçlı Seferleri: Haçlı seferleri maddi ve teknik bakımından Batı dünyasına çok şeyler kazandırmıştır. Hıristiyanlar bu vesile ile Doğu'da, Avrupa medeniyetinden kat kat üstün bir medeniyetle ve Batı'nın henüz bilmediği bir teknikle karşılaştılar. İslam dünyasının mamulleri yoğun bir şekilde Avrupa pazarlarına aktı. Batı'da ziraat, el sanatları ve sanayide yeni metotlar benimsendi. Venedik ve Fransa'ya lüks kumaşların dokuma usulü, seten, kadife, altın ve gümüş tellerle süslenmiş kumaş dokuma, yumuşak halı dokuma, cam dökme, kristal yapma, kâğıt yapma gibi teknik bilgilerin intikali Batı'nın henüz doğmakta olan ticaret ve sanayii üzerinde devamlı ve derin tesirde bulundu.

13. yüzyılda Avrupa'da yapılan ve yalnız papazlar tarafından

idare edilen hastanelerin kuruluşunu Haçlı seferlerinin etkisine atfetmek mümkündür. Bu müesseseler o çağda Sultan Nureddin'in Şam'da, Sultan Kalavun'un Kahire'de yaptırdığı Bimaristanların bir taklidi idi. Tolunoğlu Ahmed 9. yüzyılda Mısır'da bir hastane yaptırmıştı. Kahire'deki hastaneler, daha sonraları burayı ziyaret eden Avrupalılar tarafından beğenilmişti. İtalya'da Papa 3. İnoson, 13. asrın başlangıcında San İspirito hastanesini yaptırmış, çok geçmeden bu müesseseler Avrupa'ya yayılmıştır. 9. Lui, Paris'te Lekenzven hastanesini 1240-1260 Haçlı seferinden dönüşünde yaptırmıştır.

Posta güvercinliğinin kaynağı da Doğu'dur. Haçlı seferleri sırasında Franklar bu usulü öğrenerek Avrupa'ya getirmişlerdir. Müslümanlar haberleşme işinde posta güvercinlerinden faydalanıyorlardı. 9. yüzyılda memleketin her tarafında posta güvercini şebekesi kurulmuştu. 10. yüzyılda bu usul İran'a girdi. Nureddin Zengi zamanında Suriye'de düzinelerle güvercin resmî haberleşmede kullanılıyordu. Bu sırada Haçlı seferleri yoluyla bu usul Avrupa'ya geçti.

İtalya Liman Şehirleri: Akdeniz ticareti; Orta ve Kuzey Avrupa'ya Venedik, Piza, Lucca ve Cenova gibi liman şehirleri vasıtasıyla aktarılıyordu. Bu şehirlerdeki ticaret filoları Kuzey Afrika, Suriye, İskenderiye ve Karadeniz sahillerine kadar alışverişe gidiyorlardı; şeker, kahve, safran gibi yiyecek maddelerinin yanı sıra, çok sayıda ticari deyimi de beraberinde götürüyorlardı. Doğu'dan gelen bu mallar Alpler üzerinden Augsburg, Nürnberg, Ulm, Regensburg ve İnglostadt gibi ticari merkezlere götürülüyordu.

Medreseler: 11. yüzyılda İslam dünyasının doğusunda kurulan medreselerin benzerleri, İslam dünyasının batısında, Gırnata, Kurtuba, İşbiliye ve Toledo'da da kuruldu. Eğitim öğretim yanında bu müesseseler aynı zamanda birer ilmî araştırma ve inceleme merkezi idi. Müslüman hekim, matematikçi ve filozofları eserlerini buralarda telif ediyorlardı. Bu medreselerin ünü o kadar yaygın idi ki çok sayıda Yahudi ve Hıristiyan genç buralara tahsil için akın ediyordu. Bazı İslam hekimleri tedavi için çağrılıyor, bazıları da ziyaret ediliyordu. Avusturya krallarından 1. Sancho tutulduğu bir hastalıktan kurtulmak için Kurtuba'ya İslam hekimlerine tedavi için gelmişti.

İslam ilmini yayan bu medreselerin karşısında Batı'da bu ilmi almaya çalışan birtakım üniversiteler kuruldu. 13. yüzyıl başlarında Fransa'da Bologna ve Montpellier üniversiteleri kuruldu. Bu arada Paris üniversitesi faaliyete başladı (1215). İtalya'da 1224'te Napoli üniversitesi kuruldu. Daha sonra aynı model üzere Oxford ve Köln üniversiteleri kurularak yeni ilim Ingiltere ve Almanya'ya sokuldu. Bu müesseselerde Arapçadan ve İbraniceden Latinceye, bazen önce Romanca diline, ondan da Latinceye tercüme yapılıyordu. Bu üniversiteler sanki İslam dünyasının batısındaki medreselerden etrafa yayılan ilimleri toplamak için kurulmuş bilgi ahizeleri idi. Buralarda yüzyıllarca Müslüman hekimlerin tıp ile ilgili eserlerinin tercümeleri okutulmuştur. Bilhassa Napoli üniversitesinde Aristo ve İbn Ruşd'ün eserlerinin tercümeleri okutuluyordu. Bu eserlerin Latince tercüme nüshaları Paris ve Bologna üniversitelerine de gönderilmişti. Meşhur filozof Albertus Magnus Arapçadan yapılan tercümeleri, bilhassa Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazâlî'nin eserlerinden ilham alarak Aristo'yu Paris üniversitesinde okuturken Arapların giydiği kıyafetlerle kürsüye çıkıyordu.

Avrupa'da İslam kültürüne ve Eski Yunan'a karşı ilgi 14. asırda büsbütün artmıştır. Papa 5. Clement zamanında Viyana'da toplanan dinî meclis; Roma, Paris, Bologna, Oxford'da Arapça, İbranice ve Kildani dillerinin öğretilmesini Avrupa'da eğitimin ıslahı için lüzumlu buldu. Bu yolda karar alındı. İngiltere'de 13. asırda yaşayan meşhur filozof Roger Bacon Arapçanın önemi üzerinde ısrarla duruyordu. 14. asır ile onu takip eden asırlarda Arapça kitaplar üzerinde yapılan araştırmalar Oxford ve Paris üniversitelerine geçmiş bulunuyordu.

Ancak bu tetkiklerde bu defa başka bir maksat hâkimdi ki bu da "Islam ülkelerinde vazife görmek üzere misyoner yetiştirmek." idi.

c) Etki Alanları

Tıp: İslam tıbbı, teorik bilgisi ve pratikleri ile Batı'yı etkilemiştir. 10. yüzyılın ortalarında Güney Italya'da Hipokrat şehri diye tanınan Salerno şehrinde İslam tıbbının Avrupa üzerindeki ilk tesirlerini görüyoruz. Buradaki tıp okulu Arapça eserlerin Latinceye çevrildiği ilk yerdir. Avrupa'da "Domnulus" diye bilinen bir Ital-

yan Yahudisi Müslümanların eline esir düşüp o devirde büyük bir İslam kültür merkezi olan Palermo'da Arapçayı öğrendikten sonra İtalya'ya dönerek Salerno tıp okulunun kurucuları arasında çalışmıştır.

Yukarıda adı geçen Afrikalı Konstantin, Salerno'ya kendi memleketinden tıp konusunda getirdiği birçok yazma eseri kısmen tercüme, kısmen de şerhli olarak nakletmiştir. Onun bu tercümelerinin, Avrupa tıbbı üzerinde yenileştirici tesirleri olduğunu biraz evvel kaydetmiştik.

İbnu'l-Cezzâr'ın tıbba ait *Yolculara Azık* adını taşıyan eseri Latinceye, Yunancaya ve Ibraniceye çevrildi. Orta Çağ hekimlerinin en çok istifade ettiği ve iç hastalıkları konusunda çok iyi malumat veren bu eserin mütercimi Konstantin, asıl yazarı ihmal ederek eseri kendi şahsına atfetmiştir.

İbn Ruşd'ün *el-Külliyyât fi't-Tıbb* adlı eseri telifinden altmış yıl sonra tercüme edilmiş, çeşitli Avrupa şehirlerinde basılmıştır. Alî b. Abbâs'ın telif ettiği ve Batı'da *Liber Regius* (*Hükümdar Kitabı*) olarak bilinen *el-Kitâbu'l-Melekî* adlı tıp ansiklopedisi, tıbbın teorik ve pratik her yönünden bahsediyordu. Bu eser Latinceye iki defa tercüme edildi. O, bu eserinde İbn Sînâ'dan önce psikoterapinin önemini vurgulamış ve psikoloji ile tıp arasındaki bağa dikkat çekmiştir. O, İbn Sînâ'nın eseri gibi 13. yüzyıla kadar Avrupa'da ve İslam dünyasında klasik bir ders kitabı olarak okutuldu.

Filozof ve tabip İbn Sînâ'nın Avrupa tıbbı üzerindeki tesiri çok büyüktür. *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eseri genel tıp, ilaçlar ve tüm hastalıklardan bahseder. Bu eser Cremonalı Cerard tarafından 12. asırda Latinceye tercüme edildi. Sayısız el yazmalarıyla mahfuz olan bu tercüme 15. yüzyılın son otuz senesinde on altı defa 15. yüzyılda da yirmiden fazla basıldı. Bu eserin bölümleri de ayrı ayrı basıldı. Bu kısımlara Latince ve İbranice şerhler yazılmış ve incelenmiştir. Onun Batı'daki etkisi 17. yüzyıla kadar sürmüş, Hipokrat ve Galen'in şöhretini gölgede bırakmıştır.

Kurtuba'da saray hekimi olan ve Latin âleminde Ebü'l-Câsis adıyla tanınan Selmân'ın (ö. 1013) otuz kısımdan meydana gelen ve son kısmı cerrahiye ait olan eseri Avrupa'da cerrahinin temelinin atılmasına yardım etmiştir. Bu eser Latinceye ve İbrani-

ceye tercüme edilmiştir. Fransız cerrahı Guy de Chauliac bu eserin Latince tercümesini kendi eserlerinden birine zeyl olarak ilave etmiştir.

Batı'nın (Rhazes) diye tanıdığı Râzî'nin (ö. 925) çiçek hastalığı ve kızamığa ait eseri Latinceye, daha sonra da İngilizce ve diğer dillere çevrilmiş, 1498 ile 1866 yılları arasında kırktan fazla basılmıştır. Bu müellifin *el-Hâvî* adlı eseri de Ferec b. Sâlim tarafından 1279'da Latinceye çevrilmiş ve bundan sonra devamlı istinsah olunmuştur. Eser 1486'dan itibaren de basılmış ve Avrupa tıbbı üzerinde büyük etkide bulunmuştur.

Latinlerin Yehosalı adıyla tanıdıkları Bağdatlı Alî b. Îsâ ile Canamosalı adıyla tanıdıkları Musullu Ammâr'ın, göz hastalıkları konusunda iki mükemmel eseri Latinceye tercüme edilmiş ve 18. yüzyılın ortalarına kadar göz hastalıkları konusunda en esaslı kaynak sayılmıştır.

Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin *et-Tasrîf* adlı kitabı cerrahlıktan ve bazı deri altı dokularından bahseden bir eserdir. Bu eser de Latinceye çevrilmiştir. Ebû Mervân ibn Zuhr'ün koruyucu hekimlik, hastalıklar ve bunlara karşı kullanılan ilaçlardan bahseden *Kitâbu't-Teysîr fi'l-Mudâvât ve't-Tedbîr* adlı eseri de Batı'da çok tanınmıştır. Kalbin dış zarında meydana gelen tümörün tasvirî, yutak felci ve orta kulak iltihabı bu eserin orijinal ve ilginç yönleridir. Eser 13. yüzyılda birkaç kez Latince ve İbraniceye çevrilmiştir. Endülüslü bir vezir olan İbn Vâfid, Galen ve Aristo'nun tıbba ait kitaplarını tetkik ederek şahsi tecrübelerinin mahsulü olan edviye, müfredat-ı tıp, göz hastalıkları ve tıp tecrübeleri konusunda esaslı eserler vücuda getirmiştir. Bu eser de Orta Çağ'a Katalanca, Latince ve İbraniceye çevrilmiştir.

Müslümanların Avrupa üzerindeki tesirinin en açık belirtisi, tıp sahasında yazılmış Arapça eserlerin 16. yüzyıla kadar Avrupa üniversitelerinde el kitabı olarak değerini korumasıdır. Bunu bir misalle açıklamak gerekirse, bu konuda 89 Arapça eserin Latinceye çevrilerek defalarca basıldığını hatırlatmak kâfidir. Müslümanların tıp alanındaki Avrupa'ya tesirleri 13. ve 14. yüzyıllarda en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Avrupa'da tıp ilmini öğreten okullar, Salerno, Montpellier, Padua, Bologna ve Paris'te bulunuyordu.

Paris'teki okulun salonu Râzî ve İbn Sînâ'nın çizdiği tıp ilmine ait şema ve resimlerle süslüydü.

Optik ve Kimya: İlk Çağ'dan 17. yüzyıla kadar optik ilminin en önemli şahsiyeti olan İbnü'l-Heysem'in *Kitâbu'l-Menâzır* adlı eseri 12. yüzyılın sonlarında veya 13. yüzyılın başlarında Latinceye çevrilmiştir. Eser, Avrupa ilim çevrelerinde, başta John Pecham, Roger Bacon, Witelo, Johannes Kepler, Leonarda da Vinci, Snel van Rogen, Pierre de Fermat ve Descartes gibi çok sayıda ünlü ismin optik alanındaki kuramlarının oluşmasında ve dolayısıyla Batı'da optik ilminin kurulmasında çok etkili olmuştur. Adı geçen bilginler optik konusunda münhasıran İbnu'l-Heysem'e dayanmışlardır.

Kimya alanında Batı'ya etkilerin başında İskenderiye'den İslam dünyasına intikal eden birikimin Arapça versiyonlarının tercümeleri yer alır. Bunun yanı sıra özgün telif eserler de tercüme edilmiştir. Batı'da simya ilmi ekolünün meydana gelmesinde etkili olan ve İslam dünyasında kimyanın babası olarak tanınan Câbir b. Hayyân'ın (Geber) eserlerinden bir kısmı ilk olarak Chesterli Robert tarafından Latinceye tercüme edildi. *Kitâbu's-Seb'în* (*Yetmiş Kitabı*) diye isimlendirilen ve yetmiş risaleden meydana gelen eseri de *Liber divinitatis de LXX* adıyla Cremenolu Gerard tarafından tercüme edildi. Aynı mütercim tarafından Ebûbekir Râzî'nin *Sırru'l-Esrâr*'ı *Secretum Secreterum* adıyla ve daha pek çok müellifin kimya ile ilgili eserleri tercüme edilmiştir. Alchemia kelimesi başta olmak üzere syrop (şurup), alembic (el-imbik), elixir (el-iksir) ve daha çok sayıda kimya ile ilgili terimin, tercümeler aracılığıyla Batı dillerinde kullanılması, İslam dünyasının kimya birikiminin Batı'yı etkilemesine açık bir örnektir.

Botanik ve eczacılık alanında İbnu'l-Baytâr'ın *el-Câmi' fi'l-Edviye el-Mufrede* adlı eseri *Simplice* adıyla Latinceye tercüme edildi. İbnu'l-Baytâr bu eserinde 2600 çeşit bitkinin ilaç olarak nasıl ve nerede kullanılacağını açıklamıştır. Özet olarak denilebilir ki kimyayı ve eczacılığı geliştiren Müslümanlardır; ancak onların aracılığıyla bu ilimler Avrupa'ya gelebilmiştir.

Astronomi: İslam medeniyetinin doğuşu ve gelişmesi sırasında astronomi ve matematik Müslüman bilginlerin dikkatini çektiğini ve bu konularda önemli gelişmeler kaydedildiğini daha önce

görmüştük. Kurtuba ve Toledo rasathaneleri de Endülüs'te kurulan İslam medeniyetinde çok önemli bir yere sahiptir. Burada yetişen Mesleme el-Mağribî, Ömer b. Haldûn ve İbn Ruşd gibi âlimlerin eserlerinden o devirde yaşamış Hıristiyan bilginler kitaplarına pasajlar almışlardır. Astronomi alanında Avrupalıların en çok dikkatini çeken ana meseleler, yıldızların durumlarını ve yerlerini gösteren tablolar, takvim ve yıldız falı idi. Kastilya kralı 10. Alfonso tarafından çizilmesi emredilen ve yıldızların uzaydaki durumlarını gösteren ve 10. Alfonso plançetesi diye meşhur olan şema büyük çapta İslam dünyasındaki çalışmalardan faydalanılarak yapılmıştır.

Tercümeler sırasında İslam dünyasında yetişen astronomların eserleri de Latinceye çevrilmiştir. Bunlar arasında Gerard tarafından yapılan Ptolemaus'un *Almagesti*'si, Fergânî'nin *Astronomi*'si, Zerkâlî'nin *Astronomi Tabloları* sayılabilir. Hârizmî'nin, Bettânî'nin, Bitrûcî'nin, Fârâbî ve Ebû Ma'şer'in Endülüslü astronomlar İbnu's-Saffâr'ın, İbnu'z-Zerkâle'nin de eserleri Latinceye çevrilmiştir. Bu çevirilerle Müslümanların astronomi alanındaki tecrübeleri Avrupa'ya aktarılmıştır. Ebbe ve Flutun teorilerini Ebû Ma'şer'in fikirlerine ve Fergânî'nin çalışmalarına dayandırması bunun açık bir delilidir. Laplace, çalışmalarında İbn Yûnus ve Bettânî'nin eserlerinden istifade etmiştir. Kopernik'in eserlerinde de Zerkâlî ve Bettânî'ye atıflar yapılmıştır.

Bitrûcî'nin astronomiye dair *Kitâbu'l-Hey'e* adlı eseri 1217 yılında saray astronomu Michael Scot tarafından *De Motibus Celorum Circularibus* adıyla Latinceye, Moses ben Tibbon tarafından da 1259 yılında İbraniceye çevrilmiştir. Ayrıca Solomon Kohen'in 1247 yılında İbraniceye muhtasar olarak yaptığı tercüme Latinceye çevrilmiş, bu çeviri 1531 yılında Venedik'te basılmıştır.

Bitrûcî'nin astronomi sistemi 13. yüzyılda Avrupa'da büyük yankı uyandırmıştır. İngiliz astronom William ondan alıntılar yapmış, Grosseteste ise çeşitli çalışmalarını ona dayandırmıştır. Bu sonuncusu, Batlamyus sistemini reddederken Bitrûcî'nin sistemini kendine mal etmiştir. Bitrûcî taraftan Albertus Magnus onun fikirlerini basitleştirerek yaymaya çalışmıştır.

Arapların Batlamyus'u olarak bilinen ve Batı'da Albetanius, Al-

bategnus, Albategni adıyla tanınan Bettânî'nin *Kitâbu'z-Zîc* adlı eseri, yazılışından üç asır sonra, 13. yüzyılda Robertus Retinensis ve Pilato Tibastinus tarafından Latinceye tercüme edilmiştir. Birinci tercümesi kaybolmuştur; ancak, Plato'nun çevirisi, sonradan tablolan çıkartılarak 1537'de Nürnberg'de, 1645'te Bologna'da iki kez basılmıştır. Ayrıca İspanya kralı Alfonso el-Sabio'nun emriyle 12. yüzyılda Arapça asıl nüshasından İspanyolcaya da çevrilmiştir. Bu müellifin etkisi 17. yüzyıla kadar Batı'da devam etmiştir. Kopernik'in Bettânî'ye ne kadar şey borçlu olduğu Tycho Brahe'nin çeşitli eserlerinde ve G. B. Ricioli'nin *Yeni Almagest* adlı kitabında onun eserlerinden ne kadar çok iktibas yaptıkları, Kepler ve Galileo'nun da Bettânî'nin gözlemleriyle yakından ilgilendikleri bilinmektedir.

Müslüman coğrafyacıların dünyanın yuvarlak ve bir küre şeklinde olduğuna dair eski görüşlere canlılık getirmesi yeni keşiflere yol açmıştır. Dünyanın yuvarlak olduğu görüşünü beyan edip açıklayanlardan birisi de Ebû Ubeyde Muslim el-Balensî'dir. Bununla beraber, astronomi ile ilgili coğrafya ve matematik ilmi sahasında daha birçok telakki ve görüşler Orta Çağ Batı dünyasına İslam dünyasından girmiştir.

Matematik: Hârizmîi Orta Çağ'da matematik alanındaki fikir ve faaliyetlere en fazla tesir etmiş şahsiyettir. Cremonalı Gerard tarafından tercüme edilen Hârizmî'nin eseri sayesinde Batılı matematikçiler cebire ve onlu sistemli matematiğe alışmışlardır.

Müslümanlar, geometri ve astronomide kullanılan trigonometri ile de uğraşmışlar, bu ilmi geliştirmişler ve yeni bir şekil vermişlerdir. 12. asırda yetişmiş büyük matematik bilgini Nasîruddîn-i Tûsî, Öklid postulatının tutarsız olduğu şüphesini ilk defa ortaya atmış ve Öklid postulatına bağlı olmayan geometrinin kurucuları olan Riemann ve Lobatchewsky'nin öncüsü olmuştur.

Hârizmî'nin Hint hesap tekniğini işlediği *Kitâbu'l-Hisâb el-Hindî* adlı eseri *Algoritmi de Numero İndorum* adıyla 12. yüzyıl başlarında Bathlı Adelard tarafından Latinceye çevrilmiştir. Arkasından Cremonalı Gerard tarafından *Algorismi in İntegri* adıyla özetlenmiştir. Aynca İşbiliyeli John tarafından Katalancaya tercüme edilmiş, Domingo Gondisalvo tarafından *Liber Algorismi* adıyla Katalancadan

Latinceye çevrilmiştir. Latince tercümelerin isimlerine bakıldığında, matematik alanında *algoritme, algorism, guarisme* gibi kelimelerin Hârizmî'nin adından türetildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan algorithm Hârizmî'nin eserlerinin tercümeleriyle birlikte o kadar etkili olmuştur ki düzenli hesap yapma tekniği bu isimle anılagelmiştir. Hatta 17. yüzyılın başlarında Napier, yeni bir hesap sistemi geliştirdiğinde, değişik bir adlandırmaya gitmeyerek, düzenli hesap tekniğini içermesinden dolayı sistemine, basit bir harf değişikliği ile *logarithme* adını vermiştir.

Mimari: İslam medeniyetinin Avrupa'ya tesiri mimari sahada daha kesin bir şekilde görülür. Sivri kemer tarzı Batı'da bambaşka bir şekilde kullanılmakla beraber, Doğu'dan kopya edilmiştir. Müslümanların Sicilya mimarisine çok şey kattıkları, Batı'da özellikle İtalya'da biliniyordu. Ayrıca İspanya'daki İslami yapıların ve İtalyan tacirlerin Doğu'da gördükleri yapıların tesirleri Gotik ve Rönesans yapılarında görülür. Mesela Tudor İngiltere'sindeki birçok karışık kemerler Kahire'de yapılmış daha eski kemerlere çok benzer. Avrupa'daki bu kemerler belki de Venediklilerin Mısır'dan getirdikleri desenlere dayanır. Bunun gibi benzerliklere birçok süsleyici motiflerde, mesela süs için yapılmış mazgallarda rastlanır. İtalyan mimarlar, bilhassa 17. yüzyılda İspanya'da gördükleri İslam yapılarının kubbelerini taklit ettiler. Bunları diğer Avrupalı mimarlar izledi. İtalya'da geç Orta Çağ ve Rönesans döneminde yapılan kulelerle Kahire'deki ve daha doğudaki kuleleri karşılaştırırsak büyük benzerlikler ortaya çıkar. Bu hususta da yine İtalyanlar bu örneği Avrupa'nın diğer yerlerine yaymışlardır. 17. yüzyılın sonunda büyük İngiliz mimarı Sir Christopher Wen'in Londra'daki kiliseleri için yaptığı kulelerin örneğini cami minarelerinde bulmak mümkündür. Daha sonraki devirlerde Batılılar tarafından tanındığı zaman büyük Türk mimarı Sinan'ın da Batı üslubu üzerinde tesiri olmuştur.

Edebiyat ve Dil: Edebiyat alanında da Avrupa'ya İslam tesiri büyük olmuştur. Geç Orta Çağ'da romantik edebiyat yerli bir verim olmaktan ziyade, bu edebiyat incelendikçe, Doğu kaynaklarına inen özellikleri de o nispette artar ve ortaya çıkar. Aşk hikâyesi Avrupacılardan ziyade Doğuluların bir buluşudur. Kral

Arthur'e dair hikâyelerden çoğu Doğu kaynaklarına dayanır. Bir Orta Çağ Fransız aşk hikâyesi olan *Floire et Blanchefleur* bir Doğu hikâyesidir. En güzel ve tanınmış Avrupa aşk hikâyelerinden Aucassin et Nicole'te'de ise Doğu ile olan ilgi hemen belirir. Erkek kahramanın adı el-Kâsım'dır. Kadın kahramanın ise Tunuslu bir prenses olduğu söylenir.

Orta Çağ Avrupa şiirindeki kafiye kullanış şekli de Arap örneklerine dayandığı gibi, bu şiirlerde birçok Arap vezinleri de tekrarlanmıştır. Arapça şiirler ve bu şiirlerden yapılan tercümeler 13. ve 14. yüzyıl İtalya'sında o kadar tutulmuştu ki İtalyan şairler, kendilerine haksızlık yapıldığından yakınıyorlardı. Bizim Bin Bir Gece Masalları dediğimiz masallar topluluğu Avrupa'da tanınmazdan çok önce İslam aşk şiirleri ve hikâyeleri Avrupa edebiyatına etki etmeye başlamıştı.

13. yüzyılda Batı Avrupa'da gelişip yayılmaya başlayan nesir tarzındaki fabl, hikâye ve masallar, ahlaki hikâye ve kıssalar, aslında daha önce Hind-İran menşeine dayanan ilk İslami eserlerin bir benzeri ve bunlardan alınıp aktarılmış Avrupai görünüşlerden ibarettir. İspanya edebiyatında görülen hayal gücüne dayanan eserler, Arapça yazılmış İslami dönem edebiyatındaki örneklerinden alınmıştır. Hayatının büyük bir bölümü Cezayir'de hapishanede geçen Cervantes'in *Don Kişot* adlı eserinin aslı, Arapça yazılmış eski bir hikâye kitabıdır.

Dil alanında İslam medeniyetinin Batı üzerindeki tesirleri çok bariz bir şekilde göze çarpar. Batı dillerinde bugün hâlâ kullanılan ve kökü Arapça olan sayısız kelimeler mevcuttur. İngilizcede bunun pek çok örnekleri vardır. Bunların bir kısmı tercümeler sayesinde girmiştir. Diğer kısmı da Batılı tüccarlar tarafından ilk defa Doğu'dan getirilmiş madde ve nesnelerin isimleridir. Bu kelimeler arasında sugar (şeker), syrup (şurup), orange (portakal), lemon (limon) gibi yiyecek isimleri; saffron (safran) gibi baharat; spinach (ıspanak), artichokes (enginar) gibi sebze isimleri; coffee (kahve) gibi içecek isimleri vardır. Mat (hasır), mattress (şilte), sofa (sedir), ottoman (divan), cotton (pamuk) kelimelerinin yanında, isimlerini Doğu'daki şehirlerden alan birçok madde vardır. Mesela damask (bir çeşit ipekli), Damascus'tan (Şam), İngilizcede bir çeşit

hareli ipekli için kullanılan tabby kelimesi Bağdat'ın Attabiye mahallesinden gelir. Ticaret nesnelerini gösteren bu gibi kelimeler ticaret alış verişini gayet bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Batı'nın Doğu'dan aldığı ticari tabirler, Batılı tüccarların ticaret tekniğini Doğu'dan aldığını gösterir. Bunlar arasında cheque (çek), risk (riziko) magazine (dükkân) gibi çok kullanılan İngilizce kelimeler vardır.

Bugün dahi beynelmilel denizcilik terimleri arasında kullanılan Arapça kelimeler mevcuttur. Admiral, arsenal, cable, corvette, shallop gibi kelimeler bunlar arasındadır. Gemicilikte kullanılan sloop (tek direkli yelkenli gemi) ve barque (üç direkli yelkenli gemi) kelimeleri bu iki gemi çeşidini de Doğu'ya bağlar. Sanat alanında baroque (barok) kelimesi Arapçaya dayanır.

Peki, bütün bunlar nasıl olageldi? Bu olayın özetini alchemy (kimya) kelimesinde bulabiliriz. Bugün biz bu ilmi yan sihirbazlık gibi görüyorsak da Orta Çağ'da bu, çok önemli bir kimya ilmiydi. Bu kelime Arapça "el" harf-i tarifiyle Yunanca (chimia) = (kimya)'nın bir birleşimidir. Chimia kelimesi de Nil nehrinin getirdiği ve eski Mısırlıların tecrübelerinde kullandıkları siyah bir çamura verdikleri "khem" kelimesinden gelmektedir. İşte burada bazı alanlarda bir dizi olayla karşı karşıyayız: "Klasik Yunan bilgisi eski Doğu'dan alınmış ve Yunanlılar tarafından belli bir düzene sokulmuş, sonra Müslümanlar tarafından bu bilgi geliştirilmiş ve daha sonra da Batı Avrupa'ya geçirilmiştir."

Musiki: Arap musikisi Orta Çağ'da Avrupa musikisi üzerine açıkça tesir etmiştir. Bazı enstrüman isimleri bile bu tesiri ispata yeter. Mesela Laute = ud kelimesi Arapça "el-ûd"dan, gitarre = gitar kelimesi Arapçadaki "kit-hârâ"dan, Fransızcadaki tambour kelimesi Arapçadaki tambûr'dan gelmektedir.

Avrupa, Musiki aletlerinin yanı sıra Araplardan müzikal formlar da almıştır. Musikinin Avrupa'ya geçişi Endülüs üzerinden olmuştur. Musikiyi Endülüs'e tanıtan Zirnâb ve İbn Firnâs'tır. Zirnâb, 2. Abdurrahmân'ın (822-852) sarayında mızıka şefiyken Hârûnu'r-Reşîd ve onun oğullarından kaçarak Endülüs'e gitmiştir. Oraya vardığında on bin kadar şarkı ve melodinin tamamı hafızasındaydı. II. Abdurrahmân'ın sarayında bir konservatuvar kurdu. Böylece Avru-

pa'ya Arap musikisi ayak bastı. Bu musikinin Endülüs'te tanıtılması ve popularize edilmesinde İbn Firnâs'ın çok emeği vardır.

Endülüs halkı Arap musikisini o kadar sevdi ki 9. ve 10. yüzyıllarda Arap müzisyenlerinin getirdiği yeni ölçülerle bir halk şarkı dili, halk şarkı ölçüsü ortaya konuldu. Dörtlükler hâlinde şarkı sözü Endülüs'te çok tutuldu. Zamanla İspanyol motifleriyle işlenmiş ve âdeta Endülüs'ün millî vezni hâline gelmiş olan bu çeşidin adına mavaşşaş deniyordu. İbn Kuzmân tarafından tertip edilen ve bugün hâlâ İspanya'da halk şairlerinin irticalen söyledikleri şiirlerdeki ölçü de Arap kaynaklıdır. Bu örneklerde görüldüğü gibi Hıristiyan halk da Arap şarkılarını söylüyor, Arap musikisi formlarında şarkılar besteliyorlardı.

Batı musikisi Müslümanlarla temastan önce yalnız kilise ilahilerinden ibaretti. Onu sistemli bir nota ile derinleştiren İslam musikisi oldu. Sol anahtarını ve beş çizgili notayı ilk önce Müslümanlar kullanmışlardır. İslam musiki bilginlerinden Ebü'l-Ferec Alî b. Muhammed'in *Mecmuatu'l-Elhân* adlı eseri ile Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Mûsıkî el-Kebîr*'i Latinceye çevrildi. Toledo'da İslam musikisinin etkisini gösterecek önemli vesikalar vardır. Alphonse Le Savant'ın bu sırada yazdığı bir eserde, 1171'de Quy d'a Rezzo'nun icat ettiği bir notadan ve ondan önce Müslümanlardan geçen beş katlı ve anahtarlı notadan söz edilmektedir. Bu kitaba göre Mağribi havaları ve şark musiki teorileri Batı musikisini kilise ilahilerinin darlığından kurtarmıştır.

Kâğıt ve Matbaa: Baskı makinesini iptidai litografya hâlinde önce Çinliler kullanmışlardır. Türklerin eliyle bu, İslam dünyasına geçtikten sonra gelişmiştir. İslam dünyasının doğusunda gelişen kâğıt imalatı daha sonra Kahire'ye gelmiş, buradan Mağrip'e, 12. yüzyılın ortalarında da Endülüs'e geçmiştir. Avrupa'da ilk kâğıt imalatının Müslümanlar tarafından Endülüs'te Balensiye (Valencia) bölgesinde Şatıbe'de kurulduğu kaynaklarda kayıtlıdır. Burada imal edilen kaliteli kâğıtlar her tarafa gönderiliyordu. Batılılar, parçalara bölünmemiş tahta oyma baskıyı Endülüs'ten öğrenmişlerdir. Avrupa, 1276 yılında İtalya'nın Fabriano şehrinde ilk kâğıt imalatı kuruluncaya kadar ihtiyacını Endülüs ve diğer İslam bölgelerinden karşılıyordu.

Kâğıt üretimi Endülüs'ten sonra muhtemelen Sicilya üzerinden yine Müslümanların tesiriyle 13. yüzyılın ikinci yarısında İtalya'da görülür. Aynı şekilde Endülüs üzerinden olmak üzere Fransa'ya da girmesi söz konusudur. Bundan sonra bu teknik diğer bütün Avrupa ülkelerine geçmiştir. Kâğıt imalatı 14. yüzyılda Fransa ve Almanya'da, 15. yüzyılda İngiltere'de olmak üzere Avrupa ülkelerinde yaygınlaşmıştır.

Gütenberg zamanında harfler ayrı ayrı oyulmaya, 15. ve 16. yüzyıllarda edebî ve ilmî eserler hatta şark dillerinde bile Avrupa'da basılmaya başlanmıştır.

Felsefe: İslam felsefesi kaynağını büyük oranda Batı'dan/Yunan'dan alırken Orta Çağ Batı'sını da büyük ölçüde etkilemiştir. Haçlı seferleri, Sicilya ve Endülüs kanallarıyla İslam medeniyetini tanıma fırsatı bulan Batı, bu durumdan yararlanmanın yollarını aramış; karşılaştığı bu dünyanın sadece maddi zenginlikleri değil manevi zenginliklerini de almaktan çekinmemiştir. Batı dünyası Arapçadan yaptıkları çevirilerle daha sonra gerçekleşecek büyük uyanışın felsefi temellerini hazırlamışlardır.

Orta Çağ'da yaşamış bir İngiliz bilgini olan Roger Bacon şöyle der: "Felsefe Arap müelliflerinden öğrenilmelidir. Doğu dillerini öğrenmek zahmetine katlanmayan bir kimse bu konuyu kavramaya kalkışmamalıdır." Bacon'un çağdaşı ve yurttaşı olan Jeon, okuyucularına sürekli bir şekilde İslam filozoflarına olan şükranını hatırlatmaktadır.

Batı düşüncesi üzerinde en önemli rolü oynayan felsefi eserler Arapçadan yapılan tercümelerdir. Esasında Orta Çağ Avrupa'sı Yunan filozoflarını da İslam dünyasından yapılan çeviriler vasıtasıyla tanımıştır. Söz gelişi İslam filozoflarını tanıdıktan sonra Aristo'yu tanımıştır. 12. yüzyıl sona ererken skolastikler Aristo'nun sadece birkaç mantık kitabıyla tanışmışlardı. Orta Çağ'ın en büyük Hıristiyan filozofu ve din adamlarından olan Thomas Aquinas'un metodunda ve teorilerinde hep İslam'ın tesiri görülür. Şimdi Batı'da tanınan ve eserleri tercüme edilen İslam filozoflarından birkaçını zikredelim.

İslam'da tabiat felsefesini kuran Ebûbekir Râzî'nin eserlerinin Latinceye tercümesi İslam felsefesinin Batı'ya girişinde önemli bir adım teşkil eder. Filozofun en büyük eseri *el-Hâvî, Liber de Con-*

tinens adıyla birçok defa tercüme edilmiş ve 15. ve 16. yüzyıllarda basılmıştır. İlk tercümesi Yahudi bilgin Ferec b. Sâlim tarafından yapılmıştır. Bu şahıs bundan başka *el-Hâvî*'yi Napoli kralının emri ile 25 cilt hâlinde tercüme etmiştir. Râzî'nin sırf felsefeye dair *Kitâbu'l-İlel* ve *Sırru'l-Esrâr* adlı eserleri de tercüme edilmiştir. Râzî'nin tesiri sadece kendi eserlerinin tercümesi ile kalmamış, ondan bahseden sonraki İslam filozoflarının tercümesi vasıtasıyla da gerçekleşmiştir.

İlk meşşai filozoflardan Kindî Batı'da en çok tanınan şahsiyetlerden biridir. Aristo psikolojisi Kindî ve Fârâbî üzerinden Batı dünyasına geçmiştir. Filozofun *Risâle fi'l-Akl, Risâle fî Mâhiyeti'n-Nevm ve'r-Ru'yâ, Risâle fî Cevâhiri'l-Hamse* ve *Risâle fî Burhâni'l-Mantıkî* adlı eserleri çevrilmiştir. Albino Nagy, filozofun en mühim eserlerinden *Kitâbu'l-Akl*'ı tercüme etmiştir. Rönesans'ın en büyük filozoflarından Giardona Brono Kindî'den övgüyle bahsetmektedir. Kindî'nin ve haleflerinin eserleriyle empirizm İslam dünyasından Batı'ya geçmiş ve modern düşüncenin doğmasına hizmet etmiştir.

Aristo'nun eserlerinden büyük bir kısmını şerh eden, ayrıca birçok risale ve eser yazan Fârâbî'nin başta ilimlerin tasnifini konu alan *İhsâu'l-Ulûm* adlı eseri olmak üzere çok sayıda kitabı tercüme edilmiştir. Onun bilgi teorisini temellendirmek üzere kaleme aldığı *Meâni'l-Akl*, mutluluk ahlakını konu alan *et-Tenbîh alâ Sebîli's-Saâde* ve *Kitâbu'l-Hatâbe*'si çevrilen eserler arasındadır. Fârâbî'den yapılan tercümeler 14. asırda uyanan Hıristiyan skolastik felsefe ve bilhassa St. Thomas ve Albert Le Grand üzerine tesir etmiştir. Robert Hammond, Fârâbî'nin Allah'ın varlığına dair delilleri ile St. Thomas'ın delillerini karşılaştırarak Fârâbî'nin Hıristiyan filozof üzerindeki tesirlerini ortaya koymuştur. Fârâbî'nin Aristocu gibi görünmesine rağmen şahsi felsefesinde tamamen Yeni Eflatuncu geleneğe sadık olduğu meydandadır. Bundan dolayı Batı Orta Çağ'ında Yeni Eflatunculuktan faydalanmak isteyen cereyanlara bilhassa Ausgustinciliğe felsefi dayanak vazifesi görmüştür.

İbn Sînâ'nın Batı'ya tesiri büyük olmuştur. Latinceye tercüme devrinde eserlerinden birçoğu Batı'da 12. yüzyıldan itibaren tanınmıştır. Onun *Şifâ*'sı 16. asırda tercüme edilip basılmıştır. İbn Sînâ'nın Batı âleminde tanınması psikolojisinin Latin fi-

lozofları tarafından benimsenmesiyle sonuçlanmıştır. Metafiziğe ait birkaç eserini Johannes Hispanüs tercüme ederek bunları *Opera* (*Mecmua*) adı altında toplamış; Venedik'te 15. yüzyılın sonlarında iki defa basılmıştır. Filozofun tesiri bilhassa Albertus Magnus (ö. 1280) üzerinde görülür. İbn Sînâ'nın ruha ait tasnifleri Albertus kanalıyla birçok Orta Çağ filozofuna St. Boneventure ve St. Thomas'a geçmiştir. Ruhun tarif ve tasnifine ait fikirleri Descartas'ın fikirlerine başlangıç oldu.

Gazâlî'nin *Makâsıdu'l-Felâsife* adlı eseri Latinceye çevrilmiştir. Fakat kitabın önsözü çevrilmediğinden, onun Aristo ve Meşşailere yönelttiği eleştirilerden Skolastiklerin haberi olmamıştır. Bu nedenle Gazâlî Latin dünyasında Aristocu olarak tanınmıştır. Daha sonra bu eser önsözüyle birlikte yeniden basıldıysa da filozof hakkında yanlış kanaat devam etmiştir. Felsefeye yöneltilen en şiddetli eleştirileri içeren *Tehâfutu'l-Felâsife* adlı eseri ise 15. yüzyılın sonlarına doğru Latinceye çevrilmiştir.

Endülüs'te yetişen ilk İslam filozofu İbn Bâcce, Aristo'nun eserlerinin bir kısmına şerh yazmış, Yeni Eflatunculuğu geliştirmiştir. O, Latin dünyasında Avempacce diye tanınır. Arapça eserleri gibi Latince tercümeleri de kaybolmuştur. Bununla beraber Yahudi filozoflar onu tanıtmışlardır. 16. asırda yaşamış filozof Moise de Narbonne eserine İbn Bâcce'nin eserlerinden parçalar almıştır. Onun sayesinde filozofu hem Doğu hem de Batı dünyası tanımıştır. İbn Bâcce'nin St. Thomas ve Albertus Magnus üzerinde tesiri olduğu bilinmektedir.

İhvân-ı Safâ, Batı'da Endülüslü matematikçi ve astronom Ebü'l-Kâsım el-Mecrîtî tarafından tanıtılmış ve Orta Çağ Latin skolastisizmi üzerinde büyük tesirleri olan İspanyol filozoflarının yetişmesinde önemli rolü olmuştur.

Ibn Tufeyl'in *Hayy b. Yekzân* adını taşıyan felsefi romanı Orta Çağ'ın zevkle okunan ve en orijinal eserlerinden biridir. Onun Batı'ya etkisi Moise de Narbonne tarafından 1349 yılında İbraniceye tercümesiyle başlar. Eserin İbranice tercümesine dayanılarak Latince tercümesi de yapılmıştır. Bunu Pocecko'un 1671'de Arapça aslından yapılan Latince tercüme izlemiş, 1672'de Flamancaya tercüme edilmiştir. Bazı düşünürler bu eserin Daniel de Foe'nin

Robinson Crusoe adlı eserine ilham kaynağı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca İbn Tufeyl'in John Locke, David Hume, Voltaire, J. J. Rousseau gibi aydınlanma çağı filozoflarını etkilemiş olduğu sanılmaktadır.

Batılılara göre Aristo bir muallim ise İbn Ruşd de bir şarihtir. İbn Ruşd'ün meydana getirdiği felsefe sistemi Aristoculuğun daha saf ve ilmi olanına bir dönüş mahiyetindedir. O, gerçekte akılcı bir düşünür ve imanla ilgili nasslar müstesna her şeyin akıl mihengine ve ölçüsüne vurulması gerektiğini iddia eden bir filozoftur. Orta Çağ Avrupa'sında İbn Rüşdçülük (Avenoizm) hâkim bir düşünce ekolüydü. Önce Müslümanlar arasında, sonra Yahudiler ve nihayet kilise adamları arasında hükmünü yürütmüştür. Kiliseye aykırı bazı kısımlar çıkarıldıktan sonra onun eserleri Paris üniversitesinde ve yükseköğretim kurumlarında okutulmuştur.

B) Diğer Medeniyetlere Etkiler

a) Balkanlar

İslam'ın etkisi Balkanlara deniz yoluyla yüzyıllar önce girmişti. Akdeniz'den gelen Müslüman tacirler buralara İslam kültürünün bazı unsurlarını taşımışlardır. İslamiyet'in Balkanlardaki kalıcılığı Osmanlı Türkleri eliyle sağlanmıştır. Osmanlıların yaklaşık beş yüz yıllık Balkan hâkimiyeti zarfında Balkanlarda İslam medeniyeti önemli izler bırakmıştır.

Her şeyden önce İslamiyet Balkan toplumlarından başta Arnavutlar ve Boşnaklar olmak üzere önemli bir nüfusu kendine kazandırmıştır. Müslüman olan bu toplumlar geleneksel Balkan kültürlerini İslamiyet ile yeniden yoğurarak özgün bir İslam kültürü meydana getirmişlerdir. Bu kültür bir yönüyle de büyük İslam medeniyetinin bir parçasıdır. Özellikle Türk İslam kültürü Balkanlarda yaşayan Müslüman ve Müslüman olmayan toplumların siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında oldukça etkili olmuştur.

İslamiyet Balkanlara başta hoşgörüyü taşımıştır. Osmanlılar döneminde Balkanlarda gelişen hoşgörülü İslam kültürü, bölgenin uzun süre barış ve huzur içinde yaşamasını sağlamıştır. Müslüman Türkler yerel kültürlere saygı ile bakmışlar, asla yok et-

me yoluna gitmemişlerdir. Müslümanlardaki bu hoşgörü anlayışı ve geleneği kendini 1990'larda yaşanan Bosna Hersek iç savaşında da göstermiştir. Savaşın getirdiği yıkma, yakma, yağmalama ve yok etme duygusuyla hareket eden Sırplar Türk İslam kültürü adına ele geçirdikleri her şeye saldırmışlardır. Karşı tarafın tahriklerine rağmen Müslümanlar asla Balkan kültürlerini yıkmak, Balkan halklarının tarihî mimarisi veya başka zenginliklerini ortadan kaldırmak gibi bir tutum içine girmemişlerdir.

İslamiyet'in Balkan kültürüne etkisi sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda açıkça görülmektedir. Aşağıda dil alanındaki etkiyi ele alırken değineceğimiz gibi, yerli dillere geçmiş Türkçe kelimeler bunu ortaya koymaktadır.

İslam, Balkanlara sadece bir din olarak değil yaşam tarzı olarak da girmiştir. İslam'ın sosyal yaşamdaki etkileri oldukça belirgindir. Bölgedeki Arnavutlar, Boşnaklar, Bulgarlar, Karadağlılar, Makedonlar, Sırplar ve Yunanlılar Türk İslam sosyal değerlerinin etkisi altında kalmışlardır. Balkanlara giden hemen herkes her şeyden önce sosyal hayatın âdeta Anadolu'nun devamı olduğunu fark etmektedir.

1876'da bölgeyi ziyaret eden Artur Evans, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında uyumlu kültür etkileşiminden hayranlıkla söz etmektedir. Onun en etkilendiği olay Müslüman olmayanların evlilik törenleri olmuştur. Evans katıldığı evlilik törenlerinde Hıristiyan kadınların sanki bir Türk erkekle evleniyormuş gibi davrandıklarını, Müslümanlar gibi giyindiklerini gözlemlemiştir.

Balkanlarda, özellikle eski Yugoslavya topraklarında Müslüman olsun olmasın biri seyahate çıkacağı zaman yakınları ve komşuları onu ziyaret ederek divanının altına biraz para bırakıp "hayırlı yolculuklar" dilerler. Aslı bir Türk geleneği olan bu tutumun amacı yolcuya maddi yardımda bulunmaktır. Balkan halklarının çoğu ev döşeme zevklerine kadar Türk İslam kültürünü takip etmektedirler.

Türk İslam kültürünün sosyal yaşamdaki etkisi soyadlarında da görülmektedir. Örneğin bazı Hıristiyan aileler Müslüman Türk adı olan "Mutadovic", "Koyundic", gibi Doğu asıllı soyadları taşımaktadırlar. Söz konusu ailelerden ticari yaşama atılanların

bir kısmı da "Bakkalovic", "Terzic", "Kuyumcu" gibi sülale adlarını korumaktadırlar.

İslam medeniyetinin etkisi Balkanlarda Hıristiyanların dinî kavramlarına da geçmiştir. Sırbistan'da 19. yüzyılda Kudüs'ü ziyaret eden Hıristiyanlar da "Hacı" diye çağırılırdı. Kutsal mekânları da Kâbe'nin yerel söylenişi olan "Cabe" diye adlandırılırdı.

Balkan dillerinde çok sayıda Türkçe kelime bulunmaktadır. Günlük konuşmalarda yaklaşık %30-40 civarında kelime bulunduğu tahmin edilmektedir. Hatta mutfak terimlerinde bunun oranı %60'a çıkmaktadır. Şu anekdot söz konusu etkiyi açıkça göstermektedir: Sırp Bilimler Akademisi üyelerinden biri, "Sizin dilinizde Türkçe kelimeler var mı?" sorusunu, "Hayır" anlamına gelen Türkçe "Yok" kelimesi ile cevaplandırmıştır.

Özellikle Boşnakçada çok sayıda Türkçe kelime vardır. Söz gelimi, bugün Boşnakların kullandıkları, *çorba, torba, asker, pekmez* ve *fukara* ile Sırpların kullandıkları, *yok (hayır), bereket, sabah* ve *dükkân* gibi kelimeler Türkçedir.

İslam medeniyetinin ekonomik alandaki etkileri de hâlâ yaşamaktadır. Bölgede sanatkâr ve tacirlerin teşkilatlanmasında Türk etkisi devam etmektedir. Bugün bile Saraybosna'da "Kunduracılar Caddesi" adında bir cadde bulunmaktadır. Öte yandan bölge ülkelerinin kimi şehirlerindeki "Bedesten" ve "Bizistan"lar aynı geleneğin devamıdır. Ekonomik yaşamdaki başka bir gelenek de Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi arifesinde Müslüman Türk esnafta gördüğü asil davranıştır. Balkanların çoğu yerinde eğer bir dükkân sabah siftahını yapmışsa ikinci müşteriye, "Lütfen komşudan alışveriş yap, zira o bugün henüz siftah etmedi." diyerek komşusuna yönlendirir.

Bunun yanında Balkanlarda çok sayıda Türk İslam mimari eseri bulunmaktadır. Bunlar kentlerin ve diğer yerleşim merkezlerinin asıl dokusunu oluşturmaktadır. Balkanların çoğu kenti, Osmanlı eliyle Avrupa'nın pek çok kentinden yüzyıllarca önce su kemerleri ve kanallar gibi temel alt yapıya kavuşmuştu. Balkan ülkelerinde ibadethaneler, tekkeler, zaviyeler, türbeler, pazar yerleri, bedestenler, kapalı çarşılar, saat kuleleri, hamamlar, hanlar, ker-

vansaraylar gibi tesisler sosyal ve ekonomik alanlarda varlıklarını sürdürmekte topluma hizmet vermektedir.

Balkan uluslarından her birindeki İslam etkisi ayrı bir ilgi ve merak konusudur. Bunlardan örneğin Hırvat kültürüne baktığımızda ilginç etkileşimlerle karşılaşmaktayız. Diğer Balkan dilleri gibi Hırvatça da Türkçeden kelimeler almıştır. Hâlâ, Hırvatistan'da resmî yazılarda, özellikle de günlük konuşmalarda Türkçe kelimeler kullanılmaktadır. Türk İslam kültürü ve yaşam tarzı pek çok Hırvat şaire ilham kaynağı olmuştur. Örneğin ünlü Hırvat şairlerinden Ivan Gundulic (ö. 1638) 2. Osman'ın başına gelenleri anlatan *Osman* adını verdiği bir şiir yazmıştır. Aynı şekilde Ivan Mazuranic 1846'da *İsmail Ağa Çemgiç'in Ölümü* (*Smrt Smail Age Cengica*) adlı özveri ve özgürlük konularını işleyen epik bir şiir kaleme almıştır. Bunun yanında Osmanlı Venedik sınır çatışmalarını konu edinen şiirlere de rastlanmaktadır. Söz gelişi, 18. yüzyılda Güney Dalmaçya'da kaleme alınan *Hasan Ağa'nın Karısı* (*Hasanaginica*) adlı şiir bunların en ünlülerindendir.

b) Hindistan, Çin ve Uzak Doğu

İslam medeniyeti diğer coğrafyalarda olduğu gibi buralarda da bir kısım halkı kendi inanç dairesine alırken söz konusu kültürlere etkide de bulunmuştur.

Hindistan'a Müslümanlar Emeviler döneminde girmişlerdir; ancak bu coğrafyada İslam'ın siyasi hâkimiyeti ve İslam medeniyeti daha çok Türkler tarafından temsil edilmiştir. Hindistan'da Gazneli Mahmud ile 10. yüzyılda başlayan Türk hâkimiyeti 19. yüzyıl başlarına kadar Babürlüler yoluyla devam etmiştir. Bu sürede Hindistan İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Hatta İslam medeniyetinin en özgün eserlerinden önemli bir kısmı, Tac Mahal örneğinde olduğu gibi bu topraklarda ortaya konmuştur.

İslam, Hint medeniyetine ve kültürüne oldukça etki etmiştir. Hatta bu etki din alanına da geçmiştir. Hindistan'daki dinî, siyasi ve sosyal yapılar Hindular arasında huzursuzluklara yol açmıştır. Toplumda özellikle çok tanrıcılıktan ve kast sisteminden rahatsız olan önemli bir kitle oluşmuştu. Arayış içindeki bu kitle-

ler sosyal bakımdan eşitliği esas alan ve tek Tanrı inancını öngören İslam'dan etkilenmişlerdir. İslam'ın açık ve anlaşılabilir Allah inancı Hinduları kendisine çekmiştir. Bu eğilimin bir sonucu olarak Nanak (ö. 1539) İslam'ın bazı değerlerini de içine alan Sih dinini kurmuştur. Nanak, Hinduizm'in esaslarından olan çok tanrıcılığı, putçuluğu, kast sistemini ve bazı âdetlerini kaldırmak için İslam'a başvurmuştur. İslam mutasavvıflarının etkisinde kalan Nanak vaazlarında uzlaşmacı bir üslup kullanmış, İslam'ın tek Tanrı inancını benimsemiştir. Ona göre Tanrı tektir, ebedidir, görünmez, sözle anlatılamaz, her yerde hazırdır ve kullarını gözetir. Kast sistemine karşı çıkan Nanak İslamiyet'in takva ilkesine dayanarak insanların eşit olduğunu, üstünlüğün Tanrı'ya yaklaşma ile gerçekleşebileceğini savunmuştur.

İslam medeniyetinin, dünyanın en eski medeniyet merkezlerinden Çin'e etkileri de inkâr edilemeyecek düzeydedir. Bu coğrafyada da İslam bir yandan yeni müntesipler kazanmış, diğer yandan kendi değerlerini Çin medeniyetine taşımıştır. Bunun yanında Müslümanlar da Çin medeniyetinin bazı unsurlarını İslam dünyasına getirmişlerdir.

İslamiyet Çin'e 7. yüzyılın ikinci yansında ulaşmıştır. Hz. Osman 651'de İslam'ı tanıtmak için buraya bir iyi niyet heyeti göndermiştir. Bu tarihten sonra özellikle Müslüman tacirler Çin'e yaptıkları seferleri sırasında İslam'ı tanıtmışlardır. Özellikle 751 Talas savaşı sonrasında siyasi ilişkiler kısmen kesilmişse de sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler gelişmiştir.

Sosyal etkinin en belirgin örneği Çin'de zaman içinde meydana gelen Müslüman toplumdur. Çin Müslümanlarına *Hui-Hui* adı verilmektedir. Bu kelime Uygur sözünün Çinliler tarafından telaffuzundan doğmuştur. Çinliler aynı zamanda Müslümanlara *Tungan* da demektedirler. Bu da Türkçe *dönen* kelimesinden alınmıştır. Müslümanlar bu topraklarda Çin kadınlan ile evlenerek sosyal kaynaşmayı ve bir yönüyle de İslamlaşmayı sağlamışlardır. Yerli Müslümanlar ve dışarıdan gelen Müslümanlar daha çok Çin'in güneydoğu sahillerinde küçük topluluklar hâlinde yaşamışlardır. Çinliler bu Müslüman mahallelerine *fan fang* (yabancı kolonileri) adını vermişlerdir. Bunlar zamanla Çinlileştirilmekle bera-

ber bugün hâlâ Çin'de Türk İslam kaynaklı pek çok ad ve soyadı bulunmaktadır. Söz gelişi, MA Mesud, Mahmud, Melik, Mecid ve Muhammed'i, HA Halit ve Hasan'ı, TA Davud'u, MAN Mansur'u, TYEH Timur'u, HU Hüseyin'i, ŞA Şah ve Şemseddin'i, HAY Haỳdar'ı, SA Sa'd'ı, PA Bedreddin'i, NA Nasreddin'i, LAH Abdullah'ı ifade etmektedir.

İslam medeniyeti Çin'i kültürel alanda da etkilemiştir. Çin Müslüman toplumundan, Çin medeniyetine yeni değerler getiren Müslüman asıllı edebiyatçı, sanatçı ve âlimler çıkmıştır. Mesela, asıl adı muhtemelen Rıza olan ünlü Li Yen-Sheng, Tang hanedanının ünlü edebiyatçısı idi. Yine Çin'in büyük şairlerinden Li Hsün de İranlı bir Müslümanın torunu idi. Halk ona Yranlı Li adını takmıştı. O, farmakoloji üzerine *Hai Yao Pen Ts'ao* (*Deniz Bitki Farmakolojisi*) adlı bir eser yazmıştı. Bu eser uzun süre uzak doğudaki etkinliğini sürdürmüştür. Ming dönemi bilim adamalarından Li Shih Chen bu eserden yararlanarak ilaçların bileşimi ve hazırlanma usullerini anlatan bilimsel bir eczacılık kitabı yazmıştır. Bu eser daha sonraları Kore'de yeni tıbbın gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Ayrıca Li Hsün'ün şiirleri de Çin edebiyatının önemli ürünleri arasında yer almıştır.

Onun küçük kardeşi Li Hsien Müslüman asıllı bir kimyacı ve farmakolog, kız kardeşi Li Shun-hsien de ressam ve şaire idi. Sung hanedanı döneminde büyük ün kazanmış olan Mi-Fu da (ö. 1107) Semerkand bölgesinden gelmiş ünlü bir ressam ve hattattı. Onun eserleri Çin'in sınırlarını aşarak Japonya ve Kore'ye kadar yayılmıştı.

İslam kültürünün Çin'e etkisi en çok Yüan-Ming döneminde gerçekleşmiştir. Moğol Yüan hanedanı (1271-1368) Çin'i hâkimiyet altına alınca buraya İslam medeniyetinin bazı unsurlarını da taşımıştır. Tüm Çin'i yönetimine alan Kubilay Han (1260-1294) başkenti 1264'te Ta-tu'ya (Pekin'e) taşıdı. O, Moğollara göre yüksek medeniyet sahibi Çinlileri kontrol edebilmek için onlardan daha yüksek medeniyet düzeyine ulaşmış Müslümanlara başvurmuştur. Orta Asya'dan Müslüman Türk ve İranlıları sarayına davet ederek onları önemli görevlere getirmiştir. Daha çok yönetim tecrübesi yüksek bürokratlardan oluşan bu grup özellik-

le İslam vergi sistemini, ticaret ve yönetim tecrübesini Çin'e tanıtmıştır. Ayrıca Yüan hanedanı döneminde İslam dünyası ile Çin arasında ticaret gelişmiştir. Bu aşamada Çinliler İslam dünyasına ipek, seramik ve porselen satabilmek için mallarına İslam zevkine uygun motifler işlemişlerdir. Böylece İslam süsleme sanatının bazı unsurları Çin sanatına girmiştir.

Yüan hanedanı döneminde Müslümanlar diğer kültür alanlarında kendilerini göstermişlerdir. Kubilay, Müslüman doktorlar ve bazı sanatkârları da Çin'e çağırmış, sarayının kapılarını İslam mimari ve tıbbına açmıştır. Bu çerçevede Çin'in büyük kentleri Ta-tu ve Shang-tu'da Müslüman doktorların hizmet verdiği birer hastane açılmıştır. Aynı zamanda eczanelerde Müslüman hekim ve eczacıların yaptıkları ilaçlara yer verilmiştir. Müslümanlar mimaride de yer almışlardır. Başkent Ta-tu'nun inşa projesinde Müslüman mimarlar görev yapmıştır.

Yüan hanedanı döneminde Müslümanlar edebiyat alanında da etkili olmuşlardır. Çinli Müslüman şairler bu dönemde şiirler yazmış, hatta bunların bir kısmı da bestelenmiştir. Söz gelişi, Ali Yao ve oğlu Li Hsi-Ying, Çin edebiyatının ünlüleri arasında yer almıştır. Yüan sarayında Arapça ve Farsça eserlere de önem verilmiştir. Bu dönemde İslam önem kazandığı için 1289'da Müslümanların konuştuğu dili ve kullandıkları yazıyı öğretmek için İslam Yazısı Enstitüsü kurulmuş ve mütercimler yetiştirilmiştir.

Müslümanlar Çin bilim ve teknolojisine de katkılarda bulunmuşlardır. 1267'de Türk asıllı Müslüman astronom Cemaleddin, Çin Yüan sarayına davet edilmiştir. Cemaleddin astronomi ile ilgili aletlerini getirerek İslam astronomi teknolojisi, birikimi ve tecrübesini Çin'e taşımıştır. Kubilay tarafından 1271'de İslam astronomisi öğreten bir okul açılmıştır. Çinli astronom Kuo Shuo-Ching Cemalledin'in öğrencisi oldu ve ondan astronomi öğrendi. Onun himayesinde İslam dünyasındaki diyagram ve hesaplamalardan istifade ederek Çin'e uygun kendi aletlerini geliştirdi ve Shou-Shih-li adıyla kendi takvimini icat etti.

İslam medeniyeti Çin medeniyet dairesinde bulunan Kore kültürünü de etkilemiştir. Koreliler söz gelişi İslam takvimini almışlardır. Çinliler ve Koreliler sel baskınlarından kurtulmak için ge-

lişmiş bir takvime ihtiyaç duydukları 15. yüzyıl ortalarında İslam takviminden yararlanarak yeni bir takvim geliştirmişlerdir.

İslam'ın Çin'i etkilemesi Ming hanedanı (1368-1644) zamanında da devam etti. Bu hanedandan bazı üyelerin Müslüman olduğu söylenmektedir. Ming hanedanının himayesini kazanan Müslüman amiral Cheng Ho (Muhammed), imparatorun özel temsilcisi olarak 62 büyük yelkenliden oluşan filosu ile 1405-1431'de Güneydoğu Asya, Basra Körfezi ve Doğu Afrika ülkeleri ile Çin'in ilişkilerini güçlendirmeye çalıştı.

Türk İslam müziği ve müzik aletleri de uzak doğu kültürünü etkilemiştir. Söz gelişi Türk müziği Kore müziğinde önemli yer tutmuş, özellikle Yüan hanedanı döneminde Ho-Ak (Orta Asya kaynaklı müzik), Kore müzik sanatını zenginleştirmiştir. Na-pal (boru), t'ae-p'yong-so (klarnete benzer eski bir çalgı) gibi müzik aletleri ile ho-mu (Orta Asya dansı) ve ho-ka (Orta Asya şarkısı) Koreliler tarafından sevilerek icra edilmiştir.

Kore'de Orta Asya kaynaklı bazı meyve ve ziraat ürünlerine de rastlanmaktadır. Bunları bölgeye Müslüman Türk tüccar sınıfı getirmiştir. Söz gelişi, karpuz, kavun, üzüm ve pamuk gibi ürünler Türkler tarafından Kore'de tanıtılmış ve daha sonra üretimi yapılmıştır.

Orta Asya'da uzun zamandan beri ham kristalden yapılan bir gözlük türü 14. yüzyıldan itibaren Çin'de kullanılmaya başlanmıştır.

İslam medeniyetine ait yemeklerden bir kısmı da Çin medeniyetine geçmiştir. Özellikle şehriye ve hamur tatlısı Çinlilerin günlük yemeği hâline gelmiştir.

İslam kültürünün uzak doğu kültürü üzerindeki etkisi dilde de görülmektedir. 13. yüzyılın ikinci yarısından 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Kore sarayında Uygur harfleri ve Türkçe hâkim olmuştur. Uygur alfabesini bölgeye Moğol hanedanları götürmüşler ve iktidarlarının sonuna kadar resmî harf olarak kullanmışlar, 1427'de yabancılara konulan yasak ile yürürlükten kaldırılmıştır.

İslam'ın kutsal kitabı Kur'an da Çinceye çevrilmiştir. İlk olarak Kur'an'ın bazı kısımlarını Liu Chih adında birisi Çinceye aktarmıştır. Bundan sonra ünlü âlim Ma Te-hsin (ö. 1874) Kur'an'ın tamamını çevirmiş ve bir kısmını da tefsir etmiştir. Kur'an'ın Çince-

ye çevirileri daha sonraları da devam etmiştir. Bunun yanında çeşitli İslam ilimleri hakkında da Çince kitaplar bulunmaktadır. Söz gelişi, Müslüman âlim Wang-Tai-ıu (ö. 1660) *Hakiki Dinin Doğru Açıklamaları*, Yusuf Ma Chu (ö. 1711) *Saf ve Hakiki Dine Giriş* ve Liu Chih *Peygamber'in Hayatı* adlı eseri yazmıştır. Aynı şekilde Me Te-hsin İslam hukuku, felsefesi, tarihi ve Arapça grameri konularında eserler kaleme almıştır.

Tamaojnaya	Gümrük	Tamga (damga)
Tovar	Ticaret malları	Davar
Bakaleya	Bakkal	Bakkal
Kazna	Hazine	Hazine
İzyum	Üzüm	Üzüm
Kabala	Bir çeşit vergi	Kabala

Hayvan adları ile ilgili kelimeler:

Rusçası	Rusça anlamı	Türkçe aslı
Bugay	Boğa	Boğa
Loşça	At	Alaşa at
Barsuk	Porsuk	Porsuk

Bazı kavramlarla ilgili kelimeler:

Rusçası	Rusça anlamı	Türkçe aslı
Urra	Savaş narası	Ura veya Ur-vur
Yesaul	Yaşamak	Yaşamak
Karaul	Bakmak	Karamak (bakmak)
Kinzal	Hançer	Hançer

Ad ve soyadlar: Korkmazov, Çemadanov, Çekmenov, Aksakov, Nazarov, Yakobov birer Müslüman adı olup bugün pek çok Rus ai-

le tarafından kullanılmaktadır. Aynı şekilde Rusçada soyadın sonuna eklenen ov sesi Türkçe *oğlu* kelimesinden uyarlanmıştır. Öte yandan 15-16. yüzyıllarda Moskova merkezî yönetiminin baskılarından kurtulmak için Don, Yayık, İdil, Terek ve Dinyeper ırmakları çevresine çekilen Ruslara Kazak denmiştir. Ruslar bu adı Türk Kazaklarından almışlardır. Kazak kelimesi Türkçede, asi, başına buyruk demektir.

SON SÖZ

İslam medeniyeti, ilahî kaynaklı bir medeniyettir. Müslümanlar da bütün insanlar gibi kendilerini yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak görürler. Bu bağlamda baş görev olarak, en zayıf bireylerinin bile mutlak bir saygı ve sevgi gördüğü "vasat, orta, mutedil, dengeli" bir toplum ve dünya oluşturmayı ilahî ve insani bir yükümlülük sayarlar. İslam medeniyeti de bu yükümlülüğün bir ifadesidir.

İslam medeniyeti, insanın yeryüzünü imar etme, başka bir ifade ile yaşanılabilir kılma çabalarının önemli aşamalarından birisidir. Muhtevası, kapsamı ve katkıda bulunanları itibarıyla evrensel olan İslam medeniyetinin izlerine bugün yeryüzünün hemen her yerinde rastlanmaktadır. Günümüz insanının en az dörtte biri kendisini bu medeniyetin mensubu sayarken, geri kalanların kültürlerine ise bu medeniyetin etki ve katkısı tarihî bir gerçektir.

İslam medeniyeti, maneviyatın esası olan ve insanı tümüyle kuşatan evrensel değerlerini hayata yansıttığı, "ötekileri" yaşam alanının dışına itmediği için yayıldığı bölgelerde hayatın çeşitli alanlarına nüfuz ederek kalıcı etkiler bırakmıştır.

Kadim medeniyetlerin bir kısmı, İslam medeniyetinin egemenlik alanı içinde kendilerini ifade etme imkânı bulmuştur. Dünya tarihinde son on dört asırda Medine, Kufe, Bağdat, Kahire, Kudüs, Kurtuba, Kartaca, Kaşgar, Kazan, Buhara, Semerkand, İstanbul gibi İslam şehirleri üç-dört farklı dinî geleneğin tam anlamıyla bir arada yaşadığı merkezlerdir. Bu da İslam medeniyetinin tarih bo-

yunca çatışmacı olmadığının, çok kültürlü ve çoğulcu yapıyı sürdürdüğünün en başta gelen göstergesidir.

Tevhid inancı, İslam medeniyetinde Müslümanların hayatının her alanını kuşatan bir dünya tasavvuru oluşturmuştur. Tevhid çizgisinin bu temel dünya görüşü, İslam medeniyetinin karakterinin şiddet, yıkıcılık gibi ahlaki ve ruhsal bozukluklardan arınmasını, ötekine karşı sorumluluk ve onunla barış içinde yaşanmasını sağlamıştır. Bu evrensel anlayışın hâkim çağları ve bölgeleri, egemenlik için yapılan mücadeleler hariç tutulacak olursa, çoğunlukla her türlü dinden, ırktan ve sınıftan insanın birlikte barış içinde yaşadığı çağlar ve bölgeler olmuştur. Bu derin tarihî tecrübenin bahşettiği ruhla bundan böyle de yaşayabilecekleri muhakkaktır.

Diğer taraftan, bu özellikleri taşımayan medeniyetlerin tarihi ise işgal, sömürü, şiddet, baskı, işkence, tahakküm, halkların ezilmesinin tarihî hâline gelmiştir.

Sahip olmak, sömürmek ve şiddet kullanmak gibi nitelikleriyle ünlü kahramanlarıyla tanınan eski Roma ve Grek medeniyetleri ile Amerika yerlilerinde olduğu gibi, bir ırkın tümden ortadan kaldırılmasına yönelik yok ediciliği ve yanlı uygulamaları ile bilinen, geride bıraktığımız asrın sonlarında, Körfez savaşında öne çıkan değerleri Bosna savaşında çiğneyen ve medeniyet içi savaşlarıyla ünlü günümüzün hâkim medeniyeti bunun en açık örnekleridir.

Günümüzün en büyük problemlerinden birisi ve belki de en önemlisi, insan hayatını kolaylaştıran, ancak beraberinde kontrol edilemez boyutta olumsuzluklar getiren teknolojik gelişmelerdir. Savaşa hiç karışmamış insanları, hatta henüz doğmamış olanları dahi hedef alan yeni savaş teknolojilerinin yanlış kullanılması, bunun sadece bir boyutudur ki tek başına bu bile insanlık için çok büyük tehlike arz etmektedir. Bütün bu olumsuzlukların üstesinden, ancak İslam medeniyetinin sahip olduğu güçlü değerler sisteminin yorumlanması ve uygulanması sayesinde gelinebileceği aşikârdır.

İslam tarihinde yöneticiler/güç sahipleri tarafından zaman zaman uygulandığına şahit olunan ve ana ilkelerden sapmanın bir göstergesi olan zulüm ve haksızlıklar, kişilerin kendi tasarruflarından ve sorunlara makul çözüm üretilemeyişinden kaynaklan-

mış olup, bunların dinin temel ilkeleri tarafından tasvip edilmesi ve desteklenmesi söz konusu değildir.

Şu anda dünyada Batı, İslam, Çin ve Hint medeniyeti olmak üzere başlıca dört medeniyet hayatiyetini devam ettirmektedir. İslam medeniyeti tarihî süreçte Asya, Avrupa ve Afrika'ya giderek oraları şekillendirmeyi başarmıştır. Tarihin önemli bir dönemine siyasi, sosyal, ilmî ve kültürel açılardan damgasını vurmuştur.

Mensup kazanma bakımından İslam medeniyeti her an iddialıdır. Zira tarihî tecrübesi bulunmaktadır. Günümüzde en canlı medeniyet havzası olarak İslam dünyası görünmektedir.

İslam medeniyeti hiçbir zaman sırtını geleceğe veya başka medeniyet havzalarının tecrübe ve birikimlerine dönmemiştir. Duraklama ve yeni arayışlar döneminde de hem millîlikten, hem de diğer medeniyetlerle mesela Batı ile sentezden vazgeçilmemiştir. Osmanlı/Türkiye geleneğinde Batı ile sentezde Barok üslubu ile yapılan camiler, millîlikte de Bebek Camii bunun en güzel örneklerindendir. Elbette bunun altında kendine güvenin getirdiği, karşılaşmaktan ve kaybolmaktan korkmama düşüncesi yatmaktadır.

Müslümanlar arasında, bilimsel, kültürel, ekonomik ve sosyal alanlarda, söz gelimi yarım yüzyıl önce, hayal bile edilemeyen canlanma yaşanmaktadır. Her şeyden önce İslam dünyasının stratejik önemi tekrar artmış, doğal kaynaklar (doğalgaz, petrol, bor vs.) önemli hâle gelmiştir.

Bunun yanı sıra İslam dünyası genç nüfusa sahiptir. Bu da İslam'ın manevi dinamiklerinin, aile gibi değerlerinin hâlâ güçlü ve etkili olduğunu göstermektedir.

Bunun yanında kentleşmede önemli adımlar atılmış, tarım toplumundan sanayi ve önemli oranda bilgi toplumuna doğru yol alınmıştır. Şu kadar var ki kentleşme artmakla birlikte çarpık ve kontrol edilmeyen/edilemeyen, estetikten yoksun, her şeyden önemlisi telafisi çok pahalıya mal olacak yapılaşma gözlemlenmektedir.

Bu husus çok önemlidir. Elbette günümüz İslam dünyasının büyük sorunlarından biri ve belki de en başta geleni kendini ifade edememesi, değerlerini hayata geçirememesidir. Başka bir ifade ile kendi geleneğinde teolojisi, teorisi ve tatbikatı bulunan ıslah, ih-

ya ve tecdit sürecini yeterince yürütememektedir. Dış tehditler ve saldırılar da kendisi ile yüzleşmesine ve iç muhasebe yapmasına engel olmaktadır. Müslüman yenilikçiler/müceddidler "işbirlikçi" nitelemesine maruz bırakılırken, gelenekçiler de içe kapanmakta, yenilik adına söylenen her şeye tepki gösterilmekte, salahı/kurtuluşu maziye ve geleneğe körü körüne sarılmakta gören zihniyetler ortaya çıkmaktadır. Her iki durumda da İslam medeniyeti kendini yenileyemeyen, tarihin dışında kalan, son çırpışlarını yapan eski bir uygarlık görünümü arz etmektedir.

Müslümanların birlik ve kardeşlik ruhunu yitirmeleri de önemli bir eksikliktir. Bu, siyasi alana da yansımaktadır. Söz gelimi Avrupa'nın, ulus devletler arasındaki sınırları kaldırdığı, ya da önemsiz hâle getirdiği süreçte, İslam ülkelerinde sınırlar kemikleşmiştir. Bu da Müslümanlar arasında iş birliği imkânlarını güçleştirmektedir.

Öte yandan son zamanlarda ortaya çıkan yoğun bilgi birikimi ve genç nüfus hakkıyla değerlendirilememektedir. Bazen de yenilik peşinde koşarken mevcut korunamamaktadır.

Müslümanlar tarihsel süreçte değerlerinden hareketle kendilerine uygun gelen, yakışan yönetim sistemi geliştiremedikleri gibi, en azından siyasi sömürgecilik sonrası dönemde de hiç olmazsa hâkim uygarlığın yönetim sisteminden esinlenerek, kendi coğrafyalarında değişim sağlayamamaları sonucu pek çok Müslüman ülke 2011 yılının ilk aylarından itibaren yaşanan bir dizi siyasi, fikrî, içtimai ve iktisadi buhrana sürüklenmiştir. Hâlbuki Müslümanların, geçmişte, Medine kaynaklı özgün tecrübeleri yanında çevre kültürler ve medeniyet havzalarından aldıklarını kendi fikrî süzgeçlerinden geçirerek her alanda özgün adımlar attıkları da bilinmektedir.

Bugünlerde beklenen, Müslümanların tarihte olduğu gibi, geçmişin mirasını iyi değerlendirerek, tekrar nesne durumundan özne durumuna geçerek kendi geleceklerine sahip çıkmaları, tarihi yeniden yapmalarıdır. Bunun ilk emareleri de meydanlarda görünmektedir. Henüz içi tam olarak doldurulamamış görünse de en azından bölge halklarının kendilerine olan güvenleri gelmek üzeredir.

Artık çağdaş dünyanın Londra, Paris, Washington, Berlin, Moskova yanında Ankara, İstanbul, Kahire, Bağdat, Şam'a da ihtiyacı vardır. Tek kutuplu Atina, Roma, Vatikan Batı tarihi determizmine sıkışmış olan neredeyse tüm insanlığın, Mekke, Medine, Bağdat, İstanbul ekseninde gelişen Müslüman geleneğine her zamankinden daha fazla ihtiyacı vardır.

İslam dünyasında yükselen diriliş seslerine başta Batı olmak üzere dünyanın tamamına yakını da sadece ekonomik kaygılarla veya mülahazalarla değil bir alternatife ihtiyacı ve kurtuluş ümidiyle bakmaktadır. Zira bu çıkış tarihin yeni bir dalgası olma hüviyetine sahip olabilir.

Müslümanların son zamanlardaki en büyük zaaflarından biri de yaşadıkları tabii coğrafyaya maddi bakımdan yabancılaşmalarıdır. Geçmişte, imar faaliyetlerinde bölgenin tabii fiziki yapısı, yapı malzemesi, iklim, yerel imkânlar gibi unsurlar göz önünde bulundurulurdu. Oysa son zamanlarda altyapı, imar sistemi; deprem, sel ve yangın gibi doğal afetlere mukavim olması gerekirken, doğal afetlerle dost, doğaya ve insan doğasına uygun olmayan bir şekilde gelişmiştir.

Bu gelinen nokta Müslümanların öğretilerine uygun olmadığı gibi tarihî tecrübelerine de ters bir durumdur. Tabiatı, Allah'ın bir emaneti ve kendisini de onu imara memur birisi gibi görmesi beklenen Müslüman, âdeta bir sömürgeci zihniyeti ile kendi coğrafyasını talan etmiştir. Bunun sonuçlarına da maddi ve manevi olarak katlanmaktadır. Müslüman kültüründe tabiat, tabii denge üzerine kurulmuş bir tabii yaşama alanıdır ve bu "mizan"ın, dengenin bozulmaması ısrarla istenmektedir.

Kuşkusuz gelinen noktanın iç ve dış etkenleri bulunmaktadır. Müslümanların yetersizliklerinin etkisi olmakla beraber Batı'nın, sömürgeleştirdiği yerel yönetimleri engellemeye, kendi ürettiklerini tükettirmeye yönelik bir politika izlemeleri de olumsuz bir etki olarak ortaya çıkmaktadır.

Neler Yapılabilir? Neler Yapılmalıdır?

1. İslam medeniyetinin tarih boyunca sahip olduğu barışçı,

adil ve insani toplum vizyonunun gerçekleştirilmesi için çaba sarf etmek,

2. Değerleri, çağın entelektüel kazanımlarını özümseyerek gelişme yetisi kazandıracak, yılgınlıktan kurtaracak tarzda yorumlamak, bunları yaşanan kültürün parçası hâline getirmek,

3. Geleneksel değerleri ve kurumları hayata başarıyla uygulamaya çalışmak, mesela fütüvvet teşkilatının ve loncaların günümüz ihtiyaçlarına göre dönüştürülmesi gibi.

4. Kimlik açısından geleneksel değerleri diğer alanlara, söz gelimi mimariye, şehirciliğe de başarıyla uygulamak,

5. Günümüz itibarıyla, kaderciliği körüklediği, patronaj ilişkiler ağıyla adam kayırmaları, iltimas, rüşvet gibi olumsuzluklara yol açtığı, hepsinden önemlisi geniş halk kitlelerini pasif ve edilgen hâlde tuttuğu için otokrat yönetim/efendi yönetici anlayışlarından vazgeçmek,

6. Bilimsel araştırma merak ve heyecanının tüm toplumu sarması, resmî ve sivil imkânların bilimsel faaliyetler için kullanılması, buna bağlı olarak geçmişteki otoritelerin düşünce ve yorum kalıpları yerine ilmî ve fikrî alanda yenilikçi ve üretken anlayışları öne çıkarmak,

7. Her alanda filozoflara, düşünürlere, aydınlara, bilim insanlarına ve ürettiklerini uygulama alanına koyan icra mekanizmalara sahip olmak.

İslam medeniyetinin ortaya koyduğu evrensel, tarih üstü, toplum yararı yanında bireyselciliği de önemseyen tecrübesine insanlığın her zamankinden daha fazla ihtiyacı bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

Adıvar, A. A., *Tarih Boyunca İlim ve Din,* İstanbul 1969.
Ahmad, S. Maqbul, "Coğrafya", *DİA,* VIII, 50-62.
_____, "Harita", *DİA,* XVI, 205-210.
Akarsu, Bedia, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, Ankara 1998.
Akpınar, Cemil, "Gâfikî", *DİA,* XIII, 282-283.
Algül, Hüseyin, "Emîn", *DİA,* XI, 110-111.
_____, "Haram Aylar", *DİA,* XVI, 105-106.
Alper, Ömer Mahir, "İbnu'l-Gurbâlî", *DİA,* XXI, 50.
_____, İbnu'l-Kuf, *DİA,* XXI,115-116.
Anavati, G., "Bilim", çev. Turan Koç, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* (İstanbul 1997), IV, 317-352.
Anay, Harun, "(İslam Felsefesi) Literatür", *DİA,* XII, 319-330.
Aslanapa, Oktay, "Ribat", *İA,* IX, ss. 734-738.
_____, *Türk ve İslam Sanatı,* İstanbul 1986.
Avcı, Casim, "Mısır (Bizans Dönemi)", *DİA,* XXIX, 557-558.
Avcı, Harun, "İnsan İlişkilerinde En Güçlü Duygu: Güven".
Ayçan İrfan - Sarıçam, İbrahim, *Emeviler,* Ankara 1993.
Aydın, Cengiz, "Abdurrahmân es-Sûfî", *DİA,* I, 172.
_____, "Ebü Kâmil", *DİA,* X, 172-174.
_____, "Ebü'l-Vefâ el-Buzcânî", *DİA,* X, 348-349.
Aydın, Mehmet Akif, "Aile", *DİA*, II, 196-200.
_____, "Hıristiyanlık (Mezhepler ve Tarikatlar)", *DİA,* XVII, 353-358.
Ayvazoğlu, Beşir, *İslam Estetiği ve İnsan,* İstanbul 1979.
Bammat, Haydar, *İslam'ın Çehresi,* çev. Osman Fehmi Giritli, İstanbul 1974.
_____, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri,* çev. Bahadır Dülger, Ankara 1963.
Barkan, Ömer Lütfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi,* Cilt: II, Ankara 1942, s. 279-304.
_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, II, 1942.
Barthold W. - Fuad Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi,* Ankara 1977.
Bayraktar, Mehmet, "Hayvan (İslam Kültüründe Hayvan)", *DİA*, XVII, 85-92.
_____, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi,* Ankara 1985.
Bayram, Mikail, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu,* Konya 1991.
Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân,* çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002.

Bilhan, Suat, *Orta Asya Bilgin Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*, Ankara 1988.
Bolay, Süleyman Hayri, *Kişide Güven Duygusu ve İslam, Kutlu Doğum,* Ankara 1990, s. 159-161.
_____, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü,* Ankara 1996.
Bozkurt, Nebi - Nevzat Kaya, "İstinsah", *DİA,* XXIII, 369-371.
_____, "Kıyafet", *DİA,* XXV, 508-510.
_____, "Kitap", *DİA*, XXVI, 120-121.
Braudel, Femand, *Uygarlıkların Grameri,* çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul 2001.
Caferoğlu, Ahmet, "Türk Teamül Hukukuna Göre 'İçtimai Muavenet' Müessesi", *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, 185-193.
Cahen, Clauda, "Ekonomi, Toplum ve Kurumlar", çev. Ufuk Ayan, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* (İstanbul 1997), IV, 61-84.
Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995.
Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü,* Ankara 1996.
Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,* Ankara 1974.
Çam, Nusret, *İslam'da Sanat Sanatta İslam,* Ankara 1997.
Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim Tarihi,* çev. Ali Yardım, İstanbul 1976.
Çoruhlu, Yaşar, *Türk Sanatının ABC'si,* İstanbul 1993.
Çubukçu, İbrahim Âgâh, *İslam Düşünürleri,* Ankara 1977.
_____, Âgâh, *İslam'da Ahlâk ve Mutluluk Felsefesi,* Ankara 1977.
D'leary, De Lacy, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri,* çev. Hüseyin Yurdaydın - Yaşar Kutluay, Ankara 1971.
D'Ohson, M. M., *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler,* çev. Z. Yüksel, İstanbul ty., s. 186.
Danişmend, İ. Hami, *Garp Menbalarına Göre İslam Medeniyeti*, İstanbul 1974.
Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık - Tarih", *DİA,* XVII, 328-340.
Dizer, Muammer, "İbn Muâz", *DİA,* XX, 208-209.
Doğan, İsmail, *Sosyoloji, Kavramlar ve Sorunlar*, Ankara 2002.
Dölen, Emre, "Kimya", *DİA,* XXVI, 26-30.
Durant, Will, *İslam Medeniyeti,* çev. Orhan Bahaeddin, yy., ts., (Tercüman 1001 temel eser).
Elisseef, Nikita, *İslam Şehri,* İstanbul ty.
Erdemir, Ayşegül Demirhan, "İbnu's-Sûr", *DİA,* XXI, 212.
Ergin, Osman Nuri, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi,* İstanbul 1939.
Ergin, Şakir, "Abdülhamîd el-Kâtib", *DİA,* I, 225
Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA,* VIII, 42-45.
Erünsal, İsmail, *İslam Medeniyetinde Kütüphaneler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1990, XIV, 286- 305.
_____, "Kütüphane", *DİA,* XXVII, 11-32.
Esmer, Yılmaz, *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye'de Siyasal, Ekonomik ve Kültürel Değerler,* TESEV Yay. İst. ts.
Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dînî-İctimâî Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İstanbul Üni. İktisat Fakültesi Mecmuası,* Cilt: 23, No. 1-2, İstanbul 1963, s. 3-80.
Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâdıla,* çev. Nafiz Danışman, İstanbul 1990.
Fârâbî, *el-Siyâsetu'l-Medeniyye veya Mebâdiu'l-Mevcûdât,* çev. M. Aydın, A. Şener, R. Ayas, İstanbul 1980.

_____, *Mutluluğu Kazanma (Tahsîlu's-Saâde)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara 2001.
Faruki, İsmail Raci - Faruki Luis Lamia, *İslam Kültür Atlası,* çev. M. Okan Kibaroğlu - Zerrin Kibaroğlu, İstanbul 1961.
Fayda, Mustafa, "Hulefâ-i Râşidîn", *DİA,* XVIII, 324-338.
_____, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *DGBİT,* II, 107-174.
_____, *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İstanbul 1989.
Fazlıoğlu, İhsan, "İlm-i Menâzır", *DİA*, XXII, 131-132.
Fehd, Tevfik, "İlm-i Felek", *DİA*, XXII, 126-128.
Fehervari, G., "Sanat ve Mimari", çev. İrfan - Enver Pamuk, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, (İstanbul 1997), IV, 245-313.
Fukuyama, Francis, *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması,* çev. Ahmet Buğdaycı, Ankara 1998.
Gabrieli, F., "İlmî ve Edebî Tesirlerin Avrupa'ya İntikali", çev. İlhan Kutluer, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* IV, 423-461.
Gardet, Louis, "Din ve Kültür", çev. İlhan Kutluer, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* (İstanbul 1997), IV, 113-156.
Garaudy, Roger, *İslam'ın Vadettikleri,* İstanbul 2004.
Gölpınarlı, Abdülbaki, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İFM*, XI/1-4, 1949-50, ss. 3-334.
Grenard, F., *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü,* çev. O. Yüksel, İstanbul 1992.
Grünebaum, G. E. von, "İslam Medeniyetinin Kaynakları", çev. İlhan Kutluer, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* (İstanbul 1997), IV, 15-59.
Güç, Ahmet, "Konfüçyüsçülük", *DİA,* XXVI, 167-170.
Güler, İlhami, "Zorbalığın Kökeni olarak Nihilizm", *Yarın*, Yıl: 3. Sayı: 34, Şubat 2005, s. 58-61.
Güllülü, Sebahattin, *Ahi Birlikleri,* İstanbul 1977.
Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş,* çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1981.
Harman, Ömer Faruk, "Kadın", *DİA*, XXIV, 82-86.
Haurani, Albert, *Arap Halkları Tarihi,* çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2000.
Hayıt, Baymirza, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri,* İstanbul 1987.
Henry, Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. H. Hatemi, İst. 1986.
Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi,* I-IV, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980.
Hodgson, Marshall, G. S, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek,* çev. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan, İstanbul 2001.
Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi,* çev. Servet Sezgin İstanbul 1975.
1. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bak. Yay. Ankara 1996.
2. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bak. Yay. Ankara 1999.
İnam, Ahmet, *Her Şeyin Başı Güven*, http://www.metu.edu.tr.
İpşirli, Mehmet, "Elçi", *DİA*, XI, 3-14.
Kahya, Esin, "İbn Rıdvân", *DİA*, XX, 250-252.
Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, XVI, 71-86.
_____, "Mâverdî'nin Ahlaki, İctimâî ve İktisâdı Görüşleri", *Divan*, 2004, Yıl: 8, Sayı: 17, s. 1-47.

_____, *İslam Medeniyeti Tarihinde İktisat Düşüncesi I*, (Haraç ve Emvâl Kitapları), İstanbul 2004.
Karlığa Bekir, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 1993.
Kaya, Mahmut, "Felsefe", *DİA*, XII, 311-319.
_____, "İbn Zuhr", *DİA*, XX, 471.
Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi II*, Konya 1994.
_____, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara 1980.
_____, "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, XI, 1976, 49-55.
Kazıcı, Ziya - Şeker, Mehmet, *İslam-Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1982.
_____, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1999.
Kazıcı, Ziya, *İslami ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985.
Keskioğlu, Osman, "Bazı Yönleri ile Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, X, 1973.
Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temeli*, Ankara 1996.
Kıllıoğlu, İsmail, *Değer, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1990.
Köprülü, Fuat, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1982.
_____, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesi*, İstanbul 1983.
_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul 1986.
Kuban, Doğan, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, İstanbul 1988.
Kuçuradi, İonna, *Etik*, Ankara 1988.
_____, *İnsan ve Değerleri*, İstanbul 1971.
Kunter, H. Baki, "Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, VI, 1965.
_____, "Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi", *Vakıflar Dergisi*, III, 1956.
Kutluer, İlhan, "İlm-i Nebât", *DİA*, XXII, 134-137.
Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâtip", *DİA*, XXV, 50.
Lee, Hee-Soo - İlhan, İbrahim, *Osmanlı Japon Münasebetleri ve Japonya'da Islamiyet*, Ankara 1989.
_____, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Ankara 1988.
Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979.
Mâcid, Abdülmun'im, *Târîhu'l-Hadârati'l-İslâmiyye fi'l-Usûri'l-Vustâ*, Kahire 1978.
Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İst. 1987.
Mason, Stephen F., *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, Ankara 2001, s. 61- 75.
Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976.
Mayerhof, Max, *İslam Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*, çev. Ömer Rıza, İstanbul 1933.
Mehmet Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985.
Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000.
Michon, Jean Louis, *İslam Şehri*, İstanbul.
Moacanın, Nenad, "Hırvatistan", *DİA*, XVII.
Müftüoğlu, Ferruh, "Bettânî", *DİA*, VI, 9-10.
_____, "Cevherî, Abbâs b. Saîd", *DİA*, VII, 458.
Nebrâvî, Fethiyye, Târîhu'n-Nuzüm ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye, Kahire 1981.
Ocak, Ahmet Yaşar, "Zaviye", *İA*, XIII, 468-476.
_____, "Fütüvvet ve Fütüvvetname", *DİA*, XIII, 261-265.

_____, "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XII, Ankara 1978, s. 247-270.
Öğüt, Salim - Kevser Kâmil, Ali, "Çok Evlilik, *DİA*, VIII, 365-369.
Öke, M. Kemal, *Küresel Toplum,* Ankara 2001.
Ömer, Ali Muhammed, *Dirâsât fî Hadâreti'l-İslâmiyye*, Mısır ts.
Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi - Eyice, Semavi, "Cami", *DİA*, VII, ss. 46-90.
Özakpınar, Yılmaz, *İnsan Düşüncesinin Boyutları*, Ankara 2002.
_____, *İslam Medeniyeti ve Türk Kültürü,* İstanbul 1999.
_____, *Kültür ve Medeniyet Anlayışları ve Bir Medeniyet Teorisi*, İstanbul 1999.
Özdemir, Nutku, "Bayram Alayı", *DİA*, V, 265-266.
Özdemir, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Bazı Siyâsî Uygulamalarının Ahlâkî Arka Planı", *İslâmiyât*, VI (2003), Sayı: 1, s. 15-30.
_____, *Endülüs Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi) III*, Ankara, 1997.
_____, *Endülüs Müslümanları, (Medeniyet Tarihi)*, Ankara 1997.
Öztürk, Abdülvahab, *Fakirlik Probleminin Günümüzdeki Çözüm Yolları, Yoksullukla Mücadele Millî ve Dinî Bir Görevdir,* haz. İ. Ateş, Ankara 1977, 75-77.
Öztürk, Levent, "Etiyopya (Tarih)", *DİA*, XI, 491-496.
Öztürk, Nazif, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar,* Ankara 1983.
Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1983.
Parrı, V. J., *Savaş Tekniği*, (İstanbul 1997), IV, 399-422.
Pedersen, J., "Mescid", *İA*, VIII., ss. 1-71.
Pines, S., "Felsefe", çev. İlhan Kutluer, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* (İstanbul 1997), IV, 354-397.
Planhol, X. de "Coğrafi Konum", çev. Cemal Kahraman, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* III, 329-355.
Poppe, Nicholas, "Rusça'daki Türkçe Kelimelerle İlgili Çalışmalara Bir Bakış", çev. Günay Karaağaç, *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 24, Haziran 1983, ss. 132-158.
Ronan, Colin A., *Bilim Tarihi,* çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergun, Ankara 2003.
Ruben, Watter, "Budist Vakıfları Hakkında", çev. M. Topkak, *Vakıflar Dergisi*, II. 1942.
Runciman, S. T., "Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler, çev. Nûşin Asgarî, *Şarkiyat Mecmuası,* İstanbul 1959, s. 1-12.
Sahillioğlu, Halil, "Dinar", *DİA*, IX, 352-355.
_____, "Dirhem", *DİA*, IX, 368-371.
Sâlih, Suphi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, çev. İbrahim Sarmış, İst. 1983.
Sakallı, Talat, "İbn Futays", *DİA*, XIX, 498.
Schacht, J., "Hukuk ve Adalet", çev. İlhan Kutluer - Hurrem Yılmaz, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* (İstanbul 1997), IV, 85-110.
Serinsu, Ahmet Nedim, *Bizi Biz Yapan Değerlerimiz ve Hayatımızdaki Rolü, Üçüncü Bine Girerken Türkiye*, Ankara 2000.
Serjean, R. B., (editör), *İslam Şehri,* çev. Elif Topçugil, İstanbul 1992.
Sinanoğlu, Mustafa ve diğerleri, "İslam", *DİA*, XXII, 1-42.
Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe,* Ankara 2001.
_____, *Bilimin Yitik şehri Cündişapur,* Ankara 2003.

Spies, Otto, *Doğu Kültürünün Avrupa Üzerindeki Tesirleri,* çev. Neşet Ersoy, Ankara 1974.
Sauvaget, Jean, *İslam Dünyası, Kısa Kronoloji,* çev. Suut Kemal Yetkin - Faik Reşit Unat, Ankara 1963.
Soykut, Refik, *Orta Yol Ahilik,* Ankara 1971.
Şahid, İrfan, "Edebiyat", çev. Kemal Kahraman, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti,* (İstanbul 1997), IV, 203-245.
Şeriati, Ali, *Medeniyet Tarihi, I-II,* çev. İbrahim Keskin, Ankara 1987.
Şerif M. M., - Armağan, Mustafa, ed. *İslam Düşüncesi Tarihi,* İst. 1990.
Tabakoğlu, Ahmet, *İslam ve Ekonomik Hayat,* Ankara 1987.
Taeschner, Franz, "İslam Orta Çağ'ında Fütüvvet, Fütüvvet Teşkilatı", çev. F. Işıltan, *İFM,* XVI-4, 1953-54, s. 3-32.
Tanpınar, Ahmed Hamdi, *Beş Şehir,* Ankara 1960.
Torun, Ali, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nameler*, Ankara 1998.
Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984.
Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi,* Ankara 1990.
Usta, Niyazi, *Ekonomi Ahlakı ve İnsan Kaynağı*, Erzurum 2001.
Üçyiğit, Ekrem, "Orta Çağ İslam Medeniyetinin Avrupa Medeniyet Üzerinde Tesirleri", *AÜİFD*, 1955, IV, I-II, s. 31-45.
Ülken, Hilmi Ziya, "İslam Felsefe ve İtikadının Garba Tesiri, *AÜİFD*, 1962, X, s. 1-31.
_____, *Bilgi ve Değer,* Ankara 2001.
_____, *İslam Felsefesi -Kaynakları ve Tesirleri*, ty.
_____, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü,* İstanbul 1935.
Watt, Montgomery, *İslam Medeniyetinin Avrupa'ya Tesiri,* çev. H. Yavuz, İstanbul 1987.
Weber, Max, *Şehir,* İstanbul 1991.
Yakubovsky, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü,* çev. Hasan Eren, Ankara 1992.
Yaltkaya, Şerefeddin, "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, II. 1942, 83-97.
Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 2002.
_____, *İslam Tarihinde Kütüphanelerle Bazı Araştırma ve Öğretim Kurumları* (Yayımlanmamış makale).
Yazır, Mahmud Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kâlem Güzeli*, Ankara 1972.
Yazır, Muhammed Hamdi, *Ahkâmu'l-Evkâf,* yay. Nazif Öztürk, Ankara 1995.
Yediyıldız, Bahaeddin, *İslam'da Vakıf*, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* XIV., İst. 1990.
Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, XIV, 1982.
Yeni Bir Medeniyet Anlayışına Doğru Türk Yurdu (Özel Sayı), Ankara 1998.
Yetkin, Suut Kemal, *İslam Sanatı Tarihi,* Ankara 1954.
Yiğit, İsmail, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, 424-426.
Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi,* çev. Zeki Meğamiz, I-V, İst. 1328-1330.

KRONOLOJİ

Hz. Muhammed Dönemi

571: Hz. Muhammed'in doğumu
577: Medine'yi ziyaret ve annesinin vefatı
595: Hz. Hatice ile evliliği
605: Kâbe hakemliği
610: Peygamber olarak görevlendirilişi
615: Hz. Hamza ve Hz. Ömer'in Müslüman oluşu
615: Habeşistan'a birinci hicret
616: Habeşistan'a ikinci hicret
616-619: Haşimoğullarına boykot
620: Hz. Hatice ve Ebû Tâlib'in vefatı
620: Taif ziyareti
620: İsra ve mirac
620-622: Akabe biatları
622: Medine'ye hicret
622: Cuma namazının farz kılınması
623: Mescid-i Nebevi'nin inşaatının tamamlanması
623: Ensar-Muhacir kardeşliği
623: İlk nüfus sayımı
623: Orucun farz kılınması
624: Zekâtın farz kılınması
624: Ramazan ve Kurban bayramlarının ilk olarak kutlanması
623 (veya 624): Hz. Peygamber'in Hz. Âişe ile evlenmesi
623: İlk seriyyeler
624: Batn-ı Nahle seriyyesi
624: Bedir savaşı
624: Kaynukaoğullarının Medine'den çıkarılması
624: Sevik gazvesi
624: Karkaratu'l-Kudr gazvesi
624: Zuemer gazvesi
624: Bahran gazvesi
625: Uhud savaşı
625: Hamrau'l-Esed gazvesi
625: Bi'r-i Maune faciası
625: Reci olayı
625: Nadiroğullarının Medine'den çıkarılması

627: Hendek savaşı
627: Benû Kurayza gazvesi
627: Mustalikoğulları gazvesi ve İfk olayı
628: Hudeybiye barışı
628: Hükümdarları İslam'a davet
628: Hayber'in fethi
629: Mute savaşı
629: Kaza umresi
630: Tebuk seferi
630: Mekke'nin fethi
630: Huneyn ve Evtas savaşları
9/631: Haccın farz kılınışı
631: Müşriklerle ilişkilerde son aşama
9/630-631: Heyetler yılı
10/632: Veda haccı
11/632: Hz. Peygamber'in vefatı.

Hulefâ-i Râşidîn ve Sonrası

634: Hz. Ebûbekir'in vefatı ve Hz. Ömer'in halife seçilmesi
17/638: Hicri takvimin kabulü
639: Mısır'ın fethine başlanması
20/641: Hz. Ömer'in divan teşkilatını kuruşu
644: Hz. Ömer'in şehit edilmesi ve Hz. Osman'ın halife seçilmesi
656: Hz. Osman'ın şehadeti ve Hz. Ali'nin halife seçilmesi
656: Cemel savaşı
657: Sıffin savaşı
661: Hz. Ali'nin şehadeti. Şam'ın hilafet merkezi oluşu
680: Muâviye'nin ölümü
680: Kerbela olayı
684: Mervân b. Hakem'in halife oluşu
685: Abdulmelik b. Mervân'ın halife oluşu
76/695 veya 77/696: İslam dünyasında ilk dinarın basımı
80/700: Arapçanın resmî dil ilan edilmesi
706: İlk bakır paranın basımı
88/707: İslam dünyasında ilk hastanenin kuruluşu
711: Endülüs'ün fethi
101/720: Ömer b. Abdulazîz'in vefatı
750: Abbasi devletinin kuruluşu
132/750: Son Emevi halifesi Mervân b. Muhammed'in öldürülüşü
134/752: Başşehrin Enbar'a taşınması
751: Talaş savaşı
751: Müslümanların ilk kâğıt yapmaya başlamaları
754-775: Mansûr dönemi
756: Endülüs Emevi devletinin kuruluşu
758: İslamiyet'in Çin'e girişi
762: Bağdat'ın inşası
767: Ebû Hanîfe'nin ölümü
773: Arap rakamlarının ortaya çıkması

786-809: Hârûnu'r-Reşîd dönemi
795: Bağdat'ta ilk kâğıt imalathanesinin kuruluşu
795: Mâlik b. Enes'in vefatı
800: Kâğıdın Mısır'da yapılmaya ve kullanılmaya başlaması
801: Hârûnu'r-Reşîd tarafından Charlmagne'a çalar saat gönderilmesi
813-833: Me'mûn'un saltanatı
820: İmam-ı Şâfiî'nin vefatı
822-852: Kurtuba'da 2. Abdurrahmân'ın saltanatı
827: Mu'tezile'nin Me'mûn tarafından resmî mezhep olarak ilanı
825-902: Sicilya'nın fethi
830: Me'mûn tarafından Ankara ve çevresinin fethi
833-842: Mu'tasım dönemi
836: Samerra'nın kuruluşu ve başkent oluşu
842: Samerra büyük camiin inşası
846: İtalya yarımadasını güneyden fethe başlayan Müslümanları Roma'ya dayanmaları
847-861: Mutevekkil dönemi
855: Ahmed b. Hanbel'in vefatı
892: Abbasi devletinin başşehrinin Samerra'dan tekrar Bağdat'a nakli
945: Büveyhilerin Bağdat'ı işgali
1040: Dandanakan savaşı
1055: Selçukluların Bağdat'a girişi
1063-1092: Nizâmu'l-Mülk'ün vezirliği
1067: Bağdat'ta Nizamiye medresesinin kuruluşu
1069-1070: Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i yazması
1071: Malazgirt zaferi
1074: Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugati't-Türk*'ü yazması
1077: Anadolu Selçuklu devletinin Konya'da kuruluşu
1090: Müslümanlar tarafından pusulanın kullanılışı ile ilgili ilk kayıtlara rastlanması
1096-1270: Haçlı seferleri
1100: Kâğıdın İstanbul'da Bizans tarafından kullanılmaya başlanması
1102: Kâğıdın Sicilya'da yapılmaya ve kullanılmaya başlanması
1187: Hıttin savaşı. Haçlılar, Selahattin, Kudüs'ün tekrar fethi
1243: Kösedağ savaşı
1258: Bağdat'ın Hulâgû tarafından zaptı ve Abbasi devletinin sonu
1295: Gazan Han'ın İslam'ı kabulü ve İslamiyet'in İlhanlıların resmî dini oluşu
1299: Osmanlı devletinin kurulması
1356: Osmanlıların Rumeli'ye geçişi
1363: Edirne'nin Osmanlılar tarafından fethi
1389: Birinci Kosova zaferi
1393: Bağdat'ın Timur tarafından zaptı
1402: Ankara savaşı
1421-1431: Semerkand'da Uluğ Bey rasathanesinin kurulması
1453: İstanbul'un fethi
1492: Gırnata'nın İspanyollar tarafından zaptı
1514: Çaldıran savaşı.

1517: Ridaniye savaşı, Mısır'ın Osmanlılar tarafından zaptı.

İslam Devletleri

632-661: Hulefâ-i Râşidîn
661-750: Emeviler
750-1258: Abbasiler
756-1031: Endülüs Emevileri
788-985: İdrisiler (Mağrip)
800-909: Ağlebiler (Tunus)
868-905: Tolunoğulları (Mısır)
935-969: İhşidiler (Mısır)
867-1495: Saffariler (İran)
890-929: Sacoğulları (Azerbaycan ve İran)
909-1171: Fatımiler (Mısır)
874-999: Samaniler (Maveraünnehir ve İran)
932-1056: Büveyhiler (Güney İran ve Irak)
935-969: İhşidiler (Mısır)
840-1212: Karahanlılar (doğu ve batı Türkistan)
963-1186: Gazneliler(Afganistan ve Pencap)
1040-1157: Büyük Selçuklular
1077-1308: Anadolu Selçukluları
1174-1252: Eyyubiler (Mısır)
1097-1231: Harizmşahlar
1206-1555: Delhi Sultanlıkları
1256-1344: İlhanlılar
1250-1517: Mısır Memlukleri
1261-1517: Mısır Abbasi halifeleri
1370-1501: Timurlular
1299-1923: Osmanlılar

DİZİN

A
İbn Abbâd, Sâhib 246
İbn Abbâs el-Mecûsî, Alî 231, 234, 239, 312, 314, 315
Ibn Abbâs, Saîd Cevherî 216, 217
İbn Abbâs, Abdullâh 127, 135, 186
Abbasi devleti 66, 197
Abbasi dönemi 110, 236
Abbasi halifesi 126, 161, 232
Abbasi hilafeti 126
Abbasi sarayı 61, 197
Abbasiler 128, 132, 181
Abbasiler dönemi 50, 61, 97, 102, 103, 107, 127, 128, 129, 130, 132, 136, 141, 144, 161, 163, 164, 176, 177, 185, 187, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 206, 209, 210, 211, 236, 237, 242, 243, 256, 284
İbn Abdilberr 196
Abdu'd-Devle 259
Abduh, Muhammed 193
İbn Abdulazîz, Ömer 56, 125, 152, 158, 159, 160, 174, 175, 176, 188, 207, 242
İbn Abdulmelik b. Zeyyat, Muhammed 243
İbn Abdulmelik, Hişâm 159, 174
İbn Abdulmelik, Velîd 176, 236, 242
Adelard, Bathlı 312, 320, 327
Âdem (Hz.) 195
el-Adeviyye, Râbia 180
Adnaniler 44
Adudu'd-Devle 127, 237, 246
Aglebi hanedanı 316
Ahmed, Ebü'l-Kâsım 126
İbn Ahmed, Halîl 173, 206, 209
el-Ahmer 177
Âişe (Hz.) 179, 187
Akşemseddin 235
Ibn Alâ, Ebû Amr 243
Ali (Hz.) 85, 96, 123, 126, 127, 132, 135, 139, 140, 151, 170, 187, 192, 206, 207, 211, 225
İbn Alî, Zeyd 191
Allah'ın halifesi 123, 345
Allah'ın sıfatları 249
Allemannus, Herrnannus 314
Alpagus, Andreas 314
Alparslan 178
İbnu'l-Amîd 246
İbn Âmir, Ukbe 139
Anadolu Selçukluları 128, 130, 131, 132, 141, 215, 268, 273, 274
anaerkil aile yapısı 46
Antakyalı Stephan 313
Antik çağ 22, 45
Arap kabileleri 44, 45, 174
Arap musikisi 330, 331
Arap Yarımadası 43, 51, 65, 91, 133, 138, 153, 207
Ari kavimleri 27
Ariler 26, 29
Aristo 48, 49, 57, 58, 197, 202, 203, 205, 229, 313, 314, 318, 322, 324, 332, 333, 334, 335
Arius 36, 42
Ariusçular 36, 37
İbn Âs, Amr 48, 132, 133, 135, 176
Ibn Âs, Saîd 149
İbn Asâkir 53, 180
Âsım 175
Asmaî 227, 229
Asr-ı Saadet 72, 108
Asya kıtası 37
Ibn Atâ, Vâsıl 193
Ataerkil kültürler 47
atiyye 156, 157, 158
Avenoizm 320, 335
Averroizmin 320
Avrupa tıbbı 317, 323, 324
İbnu'l-Avvâm 228, 230
Aynicalut savaşı 126

B
Baba Nakkaş 259
Babilliler 46
İbn Bâcce 203, 334
Bacon, Roger 314, 322, 325, 332
Bağdâdî, Abdullatîf 234
el-Bağdâdî, Ibn Cezle 232
Bağdat Abbasi halifeliği 126
Bağdat Mu'tezilesi 193
el-Balensî, Ebû Ubeyde Muslim 327
Balkan dilleri 337
Balkan halkları 336
Balkan kültürü 336
Baradeos, Jakob 36
el-Basrî, Hasan 96, 186, 193, 207
Batı düşüncesi 11
Batı medeniyeti 17, 312
Batı musikisi 331
Batılı tüccarlar 330
Bâtıniler 203, 204

Batlamyus 58, 60, 61, 197, 217, 218, 220, 313, 326
Batlamyus sistemi 326
Batlamyusçu düşünürler 218
İbn Battûta 53, 301, 302, 303
Baybars, Sultan I. 126
İbnu'l-Baytâr 228, 230, 233, 235, 316, 325
bedevi 44, 91, 93, 171, 175, 278
Bedevi şairler 207
bedevilik 130
Bedir gazvesi 131, 157
Bedir savaşı 121, 168
Behram (I.) 23
Bekrî 53, 199
el-Belhî, Ebû Ma'şer 216, 218, 315
el-Belhî, Ebû Zeyd 198
el-Belhî, Ebû'l-Kâsım 174
İbnu'l-Bennâ 214
Benû Abduleşhel 157
Benû Haşim 157
Benû Kurayza 99, 121
Benû Mûsâ 60, 212, 213, 214, 218, 222
Benû Ümeyye 135, 157
Berrnekiler 57, 105, 128
Bettânî 62, 197, 212, 214, 215, 218, 222, 315, 326, 327
Beytu'l-Hikme 57, 59, 61, 202, 212, 242, 243, 244, 245
Billâh, Azîz 247
Bimaristan-ı Adudi 237
Birinci Dünya savaşı 17
Bîrûnî 62, 199, 200, 205, 213, 219, 220, 222, 225, 226, 227, 229, 235, 311
Bitrûcî 220, 313, 314, 316, 326
Bizans 41, 42, 43, 99, 162, 316
Bizans devleti 41
Bizans medeniyeti 39
Bizans parası 162
Bizans sanatı 42
Bozkır medeniyeti 34
Brahmanizm 26, 27
Budacı manastırlar 31
Budizm 27, 30, 31
İbn Buhtîşû, Curcîs 236
Bursalı, İsmail Hakkı 187
buyû' 149
el-Buzcânî, Ebû'l-Vefâ 214, 215, 218, 219
İbn Bürd, Beşşâr 173
Büveyhi hâkimiyeti 126
Büveyhiler 126, 145, 177, 246
Büyük İskender 27, 42, 47
Büyük Konstantin 35

C
Ebû Ca'fer, Ümmü'l-Hasan bint 180
Câhız 52, 97, 198, 209, 210, 226, 229
cahiliye toplumu 149
Ebû'l-Câsis 323
Cebriyye 192
el-Cehşiyârî 130
İbn Cerrâh, Ebû Ubeyde 87
Cevherî 209, 216, 217, 223
el-Cezire 135, 136, 137
İbnu'l-Cezzâr 231, 235, 312, 323
Chang-an 31
Charlemagne 37, 38, 131, 222
Chauliac, Guy de 324
Chesterli, Robert 313, 319, 320, 325
Civilisation 12
cizye 22, 98, 101, 133, 152, 154, 155, 158, 159, 160, 161
Cizyenin miktarı 152
Cremonalı Gerhard 313
İbn Cubeyr, Saîd 53, 186, 238, 301
el-Cuhenî, Ma'bed 192
Curcânî 239
el-Cuzâmî, Revh b. Zinba' 127
İbn Cülcül 231
Cündişapur 24, 36, 45, 49, 50, 59, 236

Ç
Çin dili 30
Çin medeniyeti 30, 339
Çin Seddi 30
Çin sınırları 164

D
Da Vinci 249
daru'l-erkam 168
dâru'l-ilm 247
Darwin 226
Davernport, John 88
değerler sistemi 78, 79
İbn Dehn 236
ed-Dımeşkî, Gaylân 193
Dîneverî 195, 227
Dinî ilimler 184, 242
Dirhem 163
İbn Dirhem, Ca'd 193
Doğu Roma 23, 24, 35, 39, 42, 131
dört halife dönemi 100, 170, 171, 186, 189, 190, 192

E
İbn Ebîh, Ziyâd 127
Ebûbekir (Hz.) 87, 88, 123, 124, 133, 134, 139, 151, 153, 156, 170, 247, 269
Ebûbekir Râzî 205, 225, 230, 235, 315, 325, 332
Ebussuûd Efendi 187
İbn el-Ecda', Mesrûk 186
İbn Eflah, Câbir 218, 220
ehl-i hadis 172, 191
ehl-i kitap 83, 85, 87, 105, 151, 152
ehl-i re'y 172, 191
ehlu't-tesviye 96
ekonomik hayat 151, 196
İbn el-Mukaffa', Abdullâh 56
Emevi devleti 135, 141, 160
Emevi halifeleri 125, 129, 158, 163, 188, 266
Emeviler 124
emsâr 174
el-Endelûsî, İbn Tallâ 138
Endülüs Emevi halifeliği 126
Endülüs Emevi hükümdarları 126
Endülüs Emevileri 132, 162, 263
İbn Enes, Mâlik 189
el-Ensârîyye, Rufeyde 236
Enûşirvan 22, 24, 25, 49
Eslem kabilesi 236

İbn Eslem, Zeyd 186
Esmâ 180
Eş'arî 80, 135, 139, 140, 193, 222
Evans, Artur 336
Evliya Çelebi 179, 304
Eyalet yöneticileri 135
Eyyubiler 131, 178, 247
Ezher Camii 177, 264, 265
İbn Ezra, Abraham 320

F
Fârâbî 19, 62, 74, 80, 183, 203, 205, 206, 222, 224, 229, 298, 313, 314, 315, 320, 322, 326, 331, 333
el-Fârisî, Kemâleddîn 223
farz-ı kifaye 113
Fatımi 126, 177, 232
Fatımi halifeliği 126
Fatımiler 61, 109, 126, 130, 246, 247, 264
Fatih Sultan Mehmed 163, 224, 337
Ferezdak 53, 180
Fergânî 62, 216, 217, 220, 223, 316, 320, 326
ferraşlar 247
fey gelirleri 155, 160
Fezârî 216
Fıkıh metodolojisi 75
Fıkıh mezhepleri 75
Fibonacci, Leonardo 312
fil vakası 44
filoloji 184
İbn Firnâs 223, 330, 331
Foe, Daniel de 334
Frank Krallığı 131
Ibn Furât, Esed 180
Ibn Futays 245

G
Gâfikî 228, 233
Galen 47, 48, 57, 58, 59, 60, 238, 239, 312, 313, 320, 323, 324
Galenci tıp sistemi 231
Galileo 219, 220, 327
Ganj medeniyeti 26
Ganj nehri 29
Gassaniler 43, 45
gayr-i meşru kazanç yolları 150
gayr-i müslim tebaa 140
gayr-i müslimler 91, 152, 160
Gazâlî 62, 74, 80, 181, 183, 204, 205, 314, 320, 322, 334
Gazneli Mahmud 178, 338
Gazneliler 63, 128, 131, 132, 264, 298
gnostik mezhep 23
gnostik vahiy 23
gnostizm 23
Gondisalvo, Domingo 314, 327
gök atlasları 32
Göktürk yönetimi 34
Gundisalvo'nun felsefe sistemi 320
İbnu'l-Gurbâlî 218, 219

H
Habeşistan 37, 43, 130, 164, 311
Haccâc 61, 161, 162, 174, 207, 282
İbn Hacer 179
el-Hâcib, Yûsuf 131
hâcibu'l-huccâblık 132
Haçlı seferleri 67, 68, 100, 298, 310, 311, 320, 321, 332
hadari 12, 44, 91, 93
hadis literatürü 122, 149, 167
hadis metinleri 241, 248
hadis rivayeti 187
İbn Hâkân, Feth 236, 243
İbn Hakem, Mervân 56, 125
Hâkim bi-Emrillâh 247
İbn Haldûn 19, 129, 130, 164
İbn Haldûn, Ömer 326
el-Hamra sarayı 76
Han hanedanı 30, 33
İbn Hanbel, Ahmed 189, 191
Ebû Hanîfe 96, 191, 193
Hanîfler 45
haraç arazileri 159
haraç vergisi 159
Hariciler 192
Haricilik 192, 193
Ibn Hârise, Zeyd 93
Harizmî 29
Harizmşahlar 63, 128, 132
Harran 48, 49, 56, 61, 202, 236, 237
Hârûnu'r-Reşîd 57, 59, 61, 131, 141, 176, 177, 180, 192, 202, 222, 236, 242, 243, 330
Hasan Dihlevî 224
Ibn el-Hasan, Ebû Ca'fer Muhammed 248
el-Hâsib, Habeş 216, 217
İbn Hâtime 234
İbn Hattâb, Ömer 149
İbn Havkal 199
Hayber'in fethi 72
İbn Hayyân, Câbir 225, 226, 325
hazin 247
hazîne-i âmire 154
el-Hâzinî, Abdurrahmân 219, 225, 313
İbn Hazm 74, 220
Helenistik 42, 47, 200, 202, 229, 253
Helenistik Roma 42
Helenizm kültürü 48
Hendek savaşı 235
Herakleios 25, 39, 42, 48
heretik 36
İbnu'l-Heysem 61, 213, 222, 223, 224, 315, 320, 325
Hezarfen Ahmed Çelebi 223
Hıristiyan dünyası 36
Hicaz 43, 44, 45, 101, 109, 135, 136, 137, 155, 191, 258
Hicaz ekolü 191
hilafet kurumu 124
hilafet makamı 124
Hint medeniyeti 30, 338
Hint tıp geleneği 236
Hipokrat 48, 57, 58, 60, 234, 239, 312, 320, 322, 323
İbn Hizâm, Ahî 230
Hizânetu'l-Hikme 61, 243, 244
Hizânetu'l-Kutub 244
Hudeybiye antlaşması 131
Hukuk sistemi 41
Hulefâ-i Râşidîn 26, 94, 124, 131, 133, 139, 158, 170, 171, 175, 195

humus gelirleri 160
İbn Huneyf, Sehl 135
İbn Hurdâzbih 198
Ebû Hureyre 121
Husrev, Perviz 25, 42
Huzeyfe 139
Hüseyin (Hz.) 125

I
Irak 26, 43, 65, 96, 100, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 186, 191, 197, 198, 208, 238, 246, 262, 301, 311
Irak ekolü 186, 191
ıstıslah 190

İ
i'tizal hareketi 193
icma 189
İfrikıyye 135, 136, 137
İhşidiler 61, 136
ihtikâr 149
Ihvân-ı Safâ 197, 202, 203, 204, 205, 213, 226, 227, 229, 334
ikon kırıcılığı 40
ikonlara tapınma 40
Ikrime 186
İlhanlılar 130
ilim dini 71
ilimlerin tasnifi 183
İlk Çağ bilginleri 218
ilmî faaliyetler 183
Ilmu'l-Menâzır 223
İmâret-i âmme 136
İsa (Hz) 30, 39, 40
İbn İsâ el-Kehhâl, Alî 231, 233, 234, 315
İbn İsâ el-Usturlâbî, Alî 216
İbn İsâ, Ahmed 223
İbn İsâ, Alî 216, 231, 233, 234, 236, 237, 315, 324
İbn İsâ, Vezir Alî 236
el-Isfahânî, Râgıb 80
İbn Ishâk, Huneyn 59, 60, 239, 244, 312, 313, 315
İskenderiye 28, 36, 42, 43, 47, 48, 49, 56, 59, 164, 202, 224, 241, 245, 321, 325
İslam adliye teşkilatı 138
Islam bilim tarihi 226, 228
Islam devletleri 120, 130, 131, 141, 195
İslam dini 191
Islam dönemi 22, 23, 49, 50, 163, 222
İslam düşüncesi 200
İslam düşünürleri 74, 200, 201, 290
İslam felsefe sistemleri 201
Islam felsefesi 50, 200, 201, 202, 203, 205, 313, 332
İslam filozofları 332
İslam hukuku 75, 102, 278, 343
İslam ilim merkezi 319
İslam ilkeleri 104, 201
Islam inancı 114
İslam kardeşliği ilkesi 115
İslam kültürü 57, 318, 322
İslam medeniyetinin doğuşu 17, 325
İslam tarihçiliği 193, 195
İslam tarihi 68, 93, 99, 127, 137, 154, 175, 176, 179, 194, 195, 196, 241, 242, 269, 271, 299, 346
Islam tıbbı 230, 236, 322
Islam toplumları 75, 104, 105
İslam toplumu 51, 74, 75, 93, 95, 268
Islam ülkeleri 128, 159, 189, 322, 348
İslam'ın doğuşu 106
İslami ilimler 191
Islamiyet'in ilkeleri 96
isnad 188, 189, 194
Ispanyollar 241
el-İsrâilî, İshâk 220
İstahrî 198, 199, 200, 213
Istanbul 36, 48, 132, 179, 252, 253, 258, 268, 269, 275, 304
istihsan 190
istinsah 185, 245, 247, 248, 324
işçi-işveren ilişkileri 150
Izmirli, İsmail Hakkı 193

K
İbn Ka'b, Ubey 139, 186
Kaderiyye 192
Kadim medeniyetler 345
el-Kadîm, İstefân 225
Kafesoğlu 69
kâğıt üretimi 332
Kalavun 239, 294, 321
kamerî takvim 44
Kâmil Ebû 212
kamis 106
Kant 12
Karahanlılar 63, 128, 130, 132, 264, 272, 298
Kast sistemi 26, 27
Kastilya 326
Katalanca 324
el-Kâtib, Abdulhamîd 56, 129
Ibn Kays, Alkame 186
el-Kelbî, Suleymân 174
İbn Kelede, Hâris 45, 50
Kepler 220
İbn Kesîr 52, 175, 195
Kıftî 48, 314
Kınalızâde 19
kıraat 170, 175, 176, 179, 184, 185, 186, 243
kıraat-ı seb'a 175, 185
kıyamet günü 104
kıyas 189, 190
Kindî 61, 74, 197, 203, 205, 212, 218, 222, 223, 226, 230, 313, 314, 315, 320, 333
kisrevî 162
Klasik dönem 19, 181, 196, 255, 260, 305
Klasik Islam sanatı 253
Konfüçyüs 30, 31
Konfüçyüsçülük 31
Konstantinopolis 35, 42
Kopernik 220, 326, 327
Ktesibios 47
Kubad (I.) 24
Kudüs 131
Ibnu'l-Kuf 233, 234
Kur'an hükümleri 138
Kur'an ilimleri 184, 186
Kur'an kıraati 185

Kur'an memi 185
Kur'an nüshaları 241
Kureyş aileleri 157
Kureyş lehçesi 184
İbn Kurre, Sâbit 60, 197, 200, 213, 214, 218, 222, 239, 313, 320
Kurtuba 66, 321
Kurtubî 187
İbn Kuteybe 97, 130, 176, 196, 209, 229
Kuzey Arabistan 43
İbn Kuzmân 316, 331
kültür 12
kültürel miras 16
küttâblar 172, 174

L
Lale devri 224
Lamark 226
Laplace 326
Lekenzven hastanesi 321
İbn Lûkâ, Kustâ 61, 223, 313

M
Ebû Ma'şer 326
mâbeyncilik 132
el-Mağribî, Mesleme 326
Maliki mezhebi 141
Mani 23, 57, 254
Maniheistler 23
Maniheizm 23
Marianus 224, 225
Ibn Mâseveyh, Yuhannâ 57, 59, 61, 236, 243
el-Mâturîdî, Ebû Mansûr 25, 56, 57, 61, 107, 193, 202, 216, 236, 239, 242, 282
Maturidilik 193
mavaşşaş 331
Mâverdî 54, 74, 80, 81
Mayalar 241
Mazdekçilik ilkeleri 24
Me'mûn 56, 57, 58, 59, 61, 125, 145, 163, 193, 197, 200, 202, 212, 213, 216, 217, 221, 242
Mecusiler 45, 98
Medeni kişi 18
Medeniyet 11
Medeniyet bilinci 14
medeniyet tarihi 28, 55, 75
Medine dönemi 119
Medine ekolü 186
Medine pazarı 148
Medine vesikası 138, 169
medrese 177
Medreseleşme Aşaması 177
Mekke dönemi 92, 120, 147, 168
Mekke ekolü 186
Melikşah 178, 221, 238, 273, 291
Memlukler 109, 130, 131, 132, 223, 264
İbn Mendeveyh 231
merkezî idare 133
Merv 26, 219, 275
İbn Mervân, Abdulmelik 56, 127, 144, 157, 159, 162, 163, 174, 176, 186, 194, 208
Mervaniler 125
Mervezî 229
merzubân 22
İbn Mes'ûd, Abdullâh 139, 186
Mescid-i Nebevi 108, 139, 168, 169, 235, 269, 270, 282
İbn Mesleme, Muhammed 135
meşşai filozoflar 333
Meşşailik 203
Mevali 94, 95
Mezdekiyye 24
Mısır valisi 135
Mihrican 109
Mimar Sinan 249, 275
Mirebau, M. 12
Mîrim Çelebi 224
İbn Miskeveyh 19, 62, 80, 203, 205, 246
İbn Miskîn, İsâ 180
Moğol istilası 68, 126, 164, 248, 298
Moğollar 238, 241
Molla Lütfî 19
Monofizit 36, 37, 43
Monofizitler 37
Mozart 249
Mu'tasım 58, 59, 61, 97, 125, 161, 176, 193, 217, 243, 244, 267
Mu'tasım dönemi 97
Mu'tezile 50, 193
Muâviye dönemi 242
İbn Muâviye, Yezîd 224
İbn Muâz 219
İbn Muâz, Sa'd 157, 235
İbn Muğîre, Şu'be 134
İbn Muhammed, Ebü'l-Ferec Alî 331
İbn Muhammed, Mervân 125, 129
İbn Muhammed, Utârid 223
Muizzu'd-Devle 246
İbn Munebbih, Hemmâm 188
İbn Munebbih, Vehb 194
İbn Munzir, Hubâb 121
Ibn Mûsâ, Muhammed 60, 212
mushaf 186
Mustansıriyye medresesi 238, 244
Mutevekkil 58, 59, 60, 125, 193, 217, 243, 267, 272
Mücâhid 186
Müfessir sahabiler 185
Mürcie 192, 193
Müslüman coğrafyacılar 327
Müslüman eserleri 319
Müslüman medeniyeti 319
Müslüman toplumlar 112, 122
Müslüman tüccarlar 159
müstensih 242, 245, 247
İbn Müzâhim, Dahhâk 174

N
Nabatiler 43
Ibn Nâim, Suleymân 174
Nakşî 259
Napoli üniversitesi 318
Nasîruddîn Tûsî 221
Nazzâm 222, 226
İbnu'n-Nedîm 48, 57, 62, 243, 248
İbnu'n-Nefîs 205, 233, 234, 239, 316
Nefîse 180, 198
en-Nehâî, İbrâhîm 186, 191
Nesî uygulaması 44
Nestorieus 36

Nesturiler 36
İbn Nevbaht, Ebû Sehl 57, 61, 216
Nevruz 109
Nigarî 259
Nirvana 27
Nizamiye 244
Nizamiye medreseleri 178
Nizâmu'l-Mülk 80, 131, 178, 238, 244. 291
Normanlar 317
Nuheykil, Semrâ bint 149
Nureddin, Sultan 321

O
Orhan Bey 130, 163, 274, 294
Orta Asya 340
Orta Çağ hekimleri 323
Osman (Hz.) 88, 123, 127, 135, 139, 140, 151, 153, 170, 184, 188, 192. 247, 300, 339
İbn Osmân, Ebân 194
Osmanlı devleti 109, 130, 141, 181, 304
Osmanlı dönemi 19, 110, 230, 302
Osmanlı sanatçıları 255
Osmanlı Türkleri 335
Osmanoğulları 126

Ö
Öklid 47, 58, 60, 61, 217, 223, 312, 327
Ömer (Hz.) 48, 50. 87, 88, 94, 122, 123, 134, 135, 139, 140, 141, 144, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 163, 170, 171, 173, 187, 188, 211, 282
öşür 153, 154, 159, 160, 161

P
Palermo 318
Peygamber (Hz.) Dönemi 133, 147, 167
Posta güvercinliği 321
Ptolemioslar dönemi 42
putperest 43, 45, 204
Qin hanedanı 30

R
İbn Rabben et-Taberî, Alî 230
Râsıd, Takıyyuddîn er-224
Raymond, Martin 320
Râzî 62, 183, 187, 202, 205, 222, 225, 226, 230, 235, 239, 315, 324, 325, 332, 333
Râzî, Fahruddîn er-187
re'y 172, 186, 189, 190
Rhazes 202, 324
İbn Rıdvân 61, 232
riba 149
er-Riyâhî, Ebû'l-Âliye 186
Roma İmparatorluğu 35, 37, 38, 42, 131
Romalılar 34, 35, 45, 49, 50, 241
Rönesans 317, 318, 333
İbn Ruşd 62, 198, 203, 205, 229, 239, 313, 314, 315, 318, 320, 322, 323, 326, 335
İbn Rüşdçülük 335

S
İbn Sa'd 179, 195
İbn Sa'd, Şurahbil 194
Sabiilik 23
İbn Sâbit, Sinân 237
İbn Sâbit, Zeyd 139, 168, 169, 170, 191
es-Sâdık, Ca'fer 225
sadrazam 128
Safeviler 130, 264
İbnu's-Saffâr 326
İbn Safvân, Cehm 193
sahabe dönemi 185
sahabe kavli 190
sahib 247
sahih hadisler 188
İmam-ı Sahnûn 180
Salerno 311, 312, 317, 322, 323, 324
Samaniler 128, 132, 136
İbn Sâmit, Ubâde 168
es-San'ânî, Abdurrezzâk 189
Saray eğitimi 177
Sasani geleneği 42
Sasani hükümdarı 42, 163
Sasani İmparatorluğu 22, 23, 24, 25, 26
Sasaniler 21, 22, 24
Satım akdi 149
Scot, Michael 313, 318, 320, 326
seçkinler kümesi 19
İbn Sehl, Ebû Sa'd 223
Selçuklular 63, 109, 128, 130, 132, 177, 178, 223, 237, 238, 247, 255, 258, 259, 264, 273
Semitik öğretiler 47
Sencer 219, 275
sevad 107
Sıbyan muallimi 174
Sicilya 40, 47, 63, 136, 246, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 328, 332
Sicilya mimarisi 328
Siczî 218, 219, 220
İbn Sînâ 19, 62, 74, 183, 199, 203, 205, 206, 213, 221, 222, 226, 227, 229, 231, 232, 234, 235, 239, 246, 298, 311, 313, 314, 315, 320, 322, 323, 325, 333, 334
Sinan Bey 259
siyer-meğazi ilmi 194
sosyal dayanışma 114
su saati 33
Sufîe 168
es-Sûfî, Abdurrahmân 218
İbn Ebî Sufyân, Muâviye 124, 135, 173, 206
İbn Ebî Sufyân, Yezîd 161
Sui hanedanı 31
es-Sulemî, Muâviye b. Hakem 169
İbn Suleymân, Mukâtil 186
İbnu's-Sûrî 228
İbn Suvâr 246
Sûfyaniler 125

Ş
Şafii mezhebi 141, 191
Şah Kulu 259
İbn Ebî Şeybe 189
Şia 122, 192, 193
Şirvânî, Fethullah 224
Kadı Şureyh 96, 139, 191
Şuûbiyye hareketi 96, 97

T
tabiat felsefesi 332
Tac Mahal 76, 275, 338

Tang hanedanı 31, 32
Taocu felsefe 32
tasvir kırıcılık dönemi 40
Taşköprizâde 19
et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd 189
Tebuk seferi 135, 143, 152
Tedmürlüler 43, 45
tefsir 52, 173, 175, 179, 184, 185, 186, 187, 288, 342
tercüme faaliyetleri 59. 61, 213
teslis inancı 42
Tevhid inancı 346
Thanesvar 27
Thema sistemi 39
Tibet Budistleri 23
Timurlular 130, 254, 264, 299
Toledo 319
İbn Tolun, Ahmed 212, 237
Tolunoğlu Ahmed 173, 223, 272, 321
Tolunoğulları 61, 132, 136, 264, 272
toplumsal talim 19
Toynbee, Arnold 19
İbn Tufeyl 334
Tuğrul Bey 126
Tursun Bey 19
Turtuşî 80
et-Tûsî, Şerefeddîn 80, 205, 213, 214, 221, 248, 313, 327
Türk geleneği 336
Türk İslam geleneği 110
Türk Islam kültürü 298, 335, 336, 338
Türk İslam mimari eseri 337
Türk İslam müziği 342
Türk kavimleri 107
Türkistan 23, 32, 63, 65, 201, 202, 255, 262, 273, 276, 284

U
İbn Ubeyd, Amr 186
Ubeydullâh 126
Uccain 27
İbn Umeyye ed-Damrî, Amr 130
Urfa 48
Ibn Ebî Useybia 48, 196, 239, 243, 316
uydurma hadis faaliyeti 188

Ü
ümmi 128
Ümmü Seleme 179
Ümmü'd-Derdâ 173

V
İbn Vâfid 232, 316, 324
İbn Vahşiyye 227, 228
İbn Ebî Vakkâs, Sa'd 135, 179
Valilerin maaşları 133
Vâsık 59, 193, 217, 243
Veda dönemi 29
İbn Velîd, Yezîd 125
Vezâret-i tefvîz 128
Vezâret-i tenfîz 128
vezîr-i a'zam 128
Villanova, Arnold de 313

Y
Ebû Ya'kûb, Meryem bint 180
Ya'kûbî 195
Yabancı tüccarlar 159
İbn Yahyâ el-Muneccim, Alî 243, 244
Yanyalı Mehmed Esad Efendi 224
Yavuz Sultan Selim 126
İbn Yemân, Huzeyfe 139
Yeni Eflatunculuk 333
Yezdücerd 26, 163
Yezîd 124, 173, 242
İbn Yezîd, Hâlid 56, 224, 225. 242
yönetim felsefesi 119
Yunan kültür merkezi 47
İbn Yûnus 315, 326
Yûsuf Ebû 53, 141, 191, 192, 196

Z
ez-Zehrâvî, Ebü'l-Kâsım 233, 324
Zekât âmilleri 133
Zemahşerî 187
Zengi, Nureddin 238, 321
Zerdüşt 22
Zerdüşti din adamları 23
Zerdüşti rahipler 24
Zerdüştilik 22, 24
İbnu'z-Zerkâle 315, 326
İbn Zeyd, Hasan 180
Zeyneb 93, 180
Zhou hanedanı 30
Ziraat okulları 161
Zırnâb 330
Zubeyd Ebû 236
İbn Zubeyr, Abdullâh 125, 163
İbn Zuheyr, Ka'b 127
İbn Zuhr 232, 233, 239
Ibn Zuhr, Ebû Mervân 232, 324
Imam-ı Zuhrî 191
ez-Zuhrî, Ibn Şihâb 188, 194
Zübeyde 180

İBRAHİM SARIÇAM
SEYFETTİN ERŞAHİN

İSLÂM MEDENİYETİ TARİHİ

9 789753 897020